

ISSN 0350-5774

UDK
UDC 949.712(05)

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

LETNIK 58
LETO 2004

IZDAJA
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
LJUBLJANA

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bojan Balkovec (tehnični urednik)
Borut Batagelj
dr. Rajko Bratož
dr. Ernst Bruckmüller
ddr. Igor Grdina
dr. Žarko Lazarevič
dr. Božo Repe
dr. Franc Rozman
Janez Stergar (namestnik odgovornega urednika)
dr. Peter Štih (odgovorni urednik)
dr. Peter Vodopivec

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena maja 2004

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), mag. Niko Hudelja (nemščina),
Anja Naglič (nemščina), Aleksander Rauter (nemščina)
Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si; <http://www.ff.uni-lj.si/zgocasopis/>

Letna naročnina: **za leto/letnik 2004:** za nečlane in zavode 7600 SIT, za društvene člane 5600 SIT, za društvene člane-upokojene 4200 SIT, za društvene člane-štolente 2800 SIT.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **3800 SIT** (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za zavode 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 € oziroma ekvivalent v nacionalni valuti.
Plačuje se na transakcijski račun Zveze zgodovinskih društev Slovenije pri Novi Ljubljanski banki: 02010-0012083935

Sofinancirajo: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, junij 2004

Naklada: 1800 izvodov

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Damir G l o b o č n i k, Alešovčev Brencelj – prvi slovenski satirični list 7–45
Brencelj, the First Slovene Satirical Newspaper
- Jure G a š p a r i č, Občinske volitve v Dravski banovini 15. oktobra 1933 in nekdanja
Slovenska ljudska stranka 47–67
Municipal Elections in the Drava Province on October 15, 1933, and the Former
Slovene People's Party
- Bojan G o d e š a, Tisova Slovaška – »priljubljeni sen slovenskega klerofašizma«? 69–80
The Slovakia of Josef Tiso – »A Favorite Dream of Slovene Fascist-Oriented Clergy«?
- Žarko L a z a r e v i ć, Zavarovalništvo v Sloveniji med drugo svetovno vojno 81–98
Insurance Companies in Slovenia during World War II
- Marjan L i n a s i, Še o zavezniških misijah ali kako in zakaj je moral umreti britanski
major Cahusac 99–116
More on Allied Missions and the Mysterious Death of British Major Cahusac
- Todor K u l j i ć, Tito u novom srpskom pokretu sećanja 117–129
The Altered Memory of Josip Broz Tito in Serbia
- Moritz C s á k y, Ambivalentnost kolektivnega spomina v Centralni Evropi. Moderna
in/ali postmoderna razpoloženost 131–142
Ambivalence of Collective Memory in Central Europe

ZAPISI – NOTES

- Na poti k zgodovini onstran koncepcije družbe (Igor G r d i n a) 143–152
On the Path to the History beyond the Concept of Society
- O pojmovanjih znanja v gimnazijskem učnem načrtu in zgodovini na maturi
(Vilma B r o d n i k) 153–167
The Concept of Knowledge in Upper Secondary School Syllabus and History
as an External Examination Subject
- Značilnosti in primerjava zunanjih srednješolskih izpitov iz predmeta zgodovine v Republiki
Sloveniji, Franciji, Veliki Britaniji in mednarodnih šolah (Danijela T r š k a n) 169–185
Characteristics of External Examination on History in Slovenia, as Compared
to France, Great Britain, and International Schools
- Muzej kot vir za poučevanje zgodovine (Dragan P o t o č n i k) 187–195
Museum as an Aid for Teaching History
- Je stal pranger tudi pri gornjelendavski župnijski cerkvi? (Jožef S m e j) 197–201
Was There a Pillory next to the Parish Church in Gornja Lendava?

IN MEMORIAM

- Prof. dr. Tone Ferenc (1927–2003). (Dušan Nećak, Miroslav Stiplovshek) 203–205
- Prof. dr. Jadran Ferluga (1920–2004). (Ignacij Vojc) 207–209

KONGRESI, SIMPOZIJ IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

- Posvet ob 100-letnici smrti Ivana Nabergoja (1835–1902), Trst, 7. september 2002.
(Milan Pahor) 211–212
33. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf – Modinci, *Murska Sobota*,
1.–4. julija 2003. (Franc Rozman) 213–214
- K analizi aktualnih razprav o beguncih in izgnancih v času 1938–1950 v srednji in vzhodni Evropi.
Delovno srečanje v okviru projekta Forost: »Diskurzi v evropskih pristopnih državah Poljski,
Češki, Slovaški, Madžarski in Sloveniji o prisilnih selitvah v letih 1938–1950«, *München*,
11. oktober 2003. (Christiane Brenner) 214–218

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Giuseppe Albertoni, Die Herrschaft des Bischofs. Macht und Gesellschaft zwischen Etsch
und Inn im Mittelalter (9.–11. Jahrhundert). (Gustav Pfeifer) 219–220
- Darja Mihelič, Piranska notarska knjiga (1289–1292), Tretji zvezek. (Ignacij Vojc) 220–222
- Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1763–1787
für das Gebiet des Republik Slowenien. 6. zvezek in 7. zvezek.
Ur. Vincenc Rajšp. (Ignacij Vojc) 222–226
- Slovenska kronika XIX. stoletja. 1800–1860; 1861–1883; 1884–1899. Ur. Janez Cvirn.
(Borut Bataglj) 226–228
- Eric Hobsbawm, Gefährliche Zeiten. Ein Leben im 20. Jahrhundert. (Jože Maček) 228–230
- Ljudmila Bezlaj Krevcl, Prvo leto delovanja Poštnega in brzojavnega ravnateljstva
za slovensko ozemlje v Ljubljani: katalog k razstavi ob 85-letnici ustanovitve
slovenske poštne uprave. (Borut Bataglj) 230–233
- Janez Stanovnik, Aleš Stanovnik in njegov čas. (Bojan Balkovec) 233–234
- Dan Shiffman, Rooting Multiculturalism: The Work of Louis Adamic.
(Matjaž Klemenčič) 234–235
- Božo Repe, Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma.
(Miroslav Stiplovshek) 235–237
- General Maister. Zbornik referatov s simpozija. Ur. Bruno Hartman, Miha Pauko.
(Franc Rozman) 238–239

Zbornik Janka Pleterskega. Ur. Oto Luthar, Jurij Perovšek. (Jure Gašparič)	239–240
Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Jožeta Žontarja. (Maja Gombač)	241–244
Werner Bätzing, Die Alpen. Geschichte und Zukunft einer europäischen Kulturlandschaft. (Jože Maček)	244–246
Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike. Ur. Sandi Sitar. (Jože Maček)	246–249
Igor Grdina, Poti v zgodovino (Oto Luthar)	249–251

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 55, 2001, 3–4 (124), 57, 2003, 1–2 (127), 58, 2004, 1–2 (129)	I–VIII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review 55, 2001, 3–4 (124), 57, 2003, 1–2 (127), 58, 2004, 1–2 (129)	

RAZPRAVE

Damir Globočnik

Alešovčev Brencelj – prvi slovenski satirični list

Po zlomu Bachovega absolutizma je habsburška monarhija na stežaj odprla vrata ustavnemu in parlamentarnemu življenju. Vedno bolj je naraščal vpliv časopisov na oblikovanje javnega mnenja in političnega delovanja. Ker so bila javna zborovanja redka, so časniki prevzeli vlogo javnih tribun, v njih so se izražala stališča strank, skupin in posameznikov. Ob raznih časnikih in revijah so se hitro uveljavili tudi satirični listi.

Da se je lahko na Slovenskem razvila žurnalistična podzvrst kot je humoristični oziroma satirični list, je morala obstajati vsaj skromna tradicija časnikarstva. Slovensko pisani časniki in knjige so morali prodreti v domove meščanov, izobražencev, zavednega kmečkega prebivalstva in uradništva, katerim so bili (ne nujno tudi v tem vrstnem redu) namenjeni humoristični listi, ki so se po sredini 19. stoletja začeli uveljavljati pri večini evropskih narodov. Domena prvih slovenskih humorističnih listov je bila predvsem politika, zato so njihovi bralci morali soditi med politično osveščene državljane.

Še globoko v 19. stoletje so bili slovenski izobraženci, meščani in uradniki slovenščine bolj slabo vajeni, zato so v pogovoru in korespondenci raje uporabljali nemščino, kajti slovenščina naj ne bi bila dovolj omikana. Po letu 1848 so se ob nemških začeli uveljavljati slovenski časopisi in časniki. Vse do leta 1869 so Slovenci lahko v čitalnicah, kavarnah ali gostilnah ob nemških in slovenskih časnikih posegali samo po nemško pisanih humorističnih listih (npr. Münchenski satirični list *Fliegende Blätter*, berlinski satirični list *Kladderadatsch* idr.). Nekaj spominskih pričevanj nam potrjuje, da so bile čitalnice in kavarne naročene na satirične liste in da so veljali za priljubljeno branje.¹ Satirični listi se večkrat omenjajo tudi v raznih člankih.² V Ljubljanski čitalnici npr. je bilo leta 1891 na voljo 51 časopisov, od tega 24 političnih ter 27 poučnih in zabavnih.³ Prvi slovenski satirični list je želel »*zabavati posebno prosto ljudstvo*«⁴, veliko bralcev je našel med kmečkim prebivalstvom, vendar so bili satirični listi na splošno gledano namenjeni predvsem meščanski publiki.

Zakaj nemški humoristični listi tudi ne bi bili priljubljeni v slovenskih deželah, saj smo bili del velike iluzije, ki bi se ji lahko reklo enotni (resda predvsem nemški) habsburški

¹ Npr. Josip Vošnjak, *Spomini*, Ljubljana 1905 in 1906, in Jakob Alešovec, *Kako sem se jaz likal*, Ljubljana 1884.

² Josip Jurčič npr. omenja berlinski tednik *Kladderadatsch* (»Pisma gorenjskega pohajkovalca I. – Jurij Mlat.«, *Slovenski narod*, 1868/101). Stereotipni figuri Müller in Schultze iz *Kladderadatscha* sta omenjeni tudi v *Slovenskem narodu* št. 83 iz 1871.

³ Po: »Čitalnica ljubljanska«, *Slovenec*, 1891/69.

⁴ »Iz Ljubljane, 25. sept. (Izv. dop.)«, *Slovenski narod*, 1869/115.

kulturni prostor. Nemška nadvlada v habsburški monarhiji se je sicer bolj in bolj vidno razkrajala pod težo nacionalnih gibanj. Po listih, ki so izhajali v večjih avstrijskih, nemških in tudi čeških mestih, so se zgledovali v slovenščini pisani humoristični listi, ki so se pojavili leta 1869.

Za nastanek humorističnega lista naj bi morali biti izpolnjeni naslednji pogoji: obstajati mora dovolj veliko in stalno povpraševanje po njem, tiskarski stroški morajo biti tako nizki, da list ne bo prinašal izgube, splošna duhovna svoboda mora biti dovolj široko pojmovana, da lahko del družbe sprejme kritične poglede, ki jih v literarni ali likovni obliki prinašajo satirični listi, strpni morajo biti tudi državnopravni predpisi o tisku in cenzuri.

Liberalni tiskovni zakon z dne 17. decembra 1862 in novela k tiskovnemu zakonu z dne 15. oktobra 1868 sta bila stroga, vendar sta dopuščala dovolj maneverskega prostora. Odpravljene so bili koncesijski in opominjevalni sistem, administrativna ustavitev izhajanja in časniška kavcija ter kolek za liste, ki so izhajali več kot dvakrat na mesec. Izdajatelj je moral predložiti samo dokazila o politični, moralni in intelektualni usposobljenosti za časnikarski poklic ter navesti namen svojega lista.⁵ Leta 1867 so bila za tiskovne prestopke uvedena porotna sodišča. Novembra istega leta je bil sprejet zakon o pravici zborovanja, decembra nova ustava. Politična svoboda v monarhiji je naraščala. Slovenci so v tem času ustanavljali čitalnice, razna društva, prirejali so tabore, vedno več časopisov je izhajalo v slovenskem jeziku, narodno gibanje se je razmahnilo, krepila in organizirala se je slovenska stranka. Januarja 1867 je slovensko narodno gibanje doseglo uspeh na drugih splošnih volitvah, kranjski deželni zbor je prvič dobil slovensko večino, na Štajerskem so Slovenci zmagali v vseh kmečkih okrajih.

Prvi slovenski satirični list – »zabavljivi in šaljivi list« **Brencelj**, s polnim imenom **Brencelj v lažnjivi obleki** – je izšel na začetku leta 1869, nekako v senci novega, velikega narodnega prebujenja Slovencev, ki ga je prineslo taborsko gibanje. »*Brencelj v novo uradni obleki*«, ki »izhaja, kedar zahaja leto.« »Rokopisov ne potrebuje in ne daje nazaj, anonimnih naznanil ne sprejema« ter ima za odgovornega urednika »*Slovenski duh*«, je v prvi, poskusni številki 9. januarja 1869 takole nagovoril svoje bralce: »*Doslej izhajal je 'Brencelj' le v prosti humoristični obleki* [op. mišljen je rokopisni satirični listič Brencelj, ki ga je za večere Južnega Sokola začel leta 1865 pripravljati Fran Levstik (1831–1887)]; *v ožjem krogu svojih poslušalcev se je čital. Ta tiha in obskurna eksistencija ni mu všeč, tedaj se oglasi danes prvič na oficijelnem odru in poskuša, nar važniša vprašanja rešiti a la 'Laibacher Zeitung'. Člane ima vse izvirne, feljton je pisan s slavno znanim peresom in novice izve po nalašč najetih zanesljivih pisateljih.*«

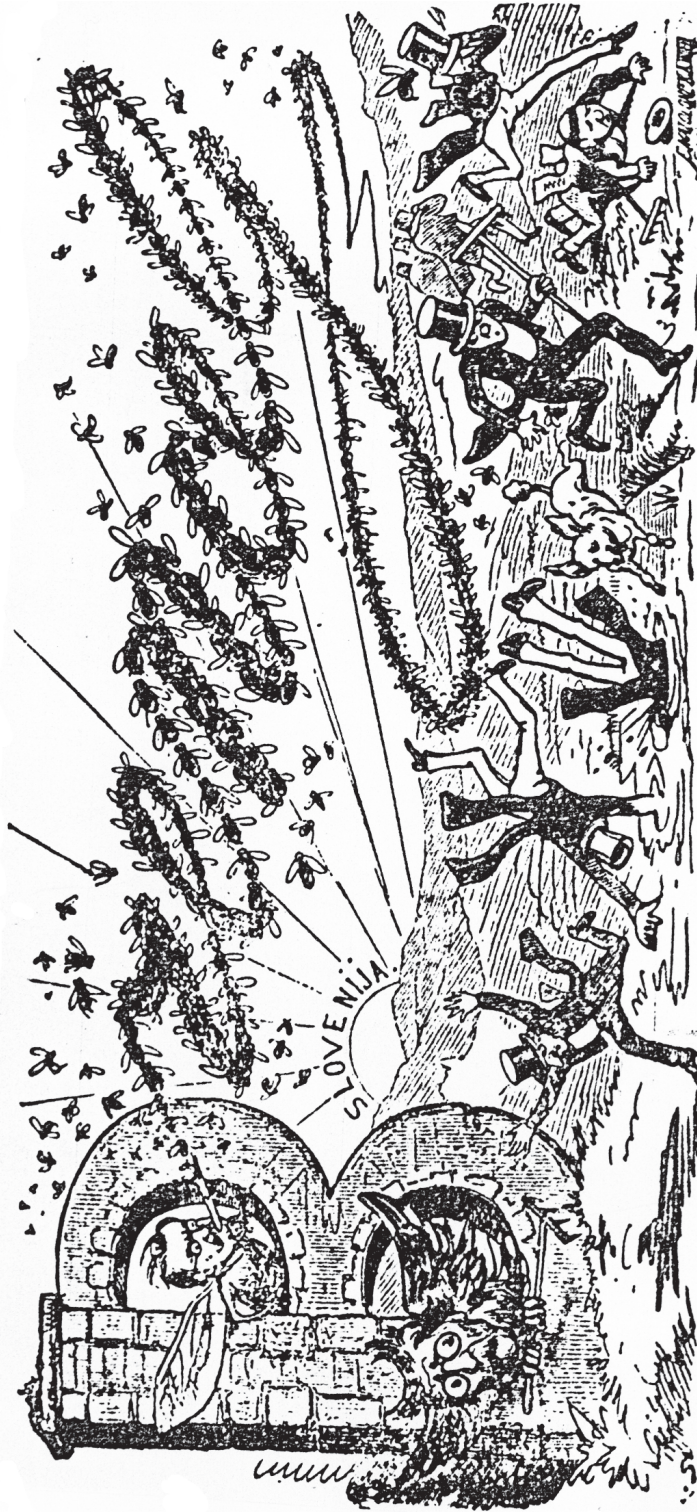
Na naslovnici prve številke je Brencelj zatrjeval: »*'Brencelj' pri prvem letu uljudno sprejet, sklenil je izletati dvakrat na mesec in sicer v začetku in sredi meseca. Ker so mu hotli nemški liberaluhi pristriči perutici, preselil se je iz njihovega gnjezda ter izbral si stanovanje med prijatli.*

Ak Vam je všeč njegovo brenčanje, podpirajte ga, da ne pogine še mlad.«⁶ Cena posamezne številke Brenclja je bila 10 kron. Brencelj je obljubljal: »*Inserati se jemljejo zastonj.*« Naročnina do konca junija je znašala 1 goldinar. »*Da se bo v redu pošiljal list na dom, prosijo se častiti bralci, da se blagovolijo oglasiti pri lastniku samem, ali pa v gosp. O. Klerrovi bukvarnici na vélikem trgu.*«⁷

⁵ Po: Anton Slodnjak, Opombe k: Fran Levstik, Zbrano delo, Deseta knjiga, Politični spisi III / Jezikoslovni spisi in odlomki / Avtobiografski zapisi in spisi, Ljubljana 1978, str. 450.

⁶ Jakob Alešovec, »Bralcem!«, Brencelj, 1869/1.

⁷ Jakob Alešovec, »Bralcem!«, Brencelj, 1869/2.

Letnik IV. v lažnjivi obleki. Št. 18.

Brencelj je dvakrat na mesec izhajal na štirih straneh, s št. 7 leta 1875 je začasno prenehal in se znova pojavil leta 1877, izhajal od leta 1880 enkrat, od leta 1883 dvakrat na mesec, leta 1884 s št. 9 zopet prenehal in pod imenom **Novi Brencelj v zbadljivi in šaljivi obleki** izhajal v letih 1884 in 1885, dokler ni 10. januarja 1886 ugasnil. Začel ga je tiskati Jožef Blaznik, 1872, v letu Blaznikove smrti, ga je natisnila tiskarna »F. Skaza in drugi« v Mariboru, nato se je vrnil v tiskarno Blaznikovih dedičev. Celoletna naročnina Brencelja je znašala 3 goldinarje, polletna 1 goldinar in 50 krajcarjev, za četrta leta 80 krajcarjev.

»Odgovorni vrednik in založnik« Brencelja je bil vsa leta časnikar, dramatik, satirik in pripovednik **Jakob Alešovec** (Aleševce). Rojen je bil 24. julija 1842 kot sin gostača rokodelca na Skaručini pri Vodica. Ljudsko šolo je obiskoval pri frančiškanih v Kamniku, gimnazijo v Ljubljani (1856–1863), a je izstopil pred dokončanim šestim gimnazijskim razredom. Dva meseca je bil na ljubljanskem učiteljskišči, nato je opravljal razne službe, ndr. je bil 1864 domači učitelj pri Miroslavu Vilharju, 1866 je odšel h grofu Lanthieriju v Vipavo urejat knjižnico. Leta 1867 se je vrnil v Ljubljano.

Pod vplivom nemške šole je kot petošolec 1860/1861 skupaj s sošolcem ustanovil rokopisni dijaški list *Die Schwalbe*, ki je bil namenjen zabavi. Alešovec je bil urednikov glavni pomočnik. Literarna dela – potopise in ljudske povesti je objavljajal najprej v nemščini (v *Blätter aus Krain, Laibacher Zeitung*), pisal pa je tudi za osrednje nemške liste (*Illustriertes Familienjournal, Gartenlaube, Fliegende Blätter*). V nemščini je napisal tudi tri ljudske igre, ki so se igrale v nemškem gledališču v Ljubljani. Podpisoval se je kot Jakob Aleschouz, Alešovz ali Alešovc. »Alešovec je bil do sedemdesetih let na glasu nemškutarja in nemškega vohuna; v srcu to ni bil, a materialne neprilike so ga gnale v službe in službice, kjer se ni razvijala narodnost.«⁸

Župnik v Zalem Logu Lovro Pintar, Jos. Marešič in Blaž Potočnik, zlasti pa Miroslav Vilhar, so ga spodbujali, naj piše tudi v slovenščini in mu odprli pot v slovensko književnost. Leta 1866 je donedavni nemški časnikar začel pisati v slovenščini ter sodelovati s celovškim Slovincem in Novicami. Leta 1867 je objavil prvo slovensko knjižico *Kustoca in Vis: kratek popis bitke na Laškem leta 1866*. Sledile so: *Cesar Maks in Mehika* (1868), povest *Vrtomirov prstan ali zmaj v Bistriški dolini* (1869), satirična zbornika pesmi, zbadljivk, smešnic in zgodb *Brencelj v koledarjevi obleki* (1870) in *Ričet iz Žabjeka* (1873), tudi v nemščini: *Ritter Riesters Hund*, *Iz sodnijskega življenja* (1874), *Vojska na Turškem od leta 1875. do konca leta 1878* (1878), *Ljubljanske slike* (1879), *Petelinov Janez* (1880), *Jama nad Dobrušo ali dobri in hudobni grajščak* (1883), *Ne v Ameriko! Povest Slovincem v poduk* (1883), *Kako sem se jaz likal* (1884). Napisal oziroma predelal je več ljudskih iger. Najbolj znane so: *Visoki C, vesela igra v enem dejanju* (1872), *Nemški ne znajo, burka v enem dejanju* (1879)⁹ in *Eno uro doktor, burka v enem dejanju* (1881). Leta 1875 je napisal zgodovinsko igro *Francozi v Kamniku*¹⁰ in leta 1877 besedilo za izvirno domačo komično opereto *Čarovnica* (glasba Anton Stöckl).¹¹ Za Angeleyevo veselo igro s petjem v petih podobah *Strehar* je leta 1875 zložil kuplete in napeve.¹² Istega leta je zložil kuplete za Jacobsonovo burko *Hišna*. Leta 1870 je poslovenil burko *Živo mrtva zakonska*,¹³ leta 1871 burko v treh dejanjih *Doktor in postrežček*,¹⁴ leta 1873 igro *Trdoglavec*,¹⁵ leta 1874 burko *Čevljar baron*,¹⁶ leta 1877 je

⁸ Fran Ilešič, "Alešovec Jakob: 'Kako sem se jaz likal'", Slovan, 1910, str. 416.

⁹ Po: »Dramatično društvo«, Novice, 1879/13.

¹⁰ Po: Janko Kersnik, »Slovensko gledališče«, Slovenski narod, 1875/102.

¹¹ Po: »Slovensko gledališče«, Novice, 1877/49.

¹² Po: Novice, 1875/46.

¹³ Po: »Dramatičnega društva nedeljska predstava v deželnem gledališču«, Novice, 1870/47.

¹⁴ Po: »Dramatičnega društva prva redna gledališča predstava«, Novice, 1871/40.

¹⁵ Po: »Narodno gledališče«, Novice, 1873/44.

¹⁶ Po: »Slovensko gledališče«, Novice, 1874/17.

poslovenil Kaiserjevo veseloigro *Krčmarica*,¹⁷ leta 1875 je prevedel Nestroyevega *Lumpacij Vagabunda*, leta 1878 je predelal Nestroyevo burko *Pavliha*¹⁸ idr.

Po zaslugi treh zgodb *Iz sodnijskega življenja* (*Mikavne povesti iz življenja hudodelnikov, po spominu starega pravnika*), objavljenih v Novicah leta 1874 in naslednje leto v knjižni obliki, velja za začetnika domače kriminalne ali detektivske povesti. *Ljubljanske slike: Podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom*, ki so najprej izšle v Triglavu pod naslovom *Laibacher Typen*, leta 1879 pa jih je v razširjeni obliki objavil v slovenščini, vsebujejo satirične opise nekaterih ljubljanskih tipov, stanov oziroma poklicev. Za Alešovčevo najboljšo delo veljajo satirični spomini *Kako sem se jaz likal: Povest slovenskega trpina v poduk in zabavo*, ki so izhajali 1879 v Slovencu. Leta 1884, ob zaključku Alešovčevega glavnega ustvarjalnega obdobja, so izšli v samostojni knjigi.

Jakob Alešovec je bil nadarjen pripovednik, bister opazovalec in oster, duhovit in hudomušen satirik – »rojen humorist, čeprav robat in za današnje pojme naiven, ali vendar neprisiljen in vselej izviren.«¹⁹ Njegovo literarno in časnikarsko delo še ni podrobno raziskano. »Bil je ljudski pisatelj v dobrem pomenu besede: brez umetniškega stremljenja je pisal preprosto, za svojo dobo pravilno ter z veliko hudomušnostjo in šegavostjo,« meni Dragotin Lončar.²⁰

Leta 1869 je Bleiweis Alešovca prosil, naj prevzame uredništvo nemško pisanega političnega lista za slovenske zadeve Triglav (1865–1870), ker je bil dotedanji urednik Peter Grasselli obsojen na prestajanje zaporne kazni. Triglav je Alešovec zaradi neugodnega finančnega stanja moral prenehati izdajati že naslednje leto. Posvetil se je Brenclju, pri katerem je bil tako rekoč vse: lastnik, izdajatelj, glavni urednik, pisec tekstov idr., kmalu je začel delovati tudi kot sourednik in novinar Slovenca.

Alešovec je kot dijak imel težave s kratkovidnostjo. Leta 1885 so mu oči popolnoma opešale, zato ni mogel več opravljati svojega časnikarskega in pisateljskega dela, kar je tudi glavni razlog, da je na začetku leta 1886 Brenclj prenehal izhajati. »Zadnjih petnajst let je skoraj popolnoma slep živel v skrajni revščini, neredno, in čeprav še ni dosegel niti šestdeset let, je kot starček, opirajoč se na grčavo palico obiskoval boljše hiše po Ljubljani in po Kranjskem, ter župnišča, profesorje, graščake, da se je s prosjačenjem preživljal. Celo pri dijakih je prosil miloščino.«²¹ Jakob Alešovec je umrl 17. oktobra 1901 v hiralnici v Ljubljani.²²

Slovenci so se prvega domačega satiričnega lista razveselili. Satirični list v slovenščini so pričakovali že nekaj let. »Tu izhaja od novega leta sem češki satirično-humoristični list 'Češiček'. To me spominja, da bi tudi Slovencem dobro došel enak list. Zakaj že po svojem značaju je Slovenec tak, da ljubi humor. Naj ga že tare nadloga, naj ga skrbi moré, včasih je rad za kak trenutek vesel. Tudi za satiro bi se pri nas dobilo široko polje« je v poročilu iz Dunaja, objavljenem leta 1866 v Slovenskem glasniku, zapisal Josip Jurčič (1844–1881).²³

Nenazadnje je bil satirični list, pisan v slovenščini, znak, da Slovenci sodijo med kulturne in omikane narode. V predavanju o slovenskem časnikarstvu, pripravljenem za »govorniške vaje« društva Slovenija leta 1871, je dr. Radoslav Razlag (1826–1880) izrazil prepričanje, da Slovenci potrebujejo različne časnike, med njimi pa naj bi bil tudi satirični list. »Ako se toraj

¹⁷ Po: Janko Kersnik, »Slovensko gledališče«, Slovenski narod, 1877/265.

¹⁸ Po: »Pavliha«, Novice, 1878/10.

¹⁹ »+ Jakob Alešovec, »Ljubljanski zvon, 1901, str. 795.

²⁰ Dragotin Lončar, »Alešovec Jakob«, Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1925–1932, str. 6.

²¹ Miško Kranjec, »Beseda o avtorju«, v: Jakob Alešovec, *Kako sem se jaz likal / Povest slovenskega trpina*, Ljubljana 1973 (ponatis), str. 352–353.

²² Biografski podatki predvsem po: Dragotin Lončar, Alešovec Jakob, Slovenski biografski leksikon, 1. knjiga, Ljubljana 1925–1932, str. 6–7; Andrijan Lah, »Prva divjazahodna povest«, Književni listi, Delo, 1999/161.

²³ Josip Jurčič, »Iz Dunaja, 19. februarja«, Slovenski glasnik, 1. marec 1866, str. 118–119.

Slovenci v jeziku in slovstvu, potem v mednarodnem občeni čutijo v živi zvezi sè vsemi svojimi brati, se jim ni bati narodnega pogina in ne obupati gledé na dušni napredek in na materialni razvoj in tudi staročastni Avstriji bode vsestranski blagor slovenske narodne vejice na korist. Da se vse blage namere tem ložej dosežejo, je treba pri budnem narodu časnikov, in sicer: eden veči časnik, kakor je sedanji 'Slovenski Narod', kateri žalibog v Mariboru izhaja, namesti da bi iz naravnega našega središča budil narod na živobitje; ta časnik bi naj izhajal kakor dosihmal trikrat ali k večjemu štirikrat na teden, ker bom pozneje dokazal, da sedanje naše razmere še niso pripravne za politični dnevnik. Ker tak časnik vendar izpod 10 do 12 goldinarjev na leto ne more izhajati, akoravno bi imel do 1000 naročnikov, je še vedno potreben ceneji občeslovenski tednik, kterega na srečo že imamo v izvrstnih 'Novicah'. Druge slovenske pokrajine bi naj imele za svoje krajne zadeve samo tednike, in sicer na Štirnem 'Slov. Gospodarja', na Primorskem 'Primorca', na Koroškem pa bi naj 'Besednik' se pomnožil tako, da bi bil podučni in leposlovni list za slovenske rodovine; razun tega bi še naj izhajali stanovski listi, kakor je cerkveni časnik 'Danica', po tem 'Učiteljski Tovars', 'Pravnik', slednjič en dober šaljev list in za mladi naraščaj 'Vrtec'.²⁴

Največotic o izidu posameznih številka Brenclja so objavile Novice (1843–1902), v katerim lahko preberemo tudi naslednje besede: *»Gledé na to, da vsak izobražen narod ima šaljev list svojega jezika, in na dosedanjo tvarino 'Brenceljna', kateri se je umno ogibal skal, na kterih so drugi listi njegove baže po kratkem življenji razbili svojo prihodnost, gledé dalje na potrebo šaljivega lista zlasti v sedanjem času, kateri ima večo prostost v pretresanju političnih dogodeb, če jih obleče v smešno obleko, – gledé na to, da se človek po vsakdanjem trudu ali prebravši resne liste rad posmeje burkam, šalam in smešnih podobam, kterih 'Brencelj' prinaša, gledé na to, da se je 'Brencelj' slovenskemu narodu sploh prav tako prikupil, kakor zameril nemčurski stranki, ga priporočamo slovenskemu občinstvu, nadjaje se, da bo vse po moči spolnil, kar obeta in česar od njega pričakujemo.«²⁵*

Prva in druga številka Brenclja sta hitro pošli.²⁶ V 3. št. je Alešovec napovedal, da bo Brenclj objavljati tudi karikature. V isti številki je objavil nekaj ilustracij, ki so po zaslugi komentarjev dobile satiričen značaj. Drobnopodoba slona npr. spremlja napis: *»Brenceljnov kandidat: / ki ne zná brati niti pisati.«* Naznanilo *»Non plus ultra! Društvo turnarjev napravi velikansko prekucijo à la Ježica Affaire. Vstopnina: za 2 krajc. rožičev.«* v 4. št. je spremljala drobna ilustracija dveh pretepačev. Opozarjala je na pretep na Ježici. Slovenski kmečki fantje so 17. maja 1868 na Ježici napadli člane nemškega telovadnega društva, ki so se po polnoči vračali iz turnarskega in oficirskega izleta v Mengeš. Turnarji so se na izletu v Mengeš, prirejenem v počastitev nemške zmage pri volitvah v ljubljanski mestni svet, objestno znašali nad Slovenci, zato so jih ob povratku pričakali kmečki fantje, oboroženi s koli in gorjačami. O ježenski aferi, napadu pri Rodici avgusta istega leta in drugih podobnih dogodkih (prvi slovensko-nemški obračun v Ljubljani, pretep v Šantlovi veži, se je zgodil julija 1867) je nemško liberalno časopisje pisalo *»s skrajno ostrino in neprikritim sovraštvom do slovenskega narodnega in političnega gibanja«*. Anton Slodnjak omenja, da si je poleg velikih dunajskih dnevnikov Fremdenblatt, Presse in Neue freie Presse in raznih humorističnih časopisov ter predmestnih lističev v tej gonji najbolj prizadeval od srede avgusta 1868 organ kranjsko-nemških liberalnih »ustavovercev« (ustavoverne stranke, Verfassungstreue Partei: stranka na strani ustave oziroma februarskega patenta) Laibacher Tagblatt.²⁷

²⁴ Po: »Govorniške vaje društva 'Slovenije'«, Novice, 1871/19.

²⁵ »Časnikarstvo slovensko«, Novice, 1870/51.

²⁶ Po: Jakob Alešovec, »Bralcem!«, Brenclj, 1869/4.

²⁷ Po: Anton Slodnjak, Opombe k: Fran Levstik, Zbrano delo, Deveta knjiga, Politični spisi II, Ljubljana 1962, str. 521.

Avstrijska nebesa za Nemce.*)

Vratar: Le notri gospóda, vse je pripravljeno, da boste spodobno sprejeti.

*) Drugi pot pride „Pekel za Slovence“.

Pekel za Slovence.

Lucifer: Pa Vas bom žvečil, prokleti Slovenci! Vaše meso mora biti jako trdo, ker so si nemčurji nad njem že polomili. Jaj si jih ne bom!

Sledilo je še nekaj drobnih ilustracij. Pomembno naznanilo je bilo objavljeno v 6. št. »*Drugi pot bo 'Brencelj' praznično oblečen; imel bo na čelu lep naslov, okinčan s podobami konstitucionalnih veljakov in bo spremenil ob enem svojo obliko. Da danes še ni v tej obliki, kakor je mislil in obetal, tega ni on kriv, temveč težavna in dolga pot, po kateri mu prihajajo ilustracije in podobe iz Dunaja. Težko že pričakuje priložnosti, da se bo odlikal, kakor je obljubil, sam se veselí že nove praznične obleke.*«²⁸

Sedma številka je izšla s »karikaturno« zasnovanim naslovnim zaglavjem (»*risano kapi-co*«, »*rezano glavo*«)²⁹ z napisom »Brencelj«, pod katerim je upodobljen urednik Alešovec, ki s pomočjo brenceljev preganja nemčurje oziroma nemškutarje. Med njimi lahko prepoznamo slovenskega odpadnika Dragotina Dežmana oziroma Karla Deschmanna in zdravnika Friedricha Keesbacherja, ki jaha na psičku. Eden od nemškutarjev beži na velocipedu (kolo z velikanskim prvim in majhnim zadnjim kolesom, ki se je tedaj pojavilo v Ljubljani, zlasti je bil priljubljeno med ljubljanskimi Nemci). Upodobljen naj bi bil tudi ljubljanski okrajni predstojnik – »*paša ljubljanske okolice gospod*« Johann Pajk, »*po rodu sicer, kakor vsi pajki, najbolj srdit sovražnik 'Brenceljnovoga' roja*«. ³⁰ Začetnica lista je narisana kot votel drevesni panj, ki naj bi predstavljal Brenceljevo bivališče.³¹

Naslovnica je vsebovala značilnosti, ki jih pripisujemo karikaturam, na katere lahko nalletimo že čez nekaj številčk. V vsaki številki je bila najpogosteje po ena nova karikatura, vendar so bila tudi obdobja, ko Brencelj karikatur ni objavljajal. Kriva je bila najbrž visoka cena karikatur, ki jih je Alešovec sprva naročal na Dunaju. »*A če premislite, da vsaka, tudi najmanjša podoba, stane 10–20 gold., se ne boste čudili, ako jih ima 'Brencelj' manj in slabše od dunajskih listov. Vrh tega potrebuje vsaka, da se naredí, 10–14 dni časa, in bi utegnila se zakasnití, tedaj zamuditi situacijo. Kedar bodo naročniki v redu naročnino plačevali, se bo dalo več storiti, a če jih plača v začetku leta komaj 200–300, sami veste, da je to 'žajfa'. Človek je vesel, da mora izhajati.*«³²

Izdelava karikatur na Dunaju je bila marsikdaj vzrok za neredno izhajanje Brencelja. »*Ker je podoba pomotoma iz Dunaja sneg zasul, ni bilo mogoče 'Brenceljnu' izfrčati pretečeni mesec, tedaj veljá ta številka za mesec oktober*« je Jakob Alešovec npr. obveščal bralce Brencelja leta 1869.³³ Podobno tudi leta 1871: »*Prihodnji 'Brencelj' prifrči proti koncu meseca, kedar mu pridejo podobe iz Dunaja.*«³⁴

Karikature (»*izvirne podobe*«, »*smešne podobe*«, ³⁵ »*pisana*«, »*'pomalana' obleka*«, »*pildki*«)³⁶ za Brencelja je risalo več karikaturistov. Likovno najboljše, ki v ničemer niso zaostajale za sočasnimi karikaturami v avstrijskih in nemških humorističnih listih, so objavljene v prvih letnikih. Na nekaterih karikaturah iz prvih letnikov se pojavljajo podnapisi »*podobe Matoloni na Dunaju*« in »*lesorezi Matolonija na Dunaju*«. »*X. A. Motoloni*« najbrž ni ime risarja. Bolj verjetno je, da označuje lastnika firme, ki je na Dunaju izdelovala klišeje za tisk. Karikature ne glede na pripis lesorezi morda niso bile izdelane v tej tehniki. Risarji bi lahko uporabljali tudi tehniko perorisbe, ki so jo nato v klišarni prenesli na grafično matrico in tako pripravili

²⁸ Jakob Alešovec, »Bralcem!«, Brencelj, 1869/6.

²⁹ Jakob Alešovec, »Bralcem!«, Brencelj, 1869/22.

³⁰ Jakob Alešovec, Brencelj v lažnjivi obleki, 1869.

³¹ Po: Fran Levstik, »Dobrodelno olje«, Zbrano delo, Četrta knjiga, Pripovedni in satirični spisi / Mladinski spisi / Prevodi / Dodatek, Ljubljana 1954, str. 129–132.

³² Jakob Alešovec, »'Brencelj' piše:«, Brencelj, 1871/7.

³³ Jakob Alešovec, (brez naslova), Brencelj, 1869/18.

³⁴ Jakob Alešovec, (brez naslova), Brencelj, 1871/12.

³⁵ Jakob Alešovec, »Bralcem!«, Brencelj, 1869/22.

³⁶ Jakob Alešovec, »Brencelj svojim«, Brencelj, 1873/9 in 10.

za tisk, ki je glede na dotedanjo razvitost tiskarskih sredstev lahko potekal v tehniki litografije ali bakrotiska. Brenclja je tiskala edina ljubljanska tiskarna, ki je imela tiskarsko opremo za litografijo – tiskarna Jožefa Blaznika,³⁷ torej bi bile karikature lahko natisnjene v tehniki litografije. Ker je Alešovec karikature in ilustracije naročal pri dunajskih risarjih, ki niso mogli poznati slovenskih razmer, je bila vsebinska zasnova karikatur najbrž njegovo delo.

Časopisno glavo prvega letnika Brenclja je krasila že omenjena karikaturna vinjeta z Alešovcem, ki skupaj z rojem brencljev preganja odpadnika Deschmanna in druge nemčurje. Tudi na izredno kvalitetno narisani vinjeti drugega letnika so upodobljeni brenclji, ki napadajo portretno prepoznavne nemčurje in Nemce. Največji med brenclji vihti ostro pero in ima na žuželčjem telesu portretno glavo – to ni nihče drug kot urednik in pisec Brencljevih satir, pamfletov in člankov Jakob Alešovec, ki se je v takšni žuželčji obliki pojavljal na številnih karikaturah, zato se ga je prijelo ime »Brenclj« oziroma »Brenclj-Alešovec«. Brencljeva naslovna vinjeta se je seveda zgledovala po naslovnih tujih humorističnih listov. Naslovnico Münchenskega satiričnega lista *Leuchtkugeln* (1847–1851) je npr. krasila raznolika družčina, ki je bežala pred »svetilnimi krogli«, s katerimi so jih poskušali zadeti »amoreti«.

Likovna primerjava med človekom in živaljo, pri kateri sprva ne naletimo na portretno podobnost, saj so človeške poteze nadomestile živalske, je sicer eden najstarejših načinov smešenja ali sramotitve neke osebe in pravzaprav ne sodi pod okrilje karikature.³⁸ Od poznega 16. stoletja dalje ji je teoretične predpostavke nudila tudi fiziognomika (preučevanje človeške fiziognomije, sklepanje po videzu in zunanosti, zlasti izrazu in potezah obraza o človekovi duševnosti, osebnosti in značaju ter nauk o tem), ki je opozarjala na podobnost med človeškim in živalskim telesom. Številni učbeniki in ilustracije so prikazovali izpeljave človeških potez iz živalskih (npr. Giambattista della Porta, *De humana Physiognomia*, 1586). Preučevalci so celo postulirali prevzem animaličnega karakterja, ki se odraža v fiziognomični podobi. Nekatere živalske vrste pa naj bi utelešale določene človekove značajske poteze ali temperament, neločljivo povezan z njegovo zunanjsčino. Dodeljevanje človeških lastnosti živalim ima sicer že zelo dolgo tradicijo, saj ga skupaj s primernim moralnim podukom srečamo v živalskih basnih grškega pesnika Ezopa v 6. st. pr. n. š. in kasneje pri La Fontaineu (1621–1695). Stereotipne vloge, ki so jih v basnih imele posamezne živali, poznajo vsi narodi. Osel je bil neumen, lev močan, toda tudi divji in nevaren, kača strupena in zvijska, ovca neumna in nedolžna, svinja umazana: »svinjska« itd. Ti prilastki zadevajo tudi poljudno rabo, v cerkveni dogmi pa je npr. pelikan veljal za simbol ljubezni do bližnjega, slon za simbol čistosti itd.

Tovrsten besednjak so osvojili tudi karikaturisti in ga s pridom uporabljali za sramotitev svojih žrtev. Za doseganje identifikacije med človekom in živaljo, na kateri je temeljil satiričen učinek karikature ali ilustracije, sicer obstajajo trije najpogostejši načini: narisano žival podrobneje pojasnjujejo atributi, podnapisi ali dodatni komentarji, živalska glava je lahko dodana razpoznavnemu človeškemu telesu, še najbližje karikaturi pa je bilo predstavljanje obraza ali pogosto tudi videza celotnega telesa neke osebe s potezami in oblikami, ki se približujejo živalskim. Prvi je bil znan že v antiki, drugega srečamo šele v zgodnjem novem veku in še takrat zgolj poredko, optično najbolj učinkovit pa je tretji, ki je nastal sorazmeroma pozno. Razvil se je v Italiji v 17. stoletju – človeški obraz, le deloma popačen z animaličnimi znamenji, je morda za nekatere karikature uporabil Annibale Carracci (1560–1609), domnevni izumitelj karikature v današnjem pomenu besede – in se uveljavil v 19. stoletju.

³⁷ Po: Tiskarstvo na Slovenskem / Zgodovinski oris (po literaturi in gradivu Ivana Matičiča sestavil Branko Berčič), Ljubljana 1968, str. 129.

³⁸ Po: Jürgen Döring, »Satirische Porträtgalerie«, *Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten / Bild als Waffe*, München 1984, str. 95.

Risar omenjene Brencljeve naslovnice in drugi risarji, ki so mu sledili, sicer pri upodobitvah Brenclja–Alešovca ni posegel po nobenem od omenjenih načinov, saj je ubral nasprotno pot in karikiran človeški obraz povezal s telesom žuželke. Podobno je bila upodobljena tudi najslavnejša »muha« evropske karikature: Lola Montez, plesalka in osovražena metresa Ludvika I. Bavarskega, ki jo je nemški humoristični list *Leuchtkugeln* prikazal kot »špansko muho«.

Podoba urednika z nasmejanim obrazom, ki je bil seveda tudi karikiran (prav zato tovrstne Alešovčeve upodobitve lahko uvrščamo med karikature), in telesom velike, muhi podobne žuželke, nikakor ni bila mišljena zlonamerno, saj je le odražala uredniško politiko satiričnega lista, ki je tako kot ta nadležna žuželka brenčal, pikal in sesal kri nemškutarjem, ustavovercem in »liberaluhom« idr.

S temi nameni so mdr. nastale karikature dr. Vincenca Ferrerija Kluna, Lesjaka in Johana Pajka, ki so sestavljale »'Brenceljnovi' zverinjak« oziroma rubriko »Narvoslovje« (*»Pod tem naslovom bo prinašal 'Brencelj' sèm ter tjè popise najhujših in škodljivih živali.«*), pri katerih so osnovo za določitev njihovega živalskega statusa predstavljali priimki upodobljencev. Tovrstna oblika satire je bila znana že v srednjem veku.

Klun je bil upodobljen kot »Kljunač« (št. 17, 1869) – *»tič z velikim kljunom, kateri najrajše žvižga ministerske melodije in prepeva nemčurske pesmi. Redi se od 4000 gold. letne plače in zoblje tudi nezaupnice svojih volilcev. Ta tica je jako krotka in se je že navadila ministerske soparce. Najrajše 'vižga liberaluške, nemčurske, renegaške itd. Ker so ga zdaj nemčurji iz kletice izpustili, bi bilo dobro, če bi ga Slovenci vjeli, kajti škoda bi bilo, če bi ta tič nikomur več ne pel.«*³⁹

V dvajseti številki iz leta 1869 je kot lisjak, ki prihaja iz brloga, imenovanega »Nemčurija«, prikazan *»gosp. Lesjak, kateri se podpisuje: 'Lesiak'. Mož je črki 'j', ktera je vsled slovenskega pravopisja njegovemu imenu prav tako potrebna in pristojna, kakor na pr. njemu učiteljska plača, odžagal rep in jo spremenil v črko 'i'. Tedaj se predstavlja imé, kakor lesjak brez repa. Le sužnji so imeli že od nekaj znamenje tujega gospodarstva na sebi, lesjak pa ostane tudi brez repa lesjak, tedaj je obrezano ime pri njem le znamenje nemčurske sužnosti, v kateri se pa mož na videz prav dobro počuti.«*⁴⁰

Dr. Vincenca Ferrerija Kluna (1823–1875), ki je bil leta 1867 izvoljen za deželnozborskega in državnozborskega poslanca, a je že isto leto razočaral slovenske volivce, saj se je približal nemškemu centralistom, nekajkrat srečamo na karikaturah v Brenclju. »'Brencelj' je v svojem zadnjem (13.) listu prav bogato obložen s pikavno tvarino in drobnih 120 krajc. za pol leta prav med brati vreden, izvrstno šiba 'vélike posestnike' kranjske pod naslovom 'usmiljeni Samaritani', ki dr. Kljuna, ki je zavržen pri volitvah na ulicah obležal, na osla bašejo in v deželni zbor tirjajo.«⁴¹ Omenjena karikatura z naslovom »*Usmiljeni Samaritan*« iz 13. št. v letu 1870 temelji na priliki o usmiljenem Samaritanu, ki jo je v povezavi s Klunom uporabil tudi Levstik v 6. št. Pavlihe (1870). Prilika izvira iz Svetega pisma nove zaveze (Lukov evangelij 10, 30–35). Duhovnik in levit sta se brezsrčno izognila oropanemu ranjenemu Judu, pomagal mu je eden izmed prebivalcev Samarije, s katerimi so bili Judje v sovraštvu. Karikatura v Brenclju spremlja komentar: *»Je šel človek z imenom Kljun v Novo mesto, da bi ga volilo za poslanca. Ino je med Slovence padel, kateri so ga neusmiljeno čez vrata pahnili. Ino je ležal in stokal ino bolečine njegove so bile velike. Veliko ljudi pa je šlo memo njega in so videli na cesti ležečega in nobeden tistih, kateri so ga videli, se ga ni usmilil. Ino prihaja memo*

³⁹ Jakob Alešovec, »Volilcem kronovine kranjske!«, Brenclj, 1870/11.

⁴⁰ Jakob Alešovec, »Pomenljivi priimki«, Brenclj 1870/22.

⁴¹ »Za kratek čas pa tudi v poduk«, Novice, 1870/30.

Usmiljeni Samaritan.

Samaritan iz vélikega posestva, kateri plačuje po 100 gold. davka, na konju svojega bogastva in vidi človeka ob cesti ležati. Ino skoči iz sedla svojega konja in okrepča ranjenca iz steklenice svoje kulture, ga zadene na svojega konja in ga pelje v bližnjo gostilnico 'pri dež. zboru'. Tukaj ga posadi za pripraven sedež za pečjo, pokliče krčmarja in mu izroči bolnika rekši: 'Skrbite zanj, kolikor morete, plačala bo deželca. Če bi ga zopet Slovenci napadli in ven vrgli, bom prišel in ga rešil'.«

Na karikaturi v 14. št. iz 1869 si je Brenclj privoščil Pajka – to je bil najbrž »predstojnik okrajne gosposke lj. okolice« oziroma »policijski pravdnik« Johann (Jožef) Pajk (Pajek, Pajik), ki je leta 1863 tožil Levstika in Vilharja zaradi žaljenja časti. Tožba, povezana z Levstikovim člankom »Kaj se nekaterim zdi ravnopravnost?«, je ustavila njun politični časnik Naprej. Levstik je bil obsojen na 3 mesece zopora (kasneje je bil oproščen), Vilhar pa na šest tednov, ki jih je moral presedeti.

Pajkovo portretno glavo je seveda karikaturist dodal telesu pajka. Pajek velja za strupeno, pogoltno in nagnusno bitje, ki svoje žrtve napada iz skrbno pripravljenih zased – torej za simbol okrutnosti in zlobe, mreže, ki jih plete, pa za znak skrite, prežeče nevarnosti. O Pajku

je Alešovec med drugim zapisal: »Pajk je ropna žival. Redí se, kakor je videti, prav dobro od krvi, ktero izpije tistim, kteri se zapletejo v njegove mreže. Napada pa vse, kar mu je všeč; kedar je zeló lačen, ne čaka v mreži, ampak se pelja sam na lov.

Kedar se zasliši kak šunder, skoči po koncu in se podá v družini svitlih rabeljnov na mesto in zaprede grešnike v svojo mrežo. Prepreženo ima posebej ljubljansko okolico tako gosto, da če le količkaj poskočiš, že v mreži visiš. Obrajta posebno kmečko krí, kajti po mestih že komarji vse pobero, tam pajka skoro ni videti; tudi so muhe v mestih bolj pazljive, zvite in boječe, le kak brencelj mu še včasih na uho zabrenčí in mu da dokaj opraviti.

Prebiva v temnem kotu, v ozki ulici, da mu je težko uiti. Mrežo ima v kotu poglavarstva ljubljanske okolice. Kdor se zamota v njegovo mrežo, ga dene v posebne hrame pitat; prej je imel tudi navado, da je vjetnika dal s palicami malo božkečkat; še le, ko ga je nekoliko ogledil, so se mu odprla vrata pitalnice.«⁴²

Karikaturisti so v 19. stoletju pogosto prevzemali ikonografske in kompozicijske obrazce, značilne za slikarstvo ali kiparstvo. Pri snovanju karikatur so si pomagali z znanimi motivi ali likovnimi deli, ki so jim naredili aktualno preobleko, tako da so zamenjali mitološke ali zgodovinske junake s sodobnimi političnimi osebnostmi. Neznani avtor v 9. št. Brenclja iz leta 1869 objavljene drobne karikature oziroma ilustracije, ki jo je Brenclj opremil z zgovornim napisom »Kako si mislijo Nemškutarji slovenske tabore«, se je zgledoval po sliki angleško-ameriškega slikarja Benjamina Westa (1738–1820) »Smrt generala Wolfa« (West je naslikal več inačic, najbolj znana iz leta 1770 je v National Gallery of Canada v Ottawi). Na Westovo sliko spominja osrednji del ilustracije s padlim junakom in dvema soborcema (West je pri snovanju svoje slike tu posegel po motivu Pieta), druge vojake je ilustrator prilagodil novi vsebini. Ilustracija najbrž ne sodi med karikature, ki so jih dunajski risarji izdelali posebej za Brenclja. Alešovec je namreč za nekaj drobnih ilustracij in karikatur v prvih številkah najbrž kupil že prej izdelane klišeje.

Brencelj je pikal skorajda dve desetletji. V tem času se je v Avstriji zamenjalo devet vlad. V malodane vseh letnikih poleg Brenclja-Alešovca redno nastopa le ena oseba. To je renegat Dragotin Dežman oziroma Karel Deschmann (1821–1889), ki se je pojavil tudi na naslovnici prvega letnika. Dežman je stalna zveza Brencljevih karikaturistov, srečamo ga tudi v Juriju s pušo (1869/1870) in Pavlihi. Okrog leta 1800 je prva »univerzalna« figura v evropski karikaturi postal Napoleon I. Buonaparte, v Sloveniji pa je konec šestdesetih let ta »čast« pripadla Dežmanu.

Karel Dežman je bil ena najpomembnejših osebnosti tedanjega političnega in kulturnega življenja na Kranjskem. V mladih letih je veljal za navdušenega Slovence. Pod vplivom strica, ki je bil – kot je bilo v metelčici zapisano na njegovem nagrobniku – »perjatelj homeopatii in slovenščini«,⁴³ in slovenske romantike se je navdušil za slovenščino. Leta 1839 je bil med slovenskimi dijaki, ki so nosili Korytkovo krsto. Pisal je slovenske pesmi, ki jih je objavljaval v Novicah, Sloveniji in Bleiweisovem koledarčku. Nekaj časa je urejal Novice in Slovenijo, pomagal Bleiweisu pri sestavljanju beril in ocenjeval nove pojave v slovenski književnosti. Vse Dežmanovo politično delovanje je imelo v tem času slovenski značaj. Leta 1848 je bil med podpisniki adrese dunajskih Slovencev kranjskim stanovom, sestavil je poziv dunajske Slovenije in pozival pokrajinsko razcepljene Slovence k skupnemu delu za slovenstvo in slovanstvo (Slava Slavjanom!, 1849). V Ljubljani je bil izvoljen za tajnika Slovenskega društva. Imel je velik vpliv na slovensko mladino, ki ga je imela za svojega voditelja. Intenzivno je deloval v muzejskem in zgodovinskem društvu. Leta 1852 je postal kustos deželnega muzeja, ki ga je vodil do smrti.

⁴² Jakob Alešovec, »Pajk«, Brenclj, 1869/14.

⁴³ Po: Fran Levec, »Karl Deschmann«, Ljubljanski zvon, 1889, str. 254.

Sredi petdesetih let se je Dežmanovo prepričanje počasi začelo spreminjati. Leta 1861 je kot slovenski državnozborni poslanec odšel na Dunaj, pod Tomanovim vodstvom skupaj z ostalimi slovenskimi poslanci oddal Schmerlingu peticijo za enakopravnost slovenščine, a se je kmalu ločil od Tomanana, ki se je pridružil češkim federalistom. V govoru v dunajskem državnem zboru se je javno odpovedal solidarnosti s češkimi federalisti in prestopil v nemški tabor. Nekdanji panslavistični slovenski pisatelj in slovenski pesnik Dežman je postal glasnik nemške kulture in voditelj ljubljanskih liberalnih Nemcev – »*zdaj v narodnih slovanskih rečeh hudoben nihilist, protivnik slovenščine, jezika svoje matere, na življenje in smrt*«, kot je zapisal Josip Jurčič.⁴⁴

Razlog za prestop bi najbrž lahko poiskali v Dežmanovih liberalnih nazorih, ki so nasprotovali nazadnjaštvu slovenskih prvakov in drugih slovanskih vodij, in njegovemu enačenju visoke kulture z nemško kulturo. Na Kranjskem je organiziral Nemcem ves političen in kulturni aparat, v deželni zboru je bil glavni nemški govornik, bil je med prvimi člani nemško-liberalne ustavoverne stranke in več let njen predsednik, sodeloval je pri ustanovitvi nemških časnikov *Laibacher Tagblatt* in *Laibacher Wochenblatt*, za katera je napisal številne članke. Bil je soustanovitelj in predsednik kranjske sekcije nemško-avstrijskega alpskega društva, odseka nemškega Schulvereina, ustanovil je društvo Kranjski šolski penez (*Krainisches Schulpfennig*). Turnarsko društvo so ljubljanski Nemci ustanovili na izletu v Dežmanov rojstni kraj. Kot deželni poslanec in deželni odbornik je bil aktiven v raznih odsekih. Poslanec v državnem zboru je bil do leta 1879, tudi tu je deloval v raznih odsekih. Med leti 1861 in 1883 je bil član ljubljanskega mestnega sveta, od 1871 do 1873 ljubljanski župan

Zastopal je naprednejša liberalna stališča kot slovenska stranka, upiral se je na primer vplivu duhovščine na javno življenje, pa tudi uveljavitvi slovenščine v šolah, državni upravi, gledališču. Nastopal je proti federalizmu, zahtevi po Zedinjeni Sloveniji in slovenski univerzi.

Dežman se je spremenil v najnevarnejšega slovenskega narodnega nasprotnika. Med vsemi renegati (odpadniki), narodnimi izdajalci, nemškutarji, nemčurji, kranjskimi Nemci, »*liberaluhi*« ipd. so ga zato Slovenci najbolj sovražili in zaničevali. Dežmanovo mladostno narodnozavedno prepričanje ni bilo pozabljeno. Nanj so ga Slovenci opominjali s pomočjo humoristične pripovedne pesmi »*Proklete grablje*«, ki jo je Dežman objavil v *Bleiweisovem Koledarčku slovenskem* za leto 1855. Pesem velja za Dežmanovo »*zadnje priznanje slovenstva, zadnji bojni klic proti nemškutarstvu*«. ⁴⁵ Snov zanjo je Dežman našel v Majarjevih koroških pripovedkah. Dežmanova prepesnitev anekdote o »*prokletih grabljah*« govori o domišljavem abiturientu ljubljanske gimnazije Anžetu iz Rovt, ki po opravljeni maturi ni več hotel znati slovenščine. Ko pa je ponevedoma stopil na grablje, ki so ga lopnile po ustih, je pozabil na pridobljeno znanje polomljene nemščine in zaklel v slovenskem jeziku: »*Preklete grablje!*«

Dežman je skorajda na vseh karikaturah upodobljen z grabljami, ki so postale eden najučinkovitejših satiričnih pripomočkov Brencljevega urednika Jakoba Alešovca. »*Za ošabne tvoje žnable / So nalašč proklete grablje,*« je zapisal Alešovec, ki je spesnil tudi parodijo na Dežmanovo domovinsko hvalnico (*Brencelj*, 1871, št. 3 in 4) in za Dežmana uvedel celo vrsto posmehljivih vzdevkov, na primer »*gosp. Regenmož*«, »*Oča Grabljan*«, »*Dežman il. Grabljevič*«, »*vitez srebernih grabelj*« idr., Levstik pa je npr. Kranjsko imenoval »*pohlevna dežela 'prokletih grabelj'*«. ⁴⁶

⁴⁴ Po: Josip Jurčič, »Karel Dežman«, *Slovenski narod*, 1874/81.

⁴⁵ Avgust Pirjevec, »Dežman Karel«, *Slovenski biografski leksikon*, Ljubljana 1925–1932, str. 132. Od tu tudi večina biografskih podatkov o Dežmanu.

⁴⁶ Fran Levstik, »Epilog«, *Slovenski narod*, 1868/31.

Grablje so po letu 1861 postale Dežmanov satirični atribut oziroma razpoznavni znak.⁴⁷ V političnih polemikah so veljale za znamenje slovenskega odpadništva in nemškutarstva. Matjaž Kmecl piše, da so Dežmanu v kranjskem deželnem zboru med njegovimi govori in nastopi zoper Slovence z galerije radi pokazali grablje ali pa mu zaklicali: »Preklete grablje!«, slovensko opredeljeni del zboru pa se je pri tem seveda demonstrativno režal.⁴⁸

Na karikaturi »*V Blatni Vasi*« iz 16. št. v letu 1869 biriča silita Brenclja-Alešovca in njegovega sinčka, »Mladega Brenclja«, da bi se odkrila pred nemškutarskimi grabljami, na katere je obešen nemškutarski cilinder. Biriča: »*Gôlt, ferdaman guncvet! Tukaj boš vzel slamnik iz glave! Vidiš, kako se vklanja tam Kâsmacher in prof. Heureich! To znamenje je edino, katero zdaj v Ljubljani gospoduje. Marš na Žabjek!*« Brenclj-Alešovec: »*Ne boš, Jaka!*«

Z »Mladim Brencljem« je mišljena posebna številka Brenclja, ki je izšla 17. maja 1869 ob taboru na Vižmarjih: Mladi Brenclj v lažnjivi obleki – »*Všel je očetu na binkoštni pone-deljek na Vižmarski tabor.*« Cena Mladega Brenclja je bila 5 krajcarjev. Alešovec z njegovim izdajanjem ni mogel nadaljevati, ker bi moral vložiti 1000 goldinarjev »*varščine ali zastave za posebne potrebe c. k. pravnika.*«⁴⁹

Na karikaturi »*Sedem Švabov pred 'Slovenijo'*« iz 18. št. v letu 1869 sedem nemškutarskih škriccev na čelu z Dežmanom s pomočjo »prokletih grabelj« skuša vdreti v trdnjavo »Slovenija«. Njihove napore spremlja bobnanje na pisker »Tagblatt«. Na trdnjavi je napis »Ne udajmo se!«. Dežman: »*Ne udajmo se!* Čakaj, podrtija, sedmim korenjakom ko mi, ki te napadamo s principami, se boš že udala. Le krepko bobnaj, bobnar, mi bomo pa 'šturmali'. Al-lons, prijatli!«

V različnih variantah razširjena zgodba o sedmih »junaških« Švabih (pesem nürenberškega mojstra pevca Hansa Sachsa iz 1545, komedija Ludwiga Auerbacha iz 1827, brata Grimm idr.) se pojavlja tudi v nemški grafiki (npr. bakrorez, ki ga je okrog 1650 izdal nürenberški založnik Paulus Fürst). Laibacher Tagblatt (1868–1880) je bil glasilo kranjskih liberalnih Nemcev in nemškutarjev. Med njegovimi sodelavci so bili med drugim Karel Dežman, dr. Friedrich Keesbacher, dr. Robert Schrey plemeniti Redlwerth in dr. Adolf Schaffer. »**Tagblatt**«, list za nemčurske potrebe in laži, smrdljiva gnojnica, s katero se poliva slovenski narod in v kateri so se jeli vmivati in valjati ljubljanski liberaluhi. Podoben je pesu, kateri je le na Slovence dresiran,« je Alešovec zapisal v »Kratkem slovarju, sestavljenem iz besed, ktere se večkrat bero in čujejo.«⁵⁰

Karikatura »*O papeževi svečanosti (Pred Dežmanovo hišo)*« iz 12. št. iz leta 1871 je opozarjala na »nočno stražo«, ki jo je mesto Ljubljana od 23. maja 1869 postavilo pred Dežmanovo hišo v Blatni vasi (poznejši Kolodvorski ulici), v tedanjem ljubljanskem predmestju, ki so mu rekli tudi Kravja dolina. Levstik piše, da je Ljubljana imela 70–80 gld. stroškov z »nočno stražo«, ki je renegatovo domovanje štivila pred slovenskimi izzivanji in napadi.⁵¹

Na karikaturi »*Prazno delo*« iz v 23. št. leta 1871 je »mazač« Dežman grablje za trenutek odložil, da bi lahko očrnil slovenske kandidate na volitvah. »*Pred volitvami vselej počrnim te-le može, pa jih ljudstvo vendarle voli. Le po mestih se jih še tu in tam vstrašijo, da prodam*

⁴⁷ Več o Dežmanovih karikaturah: Damir Globočnik, »Vitez prokletih grabelj«, 12 jeznih mož, Radovljica 1997, str. 31–56.

⁴⁸ Matjaž Kmecl, »Zelo kratek pogled na humor v slovenski književnosti«, Satira Multi: satira, humor – multi-medialno, Celje 1995, str. 61.

⁴⁹ Po: Jakob Alešovec, »Razglas«, Brenclj, 1871/5.

⁵⁰ Jakob Alešovec, »Kratek slovar, sestavljen iz besed, ktere se večkrat bero in čujejo«, Brenclj v koledarjevi obleki, Ljubljana 1870, str. 68–69.

⁵¹ Po: »Iz Ljubljane, 10 julija«, Slovenski narod, 1869/81.

Sedem Švabov pred „Slovenijo“.

Dežman. „Ne udajmo se!“ Čakaj, podrtija, sedmim korenjakom ko mi, ki te napadamo s principami, se boš že udala. Le krepko bobnaj bobnar, mi bomo pa „šturmali“. Allons, prijatli!

nekaj svoje robe. Na kmetih pa ta barva nikogar več ne straši. Ali je morda črnilo slabo?,« se sprašuje Dežman, ki slovenske poslance barva s črno barvo (črniti: slabo govoriti o nekom, tožiti koga).

Na karikaturi »Dežman ima red« v 5. in 6. št. iz leta 1873 Dežman ponosno, prav po napoleonsko, pozira z grabljami, velikim metuljčkom in podeljenim »redom« (visokim odlikovanjem kot znamenjem za zasluge). Dežman se hvali: »Jaz ga že imam, prijatelji, le glejte, da ga tudi Vi dobote.« Okrog njega jokajo Nemci in nemškutarji, ki odlikovanja niso prejeli. Pisker (najbrž profesor na ljubljanski realki Rajmund Pirker): »Jaz ga še nočem ne.« Dolfi (dr. Adolf Schaffer): »O joj! Dežman ga je dobil, jaz pa ne. Kaj bodo mama rekli!« Frice (dr. Fritz Keesbacher): »Vsak človek dobi kaj, samo midva nič, pudelj. Jokajva se, pudeljček!« Pudelj: »Au-vav – vav-vav!«

»Guillotine politikar« Anton Laschan vitez Moorland (1811–1897) je predstavljen na karikaturi »Mož z giljotino«, objavljeni v 11. št. iz leta 1869. Laschan stoji ob velikanski giljotini, ki jo je pripravil za slovensko opozicijo. Vladni svetnik Laschan naj bi namreč po dogodkih na Jančah izrekel besede: »Jaz bi hotel imeti giljotino«. »Lašanov Oné, kteri Vam

še menda ni znan. On je prvi, ki misli vseliti v Slovenijo francosko kulturo, kajti giljotino (sekiro, s katero se ljudje kaj hitro v večnost spravljajo), je že bóje naročil. Ta tič je velikansk krokav, kateri je nedavno v konšt. zboru tako glasno krockal, da so ga vsi čuli in zapazili. Priporoča se posebno Ljubljancanom, kajti ta tič ima žlahtno perje in zasluži, da bi se njegov tičnik prav visoko obesil.«⁵² Na karikaturi Laschanov obraz povsem zakrivata velik metuljček in cilinder, na katerem je napis »Lažan c. k. o.«. Pred giljotino se pogovarjata Slovence Jaka in Jože. »Jaka. Glej, glej, Jože, tole mašino! Kaj misliš, čemu je? – Jože. Pogledaj človeka pri njej! Na njemu je jasno, čemu je mašina. – Jaka. Pa kaj pomenijo črke 'c. k. O.'? – Jože. Hm! Čakaj malo! Cena klobuka Ostane... – Jaka. Aha, če tudi glave ni pod njim. Razumim! Kaj pa pomeni napis: 'Za opozicijo'? – Jože. Tega Ti ne vem povedati. Prašaj moža, komur so Slovenci postavili ta spominek.«

Pravnik in vladni svetnik Laschan (Lashan, Lašan) je bil v mladosti prijatelj in častilec Čopa in Prešerna (Prešeren mu je ob odhodu iz Ljubljane v Novo mesto leta 1835 posvetil distih »Prijatlu Laschanu«, Laschan pa je spesnil sonet v spomin prijatelju Prešernu – »An Freund Dr. Preshern«). Po prepričanju je bil svobodomislec. Leta 1848 je bil v novomeškem okraju izvoljen v frankfurtski parlament. Kasneje je kot uradnik in politik sledil germanizatorskim težnjam kranjskega nemštva. Od leta 1874 je bil poslanec veleposestava v kranjskem deželnem zboru. Med leti 1874 in 1882 je bil zadnji nemški župan v Ljubljani, leta 1883 je bil zaradi zaslug pri izsuševanju Barja povzdignjen v dedni viteški stan (vitez Barjanski – Ritter von Moorland).

Oster nasprotnik slovenskega narodnega gibanja je bil ljubljanski zdravnik in vladni zdravstveni koncipist, Tirolec dr. Friedrich Keesbacher oziroma Käsmacher (1831–1901), v Brencelju imenovan tudi »Dolgi Frice« ali »Käsmacherjev Frice«, »tirolski tič s tujčevo peto, kateri posebno rad po 'blatu' brska. Ker je po svojem pudeljnu že dobro znan, ga ni treba še posebno priporočati. Hvali se na njem lastnost, da rad brodi po slovenski kaši in kljun utika v take reči, ki niso njegovega posla. Začasno ima zdaj liberaluško perje.«⁵³ Tudi njega najdemo med Brenceljevimi karikiranci. Na karikaturi iz 6. št. v letu 1870 Keesbacher po viteško jaha na pudlju, namesto s sulico je opremljen z injekcijo z napisom »Dežmanovo maslo« (kar naj bi bil slovenski izraz za nemško kulturo), poleg vsega pa si ta ljubljanski zdravnik tirolskega porekla nadvse zgovorno z mečem reže svoj delež »Slovenskega kruha«.

Primarij deželne bolnice in blaznice Keesbacher se je v Ljubljani posvečal tudi organizaciji in zgodovini glasbenega življenja. Nekaj časa je bival v Benetkah, kjer se je spoznal z Richardom Wagnerjem. Sodeloval je zlasti pri nemško zaznamovani Filharmonični družbi, vodil je društvene prireditve in pisal priložnostne pesnitve. Med leti 1869 in 1881 je deloval v ljubljanskem občinskem svetu. V nemških ljubljanskih časnikih je objavljala politične članke.

C. kr. finančni prokurator, dr. Friedrich Ritter von Kaltenegger (roj. 1820) je predstavljen na karikaturi »Vitez Kaltenegger, deželni glavar kranjski, kako stoji popolnoma oborožen, pred ustavo na straži« iz 21. št. v letu 1872. Ustavovorni branitelj, vitez Kaltenegger, eden vodilnih nemških organizatorjev in agitatorjev na Kranjskem, je na karikaturi oblečen v viteški oklep. Po izobrazbi je bil pravnik. Od leta 1863 je bil v ljubljanskem občinskem svetu, od 1867 poslanec v deželnem zboru, od 1873 do 1881 kranjski deželni glavar. Za časa Taaffejeve vlade je bil prestavljen na Dunaj.

Ljubljanskega občinskega in deželnega šolskega svetnika Rajmunda Pirkerja (1829–1884) je Brencelj na karikaturi v 7. št. iz leta 1881 prikazal kot »smrdokavro«. Novice so zapisale:

⁵² Jakob Alešovec, »Volilcem kronovine kranjske!«, Brencelj, 1870/11.

⁵³ Jakob Alešovec, prav tam.

»**'Brenceljna'** 7. list ima na zadnji strani podobo smrdokavre, tiča, ki sam svojo gnezdo onečedi v Kočevji. Krišpin Krišpovič [op. personifikacija Brencljevega podlistka] pa v nemškem 'plaidoyerji' [op. fr. plaidoyer: obrambni govor] zagovarja Pirkerja juristitično, kolikor le more, zavoljo znanega njegovega izreka v Kočevji. Tudi družega je marsikaj prav mikavnega in zbadljivega v njem.«⁵⁴ Šolnik Pirker, ki je bil po materi slovenskega rodu, zaradi uporabe slovenskih besed pri pouku nemščine pa je prišel v spor z ravnateljem ljubljanske realke, se je po letu 1867 vedno bolj približeval nemškemu taboru. Veljal je za hudega germanizatorja, nastopal je proti uporabi slovenščine v kranjskem šolstvu. Od leta 1872 je bil šolski nadzornik ljudskih šol na Kranjskem. Brencelj je za Pirkerja izbral vzdevek »Pisker«.

Pravnik dr. Adolf Schaffer (1840–1905), prvi zapisnikar in odbornik 7. julija 1868 ustanovljenega Konstitucijskega oziroma Ustavovernega društva (Konstitutioneller Verein), deželnozborski poslanec in hišni posestnik, od leta 1871 občinski svetovalec, od 1873 do 1879 kot zastopnik kranjskega nemštva in član nemške ustavoverne stranke nemški državnici, od 1877 deželni poslanec, je nekaj časa v Brenclju imel svojo rubriko »Schaffarjev Dolfi«, opremljeno z drobno portretno karikaturo. Schaffer ima v roki šolsko tablico, ki je najbrž namig na Schafferjev predlog iz leta 1871, naj bi prihodnjo nemško vlado prosili za odpravo slovenščine iz srednjih šol. V ljubljanskem občinskem svetu je bil Schaffer zlasti dejaven v šolskem odboru. »Ker je bil mož zelo majhne in drobne postave, je bil kakor nalašč prikladen za karikaturo in posmeh,« ugotavlja Anton Ocvirk.⁵⁵ Alešovec je v Brenclju za Schafferja uporabljal vzdevke »Schafferček«, »Šaferček«, »doktorček« in »Dolfi«.

Okrajni sodnik v Kostanjevici Jožef Podboj, »doma iz Ribnice, mož prave slovenske korenine, ki je postal kot uradnik vnet nemškutar in Dežmanov politični pristaš,«⁵⁶ je predstavljen na karikaturi »Podboj kostanjevški« v 3. in 4. št. iz 1873. Župan se klanja pred Podbojem: »Kako doleti mene čast, gospod Podboj?« Podboj, narisana s pretirano okroglim trebuhom in vilicami ter nožem v roki: »Kako? Me li poznate?« Župan pojasni Podboju: »Jaz prav za prav ne, toda ker moja piščeta tako beže in iščejo zakotja, si mislim, da ste Vi gospod Podboj. Sicer se pred nikomur ne skrivajo.«

Podbojevo karikaturo so ocenile Novice: »Da je kostanjeviškega gosp. Podboja podoba izvrstno naslikana, to je zasluga podobarja; al da ga župan, ki ga nikoli ni videl, kar brž spozná, to je pikantna iznajdba 'Brenceljnova', kakor je pikantno še marsikaj družega v tem listu, kar sicer ni s podobami ilustrirano, a prav po natori posneto.«⁵⁷

Brencelj je pogosto smešil Podbojevo nagnjenje do perutnine in dobrega vina.⁵⁸ V 4. št. iz leta 1871 so »Trebenjčani« odgovarjali na Podbojevo prošnjo, da bi postal predstojnik njihovega okraja: »Z oziroma na to, da so tam, kjer ste Vi, vse piške, kapuni in pure v nevarnosti, – in da ni mogoče, da bi se ohranil mir med Vami in perutnino, – dalje da imamo rajši piške v trgu kakor Vas, se Vam naznanja, da se Vaša prošnja ne more uslišati. Ostanite tam, kjer ste, a mi obdržimo svoje piške in kapune.«⁵⁹ Šele tedaj, ko bi Podboj začel uradovati v slovenskem jeziku, bi mu Brencelj namesto tedenskih ene, dveh ali celo treh pišk in včasih kopuna dal »odpustek«, da bo smel jesti, kolikor se mu bo zahotelo.⁶⁰

⁵⁴ Novice, 1881/52.

⁵⁵ Po: Anton Ocvirk, opombe k: Janko Kersnik, Zbrano delo, Peta knjiga, Podlistki / Članki / Ocene / Dodatek, Ljubljana 1952, str. 489.

⁵⁶ Po: Anton Ocvirk, prav tam, str. 449–450.

⁵⁷ Novice, 1873/15.

⁵⁸ Po: Anton Ocvirk, opombe k: Janko Kersnik, Zbrano delo, Peta knjiga, Podlistki / Članki / Ocene / Dodatek, Ljubljana 1952, str. 450.

⁵⁹ Jakob Alešovec, »Gospodu Podboju«, Brencelj, 1871/4.

⁶⁰ Po: Jakob Alešovec, »Gospodu Podboju v Kostanjevici«, Brencelj, 1871/7.

Tudi liberallec Karl Wurzbach pl. Tannenberg (1809–1886), od leta 1866 kranjski deželni glavar in v letih 1871–1872 deželni predsednik, državni in deželni poslanec, je veljal za nemškutarja. Pozornost Brenclja si je nakopal s prepovedjo gorenjskega tabora leta 1871.

V 10. št. iz leta 1871 je bila objavljena karikatura »*Omer-Ali-Wurzbach pred naznanilom leškega tabora*«. Debeli Wurzbach računa in piše na tablo: »*Pri taboru je le dvojno mogoče: Ali se to, kar se obravnava, vjema z našimi principi, – tedaj so tabori nepotrebni; ali pa je našim principom nasprotno, toraj so nevarni. Tedaj – rak!*« Na karikaturi »*Deželni predsednik Wurzbach sprejema svoje prijatelje*« iz naslednje številke Wurzbach s »*prokletimi grabljami*« v roki nagovarja Nemce in nemčurje: »*In tako si bom prizadeval tudi dalje hoditi po isti poti, ktera me je dozdej vodila vštric Vas. Vodilo pri vsakem početji, pri vsaki misli mi bo nam vsem sveta reč, ktera je vezilo naše zveze, namreč 'proklete grablje'. Hoch 'proklete grablje', hoch!*« Prisotni mu složno vzklikajo: »*Hoch, hoch, hoch, naš Wurzbach in njegove 'Proklete grablje'!*«

Alešovec je Wurzbacha za razliko od Dežmanovega »*Koreljna I.*« imenoval tudi »*Korelj II.*«, »*ker sta si sicer podobna kakor dvojčeka, da vaju bo svet razločil in vedel pri čem je, kajti po 'prokletih grabljah' bi vaju ne mogel nihče razločiti*«. ⁶¹ Alešovec se je posmehoval tudi iz Wurzbachovega plemstva, v 20. št. pa je zapisal, da je za Wurzbacha največja nesreča njegov slovenski rod. »*On sicer ne more zato, kajti on bi se bil gotovo raji na Pruskem kje, kakor na Kranjskem rodil. Nesreča pa je to rojstvo za njega zarad tega, ker mož hoče biti Nemec, kar pa ni po rodu, toraj postane nemškutar. Nemškutar pa je vsak nesrečen, če je po rodu Slovenec.*« ⁶²

Nemškemu liberalcu in litijškemu okrajnemu glavarju Julijusu Fränzlu vitezu Vestenecku, graščaku v Mirni na Dolenjskem ter zetu deželnega predsednika Conrada, je bila posvečena slikanica »*Vestenekovega Franceljna življenje, dejanje in bodočnost*«, objavljena v zadnji št. za leto 1874, ki jo je narisal risar »*Pražanski*«.

Na karikaturi »*Fréncelj na konji*« v 1. št. v letu 1882 Vesteneck »*zmagovito po raztrganem časniku 'Tribüne' skače*«. ⁶³ Vesteneck: »*Tako! 'Tribüno' sem potolkel, naj mi pride zdaj le še kdo, mu bom žer dal!*« Poleg njega stoji »*Pavliha*« (personifikacija Brencljevega podlistka): »*He, he! Kako je pa bilo pri nas v Ljubljani? K nam pridi, če imaš korajžo.*« Vesteneck je namreč tožil odgovornega urednika časnika Tribüne, ki je objavil poročilo litijskega župana o tamkajšnjih ponočnih dogodkih (izgredu litijske nemške in nemškutarske družbe, ki je pijana na noči od 6. na 7. februar 1881 razbila okna okrajnemu komisarju Delkotu). Med udeleženci izgrede je bil tudi Vesteneck. Litijski župan je o izgredu uradno obvestil deželno vlado v Ljubljani in navedel imena pijanih razgrajacev. O izgredu je najprej razsojalo okrajno sodišče v Litiji, nato je bila zadeva delegirana okr. sodniji v Ljubljani. Vesteneck se je s pomočjo krivih prič izvlekel, češ da ni bil zraven, zaradi izgrede pa je bil vendarle prestavljen na Dunaj. 12. januarja 1882 je o zadevi razpravljajo porotno sodišče na Dunaju. ⁶⁴

Na karikaturi v 12. št. za leto 1879 Vesteneck nastopa skupaj z Dežmanom in sodnim svetnikom Franzom Kromerjem, ki je bil poleg Dežmana najodločnejši nemški govornik v kranjskem deželnem zboru. Trojica, »*ki se gre v mesta za poslance ponujat*«, ⁶⁵ naj bi bila posneta po prizoru iz Nestroyevega *Lumpacij-Vagabunda*, ki ga je Alešovec leta 1875 prevedel v slovenščino.

⁶¹ Jakob Alešovec, »*Živio novi deželni predsednik*«, Brenclj, 1871/11.

⁶² Jakob Alešovec, »*Ubogi Wurzbach!*«, Brenclj, 1871/20.

⁶³ Novice, 1882/5.

⁶⁴ Po: Lojze Logar, opombe k: Josip Jurčič, Zbrano delo, Enajsta knjiga, Politični članki 2. del / Pisma / Dodatek, Ljubljana 1984, str. 416.

⁶⁵ Novice, 1879/27.

V Blatni Vasi.

Na karikaturi »Avstrijska nebesa za Nemce« iz 14. št. Brenclja iz leta 1869 vratar sv. Peter pozdravlja Nemce. Med njimi lahko prepoznamo personifikacijo uradnega deželnega lista Laibacher Zeitung, narisano kot staro, personifikaciji Neue freie Presse in »Nemške kulture«, eden izmed Nemcev trobi laži. Sv. Peter prigovarja Nemcem: »*Le notri gospôda, vse je pripravljeno, da boste spodobno sprejeti.*« V naslednji številki je sledila karikatura »Pekel za Slovence«. Lucifer obljublja ubogim Slovincem: »*Pa Vas bom žvečil, prokleti Slovenci! Vaše meso mora biti jako trdo, ker so si nemčurji nad njem zobé polomili. Jaz si jih ne bom!*« Karikaturi bi pravzaprav bolj sodili v isto številko, saj je njun učinek stopnjevala primerjava med upodobljenima situacijama. Primerjava velja za enega temeljnih, pogosto uporabljenih principov v karikaturi.

Nekatere karikature so se zgledovale po motivih iz antične zgodovine in mitologije. Karikatura »Aleksander in Diogenes« v 20. št. Brenclja iz leta 1870 temelji na domnevnem srečanju Aleksandra Velikega in grškega filozofa Diogena iz Sinope (ok. 412–323 pr. n. št.), najpomembnejšega predstavnika kiniške šole (utelešal naj bi ideal avtarkije in skromnosti, domnevno naj bi prebival v sodu iz lončenine). »Potocki–Aleksander« (ministrski predsednik grof Alfred Potocki kot Aleksander Veliki) nagovarja »Slovenca-Diogenesa«: »*Ti si mi res všeč. Sprosi si kako milost.*« »Slovenec-Diogenes« sedi v sodu z napisom »Slov. dežele« in odgovarja: »*Dobro! Prosim te tedaj, stopil mi iz solnca.*« Na soncu lahko preberemo napis »Slovenija«. Slovenskemu Diogenesu z majhnim dežničkom dela senco Brenclj-Alešovec.

V 22. št. iz leta 1871 objavljeni karikaturi pod naslovom »Grof Beust kako zdaj rakom

žvižga in žabam gode« sta nastali kot dobesedni odslikavi dveh fraz (»žvižgati rakom« in »gosti žabam«) in na ta način sporočali, da je bilo Beustovo prizadevanje zaman.

V 23. št. Brenclja iz leta 1871 je bila objavljena karikatura »Pri volitvi«. »Kranjec« se mora – kot nekakšen Heraklej na razpotju – odločiti med »Slovenijo« in »Nemčurijo«: »Glej no, kako me zdaj obrajtajo! Včasih še ene ni, da bi se zame zmenila, zdaj se mi pa dve na enkrat ponujate. Obeh ne maram, ena mi je zadosti,« modruje Kranjec. »Nemčurija« ga poskuša pregovoriti: »Mene vzemi, Janez, jaz imam nemško kulturo in Dežmanovo maslo.« »Slovenija«: »Nič je ne poslušaj, Janez, raj vzemi mene, jaz sem domače dekle in poznam tvoje potrebe.« Kranjec ji ponuja roko: »Ti so moja, une ciganke ne maram. Jaz ostanem pri domačih.«

Na Brencljevih karikaturah nekajkrat nastopa tudi personifikacija Avstrije. Za karikaturu »Brencelj, ki Avstrijo od nekdaj nadleguje« iz 5. št. v letu 1870 je dunajski risar narisal 8 sličic Avstrije, ki se otepa Brenclja, vendar mora na koncu odnehati in pobegniti pred njim.

V komentarju karikature »Bolna Avstrija« iz 5. št. v 1871 sta omenjena slovenski razpoznavni znak oziroma simbol, lipa, in nemški simbol, hrast. Personifikacija Avstrije žalostno sedi na prestolu. »Sosednja Slovenka«: »Za božjo voljo, gospá, kaj ti krtova dežela tako diši, da si hočete vedno le napravljati hrastovi čaj? Nisi mar še spoznala, da ti po želodovi vodi prihaja vedno huje?« Bolnica Avstrija: »Me že zopet nadleguješ s svojim lipovim čajem, kateri se mi zelò studi. Ta-le starka pozná vsako bolezen po lastni skušnji in zdravi vsacega s hrastovim čajem. Poglej, kako je ozdravila Francoze!« »Sosednja Slovenka«: »In tebe pri Sadovi. Le poslušaj in ubogaj jo, ti kmalu ne bo več zdravnika.« Starka je »sosednja Nemka«: »Zdaj mi že vsako otroče v škodo zahaja. Verjemite mi, visoka gospá, hrastovi čaj je za Vas najboljši!«

Karikatura »Pogovor dveh gospodinj« v 2. št. Brenclja iz leta 1872 prikazuje personifikaciji Avstrije in Rusije pred kurnikom z napisom »Reichsrat«. »Kako to, da je v Tvojem kurnjaku na eni strani kuretina tako debela, na drugi pa tako 'kumerna'?,« vprašuje Rusija. Avstrija ji odgovarja: »Ne vem, kako je to! Saj dam na obe strani obilo piče. Prva stran se mi lepo redi, a druga vedno godrnja in se ne redi nikakor. Je že menda slabšega plemena.« Kurnik, ki predstavlja dunajski državni zbor, je namreč razdeljen v dve polovici. Prva je namenjena nemški perjadi, ki jo Avstrija pita z groši, druga polovica pa je dodeljena slovenskim kokošim in piščancem, ki ji je Avstrija namenila zgolj obljube. Pojasnilo Rusije je zato naslednje: »Menda se motiš! Vzrok bo piča sama. Daj obojim enako piče, boš videla, da Ti kuretina na drugi strani ne bo godrnjala, marveč se Ti redila, kakor na prvi strani. Dokler boš pitala nemško kuretino z 'groši', slovansko pa le z 'obljubami', ne bo bolje. Potlej sosedje lahko pravijo, da ne umeš vse kuretine dobro rediti.«

Na karikaturi »Pred Avstrijsko hišo« v 13. št. Brenclja iz 1871 si Slovenec začudeno beli glavo: »Čeh in Poljak neseta že vsak svojo besago polno čez ramo, le moja je še prazna. Kdaj bom pa jaz kaj dobil? Bom mar vselej na ta vrata zastonj trkal? Ali bom tudi jaz zdaj šel s prazno besago od tod?« Odgovarja mu »hišnik« – avstrijski ministrski predsednik med februarjem in oktobrom 1871 grof Karl Sigismund Hohenwart: »Hm, je že tako, jaz ne morem za to«. »Hlapca« (ministra dr. Carl Rechbauer in Julius Glaser) pristavlja: »Gospod, le nama izročite nadležnega berača, mu bova že pokazala, po čem je tukaj 'žmaht'«.

Na karikaturi »Pri obedu« iz 5. št. za leto 1872 predstavniki habsburških narodov sedijo pri skupni mizi. Personifikacijo Avstrije zanima, kaj počenjajo Slovani: »Kako to, da unile ne jedó? Jim je mar jed preslaba?«. Minister Galser ji pojasni: »Saj imajo vsega dosti! Poglejte, toliko jedí je na mizi, da se skoro šibi. – Zakaj ne jeste, Vi godrnjači? Poglejte, kako jedó Nemci!« Slovan pristavlja: »Nimamo žlice, gospod, ne moremo jesti.« Minister za pravosodje Julius Glaser odgovarja: »Bi pa potrkali z žlico ob mizo, da bi Vam jo prinesel.« Slovani: »Če

pa žlice nimamo.« Na drugem koncu mize Madžar nagovarja Nemca: »Poglej, Švab, tisti ljudi ne gredo k mizi; obrihtej si jih za póstrežbo, kóker sem si jaz obrihtal Hérvata, teremte-te. Móra párirati. Kuš Hérvat.«

Prvi slovenski satirični list se je med Slovenci dobro prijel. Našel je bralce in naročnike, zato se je Jakob Alešovec odločil izdati posebno knjižico – zbornik satiričnih pesmi, smešnic in zgodb z naslovom »Brencelj v koledarjevi obleki«. Izšel naj bi januarja 1870, toda »za-voljo hudega mraza ta mesec še ni upal izfrčati, ker bi utegnil zmrzniti. Vendar mu je krojač obljubil, da mu bo naredil obleko brž ko brž in 'Brencelj' bo v stanu, ponosno izfrčati v koledarjevi obleki v prvi polovici februarja meseca, čeravno so mu rekli nemčurski sovražniki, da ne bodo še kmalu vstavili hudega mraza in izstopli snega.«⁶⁶ Konec leta 1870 naj bi sledila nova številka Brenclja v koledarjevi obleki za leto 1871.⁶⁷

Brencelj v koledarjevi obleki, ki ga je »spisal Jakob Aléšovc«, »natisnil J. Blaznik«, in »založil pisatelj«, obsega 80 strani. Njegova cena je bila 30 krajcarjev (za naročnike 25 krajcarjev). Predgovoru in pregledu dogodkov v letu 1869 (»1870. leto«) sledijo prispevki: »Zvezde«, »Vreme«, »Kmečki pregovori (Bauernregeln) / Spisal Korel Dežman«, pesmi »Dežman in letni časi«, »Kratek načrt konstitucionalno-liberaluške ustave«, »Blatnovaško ministerstvo«, »Pavliha na Dunaji«, »Lipica«, »Kaj se je gospodu ferboltarji na Dunaj zgodilo«, »Jurčekove sanje«, »Rešpehtarjova kuharica«, »Domači pripomočki«, »Kratek slovar, sestavljen iz besed, ktere se večkrat bero in čujejo«, »'Brenceljnovi' zverinjak«, »Zastavice«, »Smešnice«, »Prerokovanje za prihodnje leto« in »Brenceljnova« pesem. Alešovec je objavil tudi izbor 22 ilustracij in karikatur iz Brenclja. »Kar bogatin še za groš ne dobí, / Se men' po očetu v možganih rodi« je na naslovnem listu Brenclja v koledarjevi obleki zapisal Brenclj-Alešovec.

Kljub očitni priljubljenosti Brenclja se je Alešovec moral spopadati tudi s težavami. Med drugim mu mnogi naročniki niso redno plačevali naročnine. Naslednje vrstice so samo eno izmed rednih Alešovčevih opozoril, da Brenclj »ne živi toliko od zaostale, kolikor od plačane naročnine«.⁶⁸

»'Brencelj' je pričakoval, da mu bo zaostalo naročnino, ktero je že tolikokrat tirjal, vsaj sveti Miklavž prinesel. Ker je pa nastavljene čevlje zjutraj našel prazne in ker pri Slovencih ni 'Christkindelna', na ktereга bi se mogel še zanašati, je primoran, tu javno izreči zadnjo besedo, namreč, da bo take kasne plačevalce, razen tistih, ktere osebnó pozna, ali kteri so mu na dopise kaj odgovorili, že prihodnjič v listu imenoval in če to ne bo pomagalo, izročil sodnji, da mu ona pomaga do denarja, ktereга je tako krvavo zaslužil. To se bo zgodilo še pred novim letom, ker ima 'Brencelj' sam pravdo kmalu po novem letu, vsled katere vtegne priti na Žabjek. Če ne gre z lepo, bo šlo pa z grdo, dasiravno 'Brencelj' svoje bralce strašno nerad pred sodnika tira, ker vé, da tam ni nič prida za tistega, kteri je tožen.«⁶⁹

Novice so zvesto spremljale izhajanje Brenclja in ga večkrat priporočale bralcem. Leta 1873 je bila v Novicah objavljena daljša ocena Brenclja, ki jo je napisal »znan slovenski pisatelj«. »Mi Slovenci smo dozdej humoristiko zanemarjali, ker nismo njene potrebe dosti cenili. Edini humoristični časnik, ki ga imamo, 'Brencelj', se od straní občinstva tako zanemarja, da mu žuga že pogin! Dobri humoristi so redko sejani: humorist mora za to rojen biti, kakor pesnik. In vrednik 'Brenceljnov' je rojen humorist, tega mu nihče ne more odrekati. Alešovčev šegavost, njegovi dovtipi niso posiljeni, kakor navadno dovtipi po nemških humorističnih časnikih, in ki jim Nemci pravijo 'lach-oder-ich-friss-dich-witze'; Alešovčeva

⁶⁶ Jakob Alešovec, »Naznanilo«, Brenclj, 1870/2.

⁶⁷ Po: Jakob Alešovec, »Bralcem!«, Brenclj, 1870/15.

⁶⁸ Jakob Alešovec, »'Brencelj' svojim«, Brenclj, 1873/9 in 10.

⁶⁹ Jakob Alešovec, »Zadnja beseda«, Brenclj, 1871/23.

šegavost je prirojena in narodna, to je tista jovialna šegavost, ki se je med našim narodom več najde ko drugodi; razun Dunaja morda v celi Avstriji primerno nikjer toliko.

Pa 'Brencelj' ima tudi svoje napake, in mislimo, da nam ne bo zameril, če ga nanje opozorimo. Prva je ta, da se ozira preveč na prosto ljudstvo; mogoče, da ima tam največjo podporo; pa nekaj prostora bi lahko odmeril tudi izobraženemu občinstvu, katero ni zadovoljno z domačim platnom, ampak zahteva bolj fino robo. V drugo pa naj se varuje strasti. Šegavost je vzvišena nad strastjo, nasprotno ima namen strasti tišiti in tolažiti, ona ima vzvišen stolec nad človeško družbo, od koder jo po svoje sodi. Humorist se ne sme mešati z mečem v roci med bojnike; ampak on stoji nad njimi, in strese za lase zdaj tega, zdaj onega, a nikdar prehudó, kajti to bi bila strast, in šegavost strasti ne sme poznati. Ravno ta vzvišenost nad strastjo zahteva od humorističnega lista tudi, da mora stati tako rekoč nad strankami, ne da bi ne smel biti enej stranki posebno vdan, pa ta simpatija do svoje stranke ga ne sme zapeljati k strastni pisavi, in tudi mu ne zabraniti polasati sem ter tja tudi može svoje stranké. V podobi šale se vsakemu lahko resnica pové, ki bi je v resni podobi ne mogel prenesti. Toraj popolnoma strankarsk humorističen list ne sme biti; saj tudi pravi humorist v družbi ne bo pikal vedno le enega, ampak svojim prijateljem in samemu sebi ne bo zaprinesel.

Če se je 'Brencelj' teh dveh napak včasih krivega storil, zato pa ne smemo prezreti prednosti, ki jih ima pred mnogimi časniki enake vrste. 'Rešpehtarjova kuharca' je tako dobro po naravi risana, da noben humorističen list bolj zvesto posnete ljudske tipe nima. 'Krišpin Krišpovič' sicer ni iz naroda vzeta figura, vendar se je s svojim mogočnim sarkazmom, s svojo mirno ironijo in s svojo naivno šegavostjo že davno vsem bralcem 'Brencelja' prikupil. Tudi politične situacije 'Brencelj' izvrstno razume in v lepih podobah in z dobrim humorjem razkaže. Z eno besedo, 'Brencelj' je v resnici humorističen list, in nikakor ne zasluži, da ga Slovenci zanemarjajo. Tega vendar ne smemo dopustiti, da bi naša humoristična literatura popolnoma zaspala!

*Ne hodimo nazaj, ampak naprej!*⁷⁰

Novice so se obrnile tudi na Alešovca z vprašanjem, zakaj se Brencelj zadnje čase izhaja neredno. Alešovec je povedal, da je krivca iskati pri naročnikih. »Teh mu sicer ne manjka, al naročnina mu le počasi kaplja. Veliko jih je, ki pravijo: 'Če bo le izhajal 'Brencelj', ga bom že plačal, naj se mi le pošilja.' Al to tukaj ne veljá, marveč ravno narobe bi moralo biti: 'Če bomo plačali, bo 'Brencelj' že izhajal.' – Dandanašnji stanejo listi veliko denarja in hočejo najprej plačani biti. Misliti pa je, da gosp. Aléšovec, ki le ob svojem peresu živi, ne zasluži toliko, da bi mogel zakladati za list. Kakor mi je pravil, so mu naročniki dozdej za prejete že liste dolžni blizo 3000 gold.!! Ko bi mu vsaj polovica tega zneska, ki mu po vsi pravici gre, brž došla, bi nemudoma izdal vse zaostale številke in potem bi, ako bi naročniki, kar je pri časnikih brez izjeme navada, naprej pošiljali naročnino, lahko redno izhajal, kakor je izhajal prejšnja leta. Če pa on za stroške za papir, tisk, podobe itd. ne dobi denarja, kje ga bo jemal, da bi naročnikom vstrezal, ki hočejo list vse leto in še dalje na upanje prejemati! Preteklo leto je prejel čez 200 gold. manj, nego je on izdal za stroške lista. Tedaj vse delo zastonj, pa še denarna zguba! Mislimo, da je to pojasnilo dovolj! Podpirajmo tedaj ta edini, zares humoristični slovenski list, kajti če nam zaspi, smo krivi edino mi, ne pa g. Aléšovec, ki ga bo gotovo z veseljem vredoval in izdajal, dokler bo mogoče, tega smo prepričani.«⁷¹

Leta 1875 so naročniki Alešovcu dolgovali že precejšen znesek. Alešovec je v Novicah objavil »odprto pismo«, namenjeno naročnikom Brencelja. V njem je obzirno pojasnil, da so med razlogi nerednega izhajanja Brencelja tudi pogoste konfiskacije.⁷²

⁷⁰ »Brencelj«, Novice, 1873/13.

⁷¹ Po: »Dostavek vredništva«, Novice, 1873/13.

⁷² Po: »Odprto pismo 'Brenceljnove' naročnikom!«, Novice, 1875/51.

Srečen Slovenec.

Pri zadnjih vratih. „Joj, joj, tiskaj me pa čaka
že drug s svojo pušico. Kako li bom šel zdaj v hišo
ali ven!“

Pri sprednjih vratih. „Skoz sprednja vrata ne
bom šel v hišo, ker me tam čaka davkar; grem rajše
skoz zadnja.“

Na novem naslovnem zaglavju Brenclja v lažnjivi obleki za leto 1871 Brenclj-Alešovec – podobno kot Pavliha pri Levstikovem satiričnem listu – skozi zgornji del začetnice lista opazuje nemčurje. Nemčurji, opremljeni z nemškutarskimi cilindri in grabljami, kar jih ne-sejo noge bežijo pred brenclji. Tudi na začetku leta 1872 se je Brenclj pojavil z novo naslovnico. Brenclj-Alešovec iz ogromnega peresa piha majhne brenclje, s katerimi je izpisan naslov lista. Tudi tokrat se nemškutarji umikajo pred brenclji. Brenclj-Alešovec gleda skozi zgornji del črke B, v njenem spodnjem delu gnezdi čuk Dežman, ki v krempljih drži grablje. Avtor naslovnice je eden najboljših dunajskih karikaturistov, ki so sodelovali z Brencljem.

Podobno osebo s sovinitim telesom in človeško glavo srečamo tudi na naslovnici humorističnega lista Ulk, ki je začel izhajati v Berlinu kot priloga Berliner Tagblatta ravno leta 1872.

Kvaliteta Brencljevih karikatur je po VI. letniku začela nazadovati, saj je Alešovec prenehal z naročanjem karikatur na Dunaju in si raje poiskal domačega sodelavca. Skromnejša postane tudi naslovnica. Zaradi nezvestih naročnikov je bilo v en list vedno bolj pogosto združenih po več številkih. Alešovec jih je imenoval »dvojčki« ali »trojčki«.

Karikaturo »Zakaj je tema pri nas« v št. 10/11/12 iz 1874 je narisal »Pražanski«. Izbira psevdonima je podobno kot pri »Kranjskem«, sodelavcu tržaškega satiričnega lista Juri s pušo, govorila o karikaturistovi slovenski oziroma slovanski zavednosti. Karikatura prikazuje zemljevid Slovenije, ki ga zakriva nemčur, trdno zasidran v slovenskih mestih. Okrog njega je »Pražanski« narisal zlovesče nemčurske netopirje z drobnimi cilindri in grabljami. V Sloveniji vlada mrak, toda sosednjo Hrvaško je razsvetlila luč, ki sije v Zagrebu, kajti tu so leta 1874 ustanovili hrvatsko vseučilišče. Brenclj-Alešovec: »Ali ne vidiš oblaka, k se vedno vriva med Slovenijo in ono luč? Dokler je ta oblak nazaj ne umakne in onile netopirji ne zginejo iz obnebjja, tako dolgo Slovencem ta luč ne bo zasvetila.«

»**Brencelj**« še ni zaspal ali zamrznil, kakor nekateri mislijo, te dni se bo zopet prikazal več številkih debel. To priobčiti nas prosi njegov vrednik s pristavkom, da se list zakasnuje, ker je on preobložen z delom. Ob novem letu bo list zopet v pravi kolovoz spravil. Do tje prosi potrpljenja.«⁷³ Kljub podobnim spodbudnim naznanilom je Alešovec moral na začetku leta 1875 začasno prenehati z izdajanjem Brenclja. Leta 1877 je Brenclj začel ponovno izhajati. »Posamezne številke se dobivajo, če jih kaj ostane, po 15 kr. v administraciji Ključaničarske ulice (pod mestnim trgom) št. 3. v II. nadstropji.«; »Izhaja po dvakrat na mesec ali 24 krat na leto v Ljubljani, kedar ga prebere in ne konfiscira policija.«; »Kdor ga bere in ga ni kupil, se bo, ako se zasači, ostro kaznoval.«

»**Brencelj**«, priljubljeni, dolgo že pogrešani in težko pričakovani burkež, bo z jutrišnjim dnevom zopet začel izhajati po dvakrat na mesec v svoji stari 'lažnjivi' obleki in šaljivimi podobami. Cena mu ostane stara, namreč po 3 gold. za celo leto, po 1 gold. 50 kr. za pol leta in po 80 kr. za četrt leta. Le brž naj si ga naroči vsak, ker druga številka pride brž za prvo in se bo pošiljal le tistim, ki ga bodo naprej plačali. Priporočati ga nam ni treba, ker je že tako dobro znan po vsem slovenskem svetu«, so zapisale Novice.⁷⁴

Alešovec je v Brenclju tedaj veliko pozornost namenil dogodkom na Balkanu.⁷⁵ Tudi tokrat je naročil novo naslovno vinjeto. Na njej je upodobljen urednik Brenclj-Alešovec, ki v rokah drži zastavo z napisom lista, okrog katere se spreletavajo brenclji. Vabilo za naročanje Brenclja je bilo opremljeno s podobo Brenclja-Alešovca, ki ima v eni roki cilindar in v drugi grablje, na katere je pritrjen nabiralnik.

Od leta 1877 dalje je večina karikatur – »velikih podob«, »lepih, času primernih in drastičnih podob«⁷⁶ – z izjemo naslovnih vinjet in vinjet, ki so spremljale Brencljeve podlistke, delo Franca (Franciška) Zorca (1854–1930). Zorec je karikature, ki so bile običajno celostranske in včasih celo dvostranske, podpisoval z monogramom »FZ« ali imenom »Franjo«. Alešovec je Zorca spoznal, ko je ta v Ljubljani študiral bogoslovje.⁷⁷ Na karikaturah se pojavi nekaj novih motivov, kar bi lahko govorilo o avtorskem deležu novega karikaturista.

⁷³ Novice, 1874/41.

⁷⁴ Novice, 1877/30.

⁷⁵ Več o Brencljevih karikaturah na balkansko tematiko: Damir Globočnik, »Čujte Slovenci! Čujte Slovani! Nad Balkanom se dani!«, Zgodovina za vse, 2000/2, str. 31–50.

⁷⁶ Jakob Alešovec, (brez naslova), Brenclj, 1877/9–10.

⁷⁷ Za biografske podatke o Francu Zorcu glej: »**Brencelj**« in njegov glavni ilustrator«, Slovenec, 1930/35, Ilustrirani Slovenec, 1930/8, Koledar družbe sv. Mohorja, Celje, 1931, str. 109, in Jože Munda, »Zorec Franc«, Slovenski biografski leksikon, 15. zvezek, Ljubljana 1991, str. 851–852.

»Srečen Slovenec« se na Zorčevi istoimenski karikaturi iz 7. št. v letu 1883 poskuša izmuzniti davkarju, ki je prišel po »državni, deželni in občinski davek s prikladami«. »Skoz sprednja vrata ne bom šel v hišo, ker me tam čaka davkar; grem rajše skoz zadnja,« razmišlja Slovenec. Pri zadnjih vratih za Slovencem oprezuje narodnjak s puščico, namenjeno za zbiranje »narodnega davka za spominke, časnike, knjige in narodni dom«. Slovenec: »'Joj, joj, tukaj me pa čaka že drug s svojo puščico. Kako li bom šel zdaj v hišo ali ven!'«

Na karikaturi »Le mir!« v 2. št. Brenclja iz leta 1884 je davčni eksekutor obiskal slovenskega davkoplačevalca, ki s takšnim obiskom ni zadovoljen: »Kaj mi vedno trkaš na vrata in mi ne daš miru? Ali ne veš, da tvoj najvišji gospodar, minister Taaffe, hoče imeti med vsemi narodi mir?« Slovenski davkoplačevalec davčnemu eksekutorju vrača plačilni nalog in z roko kaže proti soncu, v katerega je karikaturist Zorec narisal obraz ministrskega predsednika Taaffeja.

Zorec in Alešovec sta se pri snovanju karikatur večkrat oprla na pomen raznih praznikov in ljudskih običajev. V 5. št. iz leta 1880 je bila objavljena Zorčeva karikatura »Binkošti Slovencev« (binkošti: praznik, petdeseti dan po veliki noči). Pavliha, ki s prstom kaže na srednjo šolo in »pripravnico«, razlaga Brenclju-Alešovcu: »V onile dve hiši je zdaj prišel slovenski jezik.« Mladi Brenclj s torbico, obešeno preko rame, hiti v šolo, Brenclj-Alešovec razglablja: »Dá, hvala Bogu in našim poslancem. Da bi le še v onole temno hišo prišel!« V sonce je Zorec znova postavil Taaffejev portret, sončni žarki prinašajo »slovenski jezik« v šole, gost oblak jim preprečuje, da bi dosegli stavbo »uradnije«.

Karikatura »Po Miklavževem večeru« v 13. oziroma 22. št. Brenclja iz 1884 prikazuje parklja, naučnega ministra in nekdanjega kranjskega deželnega predsednika Siegmuda Conradada pl. Eybesfelda, in Miklavža – Taaffeja s knjigo »Obljub Slovencev« v roki, ki je Slovencev pustil zvrhan koš praznih fig. Skozi okno se jima bliža Brenclj-Alešovec s šibami v rokah: »No, saj sem vedel, da za naše otroke tudi letos ne bo nič drugega ko fige in palice. Tak Miklavž ali pa nič!«

Na Zorčevi karikaturi »Sv. Miklavž, kakoršnega so Slovenci pričakovali« iz 21. in 22. št. v letu 1879 parkelj odnaša nemškega liberalca dr. Karla von Stremayra, predsednika avstrijske vlade od februarja do avgusta 1879, med leti 1870 in 1879 tudi naučnega ministra. Miklavž prinaša Hohenwartha in Taaffeja, ki so se ju drobni Slovenci razveselili. Miklavž: »Ker ste tako pridno molili, otroci, sem vam pa prinesel razen Taaffeja še Hohenwarta za ministra.« S potekom dogodkov je zadovoljna tudi personifikacija Avstrije.

Z nastopom konservativne vlade grofa Eduarda Taaffeja avgusta 1879 so se slovenski poslanci, ki so se priključili Hohenwartovemu klubu državnopravne stranke (Reichspartei), znašli med vladno večino. Taaffe si je izbral geslo: »red v državnem gospodarstvu, mir med avstrijskimi narodi«. Njegova vlada je temeljila na podpori komajda zadostne protiliberalne koalicije v državnem zboru, ki je bila sestavljena iz nemških konservativcev in večine slovanskih poslancev. Slovenci, ki marsikdaj niso bili zadovoljni s Taaffejem, so pogosto razmišljali, da bi zapustili tabor vladne večine, a tega si niso upali, saj so se bali, da bi s tem porušili krhko ravnotežje sil in bi nemška liberalna ustavoverna stranka, ki je še vedno imela veliko moč, lahko prišla na oblast in bi se ponovil prejšnji pritisk.

Program Zedinjene Slovenije je nadomestila politika »drobtinčarstva« (poimenovana po »drobtincah«, ki so jih slovenski poslanci pobirali v dunajskem parlamentu). Trajala je do konca Taaffejevega vladanja leta 1893 in je bila ne glede na takratno splošno prepričanje o njeni zgrešenosti v marsičem koristna. Slovenskim zahtevam po enakopravnosti je vlada odgovarjala s to ali ono drobtinico, vendar pa se je teh nabral kar velik kup (uvedba slovenščine v sodnije, srednje šole, volilna zakonodaja...). Položaj Slovencev se je v nekaj letih močno popravil. Deželni predsednik med leti 1880 in 1892 je bil Slovenec Andrej Winkler (1825–

1916), po prepričanju zmeren liberallec in pristaš Taaffejeve politike. Ni se vključeval v delovanje slovenskega političnega tabora, sledil je vladnim smernicam in zaradi nemške večine v kranjskem deželnem zboru, ljubljanskem občinskem svetu idr. ubiral previdna pota, zato so mu Slovenci očitali nacionalno mlačnost, Nemci pa so ga sovražili, saj je s svojim taktičnim delovanjem marsikaj storil za Slovence. Dosegel je na primer premestitev nekaterih nemških uradnikov. Vlada je priznala Kranjsko za deželo s slovensko večino in nehala finančno podpirati nemško stranko. Dnevnik Laibacher Tagblatt je zato nasledil skromnejši tednik Laibacher Wochenblatt, ki se je tiskal v Gradcu. Mnogi so nemško stranko zapuščali in se pridružili slovenski, večalo se je število slovenskih uradnikov in krepila narodna samozavest, ki ji je sledil gospodarski in kulturni napredek. Leta 1883 so Slovenci znova dosegli večino v kranjskem deželnem zboru. Nemška stranka je na Kranjskem postopoma opustila političen boj, udeleževala se je samo še nekaterih volitev, ohranila pa si je vpliv v gospodarstvu in šolstvu ter večino v veleposestniški kuriji in kočevskem volilnem okraju. Na Štajerskem in Koroškem se nemški vpliv ni zmanjšal.⁷⁸

Na Zorčevi karikaturi »*O cesarjevi svečanosti v Ljubljani*« iz 8. št. iz leta 1879 »Krišpin Krišpovič« sprašuje Brenclja-Alešovca: »Česa iščeš z lučjo podnevi?«, slovenski Diogen mu odgovarja: »Nemcev!« Komentar se je nanašal na slovestnosti, na katerih se je slišala predvsem slovenska beseda.

Ljubljana je tedaj praznovala cesarjevo srebrno poroko. »Če je uni teden veljal slavljenu srebrne poroke Nju veličanstev, veljá sedanji teden popisom onih slovesnosti tako, da celó največji dunajski časniki ne zmorejo vseh. In tudi Slovenci po vseh okrajinah razodeli so po svoji najboljši mōči znova pri tej priliki prirojeno jim udanost do svojega vladarja. Če se je tujec preteklo sredo zvečer sprehajal po Ljubljani, ko so se velike gromade mestjanov po razsvitljenih ulicah valile proti stanovanji gosp. deželnega predsednika, in je medpotoma slišal gromovite in samo gromovite živio–klice, prepričan je bil, da je Ljubljana slovenska, in ko je na turjaškem trgu poslušal v našem zadnjem listu načrtano petje slovenski in samo slovensko, ni dvomil več, da je na zemlji slovenski.«⁷⁹

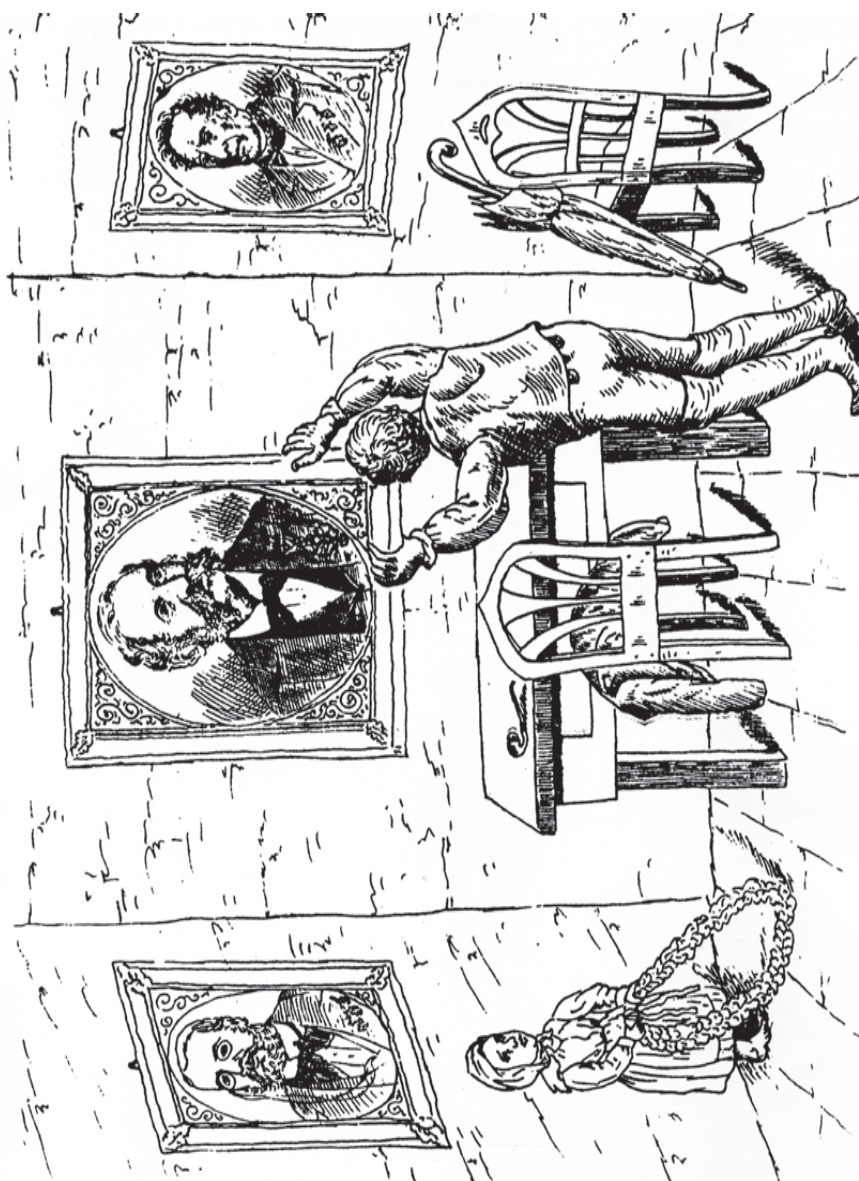
Leta 1883 je cesar podelil Winklerju »red železne krone druge vrste« in ga povzdignil v baronski stan. Na Zorčevi karikaturi »*Po odlikovanji kranjskega deželnega predsednika gosp. Andreja Winklerja*« iz 4. št. v letu 1883 je Pavliha pravkar obesil Winklerjev portret poleg portretov Bleiweisa in Coste. Pavliha: »Sem pa zopet enega obesil na steno med narodne plemenitaše. To je res prav, da bom imel kaj pokazati, če pride kak tujec k meni. Da bi nam le še dolgo ostal!«

Sedemdesetletnico dr. Janeza Bleiweisa je Brenclj počastil tudi z dvostransko Zorčevo karikaturu »*Slavni dan 19. novembra 1878*«, objavljeno v 21. št. iz leta 1878. Bleiweisa z lovorjevim vencem kronata personifikaciji »Novic« in »Kmetijske družbe«, priklanjajo se mu personifikacije tedanjih Brencljevih podlistkov »Pavliha«, »Rešpehtarjova kuharica« (v namerno pokvarjeni slovenščini je govorila o raznih ljubljanskih čenčah in dogodkih) in »Krišpin Krišpovič« (tudi ta je uporabljal pretiran, popačen jezik). Pokojna prvaka dr. Lovro Toman in dr. Etbin Henrik Costa mu »z Olimpa« (prav tako naslov podlistka) pošiljata častno diplomo. Bleiweis je prikazan v napoleonski drži, v eni roki drži Novice. Ob njem stoji Brenclj – Alešovec, ki mu ponuja zadnjo številko svojega lista. V drevesni duplini se skriva »nemški čuk«, slovenski odpadnik Karel Dežman s »prokletimi grabljami« v krempljih.

⁷⁸ Po: Ferdo Gestrin & Vasilij Melik, »Doba slogaštva in drobtinčarstva v vladnem taboru / Taaffejeva vlada in položaj Slovencev«, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, str. 510–511.

⁷⁹ »Iz Ljubljane«, Novice, 1879/18.

Po odlikovanji ikranjskega dezeinega predsednika
gosp. Andreja Winklerja.

»*Brencelj*' št. 21 je prišel danes na čast dr. Bleiweisu v posebno praznični obleki na svitlo«, so zapisale Novice.⁸⁰

V 5. št. iz leta 1881 je *Brencelj* objavil pesem »Dr. Janezu Bleiweisu o njegovem poslavljenju z davno zasluženim redom«. Ob Bleiweisovi smrti je Franc Zorec narisal karikaturo »*Dr. Janez Bleiweis gre v Olimp*« (1881/11). *Brencelj* je objavil tudi poziv odbora za postavitve Bleiweisovega spomenika.

⁸⁰ Novice, 1878/47.

Alešovec je deloval v okvirih Bleiweisovega političnega tabora. V Brencelju je najprej napadal predvsem najhujše narodne sovražnike: nemškutarje in nemški liberalizem, toda že kmalu so se mu nehali smiliti tudi mladoslovenski politiki, Zarnik, Vošnjak idr., ki so ubrali drugačno politično pot kot Bleiweisovi prvaki. Na začetku sedemdesetih let, ko so mladoslovensci v Ljubljani ustanovili Narodno tiskarno in iz Maribora vanjo preselili svoj časnik Slovenski narod (1868–1945), se je polotil tudi njih, zato ga je morala namesto Narodne tiskarne odslej tiskarna Blaznikovih dedičev. Od leta 1873 je Alešovec sodeloval tudi s katoliškim listom Slovenec, ki ga je vodil katoliški politik, kanonik Karel Klun (1841–1896).

Do odkritega spora med staroslovensci in mladoslovensci je prišlo na občnem zboru Slovenske Matice leta 1872. V 20. št. iz istega leta je Brencelj objavil karikaturu »*Volitve slov. Matice*«. Duh dr. Lovra Tomana (1827–1880) in »Matica« (personifikacija Slovenske Matice) komentirata spopad med mladoslovensci, ki bojevito vihtijo zastavo Slovenskega naroda (ta je leta 1869 objavljala reklame za Brencelja)⁸¹ in staroslovensci, ki branijo svoje pozicije, zbrani pod zastavo Novic. »Matica« tarna: »*Moj Bog, kaj bo to? Jaz sem jih zbrala pod svojim krilom, da bi zložno pisali za narod. Zdaj so pa obrnili svoje peresa drug proti drugemu. In kako se dajejo!*« Poleg »Matice« stoji »Duh dr. Tomana«, ki jo tolaži: »*Ne bojte se gospa! Dokler se le črnilo preliwa, boj ni nevaren. Sicer pa bo zmaga slovenska, naj bo tih ali unih.*« »Brencelj-Alešovec«: »*Jaz nič ne rečem!*«

Na karikaturi »*Pred narodnim hlevom*« v 7/8. št. iz leta 1873, ko je na državnozbornskih volitvah prišlo do ločenega nastopa mladoslovencev in staroslovencev, dr. Valentin Zarnik (1837–1888) naroča psu čuvaju »Slovenskemu narodu«, naj popazi na hlev »Banko Slovenija«: »*'Karo', jaz grem zdaj malo v hlev, da pomolzem krave; ti pa ta čas tu stoj in če bi se kdo bližal in mi hotel braniti ali me motiti pri opravi, pokaži mu zobé. Kos kruha ti je gotov. Le čuj, 'Karo'!*« V ozadju prizora molzno kravo »banko Slovenija« (leta 1871 ustanovljena slovenska zavarovalna banka Slovenija, ki je sprva dobro uspevala, ker so njeni voditelji mislili samo na svoje koristi, je propadla 1874) na skrivaj molze mladoslovenec, glavni ravnatelj banke in pobudnik njene ustanovitve pl. Treuenstein: »*Meni ni treba, da bi se prikupoval psu. Saj straži mojega pajdaša, toraj tudi do mene ne bo nikogar pustil. Jaz bom kar na tihem molzel.*« Karikatura je mladoslovecem šla v nos. Novice so zapisale: »*Zadnji 'Brencelj' je bil konfisciran, pa ne po državni policiji, ampak, kakor se govori – po policiji dr. Zarnikovi – zaradi ilustracije na zadnji strani. Po vseh kavarnah in gostilnicah, kjer sta se pokazala znani Zarnikov 'leibhusar' in 'pandur', je 'Brencelj' zginil: v čitalnici so nevidno odleteli celó trije listi. Živelo svobodoljubje Zarnikovcev!*«⁸²

Brenceljeve satirične bodice so bile pogosto naperjene zoper mladoslovenski časnik Slovenski narod. Dr. Josip Vošnjak (1834–1911) na karikaturi »*Nov misijonar*« v št. 11/12 pred vrati Narodne tiskarne naroča novorojenemu sinu »Tedniku«, naj gre kot njegov starejši brat »Narod« »*med vse (slovenske) narode, posebno med kmetiško ljudstvo – in jih uči spoznavati dobrote moje nove vere, svobode in napredka, da se odpovedo sužnosti, v katero jih je zakovala črna duhovščina.*« Sinček »Tednik«: »*Jaz se bojim, da bi ne bil povsod tepen in zapodén, ker ste me tako oblekli, da sem unemule, svojemu starejemu bratu, preveč podoben. Bodo prekmalu spoznali, čegave krvi da sem.*« Brat »Narod«: »*Ej, prokleta, le po farjih in 'starih'! Če sem bil prav že večkrat tepén, saj se klatim po svetu na tuje stroške; lahko nagajam in dražim, dokler imajo mati 'Slov. tiskarna' še kaj v žepu. Le dajmo se, pri moji duši!*«

V št. 13/14 je bila vodilnima mladoslovenskima politikoma Vošnjaku in Zarniku posvečena »*Jako zabavljiva povest, v kateri vse po vrsti gre in vsak svoje dobi, ki pa se vendarle smešno*

⁸¹ Slovenski narod, 1869/2, 55 in 63.

⁸² »Konfiskacije«, Novice, 1873/25.

konča« z naslovom »Zarnik, Vošnjak pa še nekdó!«. Slikanica je opremljena s 15 karikaturami. Zarnik se je po volitvah leta 1873 znašel brez stolčka, kar mu je prerokoval že Levstik, zato je bila v št. 17/18 objavljena karikatura »Po volitvah«, ki je bila v marsičem sorodna za Levstikovega Pavliho usodni Zarnikovi karikaturi. Zarnik znova sedi na tleh med praznima stoloma: »Prokleta žajfa! Toliko stolov je krog mene, da bi skoro ne mogel sestiti na tla. Pa sem vendar sedel. O, o, jaz Vam bom že dal, jaz, kajti jaz sem – jaz. Le čakaj, dr. Costa, vsa Kravja dolina se bo tresla, kadar jaz zopet na noge stopim.« Dr. Vošnjak je bil v isti številki prikazan na karikaturi, na kateri ga nemškutarji s pomočjo Dežmanovih grabelj poskušajo zveliči v državni zbor. Vošnjak: »Na grabljah, vilah ali vrvi, meni je vse eno, da me le gori v državni zbor spravite. No, mladiči, le prizdigujte!«

V št. 22, 23 in 24 iz leta 1873 je bila objavljena karikatura »Kako smo se Slovenci 'guncali' (Spominj na zadnje volitve)«, ki prikazuje gugalnico z dr. Janezom Bleiweisom in dr. Etbinom Henrikom Costo na eni strani in dr. Zarnikom in dr. Vošnjakom na drugi strani. Na prvi sličici so bili Slovenci še »zedinjeni« – »Deska se ni ganila, naj je v sredi sedeči nemškutar si prizadeval še toliko, da bi jo nagnil na stran in tako vrgel tega ali onega na tla. Takrat smo bili trdni in se lahko zverali po deski, kolikor nam ljubo.« Vendar pa to Zarniku, »ki se na vso moč rad 'gunca'«, in Vošnjaku ni bilo po volji. »Hoteča biti težja, naložita si težo, prvi vzame pod pazduho kanon ('Slov. Narod'), drugi v naročje svoj boben. Tako se deska nagne in v sredi sedeči nemškutar se radovoljno smeje.« Da ne bi staroslovenci obviseli v zraku, so obtežili gugalnico z zaslugami in jeklenim peresom. »Vsak si z vso močjo prizadeva, da bi ne zletel v 'luft'. Nemškutar pa sedi v sredi mirno in se opira na svoje grablje.« Gugalnica se naposled prelomi. Na njej ostane samo nemškutar Dežman, ki se posmehuje Slovincem. »Na! Zdaj smo pa na tleh! Deska preobložena se zlomi in vse, zasluge, boben, kanon in pero z lastniki vred je na tleh. Nemškutar pa se je vjel na 'štango', ki je desko držala in se smeje. Njemu se ni nič zgodilo, on je prišel na konja.«

Na karikaturi »'Narod' je hud« v 14. št. iz 1874 pes Narod laja na staroslovence in duhovnika. Mladega »Brenceljčka« skrbi: »Ali jima bo kaj naredil?« Brenclj: »O ne, nič! Ima že vse skrhane zobe, ne more popadati.«

Mladoslovenci svojega humorističnega lista do začetka osemdesetih let niso imeli, zato so Alešovca napadali v Slovenskem narodu. Slovenski narod ga je npr. imenoval celo »narodna žaba«,⁸³ »ničeva kreatura, to človeče, bolj rekoč: ta pavijan«,⁸⁴ »malo človeče, ne, bog obvaruj, ne človeče – ampak 'troglodit'; in ta se uklanja na vse strani, nosi stole in odpira vrata in, kadar mu kdo na kremple stopi, se ponižno in smehljaje zahvali.«⁸⁵

Alešovec je zvesto sledil »prvaškim« političnim smernicam. Brenclj je napadal domače nasprotnike Bleiweisovega kroga – »Zarnikovce in Vošnjakovce«, glede na to, kako se je obračal političen veter (sloga med staro– in mladoslovenci je bila sklenjena sredi sedemdesetih let, po mladoslovenskih neuspehih na volitvah), pa so jim občasno tudi prizanašal. Leta 1874 je npr. zapisal: »...ker so se 'Mlado-' in 'Staroslovenci' zedinili, se je zedinil tudi 'Brencelj' in bo odslej pikal le nemčursko, lahonsko in drugo tujo zalego, toraj se tudi tisti, ki so v domači vojski odpadli od njega in šli pod drugo zastavo, zopet z mirno vestjo smejo vrniti k njemu...«⁸⁶

Kot urednik Brenclja in Slovenčev sourednik se je Alešovec leta 1880 s takratnim urednikom Slovenskega naroda Josipom Jurčičem zapletel v spor, ki nam lahko odkrije marsikateri zanimiv podatek iz zgodovine slovenskega časnikarstva. Oba časnikarja sta bila sošolca

⁸³ Po: Slovenski narod, 1873/106.

⁸⁴ Slovenski narod, 1874/94

⁸⁵ Po: Janko Kersnik, »Nedeljsko pismo«, Slovenski narod, 1875/289.

⁸⁶ Jakob Alešovec, (brez naslova), Brenclj, 1874/13, 14 in 15.

v V. razredu ljubljanskega alojzijevišča. Jurčič je bil med sodelavci dijaškega lista *Torbica*, ki so ga slovenski dijaki ustanovili kot odgovor na Alešovčev nemški rokopisni listič *Die Schwalbe*.

Spor med Slovincem in Slovenskim narodom (od konca sedemdesetih let so pri obeh časnikih resno razmišljali tudi o združitvi v en časnik) se je poglobil, ko si je drznil lažnjivi, »surovo robati« Alešovec v *Brencelju* osebno napadati enega vodilnih mladoslovenskih politikov dr. Josipa Vošnjaka in se vtikati v njegovo zasebno življenje. Najhujši Alešovčev očitkec Vošnjaku, objavljen v *Brencelju*, se je glasil, da se je ta oženil zaradi državnega poslanstva in priženil lastne otroke.⁸⁷

Časnikarski poklic v 19. stoletju ni bil cenjen. Alešovec, ki je kot urednik satiričnega lista med slovenskimi časnikarji zasedal najnižje mesto, se je drznil polotiti uglednega politika in zdravnika dr. Vošnjaka. Jurčičeva in mladoslovenska jeza se je zlila v dolg, v dveh delih objavljen članek z naslovom »Zoper slovensko revolver žurnalistiko *Brencelj-Alešovčevo*«.

Jurčič poudarja, da je Alešovec poslovenil ameriško »revolver-žurnalistiko« (kot primer navaja nastop zoper politično delovanje ameriškega pisatelja Marka Twaina) in spridenost ter ju s pridom izrablja v *Brencelju* in *Slovincu*. »*Brencelj-Alešovec v 'Brencelji' in 'Slovinci' nespodobneje in suroveje napada slovenske ljudi, nego so jih kedaj nemškutarški listi. V familijarno življenje, v reči, ki jih vsak človek ima mej štirimi stenami in za sebe, ne za javnost, nam niti nemški in nemškutarški listi vendar niso segali. To se jim je vendar nedostopno zdelo. Da bi želo obrekovanja iskali v družinskem življenju posameznega političnega ali osebnega protivnika, zato so bili dozdej še nemškutarji prepošteni, – to je ostalo slovenskega rodu človeku, take podlosti je zmožen žalibog da slovenski novinar *Brencelj-Alešovec*.*« Jurčič omenja tudi Slovenčev članek o slovenščini »Pomagajmo si sami!« iz avgusta 1880 (op. članek je nemškimi časnikom služil kot argument, da slovenski jezik ni uporaben v šoli in uradih; škodoval naj bi tudi Vošnjakovim resolucijam, zato je Jurčič napisal članek »Bog nas varuj takih prijateljev«, v katerem je predlagal, naj se njegova urednika Alešovec in Filip Haderlap (1849–?) postavita pod narodno cenzuro. Haderlap je bil avtor Slovenčevega članka in pravi Slovenčev urednik. Alešovec je v Slovenskem narodu zahteval preklic in grozil s tožbo. Vošnjak naj bi za Jurčičev članek izvedel šele po objavi. Jurčičev članek naj bi bil pravi razlog za Alešovčeve osebne napade na Vošnjaka).

»*Ta list 'Brencelj' je uže več let prava surovina, prava sramota našega jezika. Alešovec misli, da je novinarstvo za to, da človek svoje prave in namišljene sovražnike in protivnike, ali pa prvega, ki mu na pot pride, 'raztrga'. Kdo še v 'Brencelju' ni bil brez uzroka oblaten? Ljudi vseh stanov je Alešovec v 'Brencelju' uže napadal, vse pa po ameriškansko, surovo, v familijnske in privatne razmere segajoč.*

Začnimo pri duhovnikih. Noben človek, kar jih piše in kar jih je slovenski pisalo, nij še duhovnih gospodov tako surovo in tako grdo napadal kakor Alešovec v *'Brencelji'* in v *'Slovinci'*. Mi to zarad tega naglašamo, ker se Alešovec rad za duhovne skriva in na nas vpije, da nanje zabavljamo. Kakor majhen psiček, ki je lajal, zbeži za hrbet gospodarjev, če si zacepetal nad njim, tako se tudi tepeni Alešovec v *'Brencelji'* in v *'Slovinci'* vselej duhovnom za hrbet skrije, duhovne kot ščit pred svojo grešno osebo porine in vpije na nas kazaje: 'glejte duhovni, ta na vas zabavlja, vas grdi, duhovne!' Tko dela tisti Alešovec, ki je ob svojem času na pr. Št. Rupertskega fajmoštra, Metliškega prošta, kočevskega dekana, fajmoštra Aljaža, in samega knezoškofa dr. Pogačarja tako surovo in tako osobno in nesramno obrekoval, tako deloma v privatno njihovo življenje s svojo surovo roko posegal, kakor nikdar nihče pred njim niti za njim ne. In tako človeče se upa nad nas vedno denuncirati kot sovražnike duhovnov? Če smo

⁸⁷ Po: Jakob Alešovec, »Z Olimpa«, *Brencelj*, 1880/8.

Narodov Jurčič in „Brencelj.“

Tako že gre. Samo „Brencelj“ je muhast konj, kar tako-le naredi,

pa jahač Jurčič ves polomljen na tleh leži, da še njegov zdravnik ne vé,
kako bi mu pomagal.

mi polemizirali zoper tega in onega duhovna, smo odbijali njegove javne napade na nas in naše prepričanje; v osobno, v privatno življenje nismo segali nikoli, kakor 'Brencelj!' To so nam uže mnogi priznali in postali so iz protivnikov dobri znanci in prijatelji.

Na ta revolverski način je Aleševc v 'Brencelji' brez vsega vzroka ob času 'raztrgal' starega slovenskega poslanca Potočnika [op. najbrž višji stavbni svetnik Franc Potočnik (1811–1882), deželnozborski poslanec za kmečke občine trebanjskega, litijskega in radeškega okraja, v mladosti Prešernov znanec in občudovalec] očitaje mu na najrazžaljiveji način sebičnost (imenoval ga je narodno filoksero [op. Phylloxera vastatrix, trtna uš]) in familijske razmere. Na ta revolverski surovi način je Aleševc ranjcemu V. S. Suppanu, bivšemu predsedniku narodne kupčijske zbornice kranjske, očitaj v svojem 'Brencelji', koliko mancev vina na dan od krčme do krčme izpije. Na ta surovi in revolverski način je Aleševc v 'Brencelji' očitaj slovenskemu od rojstva bolnemu pesniku Josipu Cimpermanu [op. hromi pesnik Josip Cimperman (1847–1893)], iz same osobne maščevalnosti, da je 'pokveka'. (Neomikani hribovci, da barbari celó imajo z bolnim človekom usmiljenje in prizanašanje, le Aleševcu se tudi bolezen zdi predmet za 'humor', kakor ga v 'Brencelji' prodaja na sramoto slovenskega jezika!) Na ta revolverski način je ob svojem času napadel dr. Zarnika v privatnem življenji. Na ta način je v 'Brencelji' oblatiti poskusil necega dobro katoliškega in z narodno stranko glasujočega profesorja, češ, da je v nekej veži z neko deklico randesvous imel. In vse to iz same osobne maščevalnosti ali škandaloljubja. Na ta način je bil prijel gospoda Försterja in njega privatne razmere, kako daje deklam lon itd. itd. itd. In, gospoda narodna, to so vse fakta, to je vse tiskano črno na belem, saj ste brali!«

Najnovejših Alešovčevih napadov na dr. Vošnjaka ni bilo mogoče več ignorirati, je poudaril Jurčič. Seveda Vošnjaka ni treba braniti pred takšnim žurnalističnim banditstvom. A ne gre samo zanj, temveč za načelno vprašanje, ali bo slovensko občinstvo še dolgo podpiralo in bralo tako »surovino«, ki jo že dolgo časa prodaja Brencelj? Nikakor nismo takšni pesimisti, da bi mogli verjeti, da naš narod ne bi mogel izvreči tako nemoralnih in podlih izrodov. Žalostno bi bilo, če prevladajo takšni elementi. Bo kdo, ki da kaj na čast, potem še hotel delati za narod in se hotel izpostaviti takšnim »psovačem«?

»Pa ker vidim, da mi je članek uže tako prerastel pod peresom, a je o stvari enkrat za vselej še marsikaj povedati treba, hočem to Marsyasovo odiranje [op. iz frigijske bajke, Apolon je za kazen odril silena Marsija, ki ga je izzval na tekmovanje v igranju na Atenino piščal] na 'Brencelji' jutri zvršiti. Delo, zagotavljam vas, zoperno dovolj, ali potrebno! Podpišem se pa tu precej za to, da ne bo 'Brencelj' spet družih ljudi napadal zavaljo moje strele.«⁸⁸

Jurčič je omenil, da bi bilo Alešovca dobro seznaniti s paragrafom 489 kazenskega zakona, ki za razširjanje žaljivih, četudi resničnih reči iz privatnega ali družinskega življenja predvideva kazen od 6 mesecev do enega leta. Alešovčevih napadov ne kaže podrobno analizirati ali jih zavračati, vendar se velja vprašati, kdo je ta Alešovec, ki si predrzne splezati na visoki sodni stol in priznanim narodnim možem očitati pomanjkanje rodoljubja? Ali ni strašno »revolversko« nesramno, če en Jakob Alešovec, ki je s svojim življenjem dokazal, da se »dá za denar za vsako stranko pridobiti, ker je bil uže sodelavec pri Issleibovej 'Laibacher Ztg.' (ko je divje napadala Slovence) [op. Ludwig Issleib (1827–1882), urednik Laibacher Zeitung med 1856 in 1865, kasneje urednik Die Presse na Dunaju] in korektor pri 'Laibacher Tagblattu', da tak Alešovec možem pomanjkanje rodoljubja očita, namesto da bi se v svesti svojih grehov in sramovaje se svojega nekdanjega službovanja v vrstah narodovih sovražnikov lepo pohlevno v kot stisnil, pridno in pošteno delal in tako skušal omogočiti, da bi ljudje pozabili.

⁸⁸ Po: Josip Jurčič, »Zoper slovensko revolver-žurnalistiko Brencelj-Aleševčevo I«, Slovenski narod, 1880/217.

Ne, temuč tak človek ima pri nas dovolj drzno čelo, da pred narod stopi in kakor Terzites [op. Terzit, hrom in grbast zabavljač v Homerjevi Iliadi, ki je bil osovražen zaradi strupenega jezika] obira njegove junake! Na ljudi, ki imajo vendar nekaj socialnega položaja, ki morejo v vsako društvo omikanih ljudij, katerim je narod jednoglasno zaupal in to večkrat zaupal najčastnejša mesta. – na take narodne veljake si upa Terzites Aleševca, ki v svojem rodoljubji niti tako daleč nij prišel, da bi vsaj volilno pravico dobil si in narodnej stranki vsaj za jeden glas pomogel, kajti še dan danes niti volilnega glasa nima.»⁸⁹

Jurčič je pri članku, ki ga je podpisal s polnim imenom, izhajal iz takrat v nemščini pogosto uporabljanih izrazov »Revolverpresse«, »Revolverblatt« in »Skandalpresse«, ki pomenijo revolverski, senzacionalističen tisk, za katerega je značilno, da si brezobzirno pomaga z objavljanim škandalov, tračev, osebnih napadov ipd. Članek je bil med drugim odraz Jurčičevega protesta in osuplosti ob Alešovčevem »škandalo–ljubju«. V nesramno predrznem Alešovcu, v njegovem »žurnalističnem banditovstvu« vendarle lahko prepoznamo tudi enega prvoborcev domačega senzacionalističnega tiska.

Alešovec je Jurčiču odgovoril v Slovincu. Po Alešovčevem mnenju je bil v resnici Slovenec, ne pa Brencelj, pravi vzrok za napade nanj. »'Slovenec' je, kar je spočel se, bil 'Narodu' trn v peti in vedno ga je preganjal. Koliko je imel zavoljo njega pred 'Narodom' pretrpeti gosp. Klun, katerega so otepali kakor prašno plahto, da se je vse kadilo! Ko je ta odpovedal se vodstvu, so padli po meni, ker so slutili, da sem jaz prevzel za njim vodstvo. A ker poznajo mojo debelo kožo, so poskusili najprej z lepo. Lansko leto nekako osorej je bilo, ko me dr. Vošnjak in Jurčič srečata pred pošto in prvi mi pravi, naj pridem k Jurčiču, da se bova o neki reči pogovorila. Radoveden se podam res k njemu in kaj je bilo? Jurčič mi ponudi še enkrat toliko plače, kolikor jo dobivam pri 'Slovincu', če popustim 'Slovenca' in prestopim k 'Narodu'. S tem je mislil ubiti dve muhi, prvič pridobiti delavca za 'Narod', kteremu je v tem oziru trda šla, drugič pa vničiti 'Slovenca', ker je mislil, da če ga jaz popustim in gosp. Klun na Dunaj odide, bo moral propasti, sam gosp. Haderlap ne bo mogel biti vsemu kos. Se ve, da je bila ta konferenca hitro končana, ker sem jaz kar vstal pa šel. Ali ni to od besede do besede res, poštenovič Jurčič?

Ta napad je bil toraj spodletel, zdaj ni bilo družega ko preganjati mene in 'Slovenca' z grdo. Kako se je to godilo, to je še vsakemu v spominu, kdor je bral boj med 'Narodom' in 'Brencljem' zavoljo cecilijanstva, recte Försterja [op. ljubljanski stolni kapelnik Anton Foerster (1837–1926), reformator cerkvene glasbe na Slovenskem v smislu cecilijanskega gibanja, ki je želelo preroditi cerkveno a cappella glasbo po načelih italijanskega skladatelja Giovanni Pierluigija da Palestrine (ok. 1525–1594) in njegovih naslednikov (»palestrinski slog«), o polemiki med Alešovcem in Slovenskim narodom npr.: Slovenski narod, 1880/18, Slovenec, 1880/11, 15], pri kterem je 'Narod' zopet ne ravno častno propal. Pozneje so spustili zopet Cimpermana proti meni in to brez vsega pametnega vzroka samo 'ad vocem' Aléševca, pa surovi cepci so odleteli nazaj na mlatiča.»

Alešovec je poudaril, da je Vošnjaka napadel, ker ga je ta izzval. Vošnjak je nenaklonjen duhovščini, Slovincu in njegovem Tedniku. Istega dne, ko je Slovenski narod napadel Haderlapov članek, se je Vošnjak na čitalniškem vrtu zadržal nad Alešovcem: »Tako more pisati le **podkupljeni** človek.«, in se čudil, da Alešovca ne vržejo iz čitalnice. »Potem je dr. Vošnjak drl ves vroč nazaj v sobo in tam metal okoli z **osli** – da! 'osli' – in to je letelo na duhovne, kterih sta bila dva navzoča in sta naglo pobegnila iz tako neprijetnega kraja.« Zoper pisanje Slovenca se je Vošnjak pritoževal pri Bleiweisu in drugje, vendar ni nikjer ničesar opravil. Pri

⁸⁹ Po: Josip Jurčič, »Zoper slovensko revolver-žurnalistiko Brencelj-Aleševčevu II«, Slovenski narod, 1880/218.

Blazniku je želel doseči, da bi tiskarna odpovedala tisk Brencelja, vendar je zopet moral oditi z dolgim nosom. »Vse to kaže, da si je dr. Vošnjak na vse moči prizadeval spodrezati meni, 'Brenceljnu' in 'Slovincu' žile življenja, kar mu je pa ta pot povsod spodletelo.

In zdaj je dr. Vošnjakov zagovornik Jurčič tako razkačen nad tem, da je bil prvi v obeh listih nekoliko prijel! Saj še neumna žival ne liže rok tistemu, kdor jej po življenji streže, če je to tako jasno, kakor tukaj. Saj bi ga bil 'Brencelj' lahko še huje potipal, dr. Vošnjak sam vé, koliko gradiva je za to v njegovi preteklosti in sedanjosti.«⁹⁰

Jurčič je zatrdil, da Alešovčevega »revolver-žurnalizma« ne gre metati v isti koš s Slovincem. Alešovec želi obrniti pozornost drugam, kajti z Vošnjakom nista skovala nobene zarote proti Slovincu, ker s tem Slovenski narod ne bi nič pridobil. Slovenski narod se po zaslugi naročnikov in oglasov lahko vzdržuje sam, njegova lastnica Narodna tiskarna je lansko leto delničarjem lahko celo izplačala obresti. Število naročnikov Slovenskega naroda narašča. Zgovorno je tudi dejstvo, da je imel leta 1873, ko je začel izhajati Slovinc, Slovenski narod med naročniki samo 7 duhovnikov, danes pa jih je kljub Slovincu že 105, »in jih bomo od leta do leta še več imeli, kakor bolj se bode obrekovanje o našem protiverstvu z dejanji pobito razkadilo, kakor brž se tudi vsi duhovniki prepričajo, da je naša resna volja širiti narodno zavest in izobrazbenost le na krščanskej in moralnej podlogi«.

Res je, da so med poslancema dr. Vošnjakom in Klunom potekali dogovori o prenehanju Slovincu in njegovi združitvi s Slovenskim narodom, ki pa so bili povsem prijateljske narave. Klun in Vošnjak sta bila za združitev, je poudaril Jurčič. Razmišljali so, da bi od 600 naročnikov Slovincu okrog 400 prestopilo k Slovenskemu narodu, ki bi bil zato lahko za tretjino večji, prinašal bi izvirne telegrame, imel bi nedeljsko prilogo in vsaj še enega glavnega sodelavca (če bi želeli lahko duhovnika, ki bi sam urejal cerkveno-politični del). Z združenimi močmi vseh izobraženih stanov bi lahko nastal dnevnik, ki bi 24 ur pred drugimi časniki prinašal novice, namesto da jih moramo zdaj z razdrobljenimi močmi povzemati iz dunajskih listov. Med tehtnimi vzroki, zakaj bi moral prenehati Slovinc in ne Slovenski narod, Jurčič omenja, da ima Slovenski narod že svojo tiskarno, njegovo ime je bolj razširjeno, kar potrjujejo tudi inserati, ki prinašajo Slovenskemu narodu 2500 goldinarjev letno, Slovincu pa samo 300 goldinarjev, Slovenski narod berejo vsi stanovi, Slovincu pa večinoma samo duhovščina, Slovenski narod ima skoraj desetkrat toliko dopisov itd. Vsakdo, ki ni Alešovec, bi rekel, da tu ne gre za nobeno zaroto, za nič hudega, za nič napadov vrednega! Zato je neumna Brenceljeva trditev, da je bil namen članka, naperjenega »zoper psovanje slovenskega jezika« v Slovincu, ki ga je objavil Slovenski narod, ubiti časopis Slovinc. Slovinc se bo ubil sam, najbolj pa ga bosta ubila sedanja gospodarja Brencelj in Haderlap.

Brencelj-Alešovec ponavlja bedastočo, da je urednik Slovenskega naroda njegov osebni sovražnik že pol življenja, kar poskuša utemeljiti s »prav po ameriškansko na frišnem zlagano pripovedjo iz otročjih let«. Trditev, da je Jurčič ponujal Alešovcu službo korektorja v Narodni tiskarni z mesečno plačo 40 gld., kar je dvakrat več kot je Alešovec dobival pri Slovincu, je resnična, vendar pa bi Alešovec opravljal samo mehanično korekturo in prestavljanje, ne bi pa postal tudi član uredništva. Da bi bil z Alešovčevim prestopom k Slovenskemu narodu Slovinc uničen, je zatrjeval samo Alešovec. Žalostno bi bilo, če bi Slovinc moral prenehati izhajati zavoljo Alešovca. Zato Alešovec ob prejemu Jurčičeve ponudbe ni mogel ugovarjati na naslednje Jurčičeve besede: »Če sem jaz sam zdaj tri tedne, kar nimam korektorja, čisto sam vsakdanji list, kakor je 'Sl. Nar.', uredoval in pisal in korigiral, vendar bode Haderlap samo trikrat na teden izhahajoč list, kakor je 'Slovinc', lahko sam zmagoval, tem lažje,

⁹⁰ Po: Jakob Alešovec, »Kratek odgovor Jurčičevemu 'Narodu'«, Slovinc, 1880/106.

ker pravite, da nekateri duhovni gospodje tudi še pomagajo.« Razgovor med Jurčičem in Alešovcem se je glede na Jurčičevo pisanje končal, ko je Alešovec navedel pravi vzrok, zakaj ni hotel v službo k Slovenskemu narodu: obljubo, da bo po Bleiweisovi smrti dobil uredništvo *Novic*.⁹¹

Polemika se je zaključila s Slovenčevim sporočilom, da na napade Slovenskega naroda na Alešovca in Haderlapa ne bodo več odgovarjal. »Namesto nas naj govore glasovi iz ust častitljivih gospodov zunanjih krajev, kakršnih je danes že nekaj v listu – mirnih in reči se držočih, ne pa divjih, osebe napadajočih.«⁹²

Brencelj-Alešovec jo je tokrat dobil nekoliko po zobeh, toda da »revolverskemu listu« Brenclju Jurčičevi očitki niso škodovali, pričata karikaturi »*Narodov Jurčič in Brencelj*« iz 9. št. v letu 1880. Na prvi Jurčič jaha na Brencelj-Alešovcu in ga zaman poskuša ukrotiti. »*Tako še gre. Samo 'Brencelj' je muhast konj, kar takole naredi, pa jahač Jurčič ves polomljen na tleh leži, da še njegov zdravnik ne vé, kako bi mu pomagal.*« Pred Narodno tiskarno stoji Vošnjak, Dežman privoščljivo opazuje. Na drugi karikaturi Jurčič leži na tleh, poleg njega je zdravnik iz Narodne tiskarne, Brencelj-Alešovec privoščljivo kaže osle, »*pa jahač Jurčič ves polomljen na tleh leži, da še njegov zdravnik ne vé, kako bi mu pomagal.*«

⁹¹ Po: »K vprašanju o samo jednom večjem listu za Slovence ali naša zamera s 'Slovecem'«, Slovenski narod, 1880/222.

⁹² Po: Slovenec, 1880/108.

Jurčičev članek sporoča, da si je Brencelj-Alešovec drznil napadati celo duhovnike. Dušan Kermavner poudarja, da je vprašanje, ali so bili vsi napadi neosnovani in krivični – »Alešovca je prej pohvaliti kakor pa grajati, da se ni oziral na družbeni položaj tistih, zoper katere je menil, da sme naperiti svojo satiro.«⁹³

Cilj satiričnih bodic Brencelj-Alešovca sta poleg nemškutarjev, ministrov, deželnih glavarjev, poslancev lahko postala tudi celjski župnik Wretschko ali npr. celo ljubljanski knezoškof. »Ljubljanski škof je bil že davno potreben, da bi ga bil 'Brencelj', ki vse nepristojnosti graja, malo pičil; dobival je že od več krajev dregljaje, da bi to storil, pa je dolgo odlašal, ker je mislil, da se bo ta reč sama po sebi vravnala, da bo namreč prišel kak drug škof, ki bi bil narodnjak in svoji duhovščini skrben najvišji pastir, ali pa da bo ta sam našel pravo pot. To veste tudi Vi, ker vé vsak, da je kranjska duhovščina narodna in to je njen kinč; tedaj bi moral tudi načelnik njen biti narodnjak, kar pa ni, ker se je sam izjavil, da je z našim najhujšim nasprotnikom, bivšim deželnim predsednikom Auerspergom, prav lahko shajal. Iz tega sledi, da je liberalen in ustavoveren, kar pa naša vrla duhovščina – hvala Bogu – nikakor ni. Ker se pa ta nenaravna razmera noče sama po sebi zboljšati, je 'Brencelj' vendar moral slišati javni glas narodnjakov, ter zabrenčati malo tudi gospodu škofu na ušesa. Da s tem ni mislil kape, ampak tistega, ki pod njo tiči, to bo Vam in vsakemu drugemu jasno. 'Brencelj' pika ministre, deželne načelnike, deželne glavarje, poslance itd., zakaj bi tudi škofov ne, če zaslužijo? 'Pravica mora biti,' 'Brencelj' se, ravna po tem izreku, ne vstraši nikogar in ničesar, tudi tega ne, kar vi pravite, da bo namreč vsled njegove opombe na ušesa gosp. knezoškofa odstopilo več naročnikov duhovskega stanu. Če tudi! Slednjič, ko bo môra, ki tlači veči del vernih in duhovnov, nehala, bodo vendar vsi spoznali, da je 'Brencelj' prav imel, ker njegovo geslo je: Prilizovati se nikomur, pikati pa vsakega, kdor zasluži. – Ta pojasnila Vam sicer brez zamere! V Vašo tolažbo pristavi 'Brencelj' še, da niste edini, ki je take misli, ampak, da imate v tem tovariša – enega! Več jih dozdej 'Brenceljnu' ni znanih. 'Fiat justitia, pereat mundus' [op. lat. Zgodi se pravica, četudi propade svet.] – če tudi s svetom vred 'Brencelj'«.«⁹⁴

Tako Alešovec. Dejstvo, da po številki, v kateri je izšel Alešovčev zagovor, Brencelj več kot dve leti ni izhajal, bi nas lahko privedlo do misli, da bi Brencelja leta 1874 nemara lahko doletela usoda, ki je bila v marsičem sorodna Pavlihovi. Oba lista sta namreč morala prenehati izhajati zaradi pomanjkanja naročnikov, Levstika so ti pustili na cedilu po izgubi podpore mladoslovencev.

V začetku leta 1880 je Alešovca tožil nemško usmerjen mariborski škof dr. Jakob Maksimilijan Stepischnegg (Maks Stepišnik), ker se je Brencelj spraval na njegovo »nemškovanje«. Škofova tožba je izzvala oster Alešovčev napad, ki je privedel do zaplembe številke 3. št. iz 1880. Alešovec se je izkazal tudi v boju proti »elastikarjem« (še zlasti v zaplenjeni št. 19, 1883). Dušan Kermavner ugotavlja, da je Šukljetovo politiko Brencelj v času spora med Šukljetovimi liberalnimi vladno-zmernimi »elastiki« in neodvisnimi liberalnimi, narodno odločnimi »radikali«, ki so bili proti kompromisu z nemško stranko, kritiziral prav tako kot mladoslovenski satirični list Škrat (1883–1885).⁹⁵

»'Brencelj', čegar zadnja številka za to leto se uže tiska, stopi prihodnje leto v svoj 14. letnik«, so leta 1881 zapisale Novice. »Med vsemi humorističnimi listi slovenskimi, kar jih je v tej dobi rodilo se, je on edini obstal in se v kljub velikim težavam in oviram ohranil uže 13 let

⁹³ Dušan Kermavner, Slovenska politika v letih 1879 do 1895 / Političnozgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Ljubljana 1966, str. 357.

⁹⁴ Jakob Alešovec, »'Brencelj' piše«, Brencelj, 1874/13/14/15.

⁹⁵ Dušan Kermavner, Slovenska politika v letih 1879 do 1895 / Političnozgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Ljubljana 1966, str. 357.

Bolna Avstrija.

– dokaz, da je narodu slovenskemu potreben in se mu je tudi prikupil. Dobro je, da naše nasprotnike pika sem ter tje tudi v nemškem jeziku. Zato ga mi, kakor smo to storili vsako leto, priporočamo tudi zdaj ob koncu leta vsemu narodnemu svetu v krepko podporo z naročevanjem in dopisovanjem, da bo mogel še krepkeje zaletavati se v naše nasprotnike. Vsak narod ima tudi svoj humoristični list, Slovenci imamo tega edinega. Držimo se ga! – Cena mu je 3 gold. za celo leto, 1 gold. 50 kr. za pol leta.«⁹⁶

Leta 1883 je Alešovec začel Brenclju dodajati pole »povesti iz domačega življenja«, ki jih je bilo mogoče povezati v knjižico. Prva med njimi je bila *Slovenci v Ameriki*. Če bi za prilogo, ki je veljala 1 goldinar, pridobil zadostno število naročnikov, bi povesti spremljale tudi »primerne podobe«.⁹⁷ Leta 1885 je Alešovec Brenclju priložil pole povesti *Kako sem se jaz likal*.⁹⁸

⁹⁶ Novice, 1881/52.

⁹⁷ Po: Jakob Alešovec, »'Brenclj' ob koncu XIV. leta svojega zabavljanja«, Brenclj, 1882/12.

⁹⁸ »Časniki in časnikarstvo«, Slovenski narod, 1883/289.

Brencelj je leta 1884 začel izhajati kot **Novi Brencelj (v zbadljivi in šaljivi preobleki)**, toda z naslovnim zaglavjem iz Brencljevega »zlatega obdobja«, iz leta 1872. V letniku 1885, pri katerem je uporabljeno naslovno zaglavje iz leta 1870, je Alešovec objavljala tudi češke karikature. Objavljanje karikatur, nastalih po v Pragi kupljenih klišejih, je bilo v osemdesetih letih 19. stoletja običajno. Na nekaterih izmed klišejev je kot risar podpisan Karel Krejčík (1857–1901), ki ga srečamo tudi pri drugih domačih humorističnih listih.

Po smrti dr. Janeza Bleiweisa so se notice o posameznih številkah Brenclja v Novicah precej razredčile. Z Bleiweisovo smrtjo je Brenclj-Alešovec izgubil svojega političnega učitelja in glavnega političnega zaščitnika, zato je list postal nekako odveč in je na začetku leta 1886 dokončno utihnil.

S 1. št. leta 1886 je Brenclj prenehal izhajati zaradi Alešovčeve okvare vida. »*Našemu vredniku J. Aléšovcu so po preobilnem in prenapetem raznovrstnem duševnem delovanju oči opešale tako, da ne more prav nič brati in le prav težko kaj malega pisati. Zdravnik mu je ukazal varovati oči in več tednov ne črkice pisati, ne brati, da se mu oči zopet okrepcajo. 'Brencelj' bo pa vendar neprenehoma izhajal, le nekoliko potrpljenja prosimo, če ta kritični čas ne bi tako ostro pikal, kakor bi ob zdravih očeh vrednikovih.*

Opravništvo Novega 'Brenclja'»⁹⁹

Pričevanje o »izgubljenem slovenskem talentu« Alešovcu in njegovemu tragičnemu koncu nam je ohranil eden od karikirancev in pogosta tarča Alešovčeve satire v Brenclju, dr. Josip Vošnjak: »*Alešovec je bil eden tistih v valovih življenja pogreznih talentiranih ljudi, ki so bili preslabe volje, da bi znali brzdati svoje, rekel bi, animalske nagone. Škoda, da ga ni poznal Cankar! Alešovec bi bil živ eksemplar telesno in duševno propalega viteza, kakoršne slika on tako rad.*

'Brencelj', pod tem imenom je bil Alešovec znan po vsem Slovenskem, je imel dobro humoristično in satirično žilo, nedostajalo pa mu je prave omike ter lastnih misli in idej. Služil pa je pošteno svoji konservativni stranki. Nihče ga ni smatral resnim, zato pa se menda tudi nihče ni jezil, ako so ga zadele njegove šale. Vsaj dr. Zarnik in jaz sva ga popolnoma ignorirala, dasi sva bila v 'Brenclju' stalna rubrika pod naslovom 'Tina in Jože' in zgoraj najini karikaturi. /.../

'Brencelj' pa je po svojem nerednem življenju zmirom bolj propadal, dokler se ni pogreznil do žganjarskih breznic. Zapuščal ga je tudi vid, da ni mogel več pisati in je živel končno le od milodarov. /.../ Zadnja leta se je preživljal s tem, da je prodajal po gostilnah prigodne slavnostne pesmi v šepavih verzih. Končno je bil čisto navaden berač, umazan in poln golazni.»¹⁰⁰

S u m m a r y

Brencelj the First Slovene Satirical Newspaper

Damir Globočnik

Brencelj, the first Slovene satirical newspaper, was published during the period of increasing political freedom in the Habsburg monarchy and the growth of the Slovene nationalistic movement in the 1860's. With the exception of 1875 and 1876, the newspaper was published between 1869 and 1886.

⁹⁹ »Naznanilo in prošnja«, Brenclj, 1885/3.

¹⁰⁰ Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982, str. 627–629.

Jakob Aleševc (1842–1901), a journalist, dramatist and satirist, was its editor and presumably also the author of most of its articles. Due to the editor's difficulties with his vision and with subscribers who were late with their payments, however, the publication of *Brencelj* had to be terminated at the beginning of 1886.

Brencelj received a warm welcome from its readers. Slovenes felt that a satirical newspaper denoted one of the proofs that they were a nation with culture. Since its editor defended the interests of the so-called *staroslovenci* political group he became involved in several controversial discussions with their opponents, the *mladoslovenci* group. In 1880, during one of his most heated debates, Josip Jurčič reproached Aleševc with adopting the principles of tabloid press.

Aleševc tried to design his newspaper to resemble the ones published in Vienna or in Germany. Initially, the newspaper changed its headline vignette, which was similar to the ones in German satirical newspapers, each year. In 1871 Aleševc also published a satirical anthology in calendar form and under the same name, and in 1873 another satirical anthology called *Ričet iz Žabjeka*.

Cartoons for *Brencelj* were first made by unknown artists from Vienna who depicted the editor, whose name denotes a horse fly (he was also known as *Brencelj – Aleševc*), as a horse fly. Some of the caricatures from 1874 were the work of a Slovene author who signed himself as »*Pražanski*« (from Prague). Since 1877 caricatures were made by Frančišek Zorec (1854–1930) who had met Aleševc during his study of theology in Ljubljana.

Brencelj published a number of political caricatures of the opponents of the Slovene nationalistic movement, of German supporters, and renegades (i.e. Dr. Karel Dežman, Dr. Friedrich Kaltenecker, Dr. Friedrich Keesbacher, Dr. Vincenc Ferreri Klun, Anton Laschan, Dr. Adolf Schaffer, Karl Wurzbach, etc.). Cartoons depicted prominent political events such as, for instance, elections, the Vižmarje rally, or the new Taaffe government. Their motifs differ considerably; in one instance, the author used a short humorous song titled *Proklete grablje* (Damned Rake) to depict Karel Dežman's satirical attribute, which was the rake. The influence of caricatures from German satirical newspapers is clearly evident. *Brencelj's* artists also employed personification (of Austria, for instance) and the language of symbols (Slovene linden tree).

The caricatures and articles published in *Brencelj* represent an important source for the research of Slovene political and cultural history during the last decades of the 19th century.

Jure Gašparič

Občinske volitve v Dravski banovini 15. oktobra 1933 in nekdanja Slovenska ljudska stranka

»Največji politični falzifikat in škandal v naši politični zgodovini sploh.«¹
Ivan Ahčin, urednik časnika Slovenec

»Porušena bajka«²
Ivan Pucelj, minister v kraljevi vladi

Dolgo poletje leta 1933 je v jugoslovanskem delu Slovenije bilo tako kot politično življenje. Dolgo in vroče. Razburkano in turbulentno dogajanje iz dvajsetih let 20. stoletja je zamenjal togi čas diktature. Kralj Aleksander je 6. januarja 1929 skupščino in stranke suspendiral ter zavladal ljudstvu »brez posredovalcev«, kakor se je sam duhovito izrazil v svojem manifestu.³ Upravljanje z državo je poveril novi vladi, na čelo katere je postavil sebi slepo poslušnega generala Petra Živkovića. V novem kabinetu se je kot edini Slovenec znašel tudi dr. Anton Korošec, predstavnik nedavno pokopane Slovenske ljudske stranke (SLS), ki je na vseh volitvah v dvajsetih letih v Sloveniji požela večino glasov. Njegovo imenovanje v Živkovićevo vlado je bilo posledica jasnega in preprostega dejstva, ki ga je kralj Aleksander v nekem pogovoru razložil srbskemu patriarhu Gavrilu: »On u Slovenačkoj ima većinu naroda za sobom i njegovo prisustvo u današnjoj vladi je od ogromnog značaja.«⁴ Kralj ga je potreboval. Korošec in njegov naslednik v vladi ing. Dušan Sernec sta se kot predstavnika nekdanje avtonomistično-federalistične SLS morala soočiti z unitaristično-centralistično linijo vladne politike, kar je tako pri »voditelju« Korošču kot »na terenu« v Sloveniji sprožalo prenekatero neprijetno vprašanje. Številni pomisleki o tem, ali se spleča biti udeležen v taki vladi, so naposled botrovali Koroščevemu odhodu iz vlade 29. septembra 1930. Politični relikti SLS, ki jih je nato v vladi posebljal Sernec, so (za marsikoga končno) zapustili Beograd septembra 1931.⁵ Nastalo vrzel v vladi so hitro izkoristili predstavniki tradicionalnih nasprotnikov SLS – slovenskih liberalcev (nekdanjih demokratov in kmetijcev) in se brž zavihteli na ministrski mesti. Slednji so se tudi hitro uglasili z zvoki novega režima (leta 1932 so vstopili v novo oblikovano režimsko stranko Jugoslovansko radikalno kmetijsko demokracijo – JRKD, leta 1933 preimenovano v Jugoslovansko nacionalno stranko – JNS) in za formalno neorganizirano SLS so se pričeli težki časi opozicije, ki so v letu 1933 postali še težji. Potem ko je objavila svoj radikalni programski spis – t. i. punktacije SLS, so sledile konfinacije njenih osrednjih poli-

¹ Ivan Ahčin, Izgubljeni spomin na Antona Korošca, ur. B. Godeša – E. Dolenc, Nova revija, Ljubljana 1999, (dalje: Ahčin, Spomini), str. 204.

² Jutro, 16. 10. 1933, »Porušena bajka«.

³ Jutro, 6. 1. 1929, (posebna izdaja), Novo stanje v državi.

⁴ Memoari patrijarha srpskog Gavрила, ur. Milan Mladenović, Sfairis, Beograd 1990, str. 60.

⁵ Ahčin, Spomini, str. 74–75.

⁶ O odmevih politične situacije v banskem svetu Dravske banovine glej: Miroslav Stiplovšek, Prizadevanje banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje banovinske samouprave in decentralizacije uprave ter za razširitev svojih pristojnosti leta 1933, Zgodovinski časopis, 55 (2001) 2, (dalje: Stiplovšek, Banski svet Dravske banovine leta 1933), str. 234–241.

tikov, nato znani šenčurski proces in ukinitve še ene zadnjih dovoljenih organizacij katoliškega političnega tabora, Prosvetne zveze.⁶ Bivša alfa in omega slovenskega političnega življenja je tako bila poleti 1933 potisnjena v katakombe. Notranjepolitične napetosti v državi so sicer rasle in se pregrevale, a hkrati ostajale globoko v objemu diktature. Sprememb navzven ni bilo slutiti, politični čas je bil vroč in dolg.

Dogajanje v poznem poletju 1933 pa je vzbudilo občutek, da se le obeta dogodek, ki je kasneje pretresel politično prizorišče omega časa. Četrtega septembra 1933 se je sestal na prvi seji svojega prvega izrednega zasedanja banski svet Dravske banovine. To zasedanje je bilo sicer posebej pomembno predvsem zato, ker je banski svet kot zgolj posvetovalni organ bana prvič posegel na uredbodajno področje. Na podlagi 51. člena novo sprejetega Zakona o občinah je imel nalogo sprejeti podrobno uredbo o sestavi kandidatnih list, o sestavi in o poslovanju volilnih odborov ter o glasovalnem postopku pri predvidenih volitvah občinskih odborov v Dravski banovini.⁷ Pričakovati je bilo torej mogoče skorajšnje občinske volitve.

* * *

Pred vpogledom v razburljivo volilno dogajanje se najprej pomudimo pri položaju in pristojnostih občin v času Aleksandrove diktature. Izvoljene občinske uprave v Dravski banovini so bile po šestojanuarskem aktu razpuščene. Na njihovo mesto so bile imenovane nove, ki pa so jih v glavnem sestavljali isti ljudje. Svoje posle so nato v okviru svojih starih pristojnosti opravljale naprej. Vse do leta 1931 ni prihajalo do večjih sprememb v njihovi personalni sestavi, nato pa se je sprožil pravi plaz zamenjav. Med skupščinskimi volitvami leta 1931 in volitvami v senat leta 1932 je ban občinske funkcionarje po vrsti razreševal in na izpraznjena mesta imenoval pristaše režima. Tako je bilo pred volitvami senata leta 1932 od 1056 občin v Dravski banovini več kot 1000 slednjih v rokah privržencev tedaj še sveže JRKD.⁸

Precejšnje število občin v Dravski banovini je predstavljalo svojstven in poseben problem, ki je zlasti prišel do izraza po sprejetju novega krovnega Zakona o občinah pomladi 1933 (veljati je začel 13. junija).⁹ Naloge samoupravnega in občuepravnega delokroga, ki naj bi jih izvrševale občine, so namreč od teh zahtevale ustrezno velikost in finančno krepkost. Skladno s tem stališčem je zakon omejil število prebivalstva občine na najmanj 3000, a hkrati dopustil možne izjeme. Upošteva dejstvo, da je kar 71 % občin v Dravski banovini štel manj kot 1000 prebivalcev, je sledila množična in zelo občutljiva komasacija.¹⁰ Slovo od starih tradicionalnih občin je bilo marsikje težko, nezadovoljstvo prebivalstva veliko. Ko je 12. septembra 1933 končno izšla Uredba o spojitvi občin »po načelih in potrebah sedanje dobe«,¹¹ in zmanjšala število občin na 364,¹² je režimski list Jutro opravičujoče razlagal: »Da je bila korenita sprememba v ustroju naših občin potrebna, tega pač ne more nihče zanikati. Vprašanje komasacije in z njo okrepitev naših občin je bilo na dnevnem redu že ves čas po prevratu. Vse države, ki hočejo po demokratičnih

⁷ Prav tam, str. 247.

⁸ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Anton Korošec, A. Š. 1, Zašto je potreban amandman o ponovnoj komasaciji opština; prim.: Jože Žontar, Občine v Sloveniji v letih 1918 do 1941, v: Vilfanov zbornik, ur. V. Rajšp – E. Bruckmüller, Založba ZRC, Ljubljana 1999, (dalje: Žontar: Občine v Sloveniji), str. 604.

⁹ Iz novega občinskega zakona so bila izvzeta mesta s posebnim statutom (Ljubljana, Maribor, Celje, Ptuj), ki so dobila »svoj« zakon o mestnih občinah julija 1934.

¹⁰ Problematiko komasacije je načel že program dela beograjskega ministrskega sveta, sprejet 11. decembra 1930, ki je ministru za notranje zadeve poveril pripravo novega občinskega zakona in izvedbo pregrupacije občin. – Žontar, Občine v Sloveniji, str. 604–609.

¹¹ Stiplovšek, Banski svet Dravske banovine leta 1933, str. 247.

¹² Število občin v Dravski banovini se je pogosto spreminjalo. Po prvi Uredbi o spojitvi občin se je njihovo število zmanjšalo s 1063 na 364. Po nadaljnjih spremembah se je nato ustalilo pri številu 377. – Stiplovšek, Banski svet Dravske banovine leta 1933, str. 247; Žontar, Občine v Sloveniji, str. 612.

načelih ljudstvo res pritegniti k sodelovanju pri javnih poslih in mu velik del teh poslov prepustiti v samoupravo, skrbe z vsemi močmi za to, da se okrepijo in razvijejo občine kot osnovne samoupravne in upravne jedinice. /.../ Stara Avstrija ni hotela in ni pustila, da bi dobilo ljudstvo pravico in moč, samo odločati o svoji usodi. /.../ Zato z Dunaja ne le niso podpirali akcij za povečanje občin, temveč so jih naravnost sabotirali. /.../ Jugoslavija, naša narodna država, pa ni nekaj kar bi bilo izven ali celo proti narodu.« Članek se konča s pomenljivo ugotovitvijo: »Kljub temu je mogoče, da se bodo iz raznih krajev pojavile upravičene pritožbe /.../. Kjer se bodo nedostatki pojavili, bo treba takoj po volitvah ukreniti vse, da se odstranijo /.../.«¹³ Oblast JNS si seveda ni želela nezadovoljnih volilcev, še zlasti pred predstoječimi volitvami ne, in je zato skušala pomirjati prebivalstvo na dva načina: tenkočutno vprašanje sedežev novih občin je preložila na čas po volitvah ter poudarjala, da je po občinskem zakonu še tri leta mogoče popravljati morebitne napake pri komasaciji.¹⁴ Pri tem velja dodati, da ljudsko nezadovoljstvo ni koreninilo zgolj v starih tradicijah in ranljivem lokalpatriotizmu, temveč tudi in predvsem v dejstvu, da pri komasaciji niso bili zmeraj upoštevani argumenti, ki jih je predvidel zakon – gravitacija krajev v bodoči občini, ekonomska in socialna struktura prebivalstva, prometne zveze, želje prebivalstva. Prav tako so se ustvarjale občine z manj kot 3000 prebivalci. Ključni argument pri spajanju občin je namreč bil en sam – strankarskopolitični interes JNS.¹⁵ Z ustanavljanjem novih občin so se posledično ustanavljali tudi novi volilni okraji za občinske volitve in s preračunljivo volilno geometrijo je seveda bilo mogoče ustvariti režimu prijaznejšo Dravsko banovino. Boj za volitve se je očitno začel še pred uradnim razpisom volitev.

Novi Zakon o občinah pa je poleg razvpite določbe o najmanj 3000 prebivalcih prinesel tudi novosti, povezane s sestavo občinskih odborov¹⁶ kot osrednjih organov občine. Slednji naj bi bili po novem voljeni na podlagi splošne, enake in neposredne volilne pravice, in sicer za dobo treh let. Možnost voliti in biti voljen so torej dobili vsi, tudi morebitni nasprotniki režima JNS. Da pa ti le ne bi »zavzeli« preveč občin, je zakon predvidel nekaj varovalk – zapovedal je javno glasovanje in oster državni nadzor nad delovanjem občine. Tako je imel ban pravico razrešiti ves občinski odbor in ga nadomestiti z gerentstvom, če je sodil, da prvi svojih poslov ne vrši v redu.

Delokrog občine je še naprej obsegal samoupravne in državne posle. V samoupravni okvir je zakon prišteval skrb za gospodarski napredek občine (predvsem pospeševanje kmetijstva, turizma, zadružništva), skrb za njen kulturni (graditev šol, ustanavljanje knjižnic, prirejanje tečajev) in socialni napredek (skrb za uboge, podpiranje brezposelnih, gradnja stanovanj), skrb za javno zdravje (ustanavljanje zdravstvenih zavodov, gradnja kopališč, vodovodov, kanalizacije) in promet (gradnja in vzdrževanje cest) ter gospodarjenje z občinskim premoženjem. Naloge državnega oziroma občeupravnega značaja pa so obsegale skrb za krajevno policijo, vodenje najrazličnejših evidenc ter sodelovanje občine z državo pri izvedbi volitev in pri vojaških, zdravstvenih, gospodarskih, davčnih, sodnih, prosvetnih in železniških zadevah.¹⁷ Pristojnosti občin so posledično bile, predvsem skozi prizmo samoupravnega de-

¹³ Jutro, 13. 9. 1933, Komasaacija občin.

¹⁴ Žontar, Občine v Sloveniji, str. 612.

¹⁵ PAM, fond Anton Korošec, A. Š. 1, Zašto je potreban amandman o ponovnoj komasaciji opština; prim.: Žontar, Občine v Sloveniji, str. 613–614.

¹⁶ Novi zakon je ohranil vse tri organe občine, ki jih je ta imela do tedaj – občinski odbor, sestavljen iz 18 do 36 voljenih članov, ter občinsko upravo in predsednika občine kot izvršilna organa.

¹⁷ Službeni list kr. banske uprave Dravske banovine, 35/1933, Zakon o občinah z dne 14. marca 1933; A. Šraj, Novi zakon o občinah (nadaljevanje), v: Samouprava, 1 (1933) 9, str. 164–167; Žontar, Občine v Sloveniji, str. 609–610; prim. tudi: F. R., Novi občinski zakon, v: Samouprava, 1 (1933) 1, str. 9–11; A. Šraj, Novi zakon o občinah (nadaljevanje), v: Samouprava, 1 (1933) 8, str. 149–152.

lokroga, relativno široke, vendar hkrati docela lokalno-gospodarsko obarvane. Na prvi pogled se tako lahko zdi, da predsedovanje občinam ni bila izrazito politična funkcija, če ne bi pristojnosti županov poleg omenjenega obsegale tudi pravice voliti predstavnike senata. Majhna, toda bistvena podrobnost! Volilci občinskih odborov so obenem bili posredni volilci beograjskega senata, kar je dajalo občinskim volitvam kot pretežno lokalnemu dogodku globlji pomen.¹⁸

* * *

Potem ko je država končno dobila novi in enotni občinski zakon (do tedaj so ločeno veljali stari predjugoslovanski predpisi) ter temeljito zaorala po polju komasacije, je nastopil čas za demokratične volitve novih občinskih uprav. In da bi te res bile demokratične in korektne, je skladno z zakonom moral banski svet poprej sprejeti natančne odredbe o kandidaturah in volilnem postopku. Ko so se banski svetniki iz Dravske banovine tozadevno sestali na prvi seji septembra 1933, so najprej prisluhnili banu dr. Marušiču, ki je poudaril pomen občinskih volitev ter oznanil, »/.../ da bodo volitve glede na delokrog občin 'v splošnem gospodarskega in ne toliko političnega značaja...' , ne sme pa se jim povsem odreči takšnega pomena /.../.« V nadaljevanju je daljnovidno opozoril volilce: »/.../ pričakovanja 'izvestnih krogov' (v Sloveniji zlasti katoliškega tabora), da bodo volilni izidi pomenili spremembo takšne usmeritve državne politike (mišljena je politika na izhodiščih šestega januarja, op. J. G.) in vrnitev k prejšnjim razmeram, so 'a priori izključena'.«¹⁹

Po uvodnem Marušičevem govoru pa so se stvari v razpravni dvorani začele zapletati. Na predlog Ivana Tavčarja, predsednika kluba banskih svetnikov, so sejo za nekaj opoldanskih ur prekinili. Glasovalni stroj JNS²⁰ se je umaknil na posvetovanje, na katerem je kmalu prišel do soglasnega sklepa, da se naj volitve in posledično sprejem obravnavane volilne uredbe odložijo. Iz argumentacije stališča veje očitna bojazen svetnikov, da bi se v bližnji prihodnosti izvedene volitve ob morebitni udeležbi opozicije iztekle negotovo. Možno je, ki so sedeli v banskem svetu, so seveda poznali razmere na terenu in je zato z režimskega gledišča njihov predlog povsem razumljiv. Vsekakor je bolj nejasen odgovor bana Marušiča. Ta je svetnike opozoril na sklep sestanka ministrov, senatorjev in narodnih poslancev s predsednikom vlade dr. Srškićem v Rogaški Slatini, da je treba takoj končati s komasacijo in izvesti volitve. Člani banskega sveta so tako bili neformalno prisiljeni od svojega predloga odstopiti.²¹ Njihove občutke ob dogajanju je nazorno povzel dr. Franjo Roš, ki je dejal: »/.../ Mi vsi brez izjeme smo prišli na to izredno zasedanje banskega sveta z naročilom naših somišljenikov, da pove-mo gospodu banu, naj ne forsira občinski volitev. /.../ Domov bomo šli s sporočilom, da se občinske volitve morajo izvršiti do 15. oktobra. Prinesli bomo s seboj samo drago breme, vsa

¹⁸ Po ustavi Kraljevine Jugoslavije z dne 3. septembra 1931 je imelo zakonodajno funkcijo v državi dvodomno predstavništvo, sestavljeno in Narodne skupščine in Senata. Medtem ko je bila prva v celoti voljeno telo, je imel v drugem kralj pravico predlagati toliko senatorjev, kolikor je bilo izvoljenih. »Senatsko« volilno pravico so imeli narodni poslanci, vsi banski svetniki ter vsi predsedniki občin posamezne banovine. – Ferdo Čulinović, Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. I XX. vijeka. Druga knjiga. Srbija – Crna gora – Makedonija. Jugoslavija 1918. – 1945, Školska knjiga, Zagreb 1954, str. 291–292.

¹⁹ Stiplovšek, Banski svet Dravske banovine leta 1933, str. 247.

²⁰ Minister za notranje zadeve je 27. novembra 1931, torej pred II. zasedanjem banskega sveta februarja 1932, razrešil funkcije banskega svetnika Dravske banovine vse pristaše nekdanje SLS, hkrati pa je na njihovo mesto postavil predstavnike slovenskih liberalcev, od leta 1932 člane JRKD in nato JNS. – Stiplovšek, Banski svet Dravske banovine leta 1933, str. 234.

²¹ Prav tam, str. 248.

odgovornost se bo zvalila na nas, toda jaz tukaj izjavljam, da mi to odgovornost dedirano odklanjamo in jo prepuščamo onim, ki so v Rogaški Slatini šli preko nas /.../.«²²

In čemu so »oni« v Rogaški Slatini šli preko banskih svetnikov? Razloge lahko iščemo na zunanjepolitičnem polju. V zapleteni diplomatski stvarnosti tistega časa, ki jo je še dodatno zapletel vzpon Hitlerja v Nemčiji, je bila zlasti v očeh tradicionalne jugoslovanske zaveznice Francije pomembna notranjepolitična (pa tudi siceršnja) stabilnost Aleksandrove države. Konfinacije jugoslovanskih opozicijskih voditeljev v začetku leta 1933 k temu seveda niso prispevale. Osupnile so francosko vlado, poleg nje pa se je vznemiril tudi britanski Foreign Office. Francoski zunanji minister Joseph Paul-Boncour je tako 17. marca opozoril Beograd, da je treba izvesti decentralizacijo države. A jugoslovanska oblast je kmalu zatem prilila še dodatnega olja na ogenj in obsodila vodjo hrvaške opozicije Vladka Mačka. Poleti 1933 se je politična situacija v državi sicer umirila, vendar še vedno dajala negotov vtis.²³ Režim je moral nujno vsaj navzven pokazati demokratični obraz. In občinske volitve, ki bi jih izvedli v vsej državi, so bili več kot primerne za to.

Banski svetniki so se očitno uklonili »višjim državnim interesom« in naposled sprejeli predlagano volilno uredbo. Ta je predpisovala, da se morajo občinske volitve vršiti na podlagi kandidatnih list. Vsaka izmed list je morala vsebovati toliko imen kandidatov, kolikor je bilo občinskih odbornikov v dotični občini. Posamično listo so morali predlagati volilni upravičenci iz občine, potrdilo pa jo je sodišče. Na dan volitev so nato volilci volili za posamično listo. Za nemoten potek volitev je na vsakem volišču skrbel volilni odbor, ki ga je postavil predsednik občine (župan). S to določbo je že bila dana prva možnost volilnih manipulacij, saj je bila tedaj večina županov v Dravski banovini iz vrst režimske JNS. Določena kontrola nad delom volilnih odborov je sicer bila omogočena z določbo, da imajo predstavniki kandidatnih list pravico prisostvovati poslom volilnega odbora. Samo glasovanje je po diktaciji uredbe trajalo neprekinjeno od 7. do 18. ure, za krajši čas se je lahko prekinilo le, če je prišlo do nereda. Člani volilnega odbora med glasovanjem niso smeli vplivati na volilce. Sam glasovalni postopek je konkretno potekal tako, da je posamezen volilec stopil v sobo, kjer je potekalo glasovanje (stopilo jih je lahko največ pet naenkrat), se glasno predstavil in nato imenoval listo, kateri je namenil svoj glas. Po končanem glasovanju je najprej sledilo štetje glasov, nato pa po svoje zanimiva delitev mandatov. Uredba je namreč določala, da dobi tista lista, ki je prejela največje število glasov, dve tretjini odborniških mest. V slučaju, da sta dve najmočnejši listi dobili enako število glasov, so morali volitve prihodnjo nedeljo ponoviti. Ostanek občinskih mandatov so razdelili po D'Hontovem sistemu. Število glasov ostalih list (in tudi najmočnejše liste, če je prejela absolutno večino glasov!) so po vrsti delili z naravnimi števili od ena naprej. Dobljene količnike z vseh list so potem razvrstili po vrsti od največjega do najmanjšega in jim od prvega proti zadnjemu pripisovali odborniška mesta, dokler slednja pač niso bila zapolnjena.²⁴

S sprejetjem volilne uredbe je bil izpolnjen še zadnji formalni pogoj za izvedbo občinskih volitev. Ban nato z razpisom ni odlašal. Še isti dan, ko je v Službenem listu izšla uredba o

²² Žontar, *Občine v Sloveniji*, str. 616. S takim stališčem se nista strinjala Rudolf Golouh in Albin Prepeluh, ki sta se zavzemala za čimprejšnje volitve. Pri tem je zanimivo, da sta se tudi onadva sklicevala na želje ljudstva. – Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine leta 1933*, str. 248–249; Jutro, 5. 9. 1933, *Banovinska uredba o izvedbi občinskih volitev*.

²³ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski »satelit«)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1985, str. 242.

²⁴ Službeni list kr. banske uprave Dravske banovine, 73/1933, *Uredba o sestavi kandidatnih list, o sestavi in o poslovanju volilnih odborov in o glasovalnem postopku pri volitvah občinskih odborov v Dravski banovini*.

volilnem postopku, je priobčil razglas, v katerem je odredil »/.../ za vse občine Dravske banovine, razen za mestne občine Ljubljana, Maribor, Celje in Ptuj, volitve občinskih odborov na nedeljo, 15. oktobra 1933.«²⁵

V demokratičnih ureditvah bi si takšen dogodek, kot so volitve občinskih odborov, seveda prislužil ustrezno manj pozornosti kot denimo skupščinske volitve, v diktaturi kralja Aleksandra pa je bilo drugače. Občinske volitve v Dravski banovini oktobra 1933 izstopajo iz sivega volilnega povprečja šestojanuarskega režima, saj so se jih navkljub dejstvu, da so bile izvedene pod plaščem diktature, udeležili pristaši nekdanje SLS. Slika slovenskega političnega prostora se je tako tudi po 6. januarju izrisovala na terenu.

* * *

V volilni boj jeseni 1933 sta se podala dva neenaka politična tabora – režimska JNS na eni in pristaši nekdanje SLS na drugi strani; močna vladna vsedržavna stranka na eni in formalno neobstoječa opozicijska SLS na drugi strani. Ta je sicer še zmerom imela svoj časnik Slovenec, ki pa je bil pod močno oblastno cenzuro. V občilih tistega časa posledično ne najdemo sledov ostrih besednih spopadov med obema taboroma, ki smo jih vajeni iz razgibanih dvajsetih let (med liberalci in katoliki), temveč zgolj sledi ostrih besednih napadov organa JNS Jutro.²⁶ Pristašem opozicije je jutranjo kavo ali žganje prvič zagrenil Jutrov uvodnik v nedeljo, 17. septembra. Ker tedaj kandidatne liste še niso bile znane, je uvodničar takole analiziral in prognoziral politično situacijo: »V vrstah protivnikov jugoslovanske misli se sedaj ob občinskih volitvah opaža velika razdvojenost v mišljenju. Eni so za nadaljevanje abstinencne politike in so v tem vsaj ostali zvesti sami sebi. Drugi intransigentni punktaši pa fantazirajo o tem, kako bi bilo potrebno pod raznimi lažnimi zastavami nastopiti pri občinskih volitvah ter z zlorabo sedanjih težkih gospodarskih in socialnih razmer prirediti demonstracijo proti režimu.« V nadaljevanju je zažugal opozicijskim voditeljem: »Sedaj pred volitvami porablajo in razširjajo punktaški režiserji vse drugačne argumente. Svojim bivšim pristašem pravijo, da bi jim uspeh pri občinskih volitvah omogočil povratek na državno oblast in da bodo z občinami v svojih rokah mogli zopet obnoviti svoj nekdanji vpliv doma in v Beogradu. To je seveda nepoštena prevara in grda spekulacija na naivnost ljudi. Ni sredstva, ki bi omogočilo obnovo nekdanjega partizanskega režima in hudo se bodo opekli oni, ki bi pri tej blazni spekulaciji pomagali.«²⁷

Zadnja dva tedna pred volitvami so podobni napadi na opozicijo skorajda vsakodnevno polnili Jutrove strani. Neprestana ponavljanja, kako so napor »odstavljenih generalov in korporalov« (voditelj nekdanje SLS) brezupni, so rezultirala v jasnem sporočilu volilcem in opoziciji: »Ni povratka v staro versko in plemensko razdvojenost!«²⁸ Poleg ofenzivne negativne kampanje pa moremo v predvolilni taktiki JNS opaziti tudi pozitivne prijeme. Vodstvo stranke je namreč ob razpisu volitev izdalo poseben proglas, v katerem je med drugim pojasnjevalo svojim organizacijam, da lahko ob pripravi kandidatnih list pritegnejo k sodelovanju tudi posameznike – nečlane JNS. Na videz velikodušna in demokratična poteza edine v državi organizirane stranke, ki pa je vsebovala drobno omejitve. Tisti posamezniki, s katerimi bi se JNS dogovorila za kompromisni nastop, bi morali priznavati načela nacionalne

²⁵ Službeni list kr. banske uprave Dravske banovine, 73/1933, Razglas.

²⁶ Poleg Slovenca ni smel pisati o politiki in občinskih volitvah tudi katoliški list Domoljub. – PAM, fond Anton Korošec, A. Š. 1, Občinske volitve v Dravski banovini.

²⁷ Jutro, 17. 9. 1933, Občinske volitve.

²⁸ Jutro, 1. 10. 1933, Volilna bitka; 29. 9. 1933, Brezupni napor punktašev pri občinskih volitvah; 30. 9. 1933, Občinske volitve in politika.

in državne politike »narodnega edinstva«. ²⁹ Pristaš opozicije, ki bi pod takimi pogoji pristal na kandidaturo, seveda ne bi bil več opozicionalec. Režimski listi bi zgolj nadel bolj demokratično fasado. Privrženci nekdanje SLS razumljivo niso želeli sodelovati pri gradnji volilne Potemkinove vasi in so »ponudbo« zavrnili. Odziv nacionalnega tabora na to nikakor ni bil vljuden. Jutro je jezno priobčilo, da bi se naj dogovori za skupen sporazumen nastop na volitvah povsod ugodno odvijali; še več, dogovor v več kot polovici občin bi naj že bi dosežen. »Toda vmes so udarili nesrečni punktaški voditelji, ki ne morejo živeti brez sovraštva in brez hujskanja, in so oboje zopet zanesli med ljudi.« ³⁰

Nekdanja SLS se je posledično odločila za postavitev samostojnih nestranskih kandidatnih list. ³¹ Nastop na volitvah pa seveda nikakor ni bil logistično in organizacijsko preprosto opravilo, še zlasti ne, če se ga je lotila formalno neobstoječa organizacija – bivša politična stranka. Težki nalogi je lahko bila kos le zato, ker je podtalno še zmerom obstajala. Mreža strankinih zaupnikov, razpredena po vsej banovini, je tvorila zanesljivo tajno organizacijo, ki se je ponovno (kot leta 1931, ko je ob skupščinskih volitvah pozivala k neudeležbi na volitvah) oprijela politične akcije. ³² Tako stanje pa ni moglo ostati prikrto njenim političnim nasprotnikom iz vrst JNS, ki so ga hitro skušali izkoristiti v svoj prid. V javnem razmišljanju enajst dni pred volitvami so postregli z zanimivim etapnim sklepanjem: Po uvedbi Aleksandrove diktature so bile vse stranke razpuščene; tudi SLS. Nova ustava in novi društveni zakon sta nato ponovno omogočila ustanovitev strank, a se je do tedaj na tem temelju organizirala le JNS. Iz tega je logično sledilo, da se privrženci bivše SLS niso mogli udejstvovati pod okriljem svoje politične stranke, saj ta preprosto ni obstajala. Formalno! Dejansko pa je bilo več kot očitno, »/.../ da bivša SLS, vsaj kar se tiče njenega vodstva, še danes deluje in to s polno paro. Edino ime, firmo še skrivajo, vse drugo, kar tvori funkcijo stranke, je videti še danes. Pred vsem ima dobro organizirano centralo, iz katere gre sistematična in enotna politična akcija po smotreno razporejenem agitatorskem aparatu do zadnje gorske vasi. Ves tisk, ves način politične akcije je enoten ter dokazuje pri sedanjih občinskih volitvah, da imamo po vseh predelih Slovenije opravka s protizakonito politično stranko, ki po svojih eksponentih v večini občin sestavlja in vlaga izrazito strankarsko-politične kandidatske liste.« ³³ Do ključnega sklepa sedaj ni več daleč. Iz povedanega je namreč nujno sledilo – če je protizakonita mati (stranka), so protizakonite tudi njene liste. ³⁴ Opisan zanimiv poskus nacionalnega tabora pa na njihovo žalost ni želel rezultatov, saj so bile s formalnega gledišča kandidature nekdanjih SLSjevcev korektno vložene. Če bi jih na podlagi takega sklepanja zavrnili, bi s tem odvzeli pridih demokratičnosti samim volitvam, s čimer bi slednje najverjetneje izgubile svoj smisel. In to ne le v očeh opozicije, temveč tudi in predvsem pri ključnih akterjih v Beogradu.

Napadi na punktaštvo, klerikalizem, pa tudi duhovščino niso pojenjali vse do 16. oktobra. Režimski propagandni stroj je nepretrgoma brnel in poudarjal, da gre opozicionalcem tudi tokrat za iste cilje, kot so jih objavili v svojih punktacijah, da sta njihovi najučinkovitejši

²⁹ Jutro, 17. 9. 1933, Na delo za volitve!

³⁰ Jutro, 3. 10. 1933, Odpor proti punktaškemu terorju.

³¹ Zviti pristaši bivše SLS pa so se tudi prilagajali konkretni politični situaciji v posamični občini in po potrebi nastopali kot kompromisna lista ali celo lista JNS. Tako naj bi v občini Velenje pod pretvezo kompromisa sestavili izključno svojo listo, v občini Rečica ob Savinji pa naj bi se nosilec opozicijske liste Franc Rakun vpisal v JNS, s čimer si je zagotovil udobno krinko za nastop na volitvah. – Zgodovinski arhiv Celje (ZAC), fond Upravno sodišče Celje, A. Š. 17, 18, zadevi A 437/33 in A 401/33.

³² Ahčin, Spomini, str. 80. Ahčin v svojem delu napačno navaja, da je tajna organizacija bivše SLS tudi ob občinskih volitvah 1933 propagirala volilno abstinenco.

³³ Jutro, 4. 10. 1933, Punktaške liste so protizakonite.

³⁴ Prav tam.

»agitacijski torišči« spovednica in prižnica ter jim vrh vsega še očital protinarodni in protislovenski značaj.³⁵ Zlasti »politikujoča duhovščina« je bila prenekaterokrat deležna upravičenih kritik Jutra. Toda standardna razmišljanja nacionalnega tabora o primernosti sožitja Cerkev in politike so pred volitvami postajala vse ostrejša, dokler niso 8. oktobra kulminirala v svarečem opozorilu: »Kakor morda še pri nobenih volitvah, je videti pri sedanjih, kakšen mir in kakšna sloga bi bila med našim ljudstvom, ako ga ne bi pomagala hujskati politikujoča duhovščina. /.../ Nikomur ne hodi pri nas na misel, da bi v političnih in upravnih metodah posnemal klerikalnega diktatorja Dollfussa. Za to tudi ni niti najmanjše potrebe. Pogrešno pa je pričakovati, da bo rovarje in teroriste morda kdo še božal. Vsakdo ni rojen pod tako srečno zvezdo, da bi se za kazen lahko prijetno sprehajal v kakem udobnem letovišču.«³⁶

Udarno volilno kampanjo JNS, po 9. oktobru še dodatno okrepljeno z rezultati volitev v Savski banovini,³⁷ pa je vmes prekinil droben pripetljaj. Tisti, ki se je po Jutrovem mnenju »prijetno sprehajal v udobnem letovišču«, si je namreč – podobno cinično rečeno – želel domov. Spomnimo, da so bili v začetku leta 1933 zaradi objave slovityh punktacij nekateri prvaki nekdanje SLS – dr. Anton Korošec, dr. Fran Kulovec, dr. Marko Natlačen in dr. Anton Ogrizek – konfinirani na podlagi zloglasnega Zakona o zaščiti države. Na odločbo banske uprave Dravske banovine o konfinaciji so se omenjeni kasneje pritožili pri Upravnem sodišču v Celju. To je nato na posebni seji 23. septembra 1933 odločbo razveljavilo kot nezakonito in s tem posledično omogočilo »vrnitev odpisanih«.³⁸ Manj kot mesec pred volitvami! Opozicijska propaganda je seveda zanj veselo vest brž izkoristila ter hitela pripovedovati, kako se bosta Korošec in Natlačen 16. oktobra vrnila v Slovenijo in prevzela oblast.³⁹ Režim je na nastalo situacijo, razumljivo, moral hitro ukrepati. Banska uprava v Ljubljani je tako proti razsodbi Upravnega sodišča v Celju vložila pritožbo na Državni svet, t. j. na vrhovno upravno sodišče, ki je že tri dni po vložitvi pritožbe, 7. oktobra 1933, odločilo o vroči zadevi. Sodbo Upravnega sodišča v Celju je razveljavilo. Člani Državnega sveta so v obrazložitvi svojega sklepa zavrnilo ključno stališče celjskega Upravnega sodišča, na katerem je slonela prvostopenjska razveljavitev – dejstvo, da kraljevska banska uprava Dravske banovine kot upravna oblast ni bila pristojna izreči kazni. Poleg tega so še dodali, da Upravno sodišče tudi ne bi smelo ocenjevati okoliščin, ki so upravno oblast privedle do sprejetja obravnavanih ukrepov.⁴⁰

³⁵ Jutro, 5. 10. 1933, Na potu državne politike ni povratka!; 6. 10. 1933, Odgovorite s krepkim odporom!; 6. 10. 1933, Zloraba slovenskega imena.

³⁶ Jutro, 8. 10. 1933, Naša duhovščina in politika. S prisposodo o letovišču je bila mišljena usoda načelnika bivše SLS Antona Korošca, ki je bil tedaj v konfinaciji na Hvaru, v hotelu Palace.

³⁷ Občinske volitve v Primorski, Drinski, Savski in Donavski banovini so potekale že 8. oktobra 1933. V Savski banovini, ki je bila s slovenskega zornega kota najzanimivejša, je opozicija pod vodstvom dr. Vladka Mačka ponovno proglasila volilno abstinenco. Volilna udeležba je nato znašala 54,6 %, kar je bilo dovolj za bombastičen naslov v Jutru: »Katastrofalen poraz punktaške politike«. – Jutro, 10. 10. 1933, Katastrofalen poraz punktaške politike; 10. 10. 1933, Črn dan za punktaše; 9. 10. 1933, Nov polom hrvatskih punktašev.

Kot obrobno zanimivost omenimo, da se je prav na dan volitev v Savski banovini s potovanja okrog balkanskega polotoka v domovino vrnil kralj Aleksander. Z vojno ladjo Dubrovnik je priplul v Boko Kotorsko in tam ponovno stopil na jugoslovanska tla. Natančno leto in dan kasneje je prav tako stopil s krova Dubrovnika, a tedaj zadnjič. Stopil je na francoska tla, kjer ga je čakal atentator Vlada Georgijev. – Jutro, 9. 10. 1933, Povratek Nj. Vel. kralja.

³⁸ Jutro, 10. 10. 1933, Razveljavljena sodba upravnega sodišča v Celju.

³⁹ Jutro, 12. 10. 1933, Porabite zadnje dni!

⁴⁰ PAM, fond Anton Korošec, A. Š. 4, dokument Državnega sveta Kraljevine Jugoslavije, št. 28781/33, z dne 7. oktobra 1933, o razveljavitvi razveljavitvene sodbe za dr. Antona Korošca. Na tem mestu se kot datum razveljavitvene sodbe Upravnega sodišča omenja 25. 9. in ne 23. 9., ki ga navaja Jutro. Razveljavitvena sodba celjskega Upravnega sodišča se v Zgodovinskem arhivu Celje, ki hrani gradivo sodišča, žal ni ohranila. Glej tudi: Jutro, 10. 10. 1933, Razveljavljena sodba upravnega sodišča v Celju.

Nacionalni tabor je lahko slavil svoj mali triumf. Opozicija je bila na videz obglavljena, njeni voditelji so bili daleč od doma. Petnajstega oktobra ji bo zgolj treba zadati poslednji udarec, njene programe pa nato shraniti v »/.../ muzej političnih kuriozitet, kjer jih bodo naši potomci občudovali kot plodove državniške sposobnosti punktaških generalov iz leta 1933.«⁴¹

Medtem ko so v slovenskem delu JNS čakali na 15. oktober, se v Beogradu niso obirali. Na muhi ministra pravde Maksimovića so se namreč znašli celjski upravni sodniki, ki so si po njegovem mnenju dovolili preveč. Za kazen je vse tri sodnike, predsednika sodišča dr. Ivana Vrtačnika ter sodnika dr. Henrika Stesko in dr. Ivana Likarja, upokojil. Za novega predsednika je imenoval dotedanjega predsednika Upravnega sodišča v Sarajevu dr. Ferda Prenja, za sodnika pa tamkajšnjega sodnika dr. Antona Kržišnika.⁴² O tem nezaslišanem ukrepu je celo senator in pristaš JNS dr. Vladimir Ravnihar menil, da »/.../ gotovo ni bil umesten, saj posega neposredno v judikaturu in omejuje primerno pravico sodnikovo, da sodi naslanjaje se na zakon po svojem svobodnem prepričanju.«⁴³ Upravno sodišče pa s »primerom Korošec in tovariši« ni zadnjič poseglo v občinske volitve. Po volitvah se je namreč znašlo pred še težjo in dolgotrajnejšo nalogo...

* * *

Tiste lepe jesenske nedelje v Dravski banovini, 15. oktobra 1933, so posamezni možje že pred šesto uro zjutraj hiteli po trgih in vaseh. Kot člani volilnih odborov so morali po posebej predpisanem postopku do sedme ure pripraviti vse potrebno za začetek glasovanja, saj je končno nastopil težko pričakovani dan volitev.⁴⁴ Za 369 občin se je spopadlo kar 699 list, od tega poleg nekaj kompromisnih list in list socialistov, 404 liste JNS in 243 opozicijskih list.⁴⁵ Ker se bivša SLS očitno sploh ni spopadla za vse občine, moremo sklepati, da je imela njena tajna organizacija težave pri postavljanju kandidatur. Po poročanju Jutra so pred volitvami že postavljeni kandidati na njenih listah celo preklicovali svoje kandidature, češ da so jim bile vsiljene in pridobljene z grožnjami. Nekateri kandidati naj bi bili tudi zapeljani, saj naj ne bi vedeli, kakšne cilje zasleduje opozicija.⁴⁶ Morda je kakega nesojenega kandidata k preklicu prepričal radijski govor ministra Puclja, v katerem je ta poudaril, »/.../ da so tudi v Italiji in Nemčiji nekaj časa vabili ljudi v nov režim, potem so pa rekli zapik. Kdor se mu ni pridružil, je prostovoljno ostal zunaj in zavedati se mora vseh posledic, ki ga bodo doletele.«⁴⁷

Dan po naporni nedelji, 16. oktobra, se je na naslovnici Jutra šopiril naslov: »Katastrofalen poraz punktaške politike«. Prvi volilni rezultati so namreč pokazali, da je JNS kljub vsem naporom opozicije osvojila več kot tri četrtine občin. Minister Pucelj se je ob tem zgolj namsmehnil in dejal: »Porušena bajka,« minister Kramer pa je komentiral, da so punktaši v svojih letakih postavili parolo, da naj bi pri tokratnih volitvah šlo za plebiscit. Nacionalni tabor je parolo pač sprejel, rezultat pa je na dlani: »Jugoslavija je danes dobila veliko bitko /.../«⁴⁸

⁴¹ Jutro, 11. 10. 1933, Zgodovinska naloga Slovencev.

⁴² Jutro, 10. 10. 1933, Spremembe pri upravnem sodišču.

⁴³ Vladimir Ravnihar, Mojega življenja pot, ur. J. Cvirm – V. Melik – D. Nećak, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, Ljubljana 1997, (dalje: Ravnihar, Mojega življenja pot), str. 208.

⁴⁴ Službeni list kr. banske uprave Dravske banovine, 73/1933, Uredba o sestavi kandidatnih list, o sestavi in o poslovanju volilnih odborov in o glasovalnem postopku pri volitvah občinskih odborov v Dravski banovini.

⁴⁵ Jutro, 17. 10. 1933, 300 občin v nacionalnih rokah.

⁴⁶ Jutro, 13. 10. 1933, Preklicane kandidature na punktaških listah; 14. 10. 1933, Preklicane kandidature na punktaških listah.

⁴⁷ Jutro, 14. 10. 1933, Odločna beseda.

⁴⁸ Jutro, 16. 10. 1933, Katastrofalen poraz punktaške politike; »Porušena bajka«; Zahvala ministra dr. Kramerja.

Podrobni pregled izida volitev kaže, da se je volitev udeležilo 188.017 od 274.282 volilnih upravičencev, kar znaša 68,6 %. Za liste JNS je po uradnih podatkih glasovalo 125.663 volilcev (66,8 %), za kompromisne liste 12.024 volilcev (6,4 %), za socialiste 2.037 (1,1 %) in za liste opozicije 48.239 volilcev (25,7 %). Na podlagi že opisanega sistema delitve mandatov je JNS osvojila 296 občin, socialisti 2, kandidati kompromisa 16 in opozicija 54 občin. V eni občini so bile volitve razveljavljene in so jih morali ponoviti.⁴⁹ Nekdanja SLS je tako osvojila zavirljivo in, upošteva je njene uspehe v dvajsetih letih, hkrati skromno četrtino glasov, ki pa je spet pomenila večino le v slabi sedmini občin. Mnenje ministra Puclja je bilo tozadevno dovolj zgovorno: »Do 15. oktobra so mogli dr. Koroščevi punktaši vsaj do neke mere s svojo abstinenco varati nepoučeno javnost, da imajo v narodu še vedno močno zaslombo, pri občinskih volitvah pa so se Koroščevi punktaši odločili, da otvorijo najostrejšo borbo i potom cerkve i potom spovednice, poslužujoč se pri tem tudi vseh cerkvenih organizacij. /.../ Vsa njihova teroristična sredstva niso nič pomagala. Nič jih ni moglo rešiti pred porazom. /.../ V dravski banovini, pa tudi izven nje, je obstajalo napačno prepričanje odnosno bajka, da je politični vpliv dr. Korošca na volilce tako močan in za vse večne čase siguran, da ga ne bo nihče nikoli mogel izpodriniti. 15. oktober ni samo porušil te bajke, marveč je to mnenje s koreninami vred pogazil.«⁵⁰ Bivša SLS je nedvomno doživela hud udarec.

* * *

Dva dni po volitvah v Dravski banovini je v beograjski Narodni skupščini nastopil poslanec »lojalne opozicije«⁵¹ Lončarevič, za njim pa še vrsta njegovih kolegov. V svojih govorih so se lotili nedavnih volitev v Savski banovini ter pri tem ostro kritizirali postopanje oblasti. Zgodile bi se naj številne nezakonitosti, izvajal bi se naj pritisk na volilce. Notranji minister Žika Lazič je sicer očitke ob viharnem pritrujevanju poslancev JNS vehementno zavrnil, a senca dvoma nad korektnostjo volitev je vendarle ostala.

Tihi dvom se je nato v nadaljevanju seje razgrnil tudi nad Dravsko banovino. Poslanec Svetislav Hodžera je namreč vložil interpelacijo na notranjega ministra, v kateri je obtoževal komandirja orožniške postaje v Moravčah protizakonitega postopanja. Četudi je sama skupščina njegova izvajanja ostro zavrnila in mu je »/.../ moral predsednik naposled odvzeti besedo«,⁵² se zdi, da nekdanja SLS svoje tradicionalno močne podpore v Sloveniji le ni izgubila na poštenih volitvah. Nekaj je pri vsej stvari smrdelo.

Slika, ki sta jo pred volitvami in po njih vestno risala režimska dnevnik Jutro in Slovenski narod, je imela tudi svojo temno stran, svojo »opozicijsko resnico«, podrobno opisano v posebnem poročilu bivše SLS.⁵³ Najbrž zaupen dokument vodstva nekdanje stranke pikantno in šokantno prikazuje čisto drugačno podobo volitev. Z nadrobnim podajanjem primerov političnega terorja, brezbrežne nezakonitosti in številnih nepravilnosti sname masko režimu JNS v Dravski banovini.

⁴⁹ Jutro, 17. 10. 1933, 300 občin v nacionalnih rokah. Urednik Jutra je objavljene podrobne volilne izide v svojem poročilu popravil, saj se je namreč pokazalo, da so bile tri domnevno kompromisne liste dejansko liste JNS. Predstavljenih odstotkov popravek bistveno ne spremeni. Podrobne rezultate po občinah išči v: Jutro, 17. 10. 1933, Podrobni rezultati občinskih volitev. Glej tudi prilogo 1.

⁵⁰ Jutro, 19. 10. 1933, Minister Puclj o polomu klerikalne politike.

⁵¹ Gre za poslance Jugoslovanskega narodnega kluba, ki so pod vodstvom dr. Svetislava Hodžere 1. maja 1933 ustanovili Jugoslovansko narodno stranko (oblast jo je priznala 14. februarja 1934). T. i. Hodžerova stranka je bila zagovornica šestojanuarske deklaracije, hkrati pa je predstavljala opozicijo JNS, kateri je očitala nedoslednost pri izvajanju smernic Aleksandrove deklaracije. – Anka Vidovič-Miklavčič, Jugoslovanska narodna stranka v Dravski banovini, v: Zgodovina v šoli, 7 (1999) 1, str. 25.

⁵² Jutro, 19. 10. 1933, Poražena opozicija se tolaži z interpelacijami...

⁵³ PAM, fond Anton Korošec, A. Š. 1, spis Občinske volitve v Dravski banovini; Glej tudi: PAM, fond Anton Korošec, A. Š. 3, spis Opštinski izbori u Dravskoj banovini.

Na podlagi poročila moremo sklepati, da so bile vse nepravilnosti naprej načrtovane in sistematične narave. Oblast je za svoje početje izkoristila domala vse instrumente in možnosti, ki jih je tedaj imela na voljo. Tako naj bi v volilno dogajanje aktivno in na nedopusten način posegli sreski načelniki, orožniki, državni uradi, ban in celo zasebni podjetniki. Režim je poleg tega zadnji dan pred volitvami skušal opozicijo diskreditirati in si omogočiti alibi za njeno preganjanje tudi z lansiranjem ponarejenega letaka, ki ga je pripisal nekdanji SLS. Proti zlovešči vsebini: »Volilci sedaj je čas, da se odtrgamo od brezvestnih Srbov! Volimo povsod liste SLS, katerih vodja je naš dr. Korošec! Živio republika! Predsedstvo SLS,«⁵⁴ je bivša stranka takrat uspela še pravočasno in dovolj učinkovito protestirati.

Zgolj s protesti pa ni mogla preprečiti domnevnega spornega postopanja sreskih načelnikov ob sestavljanju kandidatnih list. Kakor hitro naj bi slednji zvedeli, da se je kje pripravljala kaka ne-JNS kandidatna lista, so to poskušali na najrazličnejše načine preprečiti. Poročilo tozadevno opisuje 18 spornih intervencij. Med sreskimi načelniki bi se naj posebej »odlikoval« nekdanji Maistrov sodelavec dr. Ivan Senekovič, načelnik sreza Maribor – levi breg, ki je bojda silno rad izkoriščal določbo zakona o društvih, po kateri je bilo treba vse sestanke in zbiranja predhodno prijaviti. Pod to točko zakona je načelnik uvrstil tudi zbiranje ljudi z namenom podpisovanja kandidatne liste. Ko so se tako 17. in 23. septembra 1933 v Benediktu v Slovenskih goricah sešli podpisniki tamkajšnje liste, je peterico kaznoval z zaporom in denarno kaznijo. Poleg omenjenega pa naj bi dr. Senekovič obvladal tudi bolj zvite – spreobrnitvene prijeme. Tretjega oktobra je v Sv. Lenartu v Slovenskih goricah pozval k sebi nosilca tamkajšnje opozicijske liste Alojza Balaškoviča in dva kandidata, Ferda Anžela ter Ludvika Poljanca. Tudi njim je, podobno kot kandidatom v Benediktu, očital, da so imeli neprijavljen sestanek. Toda to pot ni posegel po drastičnih kaznih, temveč je domnevno izjavil sledeče: »Stvar radi katere sem vas zaslišal, – je likvidirana pod pogojem, da podpišete Vi, kakor tudi vsi kandidati in namestniki 'izjavo'«. Besedilo odrešujoče izjave se je glasilo: »Izjava. Mi podpisani s tem prostovoljno prijavljamo naš pristop v JNS in priznavamo s tem njen program vsedržavnega edinstva Kraljevine Jugoslavije. Sv. Anton v Slov. goricah dne ... oktobra 1933.«⁵⁵

Sporno ravnanje sreskih načelnikov je seveda imelo svoj očitni vzrok, ki ga je kaplanu Martinu Stariču prostodušno priznal podnačelnik novomeškega sreza Krajšek. Tudi Staričeva zgodba sicer sodi v tedanjo predvolilno »klasiko«. Ker je zbiral podpise za opozicijsko listo, so orožniki pri njem najprej opravili neuspešno hišno preiskavo, nato pa so ga aretirali in odpeljali v Novo mesto, kjer ga je Krajšek kaznoval z globo 300 Din. Na Staričev ugovor, »/.../ da je po zakonu dovoljeno pobirati podpise za liste je rekel podnačelnik, da je bila namera vlade, da se postavijo samo liste JNS. Ker pa so punktaši začeli sestavljati svoje liste, je to treba preprečiti.«⁵⁶

Opisani posegi sreskih načelnikov pa seveda ne bi bili mogoči brez ustrezne obveščevalne podpore, brez podatkov o tem, kje naj posredujejo. Režimski scenarij predvolilne borbe je zaupal to pomembno nalogo privržencem JNS. Banovinsko tajništvo JNS je tako izdalo posebno okrožnico, v kateri je pozvalo svoje pristaše »1. naj vsakega nasprotnega agitatorja takoj prijavijo sreskemu nač. odnosno žandarmeriji; 2. naj pripravijo seznam vseh domačih nasprotnih agitatorjev – občanov in naj ga takoj pošljejo na tajništvo, da izvrši potrebne ukrepe zoper te agitatorje; 3. če kje opazijo, da se zbirajo ljudje v privatnih hišah ali javnih lokalih, naj takoj opozorijo orožnike. Zlasti naj pazijo na sestanke po gostilnah, ker bodo

⁵⁴ PAM, fond Anton Korošec, A. Š. 1, spis Občinske volitve v Dravski banovini, A.

⁵⁵ Prav tam, B/a/3.

⁵⁶ Prav tam, B/a/5–6.

takim gostilničarjem odvzete koncesije.« Komentar opozicije na ta poziv je dovolj zgovoren: »To je čisto navaden poziv na denunciacije.«⁵⁷ Domnevati moremo, da je bil učinkovit, saj je opozicijskemu poročilu priložen poimenski seznam številnih spornih kaznovanj, aretacij in konfinacij.

Svoj delež k volilni zgodbi sta prispevali tudi železniška in poštna direkcija. Prva naj bi železniškim uslužbencem prepovedala kandidature na listah, ki ne bi bile uradne liste JNS, povrh pa še od njih zahtevala, naj podpišejo izjavo, da bodo volili državno stranko. V nasprotnem primeru jim je grozila z odpustom. Svoji grožnji naj bi tudi dodala za demokratične volitve nezaslišano zahtevo: Uslužbenci so po volitvah »/.../ morali prinesiti potrdilo od volilne komisije, da so res glasovali za JNS.«⁵⁸ Podobno naj bi ravnala poštna direkcija.

Režimu v težkih časih gospodarske krize tudi ni bilo težko v svoj voz vpreči zasebnih podjetnikov. V poročilu je predstavljen slučaj Alfreda Lauricha, lastnika tovarne za usnje v Konjicah, ki je bil 5. oktobra poklican k banu Marušiču v Ljubljano. Ta naj bi od njega zahteval, da mora kot vojaški dobavitelj s svojimi delavci vred glasovati za listo JNS.

V vročem predvolilnem obdobju prav tako ni ostalo neopaženo, da bi se naj orožništvo pogosteje kot sicer posluževalo »surove sile«. Izmed popisanih primerov zlasti izstopa peripetija zreškega organista in tajnika hranilnice Alojzija Križnika. Petega oktobra opoldne ga je obiskala orožniška patrulja iz Konjic. Najprej je pri njem izvedla hišno preiskavo, nato pa ga je odpeljala na orožniško postajo v Konjice, kjer ga je sprejel orožnik Marko Padežanin, ki gotovo ni slovel po svoji nežnosti. »Brez vsakega nadaljnega zasliševanja ga (Alojza Križnika) je udaril s pestjo po obrazu ter ga sunil z roko dvakrat v prsa in v hrbet ter ga med pretepom psoval: 'ti papeževa kurba, rimska svinja, ti prasica itd. Tudi arhidiakon in tvoj župnik bosta isto dobila, kakor ti sedaj.' Nato je patrulja Križnika odvedla na sresko načelstvo, kjer je bil po vrhu še kaznovan z globo 500 Din. Vse to je pripravljen Križnik pod prisego potrditi.«⁵⁹

Podobni primeri političnega terorja, o katerih so poročali iz vse banovine, so se vrstili vse do 15. oktobra, ko so se na volilni dan naposled končali in hkrati doživeli svoj nečastni višek. Nasilje in nezakonitost sta se tisto nedeljo preselila pred volilne lokale in celo v njih. Ta, poslednja faza »volilnega boja« JNS, naj bi bila del skrbno premišljenega načrta vladne stranke, v katerem naj bi slednja že vnaprej določila, koliko občin v posameznem srezu lahko osvoji opozicija. Če izid volitev v kaki občini kljub vsem predvolilnim naporom JNS ne bi bil skladen z načrtom, bi ga s pomočjo volilnih odborov preprosto potvorili. Na tej točki pa je načrtu nacionalnega tabora stala nasproti še zadnja, a največja težava – predstavniki opozicijskih kandidatnih list, ki so na podlagi volilne uredbe banskega sveta smeli prisostvovati poteku volitev na prav vsakem volišču. Tem je bilo torej treba onemogočiti delo ali pa jih kar odstraniti z volišča. V opozicijskem poročilu najdemo številne domnevne primere o tovrstnem početju, ki se navadno zaključijo z volilnim rezultatom v prid JNS. V ilustracijo praktične izvedbe volilne taktike JNS navedimo primer iz občine Limbuš pri Mariboru. Tamkajšnje volišče se je v spremstvu narodnega poslanca Krejčija pripeljal »kontrolirat« sreski načelnik Milan Makar. Po pregledu volilne dokumentacije je zgrožen ugotovil, da je do tedaj kandidatna lista opozicijskega kandidata Avgusta Jaunika prejela 69 glasov več kot lista kandidata JNS Godca. V navalu jeze je pričel vpiti na člane volilnega odbora: »Zakaj niste nič delali,« nato pa izjavil, »/.../ da bodo vsi železničarji odpuščeni, ki so volili listo Jaunik.« Sporno dogajanje na volišču je malo pred 18. uro dobilo šokantne razsežnosti, ki so na koncu celo botrovale takojšnji razveljavitvi volitev. V volilni lokal je namreč vdrla »druhal kakih 30

⁵⁷ Prav tam, B/b/6.

⁵⁸ Prav tam, B/c/9.

⁵⁹ Prav tam, B/f/11.

mladih ljudi« in povsem nemoteno pobrala volilne spise. Mladenci so zatem prav tako brez težav zapustili volišče, saj so bili v varstvu sokolov, ki so »delali špalir«. Kandidat JNS Godec je vse skupaj mirno opazoval, »/.../ njegova žena pa je med tem pripravila 10 – 12 litrov vina, ki ga je poslala s kozarci vred v volilni lokal in je povabila, kakor je rekla, pridne sokole, da se pokrepčajo po trudapolnem delu.«⁶⁰

* * *

Skrozi opozicijsko optiko dobi volilni izid čisto drugačne dimenzije. Sedmina občin, kolikor jih je osvojila nekdanja SLS, predstavlja soliden rezultat, s katerim pa bivša stranka, upošteva »korektnost« volitev, ni mogla biti zadovoljna. Z izidom volitev pa prav tako ni mogla biti zadovoljna JNS; sedmina opozicijskih občin je bila zanjo odločno preveč. Boj se je torej moral nadaljevati. Novo prizorišče spopada med JNS in bivšo SLS je postala sodna dvorana.

Po zaključenih volitvah sta tako oba nezadovoljna tabora zasula Upravno sodišče za Dravsko banovino v Celju s skupno kar 143 pritožbami, vloženimi v zvezi z domnevnimi nepravilnostmi, ki bi se naj zgodile 15. oktobra. Sodišče jih je po vrsti obravnavalo vse do pomladi 1934. Pri tem je ugodilo skupno petindvajsetim in posledično razveljavilo rezultat volitev v 25 občinah. Od teh, pozitivno rešenih pritožb, je bilo 23 takih, kjer se je pritožila opozicija, le v dveh primerih pa je sodišče verjelo argumentom JNS.⁶¹ In to kljub dejstvu, da je minister pravde oktobra 1933 zamenjal sodnike celjskega Upravnega sodišča s »primernejšimi«. S tem je nekdanja SLS prepričljivo dokazala, da oktobrske volitve niso potekale povsem korektno.⁶²

Ob nedvomnem uspehu opozicije pred Upravnim sodiščem pa ni mogoče prezreti, da je z dvema pritožbama uspela tudi JNS, kar na črno-belo sliko volitev, ki sta jo vsak po svoje risala režimski tisk in bivša SLS v svojem poročilu, meče sivo senco. Očitno tudi prepovedana SLS ni pristopila k volitvam povsem korektno. V ilustracijo njenega volilnega postopanja navedimo dogodke iz Polšnika, kjer je sodišče volitve razveljavilo. Tamkajšnji volilni lokal je na podžiganje predstavnika opozicijske kandidatne liste Franca Majcna in župnika Jerneja Koviča stalno oblegala večja skupina volilcev, ki je s hrupom, vpitjem in psovkami komentirala ravnanje volilnega odbora. Volilci so med drugim zahtevali, naj volilni odbor, v nasprotju z zakonom, poleg Majcna imenuje še enega »namestnika predstavnika kandidatne liste«. To novo funkcijo bi naj prevzel Anton Košir, v nasprotnem primeru pa bi prišlo do še večjih neredov. Volilni odbor je v strahu zahtevi ugodil in v nadaljevanju toleriral na volišču dva predstavnika ene liste, ki sta se neposredno vmešavala v delo volilnega odbora. Sodišče je celo presodilo, da je volilno poslovanje, »/.../ takorekoč prešlo v roke omenjenih dveh oseb, kar je vsekakor vplivalo na opredeljevanje volilcev.« Svoj oster nastop na volišču pa so pristaši SLS še dodatno začinili z grozilnim pismom, ki so ga na dan volitev ob šestih zjutraj poslali članu volilnega odbora Josipu Aničiču. Zaključne vrstice teksta z naslovom »Polšenski Masolini« šolskega upravitelja Aničiča gotovo niso pustile ravnodušnega, saj so ga posvarile: »Da boste vzeli na znanje da v Polšniku ni več mesta za vas in da vaše življenje ni več varno v vaši koži pa bi sploh ne hotel biti. To vam dam pa zato na znanje da boste vedeli da

⁶⁰ Prav tam, B/h/16–17; Jutro, 17. 10. 1933, Podrobni rezultati občinskih volitev.

⁶¹ Slovenec, 14. 3. 1934, Občinske volitve in upravno sodišče. Glej tudi prilogo 2.

⁶² V zvezi s številom pozitivno rešenih pritožb poudarimo, da je lahko bila po 50. členu Zakona o občinah razlog za razveljavitev volitev samo nepravilnost pri uradnem volilnem postopku. Tako nepravilnosti in celo kazniva dejanja, storjena med volilnim bojem in agitacijo, niso bili zadosten razlog za razveljavitev. – ZAC, fond Upravno sodišče Celje, A. Š. 17, zadeva A 433/33.

pravica še živi in se hoče tudi nad vami maščevati zakaj še tudi na Polšniku bodo v kratkem času delovali peklenski stroji in letele bombe in takrat bo vas konec to pa vse zahteva in bo izvršila Črna roka.«⁶³

* * *

Sodna razveljavitev volitev v petindvajsetih občinah je skupaj z zaključkom komasacije marca 1934 in posledičnimi spremembami občinskih ozemelj napovedala volilno dogajanje tudi v letu 1934. Tedaj so nove občinske uprave volili v 67 občinah, od tega v dvajsetih zaradi razveljavitvenih odločb Upravnega sodišča.⁶⁴ Opozicija in nacionalni tabor sta se tako vnovič podala v boj za glasove. Toda gorečnosti in ostrine, ki sta elektrili ozračje jeseni 1933, do pomladi 1934 ni bilo več. Bivša SLS je sicer tudi na ponovne volitve osredotočila »vse svoje sile«, a jo je Jutro le zadovoljno podučilo: »Ako bi sedaj pri vseh teh volitvah zmagali opozicionalci, bi to na končnem rezultatu prav nič ne spremenilo. Še vedno bi bile štiri petine slovenskih občin v nacionalnih rokah.«⁶⁵

Končni rezultat se res ni bistveno spremenil. V osemnajstih od dvajsetih občin je zmagala JNS in tako samo še potrdila svoj uspeh iz leta 1933. Pri tem je bila na simbolni ravni zanjo najslajša zmaga v občini Sv. Jurij ob Ščavnici, rojstni občini Antona Korošca. Tam so se po poročanju Jutra nekdanji SLSjevci s posebno vnemo lotili popravila »sramote«. »Tudi mnogo vina se je stočilo za 'Koroščevo zmago',« a je bilo vse zaman.⁶⁶ JNS je povsod, razen v dveh gorenjskih občinah, triumfirala. Bivša SLS je v ponovnem volilnem boju osvojila le občini Šenčur in Smlednik.⁶⁷

»Žalostni sadovi«, ki so se po mnenju Jutra rodili na Gorenjskem, pa so imeli sila zanimivo ozadje. Volilni uspeh opozicije v omenjenih dveh občinah je bil namreč dosežen s pomočjo nestranskih organizacij Boj, znotraj katere so se združevali nekdanji vojaki, rezervni častniki in vojni invalidi različne politične provenience.⁶⁸ Četudi se je ta organizacija zavzemala za avtoritativni režim in integralno jugoslovanstvo, je v šestojanuarskih razmerah predstavljala nekakšno opozicijo ali vsaj politično konkurenco JNS in je tako v prenekaterem srezu Dravske banovine služila kot zatočišče pristašem bivše SLS, ki so še zmerom bili brez svoje stranke.⁶⁹

Prve izmerljive rezultate v okviru Boja je nekdanja SLS dosegla prav na ponovnih občinskih volitvah na Gorenjskem. Vodstvo slovenskega dela JNS takšnega stanja seveda ni moglo dopustiti. Že dan po volitvah, 4. junija 1934, je banovinski odbor JNS Dravske banovine sprejel obsojajočo resolucijo, ki jo je 16. junija potrdilo tudi predsedstvo JNS.⁷⁰ V uradnem komuniqueju so tedaj pojasnili, da so »/.../ povodom raznih akcij na terenu, ki pod nepolitičnim in izvenstranskim imenom dejansko razvijajo politično delovanje /.../,« sprejeli sklep, »/.../ da člani JNS ne morejo v nobenem pogledu sodelovati niti na kaki politični akciji izven okvira JNS, niti ne morejo biti člani organizacij, ki izvajajo take akcije.«⁷¹ JNS je Boju obrnila hrbet.

⁶³ ZAC, fond Upravno sodišče Celje, A. Š. 17, zadeva A 422/33.

⁶⁴ Jutro, 18. 3. 1934, Zaključna komasacija slovenskih občin; Žontar, Občine v Sloveniji, str. 617.

⁶⁵ Jutro, 24. 3. 1934, Ponovne občinske volitve.

⁶⁶ Jutro, 29. 5. 1934, Druga nacionalna zmaga v Koroščevi rojstni vasi.

⁶⁷ Glej prilogo 3.

⁶⁸ Jutro, 4. 6. 1934, Dve klerikalni zmagi na šenčurskem terenu.

⁶⁹ Predsednik krajevne organizacije Bojevnikov v Rajhenburgu je 22. januarja 1935 v pismu Antonu Korošču zatrdil, da tvorijo članstvo Boja »po večini moške iz bivše S.L.S.« – PAM, fond Anton Korošec, A. Š. 5.

⁷⁰ Nova doba, 18. 6. 1934, Predsedstvo JNS je obsodilo takozvano bojevniško akcijo.

⁷¹ Jutro, 17. 6. 1934, Uničujoča obsodba bojevništva.

* * *

Na koncu si lahko zastavimo vprašanje, čemu je bivša SLS sploh nastopila na volitvah, saj je ne nazadnje novembra 1931 ob pomembnejših skupščinskih volitvah uspešno propagirala abstinenco.⁷² Politične razmere v državi izpred slabih dveh let se namreč niso spremenile na bolje. Strankini voditelji so bili v konfinaciji, širše demokratizacije političnega življenja pa v kratkem še ni bilo pričakovati.⁷³ Možen vzgib za udeležbo na volitvah lahko iščemo zgolj v dejstvu, da so predsedniki občin volili člane senata, kamor si je gotovo želela tudi bivša SLS,⁷⁴ in v naporni ter dolgotrajni opozicijski držbi, ki bi ob nadaljevanju utegnila pomeniti avtodestrukcijo. Pri tehtanju dejanskih političnih posledic udeležbe nekdanje stranke na volitvah pa prevladajo zanjo negativna dejstva. Kljub vsem naporom ni uspela osvojiti dovolj občin, da bi lahko izvolila svoje senatorje; z dobrim dosežkom na volitvah pa je hkrati onemogočila volitve v ustavno predvideni banovinski svet Dravske banovine, kjer bi lahko njeni predstavniki izražali svoja stališča. Režim se je po občinskih volitvah preprosto ustrašil uspeha nekdanje SLS in je posledično volitve banovinskega sveta »odložil«.⁷⁵ Morda so bila pričakovanja vodstva bivše stranke prevelika. Hrvaški politik Ante Trumbić je po volitvah zapisal, da bi se naj vodilni krog nekdanje SLS zaradi nastopa na volitvah pokesal, saj je pri takem rezultatu s svojo udeležbo zgolj storil uslugo režimu.⁷⁶

Priloga 1: *Po uradnih podatkih je opozicijska SLS na občinskih volitvah 15. oktobra 1933 osvojila 54 občin. V pričujoči tabeli so navedeni rezultati združeno po posameznih srezih.⁷⁷ Potrebno pa je poudariti, da gre za uradne rezultate, ki ne ustrezajo nujno realnemu političnemu stanju. Tako lahko za občine Rečica, Želumlje in Zadreta z gotovostjo trdimo, da so po 15. oktobru dobile opozicijsko vodstvo, čeprav uradni rezultati pripisujejo volilni uspeh JNS.⁷⁸ V omenjenih občinah so namreč pristaši nekdanje SLS nastopili na volitvah kot lista JNS, s čimer so si zagotovili enakopravnejši status v času volilnega boja. Dejanski izid oktobrskih volitev tako kljub objavljeni tabeli ostaja prikrit.*

Priloga 2: *Upravno sodišče za Dravsko banovino v Celju je od jeseni 1933 do pomladi 1934 obravnavalo 143 pritožb, vloženih v zvezi z nepravilnostmi pri občinskih volitvah 15. oktobra 1933. Sodišče jih je iz formalnih razlogov zavrnilo 16, iz vsebinskih pa 102. Petindvajsetim pritožbam je ugodilo in posledično razveljavilo rezultat volitev v 25 občinah.⁷⁹ V Zgodovinskem arhivu v Celju, ki hrani material sodišča, je ohranjenih 118 spisov, zadevajočih problematiko volitev leta 1933.⁸⁰ Zadeve, o katerih je sodišče odločalo, so po abecednem redu občin razvrščene v naslednji tabeli. Seznamu je dodan sklep sodišča in politična skupi-*

⁷² Pri tem opozorimo na pomembno dejstvo, da se je najmočnejša hrvaška opozicijska stranka pred šestim januarjem, HSS dr. Vladka Mačka, tudi ob občinskih volitvah 1933 odločila za volilno abstinenco.

⁷³ Konec leta 1933 se je sicer začelo govoriti o možni novi politični kombinaciji bivši Radikali – bivša SLS – bivša JMO – Narodni klub, ki pa je v Korošcu sprožala pomisleke, saj ni bil prepričan, da bo z njo soglašal kralj. – O kombinaciji t. i. četvorke glej: Todor Stojkov, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature, Prosveta, Beograd 1969, (dalje: Stojkov, Opozicija), str. 266–269.

⁷⁴ Na volitvah senata februarja 1935 je nekdanja SLS dejansko nastopila s svojo kandidatno listo, katere nosilec je bil Franjo Žebot iz Maribora. – PAM, fond Anton Korošec, A. Š. 5, pismo Franja Žebota Antonu Korošču; prim.: Ravnihar, Mojega življenja pot, str. 232–233.

⁷⁵ Stiplovšek, Banski svet Dravske banovine leta 1933, str. 250–251.

⁷⁶ Stojkov, Opozicija, str. 268.

⁷⁷ Tabela temelji na podatkih iz Jutra, 17. 10. 1933, 300 občin v nacionalnih rokah.

⁷⁸ ZAC, fond Upravno sodišče Celje, A. Š. 17, 18, 19, zadeve A 401/33, A 483/33 in A 493/33.

⁷⁹ Slovenec, 14. 3. 1934, Občinske volitve in upravno sodišče.

⁸⁰ ZAC, fond Upravno sodišče Celje, A. Š. 16–20; glej tudi: A. Š. 1, Indeks A in F spisov 1933.

SREZ IN ŠT. OBČIN V SREZU	JNS (št. osvojenih glasov/občin)	Opozicija	Komp. liste	Socialisti
Brežice (16)	5488 / 15	1015 / 1	235 / 0	0 / 0
Celje (21)	6249 / 21	2949 / 0	388 / 0	417 / 0
Črnomelj (7)	1991 / 6	1043 / 1	0 / 0	0 / 0
Dol. Lendava (12)	3578 / 12	0 / 0	3275 / 0	0 / 0
Dravograd (11)	2930 / 5	364 / 1	1517 / 4	569 / 1
Gornji Grad (10)	2167 / 6	743 / 3	296 / 1	0 / 0
Kamnik (18)	4373 / 11	3027 / 6	714 / 1	0 / 0
Kočevje (14)	5808 / 12	2164 / 2	0 / 0	0 / 0
Konjice (7)	1843 / 6	583 / 1	780 / 0	0 / 0
Kranj (15)	4335 / 12	2542 / 3	398 / 0	0 / 0
(Škofja Loka) (9)	2396 / 7	2269 / 2	0 / 0	0 / 0
Krško (19)	5916 / 14	2827 / 3	875 / 2	0 / 0
Laško (8)	3513 / 4	3415 / 3	237 / 1	0 / 0
Litija (14)	4019 / 8	2492 / 3	1292 / 3	301 / 0
Ljubljana (24)	9048 / 21	3860 / 3	1809 / 0	0 / 0
Ljutomer (14)	5169 / 13	2149 / 1	0 / 0	0 / 0
Logatec (12)	3579 / 10	1610 / 2	0 / 0	0 / 0
Maribor - desni breg (14)	7350 / 12	1393 / 2	523 / 0	0 / 0
Maribor - levi breg (18)	6259 / 17	1474 / 1	332 / 0	0 / 0
Metlika (4)	1476 / 4	587 / 0	0 / 0	0 / 0
Murska Sobota (19)	10027 / 18	0 / 0	427 / 1	0 / 0
Novo mesto (16)	5439 / 14	2343 / 2	316 / 0	0 / 0
Ptuj (28)	7993 / 21	3334 / 4	1056 / 3	0 / 0
Radovljica (15)	4937 / 11	2287 / 3	281 / 0	599 / 1
Slovenj Gradec (9)	1936 / 4	2537 / 5	0 / 0	151 / 0
Šmarje (14)	4569 / 12	1286 / 2	548 / 0	0 / 0
SKUPAJ (368)	125663 / 296	48293 / 54	12024 / 16	2037 / 2

Priloga I

OBCINA	ZMAGOVALEC VOLITEV	PRITOŽITELJ	SKLEP UPRAVNEGA SODISCA V CELJU	Številka zadeve
Artiče	Opozicijska lista	JNS	Pritožba se zavrne	488/33
Bodinci	JNS	Opozicija	Pritožba umaknjena	528/33
Bogojina	Kompromisna lista	JNS	Pritožba se zavrne	435/33
Borovnica	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	460/33
Breznica	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	447/33
Cerklje pri Kranju	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	498/33
Cerkvenjak	JNS	Opozicija	Pritožbi se ugodi	434/33
Cezanjevci	JNS	Opozicija	Pritožbi se ugodi	414/33
Črenšovci	Kompromisna lista	JNS	Pritožba se zavrne	525/33
Črešnjevc	Opozicijska lista	Opozicija	Pritožba umaknjena	412/33
Črnomelj - okolica	Opozicijska lista	Opozicija	Pritožba se zavrne	458/33
Dornava	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	416/33
Dovje - Mojstrana	JNS	JNS	Pritožba vložena po preteku roka	547/33
Dragatuš	JNS	Opozicija	Pritožba ni pravilno kolkovana	478/33
Fara	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	491/33
Gomilsko	JNS	Opozicija	Pritožbi se ugodi	457/33
Gorišnica	Opozicijska lista	JNS	Pritožba se zavrne	464/33
Gornji Grad - okolica	Opozicijska lista	JNS	Pritožba se zavrne	496/33
Gornji Slaveči	JNS	JNS	Pritožba ni pravilno kolkovana	402/33, 403/33, 533/33
Gradac - Podzemelj	Opozicijska lista	Opozicija	Pritožba se zavrne	471/33
Griže	JNS	Opozicija	Pritožba ni pravilno kolkovana	527/33
Hoče	JNS	Opozicija	Pritožbi se ugodi	Spis ni ohranjen
Hrastnik - Dol	Opozicijska lista	JNS	Pritožba se zavrne	409/33
Hum	Opozicijska lista	JNS	Pritožba se zavrne	482/33
Jakobski Dol	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	497/33
Jesenice	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	540/33
Ježica	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	477/33
Jurklošter	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	484/33
Jurovski Dol	Opozicija	JNS	Pritožbi se ugodi	Spis ni ohranjen
Kamnik - okolica	Opozicijska lista	JNS	Pritožba ni pravilno kolkovana	500/33
Kamniška Bistrica	Kompromisna lista	JNS	Pritožba se zavrne	499/33

Kog	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	419/33
Komenda	Opozicijska lista	JNS	Pritožba se zavrne	421/33
Konjice - okolica	JNS	Opozicija	Pritožba ni pravilno kolkovana	548/33
Košaki	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	433/33
Koračice	Opozicijska lista	JNS	Pritožba ni pravilno kolkovana	539/33
Kovor	Opozicijska lista	JNS	Pritožba se zavrne	537/33
Kozje	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	453/33
Kranj	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	467/33
Križevci	JNS	Opozicija	Pritožbi se ugoti	413/33
Krka	JNS	JNS	Pritožba se zavrne	538/33
Krško	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	427/33
Krško - okolica	JNS	Opozicija	Pritožba ni pravilno kolkovana	526/33
Lesce	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	446/33
Ljubno	Kompromisna lista	JNS	Pritožba se zavrne	495/33
Ljutomer - okolica	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	411/33
Lukovica	Kompromisna lista	JNS	Pritožba se zavrne	490/33
Mačkovci	JNS	JNS	Pritožba se zavrne	418/33
Majšperg	JNS	JNS	Pritožba se zavrne	406/33
Mengeš	Opozicijska lista	JNS	Pritožba se zavrne	451/33
Metlika - okolica	JNS	Opozicija	Pritožbi se ugoti	522/33
Moravče	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	544/33
Motik	JNS	Opozicija	Pritožbi se ugoti	462/33
Mozirje - okolica	Opozicijska lista	JNS	Pritožba se zavrne	404/33
Naklo	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	440/33
Oplotnica	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	432/33
Ormož	JNS	JNS	Pritožba se zavrne	423/33
Oselica	JNS	Opozicija	Pritožba vložena po preteku roka	536/33
Osluševeci	JNS	Opozicija	Pritožba se zavrne	417/33

Priloga 2: nadaljevanje

OBCINA	PONOVNE VOLITVE	VZROK PONOVI	Službeni list	ZMAGOVALEC
Cerkvenjak	22. marec 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 140/14 1934	JNS
Cezanjevci	25. maj 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 433/34 1934	JNS
Gomilsko	Volitev ni bilo			
Hoče	10. junij 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 450/37 1934	JNS
Jurovski Dol	29. maj 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 438/35 1934	Ni podatka o poteku
Križevci	23. maj 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 433/34 1934	JNS
Metlika - okolica	13. maj 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 399/33 1934	JNS
Motnik	18. marec 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 95/9 1934	JNS
Pesnica	14. junij 1934	Sprem. občin. ozem.	Sl. l. 452/37 1934	JNS
Polšnik	15. april 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 155/16 1934	JNS
Preserje	8. julij 1934	Sprem. občin. ozem.	Sl. l. 459/38 1934	JNS
Rogaška Slatina - okolica	1. julij 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 400/33 1934	Ni podatka o poteku
Slovenja vas	25. marec 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 140/14 1934	JNS
Smlednik	3. junij 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 400/33 1934	Opozicija
Stromlje	25. marec 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 144/15 1934	JNS
Sv. Jurij ob Ščavnici	26. maj 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 433/34 1934	JNS
Sv. Križ pri Kostanjevici	8. april 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 179/19 1934	JNS
Sv. Križ pri Litiji	15. april 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 155/16 1934	JNS
Ščavnica	23. marec 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 140/14 1934	JNS
Šenčur	3. junij 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 400/33 1934	Opozicija
Šmartno pri Litiji	15. april 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 155/16 1934	JNS
Šmartno v Rožni dolini	Volitev ni bilo			
Trata	25. marec 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 155-156/16 1934	JNS
Veržej	21. maj 1934	Sklep Uprav. sod.	Sl. l. 433/34 1934	JNS
Vransko - okolica	Volitev ni bilo			

na, ki ji je pripadal pritožnik (formalno se je na volilni potek v neki občini pritožila fizična oseba, ki je morala biti vpisana v volilni imenik te občine). Rezultati oktobrskih volitev so pripisani po poročanju Slovenca.⁸¹

Priloga 3: Nedokončana komasacija občin, posledične ozemeljske spremembe občinskih teritorijev in razveljavitev volitev v 25 občinah so napovedali volilno dogajanje tudi v letu 1934. Tedaj so bile izvedene volitve v 67 občinah, od tega v dvajsetih zaradi odločitev Upravnega sodišča.⁸² V pričujoči tabeli je po abecednem vrstnem redu naštetih vseh 25 občin, kjer je sodišče volitve razveljavilo. V treh občinah (Gomilsko, Šmartno v Rožni dolini, Vranksko – okolica), te sploh niso bile razpisane, v Jurovskem Dolu in občini Rogaška Slatina – okolica pa ni podatkov o njihovem poteku. Pri občinah Pesnica in Preserje je zaradi kasnejše spremembe občinskega ozemlja formalno navedeno prav to kot vzrok ponovnih volitev in ne sklep Upravnega sodišča.⁸³ Rezultati volitev so pripisani po poročanju Jutra.⁸⁴

Summary

Municipal electors in the Drava Province on October 15, 1933 and the Former Slovene People's Party

Jure Gašparič

Brencelj, the first Slovene satirical newspaper, was published during the period of increasing political freedom in the Habsburg monarchy and the growth of the Slovene nationalistic movement in the 1860's. With the exception of 1875 and 1876, the newspaper was published between 1869 and 1886. Jakob Alešovec (1842–1901), a journalist, dramatist and satirist, was its editor and presumably also the author of most of its articles. Due to the editor's difficulties with his vision and with subscribers who were late with their payments, however, the publication of *Brencelj* had to be terminated at the beginning of 1886.

Brencelj received a warm welcome from its readers. Slovenes felt that a satirical newspaper denoted one of the proofs that they were a nation with culture. Since its editor defended the interests of the so-called *staroslovenci* political group he became involved in several controversial discussions with their opponents, the *mladoslovenci* group. In 1880, during one of his most heated debates, Josip Jurčič reproached Alešovec with adopting the principles of tabloid press.

Alešovec tried to design his newspaper to resemble the ones published in Vienna or in Germany. Initially, the newspaper changed its headline vignette, which was similar to the ones in German satirical newspapers, each year. In 1871 Alešovec also published a satirical anthology in calendar form and under the same name, and in 1873 another satirical anthology called *Ričet iz Žabjeka*.

⁸¹ Slovenec, 17. 10. 1933, Občinski volilni izidi; 18. 10. 1933, Izid občinskih volitev.

⁸² Žontar, Občine v Sloveniji, str. 617.

⁸³ Službeni list kr. banske uprave Dravske banovine, leto 1934. Glej zgoraj navedene zvezke in strani.

⁸⁴ Jutro, 23. 3. 1934, Zaslužena blamaža; 24. 3. 1934, Ponovne občinske volitve; 27. 3. 1934, Zopet tri volitve, zopet tri zmage!; 10. 4. 1934, Nova zmaga pri občinskih volitvah; 16. 4. 1934, Trikratna zmaga JNS v litijskem srezu; 14. 5. 1934, Nov uspeh JNS; 24. 5. 1934, Nove občinske volitve, nove zmage; 29. 5. 1934, Druga nacionalna zmaga v Koroščevi rojstni vasi; 31. 5. 1934, Potrjene volitve v Šmartnem pri Litiji; 4. 6. 1934, Dve klerikalni zmagi na šenčurskem terenu; 13. 6. 1934, Sijajna zmaga JNS v mariborski okolici; 16. 6. 1934, Ponovne volitve v Pesnici; 9. 7. 1934, Novi uspehi JNS pri občinskih volitvah.

Cartoons for *Brencelj* were first made by unknown artists from Vienna who depicted the editor, whose name denotes a horse fly (he was also known as *Brencelj – Alešovec*), as a horse fly. Some of the caricatures from 1874 were the work of a Slovene author who signed himself as »*Pražanski*« (from Prague). Since 1877 caricatures were made by Frančišek Zorec (1854-1930) who had met Alešovec during his study of theology in Ljubljana.

Brencelj published a number of political caricatures of the opponents of the Slovene nationalistic movement, of German supporters, and renegades (i.e. Dr. Karel Dežman, Dr. Friedrich Kaltenegger, Dr. Friedrich Keesbacher, Dr. Vincenc Ferreri Klun, Anton Laschan, Dr. Adolf Schaffer, Karl Wurzbach, etc.). Cartoons depicted prominent political events such as, for instance, elections, the Vižmarje rally, or the new Taaffe government. Their motifs differ considerably; in one instance, the author used a short humorous song titled *Proklete grablje* (Damned Rake) to depict Karel Dežman's satirical attribute, which was the rake. The influence of caricatures from German satirical newspapers is clearly evident. *Brencelj*'s artists also employed personification (of Austria, for instance) and the language of symbols (Slovene linden tree).

The caricatures and articles published in *Brencelj* represent an important source for the research of Slovene political and cultural history during the last decades of the 19th century.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

Glede slovenske *terminologije* se držim pravila, da prevajam v slovenščino samo tista imena, za katera je slovenski sinonim za starejšo dobo z viri nesporno dokazan. Zato puščam vsa nemška in druga imena mer, za katera nimam dokazanega starega sinonima, neprevedena (z malo začetnico in v poenostavljenem pravopisu), ali pa jih v skrajnem primeru prista-
vljam k prevodu v oklepaju, ker bi sicer prevajanje privedlo do popolne zmede. (*Sergij Vilfan, Prispevek k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (XVI. – XIX. stoletje, ZČ, 8, 1954, str. 30)*)

... pred štirimi desetletji?

Prav zaradi vsega tega bi bilo potrebno pristopiti k sistematičnemu zbiranju gradiva iz teh arhivov v jugoslovanskem merilu in ob koordinaciji vseh zainteresiranih ustanov. Se pa v zvezi s tem znova odpira problem ustanovitve znanstvenih središč oz. postojank za družbene (in druge) vede v tujini, ki postajajo vedno večja nujnost za pospešeni razvoj naše znanosti. Eden teh centrov bo nedvomno moral biti tudi v Italiji in zakaj ne bi prav tam tudi začeli. (*Ferdo Gestrin, Prispevek k poznavanju gradiva za slovensko zgodovino v tujini. Arhivi v Markah, ZČ, 18, 1964, str. 242*)

... pred tremi desetletji?

Nastanek Slovenije pomeni začetek organiziranega prizadevanja za slovenske nacionalne interese in proti velikonemškimi načrtom na Štajerskem. Boj je potekal na eni strani po časopisih, kjer so Muršec, KYenovski in Krajnc dokazovali upravičenost zahtev Slovencev in Slovanov v Avstriji, na drugi strani pa v mobiliziranju slovenskega dela dežele proti velikonemškim akcijam. (*Stane Granda, Graška Slovenija v letu 1848/1849, ZČ, 28, 1974, št. 1–2, str. 54*)

... pred dvema desetletjema?

V prvi vrsti naj bi plemstvo krepilo ugled dvora in ga povzdigovalo – s čimer smo spet pri reprezentativni komponenti baročnega dvora. Denarne in vojaške potrebe pa so morale razvoj države v najkrajšem času privedi k nastanku novih zahtev. V izpolnjevanju teh zahtev, ki so se morale usmeriti v vsesplošno discipliniranje ne le dvornega plemstva, temveč tudi vedni širših skupin »podanikov«, je bilo treba vpreči nove instrumente absolutizma – stalno vojsko in birokracijo. (*Ernst Bruckmüller, Habsburški absolutizem in narod dvornih svetnikov, ZČ 38, 1984, št. 1-2, str. 39*)

... pred desetletjem?

V arhivskem fondu nemškega konzulata v Ljubljani (Deutsches Konsulat Laibach), ki ga hrani Politični arhiv nemškega zunanjega ministrstva v Bonnu (Politisches Archiv Auswärtigen Amtes – PA AA Bonn) sem našel obsežno poročilo funkcionarja pokrajinskega vodstva Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi) za München – Zgornjo Bavarsko, Waltherja Wüsterja o njegovem potovanju na Kočevsko o Veliki noči 1939. leta. Ker imamo o politični zgodovini kočevskih Nemcev v poslednjem letu njihovega bivanja v dotedanji domovini zelo malo podatkov, so Wüsterjevo poročilo in nekatere pripombe nanj zanimive in dobrodošel zgodovinski vir. (*Tone Ferenc, Poročilo o razmerah na Kočevskem spomladi 1939, ZČ 48, 1994, št. 1, str. 103*)

Bojan Godeša

Tisova Slovaška – »priljubljeni sen slovenskega klerofašizma«?

I.

Jozef Tiso je bil jeseni 1914 kot vojni kurat premeščen v Maribor. Na južnem Štajerskem, na obrobju slovensko-nemške narodnostne meje, je leta 1914 politično deloval tudi dr. Anton Korošec. Tu sta se oba katoliška duhovnika seznanila in osebno zblížala. Tiso je bil po lastnih besedah nad dejavnostjo slovenske duhovščine na političnem, gospodarskem in duhovnem področju tedaj tako navdušen, da je nameraval slovenski zgled prenesti tudi na Slovaško.¹

Ko je Korošec maja 1940 obiskal Tiso v Bratislavi, sta nastopala v povsem drugačnih, bistveno pomembnejših vlogah. Tiso je bil namreč slovaški predsednik, Korošec pa si je ustvaril sloves politika, ki je pomembno zaznamoval politično življenje v času prve jugoslovanske države. Do svoje smrti decembra 1940 je bil namreč nesporni voditelj katoliške Slovenske ljudske stranke (SLS), ki je na vseh skupščinskih volitvah med obema vojnama v Sloveniji dobila večino. Stranka je sicer imela privrženca v vseh plasteh slovenske družbe, a so njen množični temelj vendarle predstavljali kmetje, ki so bili v času med obema svetovnima vojnama še vedno najštevilnejši sloj slovenskega prebivalstva.² Smernice za delovanje SLS v političnem, socialno-gospodarskem in kulturnem pogledu je dajal krščanski svetovni nazor, predstavljen v papeških enciklikah, v nacionalno-političnem pogledu pa se je stranka zavzemala za decentralizacijo in slovensko nacionalno samobitnost ter načeloma zavračala jugoslovanski unitarizem in centralizem, ki ga je v Sloveniji zagovarjal neprimerno šibkejši in na več strank razcepljeni liberalni tabor.³

Slovenija, kjer je Korošec vsekakor bil vodilna politična osebnost, je sicer bila najbolj razvit del kraljevine Jugoslavije, vendar je z okrog 1.200.000 prebivalci predstavljala le 8,5% prebivalstva skupne države. To pa ni omejevalo Koroščevih političnih ambicij. S slovesom enega od ustanoviteljev jugoslovanske države je bil edini slovenski politik, ki je imel tudi v Beogradu politično veljavo ter zaupanje kraljevega dvora, kjer se je dejansko krojila jugoslovanska politika. Na Koroščev politični format, ki je presegal zgolj zastopanje interesov slovenskega okolja, nazorno kaže dejstvo, da je opravljal vrsto pomembnih državniških in političnih funkcij ter je postal, sicer za kratek čas, tudi edini nesrbski predsednik jugoslovanske vlade med obema vojnama. Hkrati je bil tudi eden redkih politikov, ki se mu je, kljub občasnim padcem,⁴ uspelo obdržati v središču političnega življenja od nastanka jugoslovan-

¹ Róbert Letz, Vývin slovenského národného povedomia u Jozefa Tisu do roku 1918. V: Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Zborník materiálov z vedeckého sympózia Častá-Papiernička, 5.–7.mája 1992. SAP, Bratislava 1992, str. 53.

² Ob vstopu v jugoslovansko državo leta 1918 je bilo v Sloveniji nad 60% kmečkega prebivalstva. Kljub upadanju je bil delež tudi še v letu 1941 večji od 50% vsega prebivalstva.

³ Jurij Perovšek, Politične stranke ter idejne, socialnogospodarske in narodnopolitične usmeritve v slovenski družbi v letih 1918–1929. V: Jurij Perovšek, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929). Viri 13. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1998, str. 9–10.

⁴ Tako npr. je bil Korošec v obdobju kraljeve diktature nekaj časa (v letih 1933 in 1934) v nemilost pri kralju Aleksandru Karađorđeviću ter bil konfiniran (Vrnjačka banja, Tuzla, Hvar) vse do kraljevega uboja v Marseillesu.

ske države leta 1918 vse do smrti decembra 1940. To je bilo sicer zaznamovano z najrazličnejšimi preobrti in spletkami. Politično trdoživost je Korošcu omogočala sposobnost spretne prilagajanje težko predvidljivi srbski politiki. Za njegovo politično delovanje je bilo značilno tudi nesramežljivo taktiziranje, mnogokrat pospremljeno z izrazito nenačelnimi dejanji. V dolgi politični karieri si je pridobil številne sovražnike v Srbiji in na Hrvaškem, pa tudi v Sloveniji zlasti med političnimi in idejnimi nasprotniki (predvsem med liberalci in marksisti). Tudi njegovi zvesti privrženci so ga ocenjevali kot strastnega »strankarja«. ⁵ Zaradi marsikdaj pretirane pragmatičnosti v svojih političnih odločitvah je Korošec tudi v vrstah političnih in idejnih somišljenikov naletel na negodovanje oz. včasih celo na nasprotovanje. ⁶ V svojem dolgoletnem in večplastnem delovanju je bil Korošec precej uspešen, tako z osebnega in ožjega politično-nazorskega, kot deloma tudi iz širšega nacionalnega vidika, vendar mu temeljnega cilja, ki je bil ideal večine Slovencev v času prve jugoslovanske države, to je zagotovitve državnopravne avtonomije Slovenije v okviru Jugoslavije, ni uspelo uresničiti. Kljub spornosti je bil Korošec vsekakor politik, ki je v času med obema vojnoma najbolj zaznamoval slovenski politični prostor, kar so mu po smrti priznavali tako somišljeniki kot nasprotniki, pa tudi tuji diplomati. ⁷ Zato je njegova nenadna smrt decembra 1940 pomenila veliko izgubo ne le za SLS, temveč tudi za vso slovensko meščansko politiko.

II.

Do srečanja Tiso-Korošec je prišlo potem, ko se je Korošec kot zastopnik Glavnega odbora Zadružne zveze Jugoslavije ob vrnitvi s poljedelskega velesejema v Wrocławu, ki je bil tedaj že pod nemško okupacijo, konec maja 1940 ustavil še v Bratislavi. Tu mu je Tiso privedil slavnostno večerjo, na kateri sta bila prisotna tudi predsednik slovaške vlade Vojteh Tuka in zunanji minister Ferdinand Durčanski.

Koroščevo obisk na Slovaškem je še danes v precejšnji meri zavil v meglo, ker o njem v Sloveniji ni na voljo neposrednih virov. Tedaj Korošcu naklonjeni katoliški tisk o bratislavskem srečanju sploh ni poročal. Prikrivanje verodostojnih informacij je tako vzpodbudilo različna sumničenja o tem, kakšen je bil namen njunega srečanja. ⁸

Na podlagi pisma, ki ga je iz Slovenije med okupacijo poslala jugoslovanski kraljevi begunski vladi v London neka liberalno usmerjena profesorica, je hrvaški gospodarstvenik in politik Rudolf Bičanić na povojnem procesu proti slovenskim kolaborantom in medvojnimi nasprotnikom osvobodilnega gibanja v Sloveniji povedal, da je Korošec po povratku s Slovaške začel zagovarjati tesno naslonitev jugoslovanske države na nacistično Nemčijo. Hkrati naj bi ga nehal napadati nemški tisk. Istočasno naj bi se v beograjskih kuloarjih govorilo, da je Korošec po obisku v Bratislavi avgusta ali septembra 1940 s Tisovim posredovanjem septembra 1940 sklenil na Dunaju z Nemci sporazum, po katerem bi Slovenija postala nemški

⁵ Bojan Godeša – Ervin Dolenc, Izgubljeni spomin na Antona Korošca (Iz zapuščine Ivana Ahčina). Ljubljana 1999, str. 211.

⁶ Takšen primer je npr. predstavljala skupina uglednih javnih delavcev na čelu z dr. Antonom Brecljem, ki se ni strinjala z vključitvijo SLS v vsedrjavno Jugoslovensko radikalno zajednico (skupaj s srbskimi radikali in jugoslovansko muslimansko organizacijo) leta 1935 ter se je proglasila za »staro« in »pravo« SLS s federalističnim in demokratičnim programom. Med okupacijo Slovenije se je Breclj vključil v Osvobodilno fronto.

⁷ Dušan Biber, Britanski, nemški in ameriški diplomati o Slovencih in dr. Antonu Korošcu. V: Življenje in delo dr. Antona Korošca. Prispevki za novejšo zgodovino 1991, št. 1, str. 131–143 (odslej Biber, Diplomati o Korošcu).

⁸ Bojan Godeša, Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo. V: Slovenci in leto 1941 (zbornik razprav z znanstvenega posveta Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem, Ljubljana, 11.–12. april 2001). Prispevki za novejšo zgodovino 2001, št. 1, str. 89–90 (odslej Godeša, Odnos SLS).

protektorat po slovaškem vzoru.⁹ Te očitke iz liberalnih krogov so nato komunisti v povojni historiografiji še dopolnili s trditvijo, da je bila Tisova Slovaška »priljubljeni sen slovenskega klerofašizma«.¹⁰

Če se sedaj vrnemo k njenemu prvemu srečanju v Mariboru jeseni 1914, ko je mladi Tiso videl v delovanju slovenske duhovščine zgled, ki ga bi bilo potrebno prenesti na Slovaško, bi po zgoraj navedenih trditvah Koroščevih nasprotnikov lahko sklepali, da je bil ob njenem srečanju maja 1940 položaj ravno obraten, tokrat naj bi se Slovenci zgledovali po slovaškem primeru. Koliko je tak sklep dejansko res upravičen in utemeljen bom skušal pojasniti v nadaljevanju razprave.

III.

Z začetkom druge svetovne vojne so se Slovenci znašli v izjemno neugodnem položaju. Na mednarodnem področju zaradi slabo prikrivanih osvajalnih teženj po slovenskem ozemlju s strani sosedov (Italije, Nemčije in Madžarske), v notranji politiki pa je bila po sporazumu Cvetković-Maček 23. avgusta 1939, na podlagi katerega je bila ustanovljena banovina Hrvaška, slovenska politika potisnjena na obrobje.¹¹ Sporazum je namreč pomenil, da je jugoslovanski politični vrh v federalistični preureditvi države upošteval le rešitev hrvaškega vprašanja, medtem ko so slovenskega obšli. Najmočnejša slovenska avtonomistično-federalistična sila, nekdanja SLS, je zato skušala doseči, da se reši tudi državnopravni položaj slovenskega naroda v Jugoslaviji. Prizadevanja v obliki zahteve po ustanovitvi Banovine Slovenije so sicer intenzivno potekala (npr. priprava besedil za vrsto uredb, študija dr. Andreja Gosarja Banovina Slovenija itd.), vendar so priprave prekinili zaradi zunanjepolitičnih razlogov, tako da na zadnjem zasedanju februarja 1941 banski svet o ustanovitvi Banovine Slovenije ni več razpravljal.¹² To pa seveda ni pomenilo načelne opustitve zahtev po avtonomiji, bile so le predstavljene v bodočnost.¹³

Vodstvu SLS na čelu s Korošcem tako pravzaprav ni ostajalo veliko manevrskega prostora pri oblikovanju svoje nacionalne politike. Še bolj se je utrdilo prepričanje, da so slovenske nacionalne koristi, kljub vsem slabostim še najboljše zavarovane v jugoslovanskem državnem okviru, tako naj bi Korošec ob začetku vojne izjavil, da »je tudi najslabša Jugoslavija za Slovence najboljša rešitev«.¹⁴ V mednarodnem pogledu pa je bil cilj vodstva SLS Jugoslavijo čimdlje časa obdržati zunaj vojaškega spopada. Tako stališče je izviralo iz prepričanja, da bo Jugoslavija kot državna tvorba ob morebitnem napadu osnih sil zaradi notranjih slabosti razpadla kot hišica iz kart (»wie ein Kartenhaus«), kot se je ob neki priložnosti izrazil sam Korošec.

Takšni Koroščevi pogledi so se kazali tudi v sočasnem vrednotenju slovaških odločitev. Tako je osrednji katoliški dnevnik »Slovenec« navdušeno pisal o pomenu prve svečane seje novoizvoljenega slovaškega parlamenta 18. januarja 1939 in celo objavil ekskluzivni intervju s tedanjim podpredsednikom češko-slovaške vlade in poveljnikom Hlinkove garde Karo-

⁹ Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu. Ljubljana 1946, str. 148–149.

¹⁰ Franček Saje, Belogardizem (druga, dopolnjena izdaja). Ljubljana 1952 (odslej Saje, Belogardizem).

¹¹ Jurij Perovšek, Jugoslovanska nacionalna stranka in vprašanje slovenske banovine 1939–1941. Prispevki za novejšo zgodovino 2002, št. 3, str. 50.

¹² Jurij Perovšek – Miroslav Stiplovšek, Volja po slovenski državnosti v letih 1918–1941. Od sanj do resničnosti (Razvoj slovenske državnosti). Ljubljana 2001, str. 117–118.

¹³ Jurij Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. Slovenska trideseta leta (zbornik). Ljubljana 1997, str. 25–32.

¹⁴ Ruda Jurčec, Skozi luči in sence 1914–1958, III. del (1935–1941). Buenos Aires 1969, str. 293.

lom Sidorjem. Slovaško avtonomijo v okviru Češko-Slovaške, kar je bil tudi ideal slovenskih katoliških politikov v Jugoslaviji, so tako brez pridržkov podprli. Pri tem se je časnik »Slovenec« ponovno zapletel v polemiko z liberalnim »Jutrom«¹⁵, ki omenjenih slovaških ukrepov ni odobraval in proglašalo Sidorja za klerofašista ter se spraševalo, »ali je dobro in pametno hvaliti se, kako so voditelji slovaškega naroda spretno znali izrabiti življenjsko stisko češkoslovaške republike«.¹⁶ Te obtožbe so v »Slovincu« ostro zavračali, glede slovaške odločitve pa so zapisali: »Kar so Slovaki naredili, je to njihova stvar. Imeli so polno pravico storiti, kar so hoteli, ker so dobili od vsega slovaškega naroda za to legitimacijo. Nad 90% vseh Slovakov se je izreklo za tako politiko. Slovaški voditelji so torej izvajali, kar je hotela ogromna večina slovaškega naroda, naši »jugofašisti« so pa kot majckena manjšinica z Orjuno in podržavljeno telovadno organizacijo hoteli ustrahovati veliko večino slovenskega naroda. In v tem je tista razlika, ki »Jutru« jemlje pravico govoriti o Slovakah in njihovi politiki!«¹⁷

Toda že naslednji korak, to je vzpostavitev samostojne slovaške države 14. marca 1939, ni bil sprejet z naklonjenostjo, bolj je vzbujal zaskrbljenost zaradi razpada Češko-Slovaške, predvsem zaradi primerjave z Jugoslavijo (obe sta bili večnacionalni državi nastali po razpadu habsburške monarhije). Tako je časnik »Slovenec« le nekaj dni pred razpletom češkoslovaške krize označil zahteve za ustanovitev popolnoma neodvisne slovaške države za »nepremišljene izjave več ali manj neodgovornih slovaških podvodij«. Poleg podpore državne celovitosti Češko-Slovaške, je časnik »Slovenec« na vidnem mestu objavil tudi izjavo tedanjega britanskega zunanjega ministra lorda Halifaxa, da bodo »države sveta zdaj morale računati s podpiranjem separatizmov ne samo s stališča elementov, ki so po svoji naravi separatistično razpoloženi, pač pa tudi s stališča nemških državnih interesov. Takšne metode, v kolikor jih bodo podpirale druge skušnje, ne morejo ostati brez posledic«.¹⁸

IV.

Po okupaciji in razdelitvi Poljske septembra 1939 so se šele spomladi 1940 na vojaškem polju ponovno začele akcije večjega obsega, ki so napovedovale nove spremembe v Evropi. Sile Osi so imele pobudo in so postajale vse močnejši dejavnik v evropski politiki. Ob prvi obletnici slovaške samostojnosti tako že lahko zasledimo določene spremembe v njenem vrednotenju, ki so bile nedvomno posledica omenjenega razvoja dogodkov. Tako je v oceni knjige Tida J. Gašparja Velký rok 1939 novinar v časniku »Slovenec« zapisal: »V času, ko propadajo države, ki se upirajo nemškemu pohodu, so si oni ne le ohranili življenje, temveč celo dosegli višek svojega sna o državni samostojnosti, sicer v tistem duhu, v katerem hoče Hitler urediti novo razdelitev Evrope«. Kljub tem naklonjenim vrsticam, ki so kazale na določeno razumevanje slovaške odločitve, pa je na koncu vendarle skeptično dodal, da bo notranjo upravičenost dogodkov »po vrednosti mogla oceniti šele bodočnost«.¹⁹

Prav v ta negotov čas, ki se je odražal tudi v deloma bolj pozitivnemu vrednotenju slovaških dogodkov, sodi Korošček obisk pri Tisi v Bratislavi maja 1940. Kot že rečeno, neposrednih virov o njunem srečanju nimamo. Edini meni dosegljivi vir, ki posredno omenja tudi vsebino

¹⁵ Že poleti 1938 je prišlo med časnikoma Slovenec in Jutro do polemike o vrednotenju čehoslovaških razmer. Glej članka »Jutro« je Slovake likvidiralo (Slovenec, 10. junij 1938) in JNS v svoji pravi podobi (Slovenec, 15. junij 1938).

¹⁶ Jutro, 21. januar 1939. Z debelimi črkami.

¹⁷ Slovenec, 22. januar 1939. Nad čim se »Jutro« razburja.

¹⁸ Godeša, Odnos SLS, str. 99–100.

¹⁹ Prav tam.

Koroščevega obiska na Slovaškem, pa je poročilo iz Londona, pisano v angleščini (najverjetneje iz maja 1943), ki so ga dobili tudi predstavniki jugoslovanske emigrantske vlade. V njem se govori o več poskusih Tise, da bi navezal stike z begunsko čehoslovaško vlado v Londonu. Pri prvem poskusu naj bi posredoval tudi Korošec, ki je po obisku na Slovaškem vzpostavil stik z begunsko češkoslovaško vlado v Londonu in jo obvestil, da je Tiso spoznal svojo napako glede sodelovanja z Nemci in, da je »grozno, kar počno Nemci s Slovaško«. ²⁰

Koroščevo zavzemanje za tesno naslonitev na nacistično Nemčijo v vladi Dragiša Cvetkovića ni bilo neposredno povezano z njegovim obiskom na Slovaškem konec maja 1940, saj je vanjo, na predlog kneza namestnika Pavla Karađorđevića, vstopil šele 29. junija 1940. Pobudo za sestavo germanofilske vlade, ki bi zaščitila državo pred nemško nevarnostjo je sprožil takoj po kapitulaciji Francije, ko je voditelj Hrvatske seljačke stranke Vladko Maček v pogovoru s Koroščem dobil vtis, da je ta povsem na tleh zaradi strahu pred Nemci. ²¹ Za enostransko usmeritev na nacistično Nemčijo se je Korošec torej odločil predvsem zaradi mednarodnih razmer šele po padcu Francije, ko so na evropskem kontinentu povsem prevladale sile Osi in ne zaradi obiska na Slovaškem. Z vstopom Korošca v vlado konec junija 1940 so bili Nemci sprva celo nezadovoljni, septembra 1940 pa se je njihovo stališče že spremenilo, ker je začel kot prosvetni minister pripravljati ukrepe proti Židom, komunistom in framašonom. Po novem so ocenjevali, da se je, kljub vsem dotedanjam pripombam na njegov račun, izkazalo, da se bo Korošec zaradi tega, ker vodi boj proti Židom in prostozidarjem iz prepričanja, lahko prilagodil politiki Osi. Nemški veleposlanik v Beogradu Viktor von Heeren je zato ocenjeval, da bi morda lahko novo še bolj Osi naklonjeno vlado, če bi iz te izstopil, celo sestavil Korošec, saj je po nemških ocenah Korošec tedaj videl edino možnost za zaščito slovenske domovine v tesnejši naslonitvi na sile Osi. ²²

V Berlinu naj bi bilo 1. oktobra 1940, po vesteh, ki so jih pridobili jugoslovanski diplomati, predstavljeno še eno od mnogih razmišljanj o razdelitvi Jugoslavije. V njem se prvič omenja tudi možnost, da bi avtonomna Slovenija prešla v sklop nacistične Nemčije. Načrt naj bi Hitler zavrnil, ker v tistem trenutku niso bile zaželenne spremembe na Balkanu. ²³ Zatem je skladno s tedanjim nemškim stališčem do Jugoslavije nemški veleposlanik v Beogradu von Heeren, na izrecno vprašanje slovaškega odpravnika poslov, kako gleda na problem osamosvojitve Hrvaške, jasno odgovoril, da je Nemčiji primernejši sogovornik celovita in ne razbita Jugoslavija. Zato ne vidi razloga za podporo hrvaškimi radikalcem, ki se zavzemajo za samostojno hrvaško državo. ²⁴

V.

Na podlagi dostopnih virov ostaja zaenkrat ne dovolj pojasnjeno vprašanje, kako si je Korošec uspel v tako kratkem času pridobiti zaupanje nacističnih politikov, da je postal v njihovih očeh ob Milanu Stojadinoviću ²⁵ najprimernejši politik za izvedbo nemških načrtov v Jugoslaviji. Koroščeva pripravljenost, da v vlogi prosvetnega ministra uveljavi protisemi-

²⁰ Arhiv Slovenije; dislocirana enota II. Osebna zbirka dr. Izidorja Cankarja, f. 8.

²¹ Mihailo Konstatinović, *Politika sporazuma (Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945)*. Novi Sad 1998, str. 140.

²² Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*. Ljubljana 1966, str. 225–226 (odslej Biber, *Nacizem in Nemci*).

²³ Alfredo Breccia, *Jugoslavia 1939–1941. Diplomazia di neutralità*. Milano 1978, str. 339.

²⁴ Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941 (II. knjiga)*. Zagreb 1974, str. 420 (odslej Boban, *Maček i HSS*).

²⁵ Stojadinović ni imel možnosti za sestavo vlade v novih razmerah, saj je bil proti njemu ostro naperjen Maček. Glavni razlog za tako stališče voditelja HSS je bilo Stojadinovićevo odklonilno stališče do rešitve hrvaškega vprašanja, zaradi česar je tudi moral oditi z mesta predsednika vlade.

tsko zakonodajo verjetno ni mogla biti zadosten razlog, da so v nemških političnih krogih razmišljali o Korošču kot primernem kandidatu za predsednika jugoslovanske vlade in da so predlog o avtonomni Sloveniji, v primeru razpada Jugoslavije, sploh vzeli v obravnavo. Dotodaj Slovenija v nacistični politični zavesti namreč sploh ni predstavljala političnega dejavnika, ki bi ga bilo potrebno upoštevati pri oblikovanju mednarodne politike²⁶ in še poleti 1940 so v Celovcu in Gradcu pripravljali razmejitvene načrte, po katerih bi priključili precejšnje dele Slovenije k nacistični Nemčiji.²⁷

Če se povrnemo k omenjenemu Bičaničevemu pričevanju na sodišču leta 1946, se zdi, da je kljub nekaterim netočnostim,²⁸ v temeljnih potezah vendarle dokaj verodostojno, čeprav ostajajo zaradi pomanjkanja virov nekatere stvari še vedno nepojasnjene.

Čas sestanka na Dunaju, kjer naj bi se dogovarjali o vzpostavitvi avtonomne Slovenije pod nemško zaščito, ki ga navaja Bičanič (september 1940), se ujema tako s spremembo nemškega stališča do Koroškevega ministrovanja kot tudi s tem kdaj je nemška vlada obravnavala ta predlog (1. oktober 1940). Bičaničeva trditev, da naj bi se pogovorov na Dunaju udeležil Korošec osebno pa je netočna. V začetku septembra 1940 naj bi se namreč po poročilu zaupnika Südostdeutsches Instituta Korošec preko posrednika obrnil na predsednika nemške manjšinske organizacije v Jugoslaviji Kulturbund dr. Seppa Janka, s prošnjo, da mu preskrbijo povabilo v Berlin.²⁹ Toda jugoslovanske oblasti Korošču niso hotele izdati potnega lista (hotel je oditi tudi v Italijo!) in so mu tako onemogočile neposredni stik. Pooblaščenec in pogajalec je torej moral biti nekdo iz njegovega zaupnega kroga. Najprimernejša oseba za tovrstne naloge bi zagotovo bil dr. Engelbert Besednjak, politični emigrant iz Primorske, ki je že pred tem večkrat odigral posredniško vlogo. Živel je v Beogradu in je veljal za tesnega Koroškevega sodelavca, pa tudi sicer za osebo s precejšnjim vplivom na dvoru Karađorđevićev. Hkrati je skrbel za financiranje in delovanje tajne krščanskosocialne organizacije na Primorskem, ki ji je načeloval ves čas med obema vojnama. Poleg tega je imel kot član Kongresa evropskih narodnosti, ki je imel sedež na Dunaju in Ženevi, možnost potovanja v tujino. Znano je tudi, da je imel zelo razprostranjeno mrežo stikov z vplivnimi ljudmi, med katerimi so bili seveda tudi številni Nemci.³⁰ Čeprav neposrednih dokazov za to (še) ni, pa tej domnevi v prid govori tudi tedanji predlog krščanske struje na Primorskem, ki je bila pod njegovim vplivom, da bi se ravnali po zgledu na Slovaško in se iz oportunistične začetni približevali Nemčiji, kar naj bi dalo Besednjaku v inozemstvu posebne kompetence glede na njegovo navzočnost v tedaj že razpuščenem Kongresu evropskih narodnosti.³¹

Zaradi že omenjene napačne Bičaničeva datacije srečanja med Tiso in Koroščem (maj in ne avgust–september!) sicer ne moremo reči, da je bila zamisel o avtonomni Sloveniji pod nemškim protektoratom, ki se je znašla na mizi nemške vlade 1. oktobra 1940, neposredna

²⁶ Tako npr. je avgusta 1939 Hitler svetoval italijanskemu zunanjemu ministru Galeazzu Ciano, da naj Italija v primeru napada na Jugoslavijo le-to razkosa in zasede Hrvaško in Dalmacijo. Pri tem Hitler Slovenije sploh ni omenil in ga je moral nanjo opozoriti šele Ciano (Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942). Zagreb 1952, str. 316).

²⁷ Tone Ferenc, Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940. Zgodovinski časopis 1975, št. 3–4, str. 219–246. Nemci so se v Sloveniji zanimali za »mariborski okraj« (mišljena je bila celotna južna Štajerska) kot se je izrazil Hitler, ki so ga šteli za nemško nacionalno ozemlje, preostanek pa so prepuščali italijanskemu vplivu, čeprav so po okupaciji dejansko zasedli precej več slovenskega ozemlja.

²⁸ Potrebno je opozoriti, da se je Bičanič pri pričevanju skliceval na govornice »v nekaterih beograjskih krogih« in ni bil podrobneje seznanjen z ozadjem tedanjih dogodkov.

²⁹ Biber, Nacizem in Nemci, str. 226.

³⁰ Egon Pelikan, Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Ljubljana 2002, str. 27–43 (odslej Pelikan, Tajno delovanje primorske duhovščine).

³¹ Milica Kacin Wohinz, Razmere na Primorskem pred napadom na Jugoslavijo. V: Slovenski upor 1941 (Osvojiteljna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja). Ljubljana 1991, str. 32.

posledica morebitnega njegovega navdušenja nad slovaškimi razmerami med obiskom v Bratislavi, toda pri tej pobudi je nesporno izpričana vpletenost slovaške strani (omenjeni pogovor slovaškega in nemškega diplomata v Beogradu!). Ker Korošču ni uspelo priti v nesporenden stik z nemškimi oblastmi so lahko pomembno vlogo odigrali posredniki, med katerimi bi lahko bil tudi Tiso oz. t.i. »slovaška« zveza. Obstoj teh povezav nam potrjuje omenjeno Koroščevo posredovanje pri begunski češkoslovaški vladi v Londonu, tako da ni izključeno, da je v spremenjenih razmerah kot nekakšno protiuslugo Korošču, tokrat Tiso posredoval pri nemških oblasteh in mu omogočil stik z njo. Posredno so slovaške izkušnje pri osamosvojitvi razvidne tudi v načinu vzpostavitve stikov z nemškimi oblastmi preko predstavnikov nemške manjšine.

Zaporedje dogodkov napeljuje na sklep, da je Korošec v času, ko je z germanofilsko politiko postal v nemških očeh »persona grata«, poskušal preko posrednikov, čeprav še ne vemo natančno na kakšen način, hkrati doseči trajnejša zagotovila za Slovenijo v obliki avtonomije po slovaškem vzoru tudi za primer, če bi prišlo do razkosanja Jugoslavije. Sicer pa, kot lahko sklepamo iz razgovora med nemškim in slovaškim diplomatom v Beogradu, naj bi bili tedaj pobudniki ideje o razbitju Jugoslavije hrvaški radikalci (ustaši), ki jim je bila vzpostavitev hrvaške države vseskozi cilj. Pri tej pobudi je opazen vpliv Italije, pod pokroviteljstvom katere so ustaši delovali že od uvedbe kraljeve diktature leta 1929³², saj predlog sovpada s tedanjo Mussolinijevom namero, da bi napadel Jugoslavijo, a je pri tem naletel na nasprotovanje Nemčije. V času po kapitulaciji Francije se je tudi nacistična Nemčija namreč zavzemala za mir v tem delu Evrope, seveda zaradi lastnih potreb, ker se je želela osredotočiti na obračun z Veliko Britanijo in se je celo predstavljala kot garant ozemeljske celovitosti Jugoslavije pred sosedomi (Italija, Madžarska, Bolgarija).³³

Korošču je osrednja vloga (z verjetno nemško podporo iz ozadja) pripadla pri »rekonstrukciji« oz. rušenju vlade Cvetković-Maček oktobra 1940 in poskusu ustanovitve vlade, ki bi bila dosledno proosno usmerjena. Imel je razgovore za sestavo nove vlade s pristaši Dimitrija Ljotića v Srbiji, z Mačkom v Zagrebu, pa tudi s hrvaškimi ustaši. Predvsem zaradi Mačkovega nasprotovanja, čeprav mu je Korošec celo ponujal predsedniški položaj v novi vladi, je ta načrt propadel. Pri tej Koroščevi akciji je bilo z vidika njegovega odnosa do jugoslovanske države pomembno, da je hrvaškim ustašem v razgovorih za pritegnitev v vlado, postavil pogoj, da se ti odrečejo boju za neodvisno hrvaško državo in pristanejo na jugoslovanski državni okvir.³⁴

Tedanja Koroščeva tesna naslonitev na sile Osi (zlasti na nacistično Nemčijo) sama po sebi tako še ni predstavljala zavzemanja za rušenja jugoslovanske države. Bistvo tedanje Koroščeve germanofilske usmeritve v nacionalnem pogledu je dobro pojasnil nemški diplomat Ulrich von Hassel, da »Korošec, sedaj javno zastopa nemško usmeritev, toda v sebi je še gotovo nemški sovražnik, posebej zaradi tega, ker se boji nemških zahtev po slovenskem ozemlju.«³⁵

³² Nada Kisić Kolanović, NDH i Italija (Političke veze i diplomatski odnosi). Zagreb 2001, str. 19–27.

³³ Ideja o razbitju Jugoslavije kot države je prišla v nemških načrtih v ospredje šele po puču 27. marca 1941. V tem so se razlikovali od italijanskih konceptov, ki so s podpiranjem separatističnih teženj zlasti pri Hrvatih, pa tudi Makedoncih in Albancih, že dalj časa predvidevali tak razplet. V primeru zmage sil Osi dolgoročno Jugoslavija, po mnenju nemških diplomatov, vsekakor ne mogla obstajati v taki obliki, predvsem zaradi nemških in italijanskih interesov v tem prostoru, deloma pa tudi zaradi simbolnega pomena, saj je predstavljala otroka versajske ureditve. Poleg tega je bilo iz zaplenjenega gradiva francoskega zunanjega ministrstva razvidno dotedanje protiosno delovanje jugoslovanske vlade, kar je še dodatno vplivalo na njihovo stališče, da v »novem« evropskem redu ne bo prostora za Jugoslavijo (Jacob B. Hoptner, Jugoslavija u krizi 1934–1941. Reka 1972, str. 191).

³⁴ Boban, Maček i HSS, str. 422.

³⁵ Ibid, str. 367.

VI.

Po Koroščevi smrti je decembra 1940 krmilo SLS prevzel Fran Kulovec, ki je bil tudi katoliški duhovnik. V zunanje političnem pogledu je nadaljeval Koroščevo politiko (ohranitev Jugoslavije, ki naj se izogiba vojni, podprl je tudi pristop k trojnemu paktu), sicer pa se je v notranji politiki tudi na podlagi izkušenj iz časa habsburške monarhije zavzemal za bolj tesno sodelovanje s Hrvati.³⁶ Vezi, ki so se spletle med Koroščem in Tiso, med slovenskimi in slovaškimi katoliškimi politikami tudi po Koroščevi smrti niso zamrle, čeprav so bile slovaške povezave ves čas precej bolj tesne z delom hrvaške politike.³⁷ Tiso se je tudi zelo zanimal za vzrok Koroščeve nenadne smrti, pa tudi dogodki tik pred napadom na Jugoslavijo kažejo, da so slovenski katoliški politikami v odločilnih trenutkih pričakovali tudi slovaško pomoč oziroma vsaj posredovanje.

Ideja o ustanovitvi slovenske države pod nemškim protektoratom se je znova pojavila po puču 27. marca 1941, ko je postalo jasno, da bo prišlo do napada na Jugoslavijo in da bo ta verjetno razkosana. Zato sta Fran Kulovec in Miha Krek, minister v vladi, skušala z nemško pomočjo doseči ustanovitev samostojne Slovenije ali skupne slovensko-hrvaške države, da bi preprečila razkosanje Slovenije. Za posredovanje sta prosila slovaškega diplomata v Beogradu Ivana Mileca, ker sta se bala, da bi ju v Beogradu ubili, če bi stopila v neposreden stik z nemško ambasado.³⁸ Vse to se je dogajalo popoldne 5. aprila 1941, torej le nekaj ur pred bombnim napadom na Beograd v katerem je življenje izgubil tudi Kulovec. Ta akcija seveda ni imela prav nobenega vpliva na nemške načrte. Hitler je namreč že v pripravah za napad na Jugoslavijo 27. marca 1941 dejal, da Slovenci in Srbi niso bili nikoli germanofilsko usmerjeni in s tem zapečatil usodo slovenskega ozemlja, ki je bilo po zasedbi razkosano.³⁹ Enako ponudbo, verjetno usklajeno na zadnjem sestanku vodstva SLS pred okupacijo 30. marca 1941, je skušal predlagati tudi predvojni ban Dravske banovine Marko Natlačen v vlogi predsednika 6. aprila 1941 ustanovljenega Narodnega sveta za Slovenijo. Nezavidljiv položaj Slovenije po ustanovitvi Neodvisne države Hrvaške 10. aprila 1941 je Natlačen pojasnil poveljniku jugoslovanskih enot v Sloveniji generalu Dragiši Panduroviću z besedami: »Hočemo poudariti, da se Slovenija ne želi odcepiti od Jugoslavije, toda po drugi strani nima možnosti, da sedaj obstaja kot njen sestavni del.«⁴⁰ V takih okoliščinah je skušal Natlačen seznaniti merodajne nemške funkcionarje s predlogom o ustanovitvi samostojne slovenske države pod nemškim protektoratom, a ga ti sploh niso želeli sprejeti.

Potem, ko se nemška stran sploh ni hotela sestati s slovenskimi politikami, so se ti, ko je bila Slovenija že zasedena in razkosana, skušali oprijeti italijanskih okupacijskih oblasti kot za-

³⁶ Godeša, Odnos SLS, str. 85–91, 101.

³⁷ Nasploh so na Hrvaškem vseskozi kazali večjo naklonjenost do slovaške odcepitve in je bilo poudarjanje njenega pozitivnega značaja v delu javnosti zelo razširjeno. Po drugi strani pa je slovaška stran tudi vzpodbujala Hrvate. Tako je npr. Alexander Mach v intervjuju za list »Hrvatska straža« avgusta 1940 zaželel Hrvaški enako usodo kot je doletela Slovaško. Tudi slovaški diplomati v Beogradu so opozorjali Mačka, da s sporazumom s Cvetkovićem srbska hegemonija še ni dokončno odpravljena. Slovaška diplomacija je že tretji dan napada na Jugoslavijo (9. aprila 1941) prekinila diplomatske odnose z Jugoslavijo, torej še pred ustanovitvijo NDH (10. aprila 1941) in podpisom kapitulacije jugoslovanske kraljeve vojske (17. april 1941). Obojestranska naklonjenost se je nadaljevala oz. še okrepila po ustanovitvi NDH, tako da je hrvaški poveljnik Ante Pavelić celo izjavil italijanskemu zunanjemu ministru Cianu, da ima NDH najbolj pristržne odnose s Slovaško.

³⁸ Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Aus dem Archiv des deutschen auswärtigen Amts. Serie D: 1937–1941. Band XII. 1. Die Kriegsjahre. 5. band (1– Halbband – 1. Februar bis 5. April 1941). Göttingen 1969, str. 383.

³⁹ Idem, str. 307 in Documents on German Foreign Policy (1918–1945). Series D (1937–1945). Vol. XII, The War Years. Department of State, Washington 1962, str. 372–375.

⁴⁰ Mile Bjelajac-Predrag Trifunović, Između vojske i politike (Biografija generala Dušana Trifunovića). Beograd 1997, str. 239–240.

dnje rešilne bilke, da bi preprečili razkosanje slovenskega ozemlja ali kot so celo upali najbolj naivni, da bi z italijansko pomočjo uresničili nacionalni program iz leta 1848, t. j. Združeno Slovenijo.⁴¹ Po priključitvi zasedene Ljubljanske pokrajine h kraljevini Italiji 3. maja 1941, ki je bila sicer v nasprotju z mednarodnim vojnim pravom, so se ta pričakovanja morala zadovoljiti z omejeno avtonomijo, za katero pa je fašistični voditelj Benito Mussolini obljubljal, da bo podobna tisti, kot jo ima Slovaška s strani Nemcev.⁴² To je pomenilo, da je predstavljala Slovaška nekakšen simbol »novega« reda in imela v tedanjih okoliščinah pozitiven prizvok. V očeh vodstva SLS je slovaški primer predstavljal tudi upanje, da obstaja v okviru »novega« reda določena možnost tudi za nacionalni razvoj slovanskih narodov. Takoj po okupaciji in razkosanju slovenskega ozemlja, ko je kazalo, da Jugoslavije ne bo več mogoče obnoviti in da je zmaga sil osi neizbežna, se je zato sprva zdela slovaška oz. hrvaška rešitev nacionalnega vprašanja sprejemljiva tudi za del slovenskih katoliških politikov, čeprav so bili takemu razvoju dolgoročno najmanj naklonjeni.⁴³ Dolgoročna okupacijska politika vseh treh okupatorjev pa je pokazala, da v »novem« evropskem redu ni prostora niti za Slovence kot narod, kaj šele za slovensko državo.

Prelomnico je pomenil napad nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941, ko je v slovenskem javnem mnenju ne glede na politično in idejno usmeritev povsem prevladalo prepričanje v zmago protiosnih sil.⁴⁴ To pa je pomenilo, da so skoraj vse politične opcije postopoma pristale na ponovno vzpostavitev jugoslovanske države, katere federativni del naj bi predstavljala ozemeljsko zaokrožena Združena Slovenija.⁴⁵

VII.

Karol Sidor je v navedenem pogovoru za časnik »Slovenec« podobnosti med narodoma označil z besedami: »Ime naše je skoraj enako, skupna vera je rimsko katoliška, pa tudi skrbi za samoohranitev so pri obeh narodih enake. Skupno tudi moramo verovati, da usodo naroda vodi Bog ter da ne da poginiti tem narodom, ki se zaupajo Njegovim rokam.«⁴⁶

Dejansko se je slovenska nacionalna problematika v času med obema vojnama, kljub marsikateri podobnosti le deloma prekrivala s slovaško.⁴⁷ Kljub obojestranskemu razumevanju in nesporni naklonjenosti je bilo zaradi geostrateških in deloma tudi zgodovinskih razlogov medsebojno sodelovanje med slovenskimi in slovaškimi katoliškimi politikami pri reševanju perečih nacionalnih vprašanj manj poglobljeno kot pa npr. med delom slovaških in hrvaških politikov. Slovenski katoliški politikami so z nacionalnega vidika obravnavali slovaški

⁴¹ Godeša, Odnos SLS, str. 102–103.

⁴² Tone Ferenc, Fašisti brez krinke: dokumenti 1941–1942. Maribor 1987, str. 110.

⁴³ Tako se je sprva tudi ljubljanski škof Gregorij Rožman naklonjeno izrazil o ustaškem voditelju Anteju Paveliću (Bojan Godeša, Rožman in vprašanje državnega okvira med drugo svetovno vojno. Rožmanov simpozij v Rimu, Celje 2001, str. 197–198).

⁴⁴ Izjema je bil morda le zelo ozek krog Leona Rupnika, predsednika pokrajinske uprave v Ljubljanski pokrajini pod nemško okupacijo v letih 1943 do 1945. Rupnik je preko posrednika vodstvu SLS v začetku leta 1944 predlagal, da se »podpiše spomenica za Hitlerja, v kateri je izražena želja, da da Slovencem samostojno državo po vzorcu na Slovaško«. Čeprav so se v vodstvu SLS strinjali z Rupnikom glede nujnosti protikomunističnega boja tudi za ceno sodelovanja z okupatorji in ga podpirali, so omenjeni predlog označili za »pravi samomor« (Miloš Stare, Leto 1945 – usoden mejnik. Zbornik svobodne Slovenije 1965, str. 217).

⁴⁵ Bojan Godeša, Slovenci in jugoslovanska skupnost v letih 1941–1945. V: Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji. Ljubljana–Skopje 1999, str. 72–73.

⁴⁶ Slovenec, 20. 1. 1939. Pomen 18. januarja 1939 za Slovake (Izjava podpredsednika češkoslovaške vlade ministra K. Sidorja za »Slovenca«).

⁴⁷ Jure Gašparič, Finis Austriae et Hungariae (Razpad Habsburške monarhije in oblikovanje nasledstvenih držav – Republike Češkoslovaške in Kraljevine SHS). Prispevki za novejšo zgodovino 2002, št. 3, str. 37–47.

primer le kot skrajno možnost, toda po drugi strani je v notranji politiki slovaška oblast udeleževala načela, ki so bila blizu tudi ideološkim pogledom SLS. Tudi v članku ob prvi obletnici slovaške države je časnik »Slovenec« posebej poudaril, da Slovaška »gradi svojo notranjo ureditev na krščanskem principu in socialno urejuje medsebojna razmerja po stanovskem načelu«. ⁴⁸ Za tedanje razmišljanje v katoliških vrstah je zelo značilna izjava na starešinskem sestanku »stražarjev« leta 1942: »Če se bo namreč res ustvarjal pravičen red, potem bo imel besedo za Čehe predvsem Hacha in ne Beneš, za Slovake Tiso in ne Hodža in za Srbe Nedić in ne Simović. Ne bi bil namreč »red«, če bi bili določeni za oblastnike framažoni in korupcionisti tedaj, kadar je uresničevati blaginjo narodov, poštene ljudje pa tedaj, kadar je treba z narodi deliti trpljenje.« ⁴⁹

Kot so nemški diplomati dobro prepoznali razloge za Koroščevo približevanje nacistični Nemčiji (strah), so tudi točno ocenili, da ukrepe proti Židom, framažonom in komunistom kot prosvetni minister izvaja iz iskrenega prepričanja. Tako je poslanik ZDA v Beogradu A. B. Lane Korošča v poročilu (že po njegovi smrti) zunanjemu ministrstvu v idejnem pogledu označil za najkonzervativnejšega člana vlade, v nekaterih pogledih celo za reakcionarne antisemita, nasprotnika prostozidarjev in sovražnika komunizma. ⁵⁰

Načeloma so v katoliškem taboru odklanjali vse tri ideologije, ki so po prvi svetovni vojni dosegle svoj državopolitični vzpon (fašizem, nacizem in komunizem). Kljub temu pa je slovenska katoliška politika v fašizmu videla »brez dvoma (...) mnogo simpatičnih potez tudi za katoličana, saj so mnoge njegove zahteve vzete iz krščanstva« je pisal »Slovenec«, zraven pa še dodal: »Kar je pozitivnega na fašizmu, to je vzeto iz krščanstva in v tej smeri more biti fašizem res tudi del protiboljševistične fronte«. Stične točke, kot so odprava razrednega boja, protiliberalizem, protisemitizem, je imel katolicizem tudi z nacizmom, čeprav ga je odklanjal zaradi njegovega rasizma in državnega kulturobojnega stališča do krščanskega verskega življenja. Hkrati so opozarjali, da hoče nacizem namesto vere nasilno vzpostaviti »poganski nacionalizem«. Kljub načelnemu odklonilnemu stališču katoliškega tabora do fašizma in nacizma je v njem »prevladovalo stališče, da sta brezbožni komunizem in boljševizem vendarle večje zlo, ker sta nepomirljiva sovražnika krščanske kulture, katolicizma in s tem tudi slovenskega naroda. Zato velja brezkompromisni boj predvsem njima«. ⁵¹

V katoliškem taboru tako niso imeli enakovrednega odnosa do omenjenih treh ideologij, predvsem zato, ker so jih presojali v prvi vrsti skozi ideološko prizmo (predvsem z vidika njihovega odnosa do katoliške vere), ne pa toliko z nacionalnega stališča. Tako načelno gledanje je povzročilo nasprotovanje primorske duhovščine, ki je v Italiji bila priča zatiranju in raznarodovanju slovenskega in hrvaškega življa (okoli 540.000) s strani fašističnega režima in se zaradi neposredne izkušnje s fašizmom ni mogla strinjati s takimi stališči. ⁵² Tudi v Sloveniji so v revizionistični ekspanzivni politiki nacistične Nemčije in fašistične Italije vse bolj prepoznavali največjo nevarnost za narodno življenje in obstoj, kar pa ni motilo vodilnih ideologov v katoliškem taboru, da so se zlasti po letu 1935 zavzeli za zaostren ideološki boj

⁴⁸ Godeša, Odnos SLS, str. 100.

⁴⁹ Saje, Belogardizem, str. 132.

⁵⁰ Biber, Diplomati o Korošču, str. 142.

⁵¹ Jurij Perovšek, Odnos političnih strank in skupin do fašizma in nacizma pred drugo svetovno vojno. V: Odpor 1941 (Zbornik s posveta ob 60. obletnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda). Ljubljana 2001, str. 106–109.

⁵² Pelikan, Tajno delovanje delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Knjiga na podlagi osebnega arhiva Engelberta Besednjaka opisuje razvejano delovanje slovenske duhovščine na Primorskem v času fašizma, ki je imela za temeljno vodilo »Obsequium rationabile esto!« (Poslušnost naj ne bo pameti nasprotna!). To je v praksi pomenilo, da so v obrambi slovenske nacionalne identitete primorski duhovniki mnogokrat prišli v nasprotje z vatikanskimi navodili ter celo zavestno delovali proti njim.

in novo delitev duhov – tokrat ne le, kar zadeva liberalizem, temveč posebej kar zadeva komunizem.⁵³ Ob tedanji maloštevilnosti slovenskih komunistov (okoli 200), ki so bili povrh vsega potisnjeni še v ilegalo, je bila možnost komunistične revolucije zanemarljiva, zato je umetno vzpostavljen in nato vzdrževan občutek komunistične nevarnosti bil predvsem v funkciji načrtovane popolne prevlade v vseh segmentih slovenske družbe, ki se je najbolj radikalno izrazila v reku »le dober katoličan je lahko pravi Slovenec«.⁵⁴ Takšna izključujoča politika vodstva katoliške stranke v Sloveniji, kljub vsesplošnemu občutku narodne ogroženosti (zlasti po anšlusu Avstrije), ni mogla prispevati k skupnemu nastopanju in koncentraciji političnih sil, ne glede na obstoječe ideološke razlike v slovenski družbi.

Že po anšlusu so v katoliškem tisku opustili kritično pisanje o nacizmu, še bolj pa se je v pisanju okrepila misel o korporativni državi. Zato je slovaška izkušnja postala zanimiva za vodstvo SLS tudi v ideološkem pogledu, ker je dopuščala obstoj katoliškega družbenega modela z določenimi prilagoditvami tudi v evropski ureditvi, kot si jo je zamišljala nacistična Nemčija. S tem je odpadel eden pomembnih razlogov za odklanjanje nacizma, saj je slovaški primer dokazoval možnost sožitja nacistične ideologije s katolicizmom oz. vsaj njegovo toleriranje. Sicer pa Slovaške v tem smislu v katoliškem tisku niso posebej izpostavljali, da ne bi bili deležni očitkov o podpiranju separatizma. Tako so po neuspehu graditve stanovske države v Avstriji, omenjali kot vzor zlasti Salazarjevo Portugalsko, Francovo Španijo, Petainovo Francijo in Švico.⁵⁵

Tako je bilo ob obstoječih stičnih točkah med nacizmom in katolicizmom (protisemitizem, protiliberalizem, protikomunizem, boj proti framonstvu, korporativizem), po Koroščevi odločitvi za naslonitev izključno na nemško nacistično politiko poleti 1940 potrebno le še bolj odločno poudariti nekatera stališča (npr. o gnilem zahodnem kapitalizmu),⁵⁶ da je bilo delovanje na idejnem področju kompatibilno, ne pa tudi identično z nacističnimi predstavami o družbeni ureditvi in tako skladno s pričakovanji nemškega vodstva.

Ob vsem zapisanem ne moremo v celoti pritrditi mnenju Koroščevih kritikov, da je bila Tisova Slovaška »priljubljeni sen slovenskega klerofašizma«. Pomenila je le možno državno tvorbo, ki bi omogočila preživetje Slovencev v primeru razpada Jugoslavije in prevlade sil Osi. V vojnem spopadu z zahodnimi demokracijami se je zdela zmaga sil Osi neizbežna v določenih časovnih obdobjih od kapitulacije Francije poleti 1940 pa do napada nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941. Na idejnem področju pa je notranja ureditev Tisove Slovaške v precejšnji meri ustrezala predstavam o družbeni ureditvi, ki so se izoblikovale v SLS v drugi polovici tridesetih let. Ideološke usmeritve SLS sicer ne bi mogli imeti za fašistično oz. nacistično, ker jo je načeloma zavračala, čeprav se je izkazala v mnogih vidikih za sorodno in kompatibilno s fašistično in nacistično ideologijo. Zaradi specifičnega razvoja mednarodnih dogodkov v drugi polovici tridesetih let, se je izkazalo, da sta oba družbene modela, kljub razlikam, lahko v določenih okoliščinah kompatibilna – zato tudi obojestranska prilagoditev, kot se je pokazalo tudi v Koroščevem primeru, ni bila preveč zahtevna.

⁵³ Peter Vodopivec, Moč in nemoč ideje in politike Ljudske fronte. V: Slovenci in leto 1941 (zbornik razprav z znanstvenega posveta Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem, Ljubljana, 11.–12. april 2001). Prispevki za novejšo zgodovino 2001, št. 1, str. 37.

⁵⁴ Bojan Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana 1995, str. 24–39.

⁵⁵ Anka Vidovič Miklavčič, Idejnopolitični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941. V: Slovenci in leto 1941 (zbornik razprav z znanstvenega posveta Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem, Ljubljana, 11.–12. april 2001). Prispevki za novejšo zgodovino 2001, št. 1, str. 50.

⁵⁶ Idem, str. 49.

S u m m a r y

The Slovakia of Josef Tiso – »A Favorite Dream of Slovene Fascist-Oriented Clergy«?

Bojan Godeša

In May 1940 Anton Korošec, leader of the Slovene People's Party (SLS), met with the Slovak president Josef Tiso in Bratislava. After the capitulation of France, when Korošec perceived a close cooperation with the Nazi Germany as the only possible solution for Slovenia, there was a rumor in the liberal circles that the SLS supports the idea of Slovenia under the German protectorate after the example of Slovakia. After the Second World War, historians further confirmed these speculations by maintaining that the Slovakia of Josef Tiso was »a favorite dream of Slovene fascist-oriented clergy.« But the attitude of the SLS toward Slovakia and toward political decisions of Slovak leaders was not constant throughout the second half of the 1930's. It was based on the SLS's national and political ideals, which, although somewhat altered, were still the federate state of Yugoslavia. While the SLS thus supported Slovak tendencies to reorganize the federal state of Czechoslovakia, Slovene Catholic newspapers were less than enthusiastic about the establishment of an independent Slovak state in the spring of 1939. Yet this negative attitude became much more neutral in the spring of 1940, when the shadow of the Second World War was already looming very near, and the decision for an independent state became much more understandable. While the Slovene Catholic press stopped passing judgment on the situation in Slovakia later on, this did not denote that the case of Slovakia was no longer of any interest to the leaders of the SLS. With the altered political situation after the beginning of the war and especially after the complete predomination of the Axis Powers in Europe in the second half of 1940, Slovakia became relevant once again, especially in case the state of Yugoslavia should disintegrate, which the leaders of the SLS did not wish. In such circumstances, the leadership of the SLS felt that the action that Slovakia had taken in the past might be convenient for Slovenia as well, both nationally and ideally. Tiso's Slovakia therefore denoted to the SLS but a possible state formation that could ensure the survival of Slovenia in case of possible disintegration of Yugoslavia and the victory of the Axis. Furthermore, the SLS felt that the internal political arrangement of Slovakia as a Catholic country with provinces would correspond to its own notions about the political and social arrangement of Slovenia as formed by the SLS in the second half of the 1920's.

Žarko Lazarević

Zavarovalništvo v Sloveniji med drugo svetovno vojno*

V obdobju med obema vojnama je bila Slovenija v okviru jugoslovanske države. S prestopom v novo državo po prvi svetovni vojni se je slovenski položaj zelo spremenil. Slovenija je iz dežele povprečja v Habsburški monarhiji, postala gospodarsko najrazvitejši predel jugoslovanske države. To je imelo vpliv na vseh področjih gospodarskega udejstvovanja, tudi na zavarovalniškem področju. Konkurenca na jugoslovanskem zavarovalniškem trgu je bila velika, na začetku se je za naklonjenost strank potegovalo prek trideset zavarovalnic. Z leti se je njihovo število s stečajmi, prevzemi in združevanji krčilo, da bi se sredi tridesetih let ustalilo na nekoliko nižji številki. Glede na lastništvo so bile jugoslovanske zavarovalnice v domači, mešani in tuji lasti. Osnovna značilnost večjega dela zavarovalniškega trga v Jugoslaviji je bila njegova razdrobljenost, saj je največji tržni delež komajda presegal desetino, nadalje plitkost in skromen obseg zavarovalniških storitev. Vse to je bilo odsev vsesplošne nezadostne razvitosti v državi, še posebej na finančnem področju. Zato ni mogoče dojemati kot presenečenja dejstva, da je bila vloga tujih zavarovalnic v jugoslovanskem okolju velika, predvsem italijanskih, avstrijskih in čeških. Zavarovalnice v tuji lasti so imele v jugoslovanski državi pred drugo svetovno vojno kar 60 % tržni delež, pozavarovanja pa so bila po pravilu opravljena pri pozavarovalnicah v Münchnu in Trstu.¹

Tudi v Sloveniji se je veliko zavarovalnic potegovalo za naklonjenost prebivalstva, neposredno pred drugo svetovno vojno jih je bilo kar 18, po nekaterih podatkih celo več. Skorajda vse jugoslovanske zavarovalnice, med njimi največje in najpomembnejše, so razvijale poslovanje tudi v Sloveniji ali prek podružnic ali le z zastopstvi, kar je bilo bolj pogosto. Navkljub ostri konkurenci sta ta regionalni trg obvladovali domači, slovenski zavarovalnici. To sta bili Vzajemna zavarovalnica in Slavija, s sedežem v Ljubljani. Vzajemna zavarovalnica, najstarejše slovensko zavarovalno podjetje, ki je bilo ustanovljena ob prelomu stoletja (1900) na podlagi vzajemnosti, je po prehodu v novo državo nemoteno nadaljevala delo. Svojo dejavnost je razširila na področje pretežnega dela Jugoslavije z ustanavljanjem glavnih zastopstev in podružnic v Beogradu, Zagrebu, Splitu, Somboru, Sarajevu. S širitvijo mreže je tudi širila paleto svojih uslug oziroma zavarovanj. Tako je leta 1918 uvedla življenjsko zavarovanje, 1926 zavarovanje zoper škode na steklu, 1930 protivlomno zavarovanje, leto pozneje pa je Vzajemna zavarovalnica pričela ponujati še jamstvena, nezgodna in kasko zavarovanja. Najbolj donosno je bilo življenjsko zavarovanje, ki ga je zavarovalnica uvedla z letom 1918, ko je dogovorno prevzela stranke Spodnjeavstrijske deželne zavarovalnice na jugoslovanskih tleh. Z letom 1931 pa je to obliko zavarovanj okrepila še s posebnim programom Karitas, ki je bil prilagojen širokim množicam in njihovim materialnim zmogljivostim. Trud se je obrestoval, saj je bila Vzajemna zavarovalnica po številu življenjskih zavarovanj prva v državi, skupno je imela 30.000 življenjskih zavarovanj. Število sklenjenih zavarovanj pa je dosegalo štirikrat višjo številko.

* Članek je bil napisan za revijo Geld und Kapital (Jahrbuch der Gesellschaft für mitteleuropäische Banken- und Sparkasengeschichte) s posredovanjem prof. dr. Dušana Nečaka, za kar se mu zahvaljujem.

¹ Vladimir Rosenberg-Jovan Kostić, Ko financira jugoslovensku privredu. Beograd, Balkanska štampa, 1940, str. 223–226; Sergej Dimitrijević, Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije. Beograd, Nolit, 1958, str. 27–34.

Vzajemni zavarovalnici se je v letu 1922 v Ljubljani pridružila še ena slovenska zavarovalnica, Jugoslovanska zavarovalna banka Slavija. Kot jugoslovansko pravno osebo jo je ustanovilo pet slovenskih bank, ko so dogovorno prevzeli zavarovalne posle praške Vzajemne zavarovalne banke Slavija na jugoslovanskem ozemlju. Lastništvo te zavarovalnice se je v tridesetih letih skrčilo, pretežna lastnika sta bila praška centrala in Ljubljanska kreditna banka. Slavija je prek podružnic (Beograd, Zagreb, Sarajevo, Novi Sad in Osijek) in zastopstev (Split, Skopje, Petrograd, Vršac, Maribor in Celje) razprostrla poslovanje po vsem državnem ozemlju. Kljub dvema desetletjema zaostanka je Slavija naglo širila obseg zavarovalnih poslov. Do druge svetovne vojne se je že izenačila z mnogo starejšo ljubljansko konkurentko, Vzajemno zavarovalnico.²

Zavarovalništvo v Sloveniji je bilo v nasprotju z jugoslovanskim bolj koncentrirano, večinski delež trga sta si delili obe domači zavarovalnici, z 42 % tržnim deležem je prednjačila Vzajemna zavarovalnica, Slaviji je pripadalo 14 % trga. Zavarovalnice iz jugoslovanskega prostora so tako pokrivale prek 40 % slovenskega zavarovalniškega trga pred drugo svetovno vojno, pri tem sta z opaznejšim deležem izstopali zavarovalni družbi Jugoslavija in Dunav. Obe slovenski zavarovalnici sta bili med večjimi tudi v jugoslovanskem okviru, kar se je sicer razlikovalo od panoge do panoge. Tako je bila Vzajemna zavarovalnica v požarnem zavarovanju na šestem mestu v državi s 7,6 % tržnim deležem, Slavija pa je bila na osmem mestu s 7 % deležem. V okviru življenjskih zavarovanj pa sta bili znatno višje, Vzajemna je bila prva v državi, Slavija pa na četrtem mestu.³ Med jugoslovanskim in slovenskim zavarovalništvom je obstajala tudi razlika v strukturi poslovanja. Medtem, ko sta slovenski zavarovalnici, predvsem Vzajemna zavarovalnica, širili in spodbujali poslovanje med širokimi ljudskimi sloji, so v drugih predelih države zavarovalnice ostajale nekoliko bolj omejene na premožnejše sloje. V tak sklep nas navajajo podatki o razmerju med številom zavarovalnih polic, premij in zavarovalnih vsot. Značilnost slovenskih zavarovalnic, pri čemer je močno izstopala Vzajemna zavarovalnica, je bila v povprečju nizka zavarovalna vsota in vplačana premija na eno zavarovalno pogodbo oziroma plico, a veliko število zavarovalnih pogodb.

Druga svetovna vojna na slovenskih tleh

Druga svetovna vojna na jugoslovanskih tleh se je začela 6. aprila 1941 z bombardiranjem Beograda. Hkrati so državne meje prestopile vojaške sile sosednjih držav: Italije, Nemčije, Madžarske in Bolgarije. Po kapitulaciji so okupatorji razkosali državo. Ustanovili so kvizlinško državo Hrvaško, ki je obsegala še Bosno in Hercegovino. Status Srbije, brez Vojvodine in Kosova, ni bil jasno definiran. Šlo je za nemško okupacijsko območje z nekaterimi elementi civilne uprave. Ostalo jugoslovansko ozemlje je bilo priključeno Italiji, Madžarski, Bolgariji, Nemčiji in Albaniji.⁴ Slovensko ozemlje so si razdelili Italijani, Nemci in Madžari. Večinski del Slovenije je pripadel Nemčiji. Italijanski in madžarski okupator sta ohranila dotedanjo upravno razdelitev. Nemci pa so na svojem področju izvedli upravno reorganizacijo. Hkrati pa so vsi trije iz višjih upravnih organov odstranili slovenski kader. Večino slovenskega ozemlja je pripadlo Nemčiji, majhen del vzhodne Slovenije (Prekmurje) so si prilastili Madžari. Osrednje področje, z Ljubljano kot slovenskim središčem, so okupi-

² Ivan Martelanc, Zasebnopravno zavarovalstvo v Sloveniji. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana, 1939, str. 466–467.

³ »Zavarovalstvo«. Enciklopedija Slovenije zv.15., Mladinska knjiga, Ljubljana, 2001, str. 82.

⁴ Ferdo Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije. Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970.

rali Italijani. Italijansko okupacijsko območje je bilo znano kot Ljubljanska pokrajina, zajemalo pa je področje jugozahodno od Ljubljane proti nekdanji jugoslovansko italijanski meji.

Ker so jugoslovansko državo odpravili, so se morali dogovoriti tudi o razdelitvi premoženja, terjatev in obveznosti bivše države. Poleti 1942 so na berlinski konferenci sklenili dogovor, da v pogodbo zapišejo, da jugoslovansko državno premoženje in terjatve preidejo v last okupatorskih držav po teritorialnem načelu. Hipotekarne terjatve pa so šle v dobro tistega, ki je okupiral območje z zastavljeno nepremičnino. Pri razdelitvi obveznosti jugoslovanske države so ubrali drugačno pot. Za delitev obveznosti in eventualnih primanjkljajev so določili razmerja na osnovi števila prebivalcev in njihovih proizvodnih zmogljivosti. Nemčiji je pripadla dvajsetina, Italiji (z Albanijo in Črno goro), Madžarski in Bolgariji po 8 %, Hrvaški 42 % in Srbiji 29 % jugoslovanskih finančnih obveznosti.⁵ Poravnavo notranjih in zunanjih jugoslovanskih dolgov naj bi izvedli z obveznicami. »Države pridobitnice« so bile namreč dolžne v štirih mesecih po sklenitvi sporazuma zamenjati vse jugoslovanske državne obveznice z lastnimi. Za uresničevanje sporazuma so v Beogradu pri Narodni banki, ki je bila ravno tako v likvidaciji, ustanovili poseben pobotni urad. Urad je bil pod nemško upravo, pravico do vpogleda in soodločanja pa je imela tudi italijanska država. Naloga urada je bila vodenje evidence in vsa opravila pri delitvi ter odplačevanju prevzetih obveznosti s strani držav pridobitnic.⁶

Druga svetovna vojna je ostro zarezala v slovensko gospodarsko tkivo, ki je v gospodarskem smislu razpadlo na med seboj povsem nenaravno ločena območja, ki so jih zavojevalci takoj pričeli preurejati po lastni meri. Pri zamenjavi jugoslovanskih dinarjev so najbolj pohiteli Madžari, ki so že v drugi polovici maja 1941 kot edino plačilno sredstvo vpeljali lastno valuto pengö (v razmerju deset dinarjev za en pengö).

Nemški okupator je pri menjavi dinarjev postopal nekoliko drugače, predvsem z zakasnitvijo. V vmesnem obdobju do dokončne menjave je bilo na njihovem okupacijskem območju zanimivo stanje: veljale so kar tri valute hkrati. Do nadaljnjega je bila dopuščena dinarska kontinuiteta, kot plačilno sredstvo pa so pričeli veljati še boni državne kreditne blagajne (Reichskreditkassenschein) in Reichsmarka, a le v obliki drobiža, obtok kovancev in bankovcev večjih vsot na slovenskem območju še ni bil dopuščен. To prehodno stanje je trajalo dva meseca. S 15. junijem pa so nemške oblasti začele izvajati dokončno menjavo denarja. Dinar je bil kot plačilno sredstvo odpravljen, prav tako boni (Reichskreditkassenschein), ki jih je uporabljala nemška vojska. Edino zakonito plačilno sredstvo na okupiranih območjih je postala Reichsmarka (RM). Zamenjavo so po tečaju dvajset dinarjev za eno marko opravili do konca junija pri podružnicah Reichsbanke v Mariboru in Kranju ter v menjalnicah v Celju in na Ptujju. Na Gorenjskem in Koroškem je bila možna menjava denarja še v vseh denarnih zavodih. V Reichsmarke so spremenili tudi vse predvojne dinarske terjatve, pod pogojem, da so se nanašale na nemško okupacijsko območje. Hkrati je pričel veljati nemški devizni režim, kateremu je bil z dnem menjave podvržen tudi dinar.

Zamenjavo dinarjev so zadnji opravili Italijani, pa čeprav so zasedbene oblasti pohitele in že v prvih dneh okupacije določile začasno tečajno razmerje. Lira je bila že v štirinajstih dneh po okupaciji uvedena kot legalno plačilno sredstvo, a še neobvezno. S 26. aprilom je bil prepovedan vnos dinarjev na okupirano območje in iznos iz njega. Kasneje je bil celo uveden trivalutni sistem: lira, albanski frank in dinar, pri čemer je bilo določeno, da lahko poteka

⁵ Jutro 28. 7. 1942.

⁶ Zakon z dne 14. decembra 1942–XXI, št. 1828: Odobritev dogovorov, sklenjenih dne 22. junija 1942, v Berlinu med Italijo, Nemčijo, Bolgarsko, Hrvatsko in Madžarsko, o likvidaciji imovine bivše jugoslovanske države in o nekaterih drugih, s tem spojenih finančnih vprašanjih. Bollettino Ufficiale per la provincia di Lubiana/Službeni list za Ljubljansko pokrajino, št. 26/1943.

dinarsko poslovanje le na okupiranih območjih. Če so Italijani pohiteli pri določanju začasnega tečaja, pa so se dejanske odprave dinarjev kot plačilnega sredstva lotili zadnji. Menjavo denarja je opravila Banca d'Italia oziroma v njenem imenu finančno ravnateljstvo, banovinski finančni oddelek in davčni uradi. Denarni zavodi, državni organi in Pokojninski zavod za nameščence so morali zamenjavo dinarjev za lire opraviti neposredno pri italijanski centralni banki. Zamenjava denarja je bila opravljena sorazmerno hitro, v tednu dni. Posamezniki in ustanove so morali zamenjati tudi vrednostne papirje, ki so bili nominirani v dinarjih. Menjava je bila opravljena v razmerju, ki je bilo za imetnike dinarjev za dobro četrtno bolj ugodno, kot je to določal prvotno opredeljeni tečaj.

Zamenjava dinarjev za okupatorske valute je povzročila razvrednotenje slovenskega denarnega premoženja. Menjava plačilnih sredstev je bila opravljena ob podcenjenosti jugoslovanskega dinarja (za 12 do 15 %), pri čemer je bil nizek zlasti aprilski začasni italijanski tečaj, ki je dinar podcenil za celih 45 %.⁷

Pri razkosanju Slovenije so si največji kos pogače odrezali Nemci. Na njihovem zasedbenem območju je bilo 72 % predvojnih industrijskih zmogljivosti Dravske banovine. Pregled po posameznih panogah pokaže, da so dobili skoraj vso metalurgijo in rudarstvo, 94 % tekstilne, 88 % kemične, 86 % usnjarske, 84 % kovinske, 80 % lesne, 73 % gozdno-žagarske, 66 % živilske in 63 % oblačilne predvojne slovenske industrije, prav tako pa tudi večinski delež delavcev. Italijanskim in madžarskim okupatorjem ni ostalo veliko: Italijani so si prilastili dobro četrtno predvojnih industrijskih zmogljivosti, Madžari pa si s Prekmurjem, ki je bilo najbolj agrarno območje v predvojni Sloveniji, tudi niso znatno opomogli – tamkajšnja industrija je obsegala le malenkostna 2 % predvojnih zmogljivosti Slovenije.

Okupatorji so takoj pričeli vključevati slovenske industrijske obrate v lastno gospodarstvo. Pretežni del slovenske industrije se je preusmeril v proizvodnjo za vojaške namene. Zlasti v prvih letih se je proizvodnja zelo povečala, spremljala jo je tudi rast zaposlenosti. Najbolj so se trudili Nemci, ki niso zgolj dvignili ravni proizvodnje in števila zaposlenih, temveč so celo modernizirali in povečali zmogljivosti na slovenskem ozemlju. Industrijski potencial okupiranih ozemelj so hoteli pomnožiti z graditvijo novih industrijskih podjetij. O načrti izrabi gospodarskih možnosti slovenske zemlje in ljudi so pričali številni neuresničeni investicijski načrti.

Nemške naložbe v slovensko industrijo so segle na tista področja, ki so dajala takojšen učinek, bodisi neposredno, za zadovoljevanje armadnih potreb, ali za potrebe vojaške industrije. Tako so vlagali v proizvodnjo energije (elektrarne, daljnovodi, rudniki) in surovin (aluminij) ter v kovinsko, tekstilno in kemično industrijo. Ob umiku so se nemške enote zelo trudile, da bi izničile učinek medvojnih vlaganj. Mnogo tovarn so namerno onesposobili, tako da so poškodovali strojni park ali pa so stroje enostavno razstavili in odpeljali s seboj.

V Ljubljanski pokrajini pred vojno ni bilo večjih industrijskih obratov, prav tako je bila slabo preskrbljena z naravnimi viri. Edina izjema so bili gozdovi; les je bil zato za italijansko gospodarstvo najpomembnejša postavka. Zasedbene oblasti so to s pridom izkoriščale in pospeševale sečnjo ter predelavo lesa. Pri izkoriščanju slovenskih gozdov je imela vidno vlogo italijanska družba Emona, ki pa ni mogla povsem uresničiti zelenega poseka zaradi partizanske vojske v gozdovih. Emona je poleg tega odkupila premoženje odseljenih kočevskih Nemcev; ves izkupiček od preprodaje teh nepremičnin so nakazali v Italijo.⁸

⁷ Damijan Guštin, Finančni viri in denarstvo narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem 1941–1945. Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 1987, str. 85–86.

⁸ Jože Prinčič, Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Dolenjska založba, Novo mesto, 1992, str. 11–13.

Poleg drugega gorja prinesejo vojne tudi tegobe sprotnega razvrednotenja finančnega premoženja. Tako kot v drugih vojnah je tudi druga svetovna vojna prinesla rast inflacije, ki je sproti izničevala realno vrednost zaslužkov. Italijani so sicer po zamenjavi dinarjev za lire plače na splošno malce povečali. Nekoliko bolj so se plače zaradi številnih novih kolektivnih pogodb dvignile leta 1942, vendar je tudi to povečanje znatno zaostajalo za rastjo življenjskih stroškov. Zasedbene oblasti so sicer izjavljale, da zaradi nizkih plač oziroma nezmožnosti njihovega dviga ne bodo dovolile rasti cen. Toda očitno so obljubo dale brez premisleka, saj je vsakodnevna stvarnost govorila nasprotno: cene življenjskih potrebščin so vztrajno silile v vrtoglave višine.

Rastoče cene in pomanjkanje so med prebivalstvom vzbujali ogorčenje in nezadovoljstvo. Krotitev rasti cen, ne le v vojnih razmerah, je zelo težavno početje. Italijanske zasedbene oblasti so se zadeve lotile z lažje plati. Da bi obrzdale cene, so v začetku leta 1943 zamrzile plače zaposlenih. Nadejali so se, da bodo tako ustavili rast cen, kar se je izkazalo za zgolj papirnat ukrep. Zato so Nemci proti koncu leta 1943 linearno dvignili plače v Ljubljanski pokrajini za približno tretjino. Tudi ta ukrep je ostal brez vidnejšega učinka: plače niso mogle dohiteti naraščajočih cen. Na to sta vplivala italijanska inflacija, kajti Ljubljanska pokrajina je ostala del italijanskega monetarnega sistema tudi po kapitulaciji Italije, in splošno pomanjkanje življenjskih potrebščin. Proti koncu leta 1944 so Nemci še enkrat skušali urediti razmerje plač in cen, vendar je uresničitev prehitel konec vojne.

Plače zaposlenih so med vojno, ne glede na okupatorske sisteme, ves čas znatno zaostajale za cenami. Sistem racionirane preskrbe je obsegal majhno število artiklov, potrebe prebivalstva so bile zato skromno potešene. Obenem je nenadzorovani, to je črni ali sivi trg, kjer so se cene življenjskih potrebščin nenehoma dvigovale, vsrkaval vse večji del kupne moči prebivalstva.⁹

Zavarovalništvo na italijanskem okupacijskem območju

Z razpadom jugoslovanske države je nastopila zmeda, starih oblasti ni bilo več, nova okupacijska oblast se še ni vzpostavila. Da bi se izognili brezvladju so v Sloveniji oblikovali provizorično vlado (Narodni svet), ki je združevala vse legalne stranke. Ta kratkotrajna oblast je ukrepala na različnih področjih, tudi na zavarovalniškem. Tako so v uredbi z dne 15. aprila 1941 odložili vsa izplačila zasebnopravnih terjatev za 14 dni, to je do konca aprila. Zavarovalnice v času veljavnosti odloga niso bili dolžne odkupovati police, dajati posojila na police ter izplačevati po zavarovalnih pogodbah dospela vplačila.¹⁰ S to uredbo so slovenske oblasti zaključile delo na tem področju. Odgovornost so namreč prevzele italijanske okupacijske oblasti. Na področju zavarovalništva je že 20. aprila sledila nova uredba, ki je do 15. maja odlagala izplačilo glavnice, zavarovanih v pogodbah o življenjskem zavarovanju, odkupovanje teh polic in odobravanje posojil nanje. Zavarovalnice so bile dolžne po 5. maju izplačevati vse odškodninske zahteve za elementarno škodo, ne glede na vzrok škode. Zaradi te obveznosti so lahko zavarovalnice terjale od bank, da jim izplačujejo njihove vloge v višjem deležu kot je veljalo za druge deponente.¹¹ Tudi vloge v bankah so bile namreč v tem obdobju le

⁹ Arhiv Slovenije, Ministrstvo za finance LRS, fasc. 152.

¹⁰ Službeni list kraljevske banke uprave Dravske banovine št. 31/1941, str. 292. Uredba bana in Narodnega sveta o odložitvi plačil zasebnopravnih terjatev.

¹¹ Bollettino Ufficiale del R. Commissariato cicile per i territori sloveni occupati/Službeni list kr. Civilnega komisariata za zasedeno slovensko ozemlje No./kos 35/1941, str. 313–314. (BU/SL) Termine della sospensione dei pagamenti/Roki odložitve plačil.

omejeno dostopne.¹² Konec aprila so italijanske oblasti tudi postavile pod sekvester vse zavarovalnice na njihovem okupacijskem območju. Tako obe domači zavarovalnici s sedežem v Ljubljani, kot tudi podružnice in zastopstva zavarovalnic iz drugih jugoslovanskih področij.¹³

Še preden so dočakali sredo maja, ko naj bi se iztekla veljavnost predhodne uredbe, so oblasti ponovno posegle vmes, ker so na osnovi stanja v bankah in zavarovalnicah presodili, da lahko omejitve vendarle nekoliko omilijo, kar pa je bilo še daleč od sprostitve poslovanja. Tako so določili, da lahko zavarovalnice s 16. majem začnejo z izplačevanjem glavnice iz pogodb življenjskega zavarovanja ne glede na datum podpisa pogodbe. Lastniki polic življenjskega zavarovanja, ki so bile sklenjene pred 15. aprilom, se pravi pred prvo uredbo o odlogu izplačil, pa še vedno niso mogli povsem prosto razpolagati s svojim premoženjem. Izjemoma so lahko na osnovi polic dobili posojilo za vplačilo premij. Imetniki polic življenjskega zavarovanja, ki so imeli toliko poguma, da jih od sklenitve zavarovanja niso odvrnile niti negotove vojne razmere, pa so z dnem uveljavitve te uredbe ponovno pridobili polno lastniško pravico. Svoje police so lahko prodajali ali ponujali kot jamstva za posojila.¹⁴ Sredi poletja (31. julija) 1941 pa so bile končno odpravljene vse omejitve za poslovanje zavarovalnic in zavarovancev, ne glede na čas sklenitve zavarovalnih polic.¹⁵

S sprostitvijo zavarovalniškega poslovanja se je pričela doba preurejanja. Italijani so hoteli čimprej spremeniti podobo zavarovalniškega trga v tem delu Slovenije, ki so ga poimenovali Ljubljanska pokrajina. Ti postopki so se pričeli z izdajo posebne uredbe, ki je regulirala delo zavarovalnic v Ljubljanski pokrajini. Italijanske okupacijske oblasti, konkretno Visoki komisariat, so prevzele pravico do podeljevanja dovoljenj za opravljanje zavarovalniških dejavnosti. Prav tako je bilo potrebno posebno dovoljenje za prenos delniške glavnice ali portfeljev na druge družbe ne glede na to ali so že prej poslovale v pokrajini ali ne. Visoki komisariat si je pridržal tudi izključno pravico do nadzora zavarovalniškega poslovanja.¹⁶ Na tej uredbi je temeljil naslednji ukrep italijanskih okupacijskih oblasti. Konec novembra 1941 so določili, katere zavarovalnice sploh smejo poslovati v Ljubljanski pokrajini. Visoki komisariat je to pravico podelil obema slovenskima zavarovalnicama (Vzajemni in Slaviji) ter vsem tistim italijanskim zavarovalnicam, ki so jim dovoljenje podelile že jugoslovanske oblasti pred izbruhom druge svetovne vojne. K tem družbam so prišteli še italijansko državno zavarovalnico INA – Istituto Nazionale delle Assicurazioni, ki se je lahko udeleževala na področju življenjskega zavarovanja. Vsem ostalim zavarovalnicam je bilo prepovedano poslovanje na področju Ljubljanske pokrajine. Svoje poslovanje so morale predati ustreznim italijanskim zavarovalnicam, ne glede ali so izhajale iz Italiji prijateljskih ali sovražnih dežel.¹⁷

Dokončno ureditev zavarovalniškega področja v Ljubljanski pokrajini pa je pomenila »silvestrska« uredba (31. 12. 1941). Z nastopom novega leta 1942 so morale prenehati delovati v Ljubljanski pokrajini vse podružnice jugoslovanskih zavarovalnic. Portfelje in kritja so morale prenesti na točno določene zavarovalnice. Tako bi INA prevzela poslovanje zavaro-

¹² Žarko Lazarevič – Jože Prinčič: Zgodovina slovenskega bančništva. ZBS, Ljubljana, 2000, str. 170–171.

¹³ Glej uredbe o sekvestraciji posameznih gospodarskih subjektov, med njimi tudi zavarovalnic v BU/SL 36/1941, str. 318–324..

¹⁴ BU/SL 39/1941, str. 342–343. Limitazioni alla moratoria bancaria e assicurativa/Omejitev plačilnega odloga bankam in zavarovalnicam.

¹⁵ BU/SL 48/1941, str. 376–378. Abolizione della moratoria banacaria e assicurativa/Odprava plačilnega odloga bankam in zavarovalnicam.

¹⁶ Ravno tam, str. 375. Disciplina delle assicurazioni private nella Provincia di Lubiana/Ureditev zasebnega zavarovanja v Ljubljanski pokrajini.

¹⁷ BU/SL 95/1941, str. 683–685. Provvedimenti per un primo assestamento delle assicurazioni private/Določbe za preureditev zasebnega zavarovanja.

valnic Jugoslavija in Feniks. Assicurazioni Generali di Trieste bi prevzela portfelje družb Sava, Croatia, Zedinjena/Ujedinjena, Anker in Union-incedentie-vie. Tržaška zavarovalnica Riunione Adriatica di Sicurita di Trieste pa bi okrepila svoje bilance s prevzemom poslovanja družb Rosija Fonsier, Internationale Unfall, Royal Exchange Assurance Corporation in Nazionale-incidie-vie. Glavnemu zastopstvu italijanske zavarovalne družbe Danubio so dodelili ljubljanske podružnice družbe Dunav (jugoslovanska izpostava te družbe). Poslovanje ljubljansko podružnico družbe Elementar/Commercial Union naj bi prešlo na italijansko podružnico te družbe, Elementare. Urejeno dokumentacijo o prenosu so morali predložiti v potrditev Visokemu komisariatu,¹⁸ ki je pri tem upošteval mnenje posebnega zavarovalnega odbora. V desetčlanski odbor je visoki komisar imenoval predstavnike zavarovalnic in strokovnjake s področja zavarovalništva. Temu odboru je predsedoval odposlanec visokega komisarja, podpredsedniško mesto pa je bilo prepuščeno predsedniku strokovnega združenja, Društva denarnih in zavarovalnih zavodov v Ljubljanski pokrajini,¹⁹ ki je bilo, v skladu s stanovsko ureditvijo, vključeno v Pokrajinsko zvezo delodajalcev.

Zavarovalnice so pripravile prevzemne pogodbe in jih nato v skladu z zahtevami poslale v odobritev visokemu komisarju. Tu se je tudi končalo, kajti z visokega komisariata so do kapitulacije italijanske države odobrili samo pogodbo o prenosu med zavarovalnima družbama Jugoslavija in INA.²⁰ INA je, ker se sama ni ukvarjala z elementarnim zavarovanjem, prenesla ta del poslovanja nekdanjih ljubljanskih podružnic jugoslovanskih zavarovalnic na milansko zavarovalnico Le Assicurazioni d'Italia. Taka ureditev zavarovalniškega področja je v Ljubljanski pokrajini, ki so jo po kapitulaciji Italije, zasedli Nemci, ostala v veljavi vse do konca druge svetovne vojne. Nemške okupacijske oblasti so posegle na področje zavarovalništva v Ljubljanski pokrajini le v marcu 1944, ko so določile, da je nadzor nad poslovanjem zavarovalnic prevzel vrhovni komisar. Z uredbo si je vrhovni komisar pridržal tudi pravico poseganja v poslovno politiko zavarovalnic. V njegovi pristojnosti je bilo podeljevanje dovoljenj zavarovalnicam za nakup in prodajo zemljišč in delnic ter za zastavitev ali drugačnih obremenitev zemljišč, vrednostnih papirjev in drugega imetja. Prav tako je bilo v njegovi pristojnosti odobritev združitve ali prenos portfeljev in deležev med zavarovalnicami. Zavarovalnice tudi niso smele spremeniti svojih statotov, družbenih pogodb, zavarovalnih pogojev in tarif, ne da bi si poprej pridobile dovoljenje vrhovnega komisariata.²¹

O poslovanju zavarovalnic v Ljubljanski pokrajini nimamo veliko poročil, saj sta le dve zavarovalnici imeli sedež v Ljubljani. Druge so poslovanje na slovenskem ozemlju izkazovale združeno, tako, da ni mogoče izdvojiti poslovanja na slovenskem ozemlju oziroma v Ljubljanski pokrajini. Obe slovenski zavarovalnici, Vzajemna in Slavija, sta razumljivo beležili strm upad bilančnih vsot in vseh za zavarovalnico pomembnih postavk. Govorimo lahko o stagnaciji ali bolje rečeno o životarjenju. To je bilo razumljivo, saj sta obe pokrivali celotno slovensko ozemlje in sta v okupacijskih razmerah morali prepustiti svoj portfelj na nemškem okupacijskem območju, ki je obsegalo večinski del Slovenije, avstrijskim zavarovalnicam.

¹⁸ BU/SL 1/1942, str. 2–3. Concentrazione dell'attività assicurativa/ Koncentracija zavarovalnega poslovanja.

¹⁹ BU/SL 95/1941, str. 683–685. Provvedimenti per un primo assestamento delle assicurazioni private/Določbe za preureditev zasebnega zavarovanja.

²⁰ BU/SL 63/1943, str. 341–342. Approvazione della convenzione stipulata tra la Società Generale di Assicurazioni Jugoslavia e l'Istituto Nazionale delle Assicurazioni per la cessione del portafoglio assicurativo/ Odobritev dogovora, sklenjenega med Splošno zavarovalno družbo Jugoslavijo in Narodnim zavarovalnim zavodom – Istituto Nazionale delle Assicurazioni za odstop zavarovalne listnice.

²¹ Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani št. 34/1944, str. 123–124. Verordnung über die privaten Versicherungsunternehmen (Versicherungs-Aufsichtsverordnung/Naredba o zasebnih zavarovalnih podjetjih (zavarovalno-nadzorstvena naredba).

To področje bilo tudi ekonomsko in socialno razvitejše kot agrarni predeli jugozahodno od Ljubljane, ki so sodili v Ljubljansko pokrajino. Zavarovalnici sta skušali ohraniti običajne načine in obseg poslovanja, kolikor je bilo to sploh mogoče v geografsko zelo utesnjemem področju, kjer so v neposredni bližini potekali vojaški spopadi med okupatorskimi silami in odporniškimi gibanjem. Vse to ni moglo miniti brez posledic. Tako je v letu 1942 združena bilančna vsota obeh domačih zavarovalnic predstavljala komaj 37 % predvojne, premijske rezerve so se bilančno več kot prepolovile, vplačane premije pa so predstavljale le še dobro četrtno tistih iz leta 1940. V letih 1943 in 1944 so bilance izkazovale rast premij, vendar to ni bila posledica širjenja obsega poslovanja, temveč uskladitve višine premij z inflacijo. Ljubljanska pokrajina je namreč tudi po kapitulacije Italije ostala del italijanskega monetarnega sistema. Poseben problem je zavarovalnicam predstavljala vojna škoda. Postavile so se na stališče, da v primeru požara zaradi vojaških spopadov, ki so z razmahom odporniškega gibanja postajali čedalje bolj srditi in neusmiljeni, ne bodo krile škode. Kljub temu je bilo zahtevkov veliko, pričakovali so jih še več, okoliščine v večini primerov pa tako nejasne, da je bilo težko sprejeti končno odločitev.²²

Zavarovalništvo na nemškem okupacijskem območju

V nasprotju z Italijani so bile nemške okupacijske oblasti neprimerno bolj temeljite in odločne, tako tudi na področju zavarovalništva. Na nemškem okupacijskem območju so že do poletja 1941 povsem odpravili poslovanje nekdanjih jugoslovanskih zavarovalnic. Vse poslovanje in kritje so prenesli na svoje zavarovalnice. V juniju 1941 sta izšli naredbi, ki sta prepovedali poslovanje vseh jugoslovanskih zavarovalnic na nemškem okupacijskem območju in prenos portfeljev na avstrijske zavarovalnice. Opravljanje zavarovalniških poslov na slovenskem ozemlju pod nemško okupacijsko upravo pa so na posameznih področjih dovolili naslednjim avstrijskim zavarovalnicam:

- a) stvarno zavarovanje
 - 1. Allgemeine Elementar Versicherungs Aktiengesellschaft
 - 2. Donau-Concordia, Allgemeine Versicherungs Aktiengesellschaft
 - 3. Wechselseitige Versicherungsanstalt Südmark za slovensko Štajersko in Ostmark, Versicherungsaktiengesellschaft za Gorenjsko
- b) življenjsko zavarovanje
 - 1. Der Anker, Allgemeine Versicherungsaktiengesellschaft
 - 2. Ostmark, Versicherungsaktiengesellschaft
- c) bolniško zavarovanje
 - 1. Wechselseitige Krankenversicherungsanstalt Südmark
- d) zavarovanje živine
 - 1. Ostmark, Versicherungsaktiengesellschaft

²² Arhiv Slovenije, Ministrstvo za finance LRS, fasc. 152.

- e) Transportno zavarovanje
1. Donau-Concordia, Allgemeine Versicherungs Aktiengesellschaft
 2. Europäische Güter und Reisegepäck Versicherungsaktiengesellschaft²³

Tem družbam se je na določenih zavarovalnih področjih pridruževala še celovška zavarovalnica Kärntnerische Landes Brandschadenversicherungsanstalt. Italijanskim družbam, ki so svojimi izpostavami poslovale na slovenskem ozemlju, ki je pripadlo Nemčiji, so postavili posebne upravitelje (Treuhandler), v bistvu je šlo za neke vrste sekvester. V mesecu oktobru so odpravili nadzorovanje poslovanja italijanskih družb (Riunione Adriata in Assicurazioni generali), ki so jim povrh vsega, kot zavarovalnicam iz prijateljske dežele, dovolili še prevzem portfeljev elementarnega in življenjskega zavarovanja nekaterih jugoslovanskih zavarovalnic in izpostav tujih zavarovalnic na nemškem okupacijskem območju. In to tistih, ki so bile z njimi povezane že v predvojnem času.²⁴ V prvi zavarovalniški uredbi iz junija 1941 je bilo namreč določeno, da posamezniki/zavarovanci v elementarnem zavarovanju zaradi spremembe lastništva ali izteka zavarovalne dobe ne morejo odpovedati pogodb pred 1. aprilom 1944. V poletnih mesecih leta 1943 pa so okupacijske oblasti raztegnile tovrstno prepoved na nedoločen čas, do nadaljnjega.²⁵

O poslovanju zavarovalnic na nemškem okupacijskem območju ter o strukturi portfeljev ter obsegu zbranih premij in škod na slovenskem ozemlju zaenkrat še nimamo ustreznih podatkov, ker so se ti podatki izkazovali v zbirnih bilancah matičnih zavarovalnih družb. Prav tako je zaenkrat še izven našega spoznanja podrobno stanje na madžarskem okupacijskem območju, kjer so madžarske zavarovalnice ravno tako prevzele zavarovalniške posle od jugoslovanskih zavarovalnic.

Socialno zavarovanje med drugo svetovno vojno

V okvir socialnega zavarovanja v tej razpravi uvrščamo bolniško, nezgodno in pokojninsko zavarovanje zaposlenih. V letih pred drugo svetovno vojno je jugoslovanska država uspešno izoblikovati celovit socialno varstveni sistem. Temelji tega sistema so nastali že v Habsburški monarhiji in na tej podlagi so se po prvi svetovni vojni urejevale posamezne zvrsti socialnega zavarovanja. Tako je bilo bolniško in nezgodno zavarovanje delavcev s posebno uredbo v letu 1920 najprej urejeno na bivšem »avstrijskem« področju jugoslovanske države, na celo državo pa je bilo razširjeno dve leti kasneje. Slovenski delavci so tako obvezno bolniško in nezgodno zavarovanje spoznali med prvimi v Jugoslaviji, saj so ga drugje pričeli uvajati šele v drugi polovici dvajsetih let. Ti dve obliki zavarovanja pa socialnega položaja zaposlenih nista urejevali celovito, kajti manjkal je bistveni element, pokojninsko zavarovanje namreč. Uvedbo tega

²³ Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark Nr. 24/1941, str. 183–187. (odslej VAB US ...)Verordnung über die Regelung des Versicherungswesens in der Untersteiermark/Odredba o ureditvi zavarovanja na Spodnjem Štajerskem; Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains Stück 14/1941, str. 139–149. (odslej VAB KK...)Verordnung über die Regelung des Versicherungswesens in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains/Odredba o ureditvi zavarovanja na zasedenem ozemlju Koroške in Kranjske.

²⁴ VAB US. 48/1941, str. 355–356. Zweite Verordnung über die Regelung des Versicherungswesens in der Untersteiermark; VAB KK 30/1941, str. 333–334. Verordnung über die Regelung des Versicherungswesens in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains.

²⁵ VAB US. 23/1943, str. 125. Dritte Verordnung über die Regelung des Versicherungswesens in der Untersteiermark.

zavarovanja za vse zaposlene je vlada odlagala vse do leta 1937, ko so začeli od zavarovancev pobirati prispevke in je pričela teči tudi pravica do tega zavarovanja.

Za izplačevanje pokojninskih rent tistim zaposlenim, ki so že imeli pokojninsko zavarovanje po avstrijski zakonodaji (rudarji, železničarji in nameščenci), so v Ljubljani ustanovili Pokrajinski pokojninski sklad, ki je izplačeval tudi draginjske doklade ljudem s prenizkimi rentami. Ta Pokojninski sklad je deloval vse do leta 1935. Z razširitvijo obveznega zavarovanja na celotno državo je bilo potrebno vzpostaviti tudi zaključen sistem. Pooblaščen ustanova za izvajanje obveznega bolniškega in nezgodnega zavarovanja je po letu 1922 postal Osrednji urad za zavarovanje delavcev s sedežem v Zagrebu, ki je imel v Ljubljani svojo izpostavo za Slovenijo. Z uveljavitvijo obveznega pokojninskega zavarovanja za vse zaposlene v letu 1937 pa je na Osrednji urad za zavarovanje delavcev prešla tudi skrb za izvajanje pokojninskega sistema v državi. Pokojninsko zavarovanje uradništva, ki je bilo zastavljeno še pred prvo svetovno vojno, pa je še naprej izvajal Pokojninski zavod za nameščence s sedežem v Ljubljani, ki je poleg Slovenije pokrival tudi področje Dalmacije z otoki in Kvarner.²⁶

Z okupacijo in razkosanjem jugoslovanske države in seveda tudi Slovenije so se razmere temeljito spremenile tudi za socialno varstveni sistem. Tako kot na drugih družbenih področjih so nastopile velike spremembe tudi v socialno varstvenem sistemu. Ukrepanje okupacijskih sil je bilo različno, težav z medsebojnim izmenjavanjem terjatev in dolgov med posameznimi zavarovalnimi zavodi ob hkratni valutni zmešnjavi pa nič koliko.

Socialno zavarovanje na nemškem okupacijskem območju

Nemške okupacijske oblasti so slovensko ozemlje razdelile na dve upravni enoti. Področje severnega dela dežele Kranjske/Gorenjska in del slovenske Koroške so priključili avstrijski Koroški, slovensko Štajersko oziroma nekdanjo Spodnjo Štajersko pa so pridružili avstrijski Štajerski. Čeprav je šlo za slovensko ozemlje pod nemško okupacijsko oblastjo pa se je ravnanje na področju socialnega zavarovanja nekoliko razlikovalo. Zaradi tega bomo problematiko v nadaljevanju predstavili pokrajinsko ločeno.

a) Socialno zavarovanje na slovenskem Štajerskem

Na Štajerskem so s preurejanjem jugoslovanskega sistema socialnega zavarovanja začeli že v prvih tednih okupacije. Še pred iztekom aprila so civilne oblasti imenovala pooblaščenca za socialno zavarovanje. Njegova naloga je bila poskrbeti za nemoten prehod zavarovancev iz jugoslovanskega sistema socialnega zavarovanja v rajhovski način in obseg zavarovanja, ki naj bi ga postopoma uvedli tudi na slovenskem ozemlju pod nemško okupacijo.²⁷ Maja se je pričelo resno delo na preurejanju socialnega zavarovanja. Vse oblike zavarovanja so prenesli na nove ustanove. V Mariboru so tako preoblikovali izpostavo ljubljanske enote Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Überleitungsstelle für Sozialversicherungs in Marburg. Uredba je določila kontinuiteto predvojnega zavarovanja in prenos zavarovanj (zdravstveno, nezgodno, invalidsko, pokojninsko,...) na »novo« zavarovalnico ob nespremenjenih pogojih. Rajhovska zakonodaja pa je veljala le za nemške uslužbenke, ki so na to področje prišli po 6. aprilu 1941 oziroma izbruhu vojnih spopadov.²⁸ Ker pa nekdanji Okrožni urad za zavarovanje delav-

²⁶ France Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji. Cankarjeva založba, Ljubljana, 1998, str. 159–200.

²⁷ VAB US 5/1941, str. 19. Bekanntmachung.

²⁸ VAB US 10/1941, str. 33–34. Verordnung über die einstweilige Regelung der Sozialversicherung in der Untersteiermark/Odredba o začasni ureditvi socialnega zavarovanja na Spodnjem Štajerskem.

cev ni kril zavarovanj vseh zaposlenih so izdali še posebno uredbe, ki so zagotavljale kontinuiteto veljavnosti višine vplačil in pravic za pokojninsko zavarovanje nameščencev.²⁹

Z naslednjimi uredbami pa so že prešli na urejanje podrobnosti. Tako so že teden dni po prvi uredbi določili novo višino socialnih prispevkov. Natančno so predpisali koliko mora plačati zavarovanec in koliko delodajalec z veljavnostjo od 1. aprila 1941 dalje. Višina prispevkov je bila določena v deležu od mesečne plače oziroma osnove za prispevek, ki je vključevala tako prejemke v gotovini kot tudi z uredbo denarno ovrednotene druge nederarne »prejemke«/ugodnosti kot so stanovanje ali prehrana. Delavcem so tako določili 16,5 % prispevek, pri čemer so morali sami plačati 7,75 %, delodajalec pa 8,75 %. Nameščenci so za svojo socialno varnost morali nameniti 13,5 % mesečne plače (6,25 % sami in 7,25 % delodajalec), kar pa ni vključevalo pokojninskega zavarovanja. Za to so morali plačevati še poseben prispevek, ki je bil določen nominalno glede na višino plače oziroma mezdni razred. Razen za dva najnižja plačilna razreda, kjer so vse stroške pokojninskega zavarovanja plačevali delodajalci, so si v preostalih 12 mezdnih razredih delodajalci in nameščenci delili stroške zavarovanja. Pri tem so nekoliko več plačevali delojemalci. Pri zavarovanju hišne služničadi in vajencev je bil znesek določen nominalno. Služkinjam, strežnicam in hišnikom so delodajalci vplačevali dve tretjine prispevka, mladoletnim vajencem pa kar v celoti. Od vplačanih vsot je bilo 6 % namenjeno za bolniško oskrbo, 1 % za nezgodno zavarovanje, 6,5 % za primer brezposelnosti delavcev in nameščencev. Za invalidsko in starostno zavarovanje delavcev pa se je namenilo 3 % osnove prispevkov.³⁰ V začetku junija so to uredbo nekoliko dopolnili z določbo o dvigu deleža vplačil pri nameščencih, ker so jim vključili v enotni prispevek tudi pokojninsko zavarovanje. Skladno s tem je sledila še dopolnitev, da se za pokojninsko zavarovanje nameščencev namenja desetina osnove prispevkov.³¹

Izven določil te uredbe so ostali rudarji oziroma drugi zaposleni, ki so imeli svojo socialno zavarovanje urejeno preko rudarskih bratovskih skladnic. V začetku julija so tudi to obliko zavarovanja priključili osrednji ustanovi *Überleitungsstelle für Sozialversicherung* v Mariboru. Položaj zavarovancev preko bratovskih skladnic je bil enak kot v drugih primerih, razlikovale so se le višine prispevkov. Delavci so za zagotovitev socialnih pravic plačevali 25,05 % mesečnih prejemkov (9,15 % delojemalec, preostalo delodajalec), nameščenci pa 19 % (9 % sami, drugo delodajalec).³² Z navedenimi ukrepi je bila na sistemski ravni na slovenskem Štajerskem zagotovljena kontinuiteta socialnega zavarovanja, to je obveznosti in pravic, tudi v razmerah okupacije. Ta začasna ureditev je veljala leto dni, kajti z iztekom julija 1942 je bilo z novo uredbo socialno zavarovanje izenačeno s pravili, ki so veljali za avstrijsko Štajersko. Nova uredba, ki je socialno zavarovanje omogočala tudi delavcem v poljedelstvu, je namreč povzemala določbe uredbe o socialnem zavarovanju za Avstrijo iz leta 1938 (*Die Verordnung über die Einführung der Sozialversicherung im Lande Österreich vom Dezember 1938*).³³

²⁹ Ravno tam, str. 35–36. Bekanntmachung über die Pensionversicherung der Angestellten in der Untersteiermark/Razglas o pokojninskem zavarovanju nameščencev na Spodnjem Štajerskem.

³⁰ VAB US 11/1941, str. 38–39. Anordnung über die Entrichtung von Beiträgen zur Sozialversicherung in der Untersteiermark/ Naredba o plačevanju prispevkov za socialno zavarovanje na Spodnjem Štajerskem.

³¹ VAB US 21/1941154–155. Anordnung über die Entrichtung von Beiträgen zur Sozialversicherung in der Untersteiermark/ Naredba o plačevanju prispevkov za socialno zavarovanje na Spodnjem Štajerskem.

³² VAB US 30/1941, str. 239–240. Anordnung über die Entrichtung von Beiträgen in der Bergarbeiter – (Bruderladen-) Versicherung/Naredba o plačevanju v rudarskem zavarovanju (bratovske skladnice).

³³ VAB US 93/1942, str. 635–640. Verordnung über die Regelung der Sozialversicherung.

b) *Socialno zavarovanje na Gorenjskem*

Tudi na preostalem delu Slovenije pod nemško zasedbo, ki je zajemal severni del nekdanje dežele Kranjske in slovensko Koroško, so pričeli z urejanjem socialnega zavarovanja. Tamkajšnje zasedbene civilne oblasti pa pri tem niso bile tako urne kot na Štajerskem, kaj šele tako sistematične. Reševanje socialno varstvenih vprašanj ni bilo celovito, množica obsežnih in drobnih predpisov za različne primere zamegljuje celovito podobo. V tem ukrepanju lahko izluščimo naslednje sosledje ravnanj. Najprej so okupacijske oblasti podaljšale veljavnost obstoječih zavarovanj, nato so opredelili višino vplačil na račun posameznih zavarovanj, da bi končno določili tudi obseg pravic in višino rent po posameznih socialno varstvenih kategorijah. Zavarovancem so v nekaj mesecih vse rente povišali za 30 %. Tako je minimalna renta znašala 30 RM za neporočenega zavarovanca, drugače 45, za vsakega otroka do 18 let so bili upravičeni še do 5 RM dodatka. Vdovska renta je bila določena na minimalnih 20 RM.

Sredi maja je izšla prva uredba o ureditvi socialnega zavarovanja, ki je ravno tako določala kontinuiteto zavarovanj za delavce in nameščence. Tako kot na Štajerskem so tudi tukaj oblikovali novo zavarovalnico, ki je prevzela vse terjatve in obveznosti iz socialnega zavarovanja na tem področju ne glede na ustanovo. V Kranju je pod vodstvom posebnega pooblaščenca začela delovati Blagajna za socialno zavarovanje (Socialversicherungskasse). Tej ustanovi/zavarovalnici so bili vsi zaposleni dolžni plačevati prispevke in sicer 6,5 % za primer brezposelnosti, 6,25 % za bolniško zavarovanje, 1,75 % zavarovanje zoper nezgode in 5,5 % za pokojninsko zavarovanje od plačne osnove za bolniško zavarovanje brez razlike, ne glede na to ali je šlo za delavca ali za nameščenca.³⁴ Nova uredba je sledila prvotni že deset dni kasneje, z njo so predpisali, da so vsi zaposleni za zagotavljanje storitev socialnega zavarovanja dolžni plačevati petino dejanskega zaslужka, zaposleni in delodajalec sta si stroške delila na polovico. Izjeme pri plačevanju prispevkov so bili mladoletni vajenci in delavci, ki so bili plačani v naturalijah. Socialno varstvene prispevke so za njih plačevali delodajalci. Začasno so bili oproščeni plačevanja prispevkov za zavarovanje zoper brezposelnost služkinje v zasebnih gospodinjstvih, poljedelski in gozdarski delavci.³⁵

Nato so okupacijske oblasti natančno predpisale obseg in višino dajatev za bolniško zavarovanje. V posebnem razglasu je pooblaščenec za socialno politiko natančno definiral vsebino bolniškega zavarovanja za zavarovanca in za njegove svojce (»bolezensko pomoč, porodniška pomoč, pomoč za slučaj smrti«) ter upravičence do različnih pomoči (zakonec in otroci do 18 let, če živijo z zavarovancem brez razlike – zakonski, nezakonski, posvojeni ...), prav tako načine in višino izplačil.³⁶ Določili so tudi dolžnost delnega kritja, ki ga je bil zavarovanec dolžan plačevati pri izdaji zdravila na recept. Določili so tudi izjeme, ko so bili

³⁴ VAB KK 4/1941, str. 17–20. Bekanntmachung über die Ernennung des Leiters der sozialversicherungskasse/Obvestilo o imenovanju vodje blagajne za socialno zavarovanje, Verordnung über die Regelung der Sozialversicherung und der Beitragspflicht für Arbeitseinsatz und Arbeitslosenhilfe/Odredba o ureditvi socialnega zavarovanja in prispevanja za omogočenje dela in pomoči za brezposelne.

³⁵ VAB KK 10/1941, str. 94–98. Bekanntmachung zur Durchführung der Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung und der Beitragspflicht für Aufgaben des Arbeitseinsatzes und der Arbeitslosenhilfe/Razglas v svrhu izvršitve odredbe načelnika civilne uprave z dne 15. maja 1941 o ureditvi socialnega zavarovanja in o prispevalni dolžnosti za naloge uvrstitve v delo in brezposelnostne pomoči.

³⁶ VAB KK 17/1941, str. 169–170, 177–179. 2. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse zur Durchführung der Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherungen; hier: Umfang und Ausmaß der vorläufigen Leistungen in der Krankenversicherung/2. razglas pooblaščenca za socialno zavarovanje in vodje blagajne za socialno zavarovanje k izvršitvi odredbe načelnika civilne oblasti z dne 15. maja 1941 o ureditvi socialnega zavarovanja; obseg in višina prehodnih dajatev bolniškega zavarovanja.

zavarovanci oproščeni plačevanja (tuberkuloza, spolne bolezni, družine v več otroci, dolgotrajno zdravljenje...³⁷)

V juliju so v enotno zavarovanje vključili še bratovske skladnice, ki so na tem področju izvajale socialno zavarovanje za zaposlene v jeseniški in ravenski železarni ter v mežiškem rudniku. Te ustanove so bile sicer podrejene Blagajni za socialno zavarovanje v Kranju, vendar niso bile povsem inkorporirane vanjo. Železarski delavci, rudarji in nameščenci v teh obratih so morali poslej plačevati 5 % za bolniško, 1,5 % za nezgodno, za invalidsko/starostno in pokojninsko zavarovanje za nameščence 10 % ter za zavarovanje zoper brezposlenost 4 % plače. Prispevek za bolniško zavarovanje so morali plačevati zaposleni in delodajalci v polovičnem znesku. Enako načelo je bilo uveljavljeno tudi v primeru prispevkov za pokojninsko zavarovanje nameščencev. Nasprotno pa so morali delodajalci plačati 60 % premije za invalidsko oziroma starostno zavarovanje delavcev v rudarskih in železarskih obratih. Tudi v primeru zavarovanja zoper brezposlenost so ločili med delavci in nameščenci. Slednji so morali kriti polovico zahtevanega vplačila, delavci le 0,5 %. Nezgodno zavarovanje pa so morali vsem zaposlenim v celoti kriti delodajalci.³⁸ Septembra 1941 so članom bratovskih skladnic, ki so že prejemale pokojnine oziroma naj bi jih začeli prejemati, priznali pravico do pokojnin, ko so pridobili podatke iz nekdanjih centralnih ljubljanskih uradov. Uredba je pravico do pokojnin priznavala s 1. majem 1941, k določeni pokojnini so izplačevali še 30 % dodatek. Hkrati so uredili še vprašanje bolniškega zavarovanja upokojencev iz bratovskih skladnic.³⁹

Delodajalci so bili materialno in kazensko odgovorni za vse poškodbe pri delu s smrtnim izidom ali hudimi telesnimi poškodbami, če bi policijske oblasti ugotovile, da so nastale zaradi neupoštevanja pravil varnosti pri delu in to ne glede na gospodarsko panogo.⁴⁰ S posebnim predpisom, podobno kot pri bolniškem zavarovanju, so natančno predpisali tudi postopke in obseg pravic (bolniško oskrbo/zdravljenje in nadomestilo dela izgubljenega dohodka) v okviru nezgodnega zavarovanja,⁴¹ kar je bilo kasneje dopolnjeno še s posebno uredbo o

³⁷ VAB KK 21/1941, str. 232, 242. 4. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse für die besetzten Gebiete Kärntens und Krains vom 1. avgust 1941, hier: Ergänzung der 2. Bekanntmachung vom 26. Mai 1941, betreffend Umfang und Ausmass der vorläufigen Leistungen in der Krankenversicherung/ 4. obvestilo vodje blagajne za socialno zavarovanje za zasedeno ozemlje Koroške in Kranjske; tu: dodatek drugemu obvestilu z dne 26. maja 1941 o obsegu in izmeri začasnih dajatev v bolniškem zavarovanju.

³⁸ VAB KK 20/1941, str. 201, 215. Verordnung vom 10. Juli 1941 zur Durchführung der Verordnung zur Regelung der Sozialversicherung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains vom 15. Mai 1941/Odredba o izvršitvi odredbe k ureditvi socialnega zavarovanja na zasedem ozemlju Koroške in Kranjske z dne 15. maja 1941.

³⁹ VAB KK 23/1941, str. 263–264, 270–271. 8. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse zur Durchführung der Verordnung zur Regelung der Sozialversicherung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains vom 15. Mai 1941; hier: Leistungen aus der Pensionversicherung der Bergarbeiter; alte Pensionen, Teilpensionen und neue pensionen von Bruderladen ausserhalb der Besetzten Gebiete Kärntens und Krains/ 8. obvestilo vodje blagajne za socialno zavarovanje v svrhu izvršitve odredbe načelnika civilne uprave z dne 15. 5. 1941 o ureditvi socialnega zavarovanja; tu: dajatve iz pokojninskega zavarovanja rudarjev, stare pokojnine, delne pokojnine in nove pokojnine bratovskih skladnic izven zasedenega ozemlja Koroške in Kranjske.

⁴⁰ VAB KK 20/1941, str. 205–206, 218–219. Verordnung zur Durchführung der Verordnung zur Regelung der Sozialversicherung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains vom 15. Mai 1941; hier: Unfallsanzeige und Haftung durch der Arbeitgeber (Betriebsunternehmer)/Odredba v svrhu izvršitve odredbe o ureditvi socialnega zavarovanja na zasedem ozemlju Koroške in Kranjske z dne 15. maja 1941; tu: naznanilo o nezgodi in jamstvo po delodajalcu (podjetniku obrata).

⁴¹ Ravno tam, str. 210, 223–225. 3. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse zur Durchführung der Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung; hier: Umfang und Ausmass der vorläufigen Leistungen in der Unfallversicherung/ 3. Obvestilo vodje blagajne za socialno zavarovanje v svrhu izvršitve odredbe načelnika civilne uprave z dne 15. maja 1941 o ureditvi socialnega zavarovanja; tu: obseg in mera začasnih dajatev v zavarovanju zoper nezdode.

postopkih in pravicah ter višin izplačil/rent zavarovancem na račun nezgodnega zavarovanja.⁴² Problematika nezgodnega zavarovanja rudarjev je bila zaradi posebnih pogojev dela regulirana s posebnim predpisom.⁴³ Na nezgodno zavarovanje se je navezovalo tudi izplačevanje invalidnin. Tu so oblasti opredelile veljavnost jugoslovanskih odločb s 30 % dodatkom. Vsi prejemniki invalidnin so bili upravičeni tudi do zdravstvenega zavarovanja, za kar so morali odvajati 1 RM mesečno, poleg tega so morali prispevati še 2,30 RM v invalidski (starostni) sklad. Predpisali so seveda tudi natančne postopke za uveljavljanje določil v prihodnje.⁴⁴ Kot zadnje so uredili še postopke in pravila pri izplačevanju rent iz pokojninskega zavarovanja uradnikov, ki ga je na Gorenjskem izvajal nekdanji Pokojninski urad za nameščence v Ljubljani.⁴⁵ Z iztekom leta 1941 so določili še protivrednost naturalnih prejemkov izraženo v denarju, kar so uporabljali pri določanju plačne osnove, od katere so zaposlenim obračunavali prispevke za socialno zavarovanje.⁴⁶

S temi ukrepi je bilo prevzemanje in preurejanje socialnega zavarovanja na Gorenjskem bolj ali manj zaključeno, zajete in preoblikovane so bile vse oblike socialnega zavarovanja. Preostal je le še prehod na rajhovsko ureditev. Pred tem pa je v letu 1942 na tematiko socialnega zavarovanja izšlo še nekaj krajših, dopolnjujočih predpisov. Tako o nadaljevanju upravičenosti do bolniškega zavarovanja v primeru brezposelnosti in nadaljevanju pokojninskega zavarovanja pri nameščencih v primeru brezposelnosti,⁴⁷ o nezgodnem zavarovanju članov prostovoljnih gasilskih društev⁴⁸ ter o bolniškem in nezgodnem zavarovanju v času vpoklica

⁴² VAB KK 23/1941, str. 259–262, 267–268. 6. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse vom 1.9.1941 zur Durchführung der Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung; hier: Ergänzung der 3. Bekanntmachung vom 23. Juli 1941 über Umfang und Ausmaß der vorläufigen Leistungen in der Unfallversicherung/ 6. obvestilo vodje blagajne za socialno zavarovanje v svrhu izvršitve odredbe načelnika civilne uprave z dne 15.5.1941 o ureditvi socialnega zavarovanja; tu: Dopolnilo k 3. obvestilu z dne 23.7.1941 o obsegu in izmeri začasnih dajatev v zavarovanju zoper nezgode.

⁴³ VAB KK 23/1941, str. 261–263, 268–270. 7. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse zur Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung; hier: Vorläufige Leistungen in Pensions- und Unfallversicherung der Bergarbeiter/ 7. obvestilo vodje blagajne za socialno zavarovanje v svrhu izvršitve odredbe načelnika civilne uprave z dne 15.5.1941 o ureditvi socialnega zavarovanja; tu: začasne dajatve v pokojninskem zavarovanju in v zavarovanju delavcev v rudnikih zoper nezgode.

⁴⁴ VAB KK 24/1941, str. 275–277, 282–283. 9. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse vom 10.9.1941 zur Durchführung der Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung; hier: Leistungen aus der Unfallversicherung der Arbeiter/ 9. obvestilo vodje blagajne za socialno zavarovanje v svrhu izvršitve odredbe načelnika civilne uprave z dne 15.5.1941 o ureditvi socialnega zavarovanja; tu: dajatve iz invalidskega zavarovanja delavcev.

⁴⁵ VAB KK 23/1941, str. 277–279, 283–284. 10. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse vom 10.9.1941 zur Durchführung der Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung; hier: Leistungen aus der Pensionsversicherung der Angestellten / 10. obvestilo vodje blagajne za socialno zavarovanje v svrhu izvršitve odredbe načelnika civilne uprave z dne 15.5.1941 o ureditvi socialnega zavarovanja; tu: dajatve iz pokojninskega zavarovanja nameščencev.

⁴⁶ VAB KK 32/1941, str. 351–353, 356–358. Verordnung über die Bewertung der Sachbezüge für die Zwecke der Sozialversicherung und des Steuerabzuges vom Arbeitslohn/ Odredba o oceni vrednosti prejemkov v naravi za namene socialnega zavarovanja in davčnih odtegljajev delovne mezde.

⁴⁷ VAB KK 6/1942, str. 76–78. Verordnung zur Ergänzung der Verordnung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung und der Beitragspflicht für Arbeitseinsatz und Arbeitlosenhilfe; hier: Fortsetzung der Krankenversicherung (Weiterversicherung); Verordnung zur Ergänzung der Verordnung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung und der Beitragspflicht für Arbeitseinsatz und Arbeitlosenhilfe; hier: Freiwillige Fortsetzung der Pensionsversicherung für Angestellte.

⁴⁸ VAB KK 7/1942, str. 85. Verordnung zur Ergänzung der Verordnung zur Regelung der Sozialversicherung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains vom 15. Mai 1941; hier: Unfallversicherung der Mitglieder der freiwilligen Feuerwehren.

na delovno obveznost (Notdienstpflichtigen).⁴⁹ Pooblaščenec za socialno politiko pa je v tem letu izdal še dva predpisa. S prvim je pri pokojninskem zavarovanju nameščencev nekoliko modificiral vplačevanje prispevkov glede na starost zavarovanca, z višanjem starosti zavarovanca je rasla tudi višina prispevka. Dodali so še nekaj določb o višini dodatka za vzdrževane nepolnoletne otroke.⁵⁰ Z drugim predpisom pa je nadomestil predpise iz leta 1941 o obsegu pravic iz bolniškega zavarovanja.⁵¹ S koncem leta 1942 se je izteklo tudi prehodno obdobje na področju socialnega zavarovanja, kajti na področju Gorenjske je bila uveljavljena socialno varstvena zakonodaja, ki je veljala na avstrijskem Koroškem (enaka kot na Štajerskem, avstrijska zakonodaja iz leta 1938).⁵² Nekaj drobnih uredbic je izšlo še v letu 1943.

Socialno zavarovanje na italijanskem okupacijskem območju

Tudi na italijanskem okupacijskem območju je bil vzorec postopanja na primeru socialnega zavarovanja približno enak. Spremembe pa še zdaleč niso bile tako obsežne in globoke kot na nemškem okupacijskem območju. Najprej so italijanske okupacijske oblasti s posebnim odlokom sredi maja 1941 določile, da prevzame Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani izvajanje vseh oblik socialnega zavarovanja ob nespremenjenih pogojih v Ljubljanski pokrajini, to je italijanskem okupacijskem območju v Sloveniji. Avgusta pa so Okrožni urad preimenovali v Zavod za socialno zavarovanje Ljubljanske pokrajine in že s tem poudarili celovitost dejavnosti nove ustanove. Zavod je bil pod neposrednim italijanskim nadzorom, nosilec zavarovanja pa je bil od 10. aprila 1941 dalje.⁵³ Z iztekom prvega okupacijskega leta so z določitvijo dveh novih mezdnih razredov in pripadajočih prispevkov za socialno zavarovanje dopolnili dotedanjo ureditev.⁵⁴ Sočasno so določili tudi spremembo denarnih ekvivalentov naravnih prejemkov, ki so bili osnova za odmerjanje prispevkov za socialno zavarovanje.⁵⁵ Razporejanje zavarovancev v posamezne razrede, kar je imelo za posledico tudi rast vplačil oziroma premij za zagotavljanje socialne varnosti zaposlenih je zavod usklajeval v skladu z gibanjem plač. Višino prispevkov je seveda spremljala tudi rast različnih izplačil.

Italijanske okupacijske oblasti so v Ljubljanski pokrajini, v skladu z intencijo po izenačevanju z italijansko ureditvijo, razširile obseg socialnih pravic. Konec leta 1941 so uvedli izplačevanje družinskih doklad za vzdrževane družinske člane, ki so jih po jugoslovanski

⁴⁹ VAB KK 18/1942, str. 161. Verordnung über die Sozialversicherung der Notdienstpflichtigen; VAB KK 19/1942, str. 165–166. Bekanntmachung des Beauftragten für Sozialversicherung und Leiters der Sozialversicherungskasse für die besetzten Gebieten Kärntens und Krains zur Verordnung über die Sozialversicherung der Notdienstpflichtigen.

⁵⁰ VAB KK 10/1942, str. 98. 11. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse zur Ergänzung und Abänderung der 10. Bekanntmachung vom 10.9.1941 betreffend Leistungen aus der Pensionsversicherung der Angestellten.

⁵¹ VAB KK 10/1942, str. 99–108. 12. Bekanntmachung des Leiters der Sozialversicherungskasse zur Durchführung der Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung vom 15. Mai 1941 über die Regelung der Sozialversicherung; hier: Neuregelung (Erweiterung) des Umfangs und Ausmaßes der Leistungen in der Krankenversicherung.

⁵² VAB KK 26/1942, str. 233–236. Verordnung über die Neuregelung der Sozialversicherung.

⁵³ BU/SL 67/1941, str. 483–484. Provvedimenti per un primo assestamento delle assicurazioni sociali/ Določbe za preureditev socialnega zavarovanja.

⁵⁴ BU/SL 104/1941, str. 741. Modifica delle classi di mercede agli effetti delle assicurazioni sociali/ Sprememba mezdnih razredov v socialnem zavarovanju.

⁵⁵ Ravno tam, str. 743–745. Modifica dell'equivalente in denaro delle percezioni in natura agli effetti delle assicurazioni sociali/ Sprememba denarnega ekvivalenta naravnih prejemkov v socialnem zavarovanju.

zakonodaji uživali samo javni uslužbenci, v zasebnih podjetjih pa le redkokdaj. Krog upravičencev do doklad je bil s posebno uredbo⁵⁶ precej razširjen, zajemal je skorajda vse zavarovance Zavoda za socialno zavarovanje. Za novo pravico je bilo potrebno mesečno plačevati desetino zavarovalne mezde. Te pravice, tako kot v Italiji, niso bili deležni poljedelški delavci in posli v družinskem gospodarstvu. Za izplačevanje družinskih doklad so oblikovali poseben urad znotraj Zavoda za socialno zavarovanje. Ta urad, ki se je vzpostavil v začetku leta 1942 so poimenovali Blagajna za izplačevanje družinskih doklad. Upravičenci so se morali sami prijaviti blagajni. Resničnost navedb o številu družinskih članov in premoženjskem stanju so morali potrditi župnijski in občinski uradi. v končnem so v letu 1942 priznali pravico do družinskih doklad/podpor prek 7.000 zavarovancem.⁵⁷

V Zavod za socialno zavarovanje so vključili do tedaj ločene organizacije za izvajanje posameznih panog socialnih zavarovanj. Navkljub želji po centralizaciji, pa je izven Zavoda za socialno zavarovanje še vedno ostalo pokojninsko zavarovanje uradništva, ki ga je še naprej samostojno izvajal Pokojninski zavod za nameščence. Izvzetej Pokojninskega zavoda za nameščence je bila verjetno posledica dejstva, da je bila ta ustanova nosilec pokojninskega zavarovanja za uradnike tudi v drugih jugoslovanskih predelih, predvsem v Kvarnerju in Dalmaciji, kar je terjalo posebno obravnavo. Sredi maja so italijanske oblasti ukazale vodstvu Pokojninskega zavoda, da ne sme opravljati nobenih drugih dejavnosti kot z zakonom opredeljene, se pravi samo izvajanje pokojninskega zavarovanja. Za prodajo ali nakup nepremičnin, za akceptiranje ali izdajanje menic in splošno za vse dolgove in posojila, za prodajo in nakup državnih papirjev in vsako operacijo bančne narave si je moralo vodstvo pridobiti dovoljenje italijanskih oblasti. Hkrati so Italijani v zavod poslali revizorja, ki je pregledal vse dotedanje poslovanje, za korektnost poslovanja pod italijansko okupacijo pa je jamčil, tako kot pri Okrožnem uradu/Zavodu za socialno zavarovanje postavljeni italijanski komisar.⁵⁸ Malenkostna sprememba v strukturi zavoda je nastopila poleti 1942, ko so pristojnosti delegatskega zbora Pokojninskega zavoda prešle na visoki komisariat, oziroma na italijansko okupacijsko upravo, ker ga v vojnih razmerah ni bilo mogoče redno sklicevati, saj so bili vanj imenovani delegati z vsega področja, ki ga je pokrival zavod pred drugo svetovno vojno. V novih razmerah pa je ostal omejen le na Ljubljansko pokrajino. Tedaj so opravili tudi nova imenovanja v upravni odbor, revizijsko komisijo, razsodišče in rentni odbor. V bistvu je šlo za uskladitev z realnostjo, to je s področjem, ki ga je Pokojninski zavod dejansko pokrival.⁵⁹

Če oblasti že niso posegale v samo strukturo Pokojninskega zavoda za nameščence, so sredi novembra 1941 nekoliko spremenile zakon, ki je urejal upokojevanje uradnikov. Ker so bili plačilni razredi in temu ustrezni prispevki nespremenjeni že od tridesetih let, je bilo potrebno uskladiti prispevke z novimi razmerami in dohodki članstva. Prav tako so povečali minimalne invalidske in vdovske rente. Povišanja niso bila enaka za vse, temveč so bila diferencirana glede na višino rente upravičencev. Rente so bile razdeljene v tri skupine. Najnižje so najbolj okrepili, dodelili so jim 15 % dodatnih sredstev, srednje so narasle za desetinno, najvišjim so določili 5 % pribitek.⁶⁰ Negotove razmere in draginja so terjali nadaljnjo rast

⁵⁶ BU/SL 5/1942, str. 15–17. Costituzione della Cassa per la erogazione degli assigni familiari/ Ustanovitev blagajne za izplačevanje rodbinskih doklad

⁵⁷ Blagajna za izplačevanje družinskih doklad pri Zavodu za socialno zavarovanje Ljubljanske pokrajine. Letno poročilo za leto 1942, str. 2–9.

⁵⁸ Letno poročilo Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani za leta 1940, 1941 in 1942, str. 25–26.

⁵⁹ BU/SL 62/1942, str. 473–474. Riordinamento amministrativo dell' Instituto Pensioni per Impiegati della provincia di Lubiana/ Upravna preureditev Pokojninskega zavoda za nameščence Ljubljanske pokrajine.

⁶⁰ BU/SL 93/1941, str. 670–673. Modifiche alla legge sull' assicurazione delle pensioni/ Sprememba zakona o pokojninskem zavarovanju nameščencev.

dohodkov oziroma pokojnin, poleti 1942 je sledilo linearno 30 % povišanje pokojnin za dobo enega leta. Povečane izdatke je pokojninski zavod kril iz večjega priliva na račun prispevkov, ki so sledili rasti plač in z dodatno 2 % obremenitvijo delodajalcev.⁶¹

Glede izplačevanja rent velja omeniti, da je zavod izplačeval rente vsem upravičencem, ki so se znašli na področju Ljubljanske pokrajine, ne glede na kraj bivanja pred vojno. V prvih vojnih mesecih so se zelo trudili, da bi tudi tistim svojim zavarovancem, ki so ostali izven Ljubljanske pokrajine zagotovili redno izplačevanje pokojnin. Z veliko truda jim je to tudi deloma uspevalo. Zavod pa je sklenil tudi vrsto dogovorov z ustreznimi zavodi v Zagrebu in Beogradu o medsebojni pomoči oziroma uporabi teritorialnega principa pri izplačevanju pokojnin, kar naj bi urejali z medsebojnimi poboti. Težave so bile nato manjše, saj so tudi terjatve in dolžnosti na račun socialnega zavarovanja bile ravno tako predmet delitve po načelih, kakor so bila uporabljena pri delitvi jugoslovanskega premoženja po sporazumu iz leta 1942.⁶²

Vesti o problematiki socialnega zavarovanja v Prekmurju oziroma na madžarskem okupacijskem območju nimamo veliko. Pričakovali so, da bo tudi madžarski pokojninski zavod pričel z izplačili. V Ljubljani so namreč prejeli uradni dopis madžarskih okupacijskih oblasti, da naj jim posredujejo potrebne podatke o zavarovalni dobi in prispevkih za uradnico iz Lendave, ki je pri madžarskih oblasteh uveljavljala pravico do izplačevanja rente.⁶³

Summary

Insurance Companies in Slovenia during World War II

Žarko Lazarević

One of the principal characteristics of the insurance business in Yugoslavia was its fragmentation, a lack of proper organization, and an insufficient range of their services. Foreign insurance companies, especially Italian, Austrian and Czech ones, played an important role in this field. Compared to the situation in the rest of Yugoslavia, the situation in Slovenia, where the majority of the market was covered by two Slovene companies, was somewhat better. The two companies were large even for Yugoslav standards, and had a different structure of their operations. Unlike the clientele of insurance companies in other parts of Yugoslavia, most of which seemed to come from the ranks of the more affluent, the two institutions did business with people from all walks of life.

During the Second World War, Slovenia was divided among three occupation zones governed by Italians, Germans and Hungarians, who annexed these zones to their own countries. While most of the Slovene territory came under the German jurisdiction, Prekmurje in east Slovenia was under Hungary while the central Slovene territory, including Ljubljana, was annexed to Italy.

The Second World War, which in Slovenia started on April 6, 1941, denoted a radical break with tradition in insurance business as well. A thorough reorganization, aimed at dispensing with Slovene insurance companies and an introduction of insurance operations similar to those in Italy, Hungary and Germany, lasted for almost a year.

At the end of 1941, Italians prohibited all activities of insurance company subsidiaries from other parts of Yugoslavia; these had to transfer their portfolios to Italian insurance companies. While still

⁶¹ BU/SL 59/1942, str. 460–463. Modifica alla legge sull'assicurazione delle pensioni/ Sprememba zakona o pokojninskem zavarovanju nameščencev.

⁶² Letno poročilo Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani za leta 1940, 1941 in 1942, str. 30–32.

⁶³ Ravno tam, str. 30.

permitted, the operations of both Slovene insurance companies were limited to the territory within the Italian Occupational Zone; their former operations outside this territory had to be handed over to similar institutions in German and Hungarian Zones. Though the two insurance companies still carried out pension, health and accident insurance operations, these were now limited to the Italian Zone. Operations were reorganized according to the principles of insurance companies in Italy. In certain areas such as family relief, for instance, social security equities, which had previously not been covered by Yugoslav regulations or had been limited to a narrow circle of beneficiaries, were even extended.

Although the reorganization of Slovene insurance companies on the territory occupied by the Germans was similar, the Germans were much more thorough and methodical. By the summer of 1941, they have terminated the operations of former Yugoslav insurance companies, transferring them to nearby Austrian insurance companies. First they formed special offices that ensured the continuity of the Slovene/Yugoslav system of pension, accident and health insurance operations, that is the continuity of liabilities and equities. This was a necessary step because the former central offices of Slovene insurance companies had remained in Ljubljana, which was now under the Italian jurisdiction. By the end of 1942, the former Slovene/Yugoslav system of liabilities and equities was altered so thoroughly as to allow for a smooth transition to the Third Reich regulations.

Marjan Linasi

Še o zavezniških misijah ali kako in zakaj je moral umreti britanski major Cahusac¹

O knjigi Božidarja Gorjana - Boga

Konec lanskega leta je v založbi Lipe iz Kopra izšla knjiga Božidarja Gorjana – Boga z naslovom Zavezniške misije na Koroškem in Štajerskem 1944–45, operacija Avstrija. Avtor, po rodu Primorec, rojen 1924 na Premu pri Ilirski Bistrici, z družino pregnan v Ljubljano, aktivist OF in partizan, po vojni dolga leta politik in diplomat, je bil med drugim tudi namestnik političnega komisarja *Koroške grupe odredov*, enote, ki je bila ustanovljena 24. aprila 1944 in je združevala Vzhodnokoroški in Zapadnokoroški odred, 29. septembra istega leta pa je bila iz razlogov, ki so danes že nekoliko bolj jasni,² koroškim partizanom pa niso bili razumljivi ne takrat ne danes, ukinjena, čeprav naj bi po njihovem mnenju, ki ga prav tako zastopajo še danes, njeno delovanje predstavljalo »najbolj slavno obdobje koroškega partizanstva«. Letos je torej šestdeset let od ustanovitve (in ukinitve) te partizanske enote, ki naj bi bila nadomestek za koroško brigado (ki je nikoli niso ustanovili).

Zelo obširna tema o zavezniških misijah sicer ni nova in so o njej napisane knjige spominov nekaterih vodij misij, ki so izšle po vojni; tudi v slovenskem jeziku.³ S strokovno – zgodovinskega vidika je o njih pisal zlasti dr. Dušan Biber.⁴ Gotovo je, da vsi avtorji, tudi Gorjan, o temi še niso izrekli zadnje besede, vendar tudi moj namen ni, da bi k temu dodajal kaj bistveno novega. Povem lahko le nekaj svojih vtisov. Pohvalno je pri knjigi, da so na enem mestu zbrani zapisi o zavezniških misijah, zlasti tistih, s katerimi se je avtor pri svojem delovanju na Štajerskem in Koroškem v letih 1944 in 1945 srečeval sam. Je torej kombinacija avtorjevih doživetij in številne, tudi tuje literature in dokumentov iz tujih arhivov, ki jih je navedel na koncu knjige. Škoda je le, da se ni držal dosledno zgodovin(ar)skih načel glede

¹ Članek z naslovom Kako je dejansko umrl britanski major Cahusac, s podnaslovom Skrivnostna smrt na Svinški planini decembra 1944, je avtor objavil v letošnji marčevski številki revije Ampak. V tej številki Zgodovinskega časopisa predstavlja bralcem razširjeno in dopolnjeno verzijo.

² Zdravko Klanjšček v svoji knjigi *Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske 1943–1945*, Ljubljana 1999, vidi vzrok za ukinitve v dejstvu, da so se na jesen 1944 na jugoslovanskem bojišču začele sklepne operacije in priprave za osvoboditev vsega jugoslovanskega ozemlja, zato je bilo potrebno, kjerkoli je bilo mogoče, preiti od partizanskega načina vojskovanja na operacije rednih enot, brigad in divizij, ki bi lahko delovale pod neposrednim poveljstvom Glavnega štaba NOV in POS. Razlago povzema tudi Gorjan. Božidar Gorjan, *Zavezniške misije na Koroškem in Štajerskem 1944–45 : operacija Avstrija*, Lipa, Koper 2003, str. 68, opomba 35.

³ William Jones, *Dvanajst mesecev s Titovimi partizani*, Ljubljana 1962; Fitzroy Maclean, *Vojna na Balkanu*, Ljubljana 1968; F. W. D. Deakin, *Gora trdnjava*, Ljubljana 1980; Franklin Lindsay, *Ognji v noči. Z OSS in Titovimi partizani v medvojni Jugoslaviji*, Ljubljana 1998.

⁴ Dušan Biber, *Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB*, v: *Borec* 1–3, 1991, str. 77–138; isti, *Ameriške misije, slovenski partizani in prodor na sever*, v: *Zbornik Janka Pleterskega*, Ljubljana 2003, str. 417–425.

navajanja virov; tako v besedilu uporablja številne dokumente, vendar jih ne navaja v opombah pod črto. Poleg skrbnega navajanja vsebine poročil pripadnikov zavezniških misij o njihovih opažanjih pri nas pogrešam tudi njihovo globljo analizo glede na stvarne razmere. Tako prihaja ponekod do protislovnih trditev. V oči padejo še nekatere druge nedoslednosti; tako je za Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte (POOF) za Koroško vseskozi navajal kratico PNOO (Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor, ustanovljen 16. maja 1945 v Celovcu). Velika pomanjkljivost knjige za zgodovinarja je odsotnost krajevnega in imenskega kazala. Vendar se mi vse to ne zdi tako pomembno kot tisti del knjige, s katerim predvsem želim sam polemizirati, obenem pa predstaviti svojo različico dogodka, do katere sem prišel predvsem na osnovi novoodkritih dokumentov iz Arhiva Slovenije pa tudi drugih dokumentov in literature. Gre za skrivnostno smrt britanskega majorja Alfgarja Hesketha Pricharda ali majorja Cahusaca, kot je bilo njegovo skrivno ime, na Svinški planini decembra 1944. Uvod, ki ga je avtorju napisal zgodovinar dr. Marjan Žnidarič, ima sicer lep naslov Resnici na pot. Življenjske izkušnje, ki jih imam že kar nekaj, pa me učijo, da tisto, kar se samo razglša za resnico, navadno to ni; je v najboljšem primeru le polresnica. Tako postanemo nehoti bolj pozorni na posameznosti. Že v avtorjevem lastnem uvodu opazimo, da je svojo pripadnost OZNI⁵ in pozneje UDBI⁶ previdno zamolčal. Na strani 9 sicer pove, da je bil častnik obveščevalne službe pri štajerskih in koroških enotah, vendar je ta formulacija premalo konkretna. V partizanskih enotah sta bili namreč dve vrsti obveščevalcev: vojaški obveščevalci in kontraobveščevalni oficirji, ki so sodili pod OZNO oz. njeno III. sekcijo. Iz knjige torej izvemo le, da je prihajal v stik s pripadniki misij, ne izvemo pa, jih je v svoji vlogi ali tudi »obveščevalno oziroma protiobveščevalno obdeloval«. To dejstvo samo zase še ne bi bilo sporno, kajti nena zadnje so bili tudi pripadniki zavezniških misij, vsaj za pripadnike OSS velja, tudi agenti obveščevalnih služb svojih držav. Sporno je molčanje, avtorja kot tudi njegovih tovarišev, celo o pripadnosti omenjeni, različno poimenovani politični policiji. Resda še ni bilo kakega državnega organa, ki bi jih uradno odvezal od obveze molčečnosti (že vedo zakaj), toda ni verjetno, da bi potem postali kaj bolj zgovorni. Kot poznavalec koroške problematike v času nacizma in protinacističnega odpora sem torej knjigo zaradi navedenih dejstev, ki sem jih odkril takoj na začetku, še bolj pozorno prebral in kmalu ugotovil, da imamo tudi v njej opraviti s prav tistimi polresnicami, ki smo jih bili doslej vajeni v mnogih delih, ki so jih o zgodovini NOB pisali akterji sami. Vsaj za opis skrivnostne smrti britanskega majorja, ki ji je avtor posvetil celo poglavje v knjigi, to nedvomno velja. Vsekakor je potrebno upoštevati, da avtor po stroki ni zgodovinar, ker pa se je odločil napisati več kot samo lastne spomine, moramo njegovo delo pač vrednotiti z drugačnimi vatli.

Dosedanje védenje o smrti majorja Cahusaca

Zgodba o skrivnostnem izginotju oziroma smrti britanskega majorja prav tako kot zgodba o zavezniških misijah pri nas ni nova; o njej je pisalo že več avtorjev (v nadaljevanju navajam nekaj najpomembnejših). O njej sem slišal šušljati med koroškimi partizani že pred dvajsetimi leti. Vseskozi je nekako »viselo v zraku«, da so ga usmrtili partizani sami. Tudi o

⁵ Iz arhivov slovenske politične policije, Ljubljana 1996, str. 74, kjer izvemo, da je bil vodja II. sekcije OZNE za oblast Štajerske in Koroške, vendar čas ni naveden; Ljuba Dornik – Šubelj, Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo, Ljubljana 1999, str. 178 (da je bil od novembra 1944 vodja III. sekcije).

⁶ Arhiv Slovenije III, zadeva Jože Ulčar, poročilo o preiskavi, 26. 8. 1947.

konkretnih imenih se je občasno ugibalo, le dokazov ni bilo nobenih. Ob pomanjkanju dokazov pa se pogosto dogaja, da ljudje sumničijo nepravega, zato je prav, tudi najbolj neprijetne dogodke, če je le mogoče, raziskati in razčistiti, saj s tem prispevamo tudi k boljšemu počutju ljudi. Prvič sem se z zadevo podrobneje seznanil že 1985 ob branju knjige Titostern über Kärnten koroškemu »Heimatsdienst« naklonjenega beljaškega novinarja Ingomarja Pusta.⁷ Na strani 79 je primer opisan pod naslovom Genickschuß für Bundesgenossen (Strel v tilnik za zaveznika). Knjiga je, če odmislimo ideološke poudarke, glede dejstev samih dokaj realna; žal pa avtor prav tako ne navaja virov. Temo je v svoji knjigi obdeloval tudi ameriški zgodovinar, koroškemu partizanstvu naklonjeni Thomas M. Barker, zlasti v 4. poglavju z naslovom Zadnja zima: kri na snegu.⁸ Zadnji zahodnjak, ki je videl majorja Pricharda, je bil takratni vodja angloameriške misije pri štabu 4. operativne cone, partizanstvu naklonjeni, vendar do revolucije in komunizma kritični ameriški major (pozneje podpolkovnik) Franklin Lindsay, ki je vlogo misij, tudi misije Clowder ter vzroke za skrivnostno smrt njenega vodje Pricharda navedel v svoji knjigi.⁹ Domneve o partizanih kot majorjevih »likvidatorjih« so izražene v vsej našteti literaturi, nenazadnje sem jo navedel tudi sam v magistrski nalogi Koroške partizanske enote.¹⁰ V Gorjanovi knjigi lahko o britanski misiji Clowder beremo v skupno treh poglavjih, od katerih je eno posvečeno prav ugibanju o skrivnostni majorjevi smrti,¹¹ ko se avtor vseskozi vztrajno vrti okrog resnice o neposrednih okoliščinah njegove smrti in o izvajalcih, vendar je ne zapiše, pa tudi vzrokov, tako kaže, ni navedel pravih. Naročnikov pa se v svojem razglabljanju sploh ni dotaknil. Vtis imam, da o tej zadevi ve veliko več, kot pa nam je pripravljen povedati.

O najdenih dokumentih

Dokumente sem našel tam, kjer jih ne bi pričakoval; Arhiv Slovenije, njegova III. dislocirana enota jih hrani pod oznako »Zadeva Jože Ulčar«, glavnino pa predstavlja obširni zapisnik (imenovan »Izveštaj«), ki ga je spisala UDBA za Slovenijo (podpisan je podpolkovnik Mirko Zlatnar) in ga 26. avgusta 1947 napisanega v srbohrvaškem jeziku poslala zvezni UDBI v Beograd, oddelku za kadre. Poleg tega poročila sta v mapi še dva zapisnika Ulčarjevih izjav, ki jih je dal v preiskavi, prav tako v srbohrvaškem jeziku; prvi obsega tri tipkane strani, drugi, ki je preveden tudi v slovenščino, obsega dve tipkani strani. Oba sta nedatirana. Poleg teh je še nekaj manjših dokumentov: Ulčarjeva prošnja Titu z dne 21. avgusta 1947 za sprejem na »raport«, Ulčarjev dopis pomočniku ministra za notranje zadeve z dne 22. avgusta, dva članka iz Ljudske pravice (31. maja in 1. junija 1947). Vsa dokumentacija se nanaša na interno preiskavo UDBE v zvezi z domnevnimi prekrški, ki naj bi jih storil kapetan Jože Ulčar – Mirko, takrat uslužbenec UDBE za Slovenijo v zvezi z opravljanjem svoje službe, predvsem v tem smislu, da ni poskrbel dovolj, da bi strogo zaupne naloge, ki so mu jih dajali v izvrševanje, take tudi ostale. *Tudi majorjeva smrt!* Več kot očitno je, da je UDBA pri preiskavi

⁷ Ingomar Pust, Titostern über Kärnten, Totgeschwiegene Tragödien, Celovec 1984.

⁸ Thomas M. Barker, Socialni revolucionarji in tajni agenti. Koroški slovenski partizani in britanska tajna služba, Ljubljana 1991.

⁹ Lindsay, Ognji v noči.

¹⁰ Marjan Linasi, Koroške partizanske enote, magistrska naloga, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1999 (razširjena verzija pri avtorju).

¹¹ Ugibanja o Hesketh–Prichardovi usodi, str. 84–93.

zaslišala tudi druge osebe, kar se vidi iz vsebine poročila, vendar njihovih izjav v mapi ni. Tako izvemo iz omenjenih dokumentov tudi za skrivnostno smrt britanskega majorja kot tudi za podrobne okolščine, izvajalce in naročnike. Še vedno pa ne izvemo vzrokov, ki so jih naročniki očitno odnesli s seboj v grob. Pri svoji razpravi se opiram na navedene dokumente kot osrednje gradivo, zato jih v nadaljevanju ne bom posebej navajal v opombah; navajal bom druge uporabljene dokumente in literaturo. Preden razkrijem nedvoumne dokaze, ki jih prinaša gradivo, naj opišem še nekatere splošne okoliščine dogodka in glavne protagoniste.

Kdo je bil skrivnostni major Cahusac?

Namen misije Clowder, ki je delovala v okviru britanske SOE (Special Operation Executive), tajne službe za pomoč odporiškim gibanjem, ki je bila ustanovljena julija 1940 in se sčasoma razvila v zelo razvejan sistem (ukinjena januarja 1946),¹² je bil pošiljanje tajnih agentov v Avstrijo, da bi tam zanetili upor proti nacistični oblasti (vse misije so imele skrivna imena; ime Clowder sta si izmislila polkovnik Wilkinson in major Alfgar Hesketh Prichard v prvih dneh avgusta 1943, ko sta delala načrt za prodor v Avstrijo). Zlasti so ciljali na ozemlje severno od Drave, pri tem pa so računali na pomoč slovenskih, zlasti koroških partizanov, ki so jih v ta namen tudi izdatno oboroževali in opremljali iz skladišč SOE. Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja jim je nudilo pomoč, obenem pa preko njih obveščalo britansko in ameriško vlado o zahtevah za spremembo rapalske in senžermenske meje. Glavna akterja, po činu majorja, sta bila Charles Williers (skrivno ime Buxton) in že omenjeni Prichard (skrivno ime Cahusac) Njuno delovanje pa je usmerjal vodja omenjene misije, polkovnik Peter Wilkinson.¹³

Pravo majorjevo ime je bilo Alfgar (Alfred) Cecil Giles Hesketh Prichard M.C. Rodil se je 9. maja 1916 kot drugi sin Lady Elisabeth Motion. Postal je častni paž pri britanski kraljevi družini in nekaj časa pri kralju Juriju V. Bil je odličen strelec, ljubitelj športnih avtomobilov in dober letalec. Dobro se je izpopolnil tudi za radijske zveze. Nekaj časa je živel v Nemčiji (zato je tudi govoril nemško) in potoval po evropskih državah. Zaradi slabega zdravja ni bil sprejet v RAF, zato se je hotel izkazati v kakšni drugi elitni službi. Dodelili so ga misiji Clowder kot pomočnika šefa te misije Petra Wilkinsona. Iz Apulije v južni Italiji sta skupaj s podčastnikom za zveze Georghesom Hughesom 3. decembra 1943 odletela z letalom na partizansko letališče na Glamočkem polju, od koder sta se peš ali z volovsko vprego podala do Glavnega štaba NOV in PO Hrvatske na Otočcu, od tam pa do slovenskega glavnega štaba v Črmošnjicah. Odobritev Vrhovnega štaba in Tita za delovanje na jugoslovanskem ozemlju jima je že prej priskrbel William Deakin. Od tu sta se skupaj s skupino misije Macmis pomaknila v Cerklno. Prichard je ostal v Cerklnem, Wilkinson pa je poskušal prodreti v Bohinj, a mu ni uspelo, zato se je vrnil v Cerklno in oba sta se podala v Istro, da bi s podmornico odšla nazaj v zavezniške baze v Italiji. Ker pa podmornice ni bilo, se je Wilkinson podal peš v Drvar in nato z letalom čez morje v Italijo, Prichard pa se je vrnil v štab 9. korpusa in nato spomladi 1944 odšel na Koroško. Gorjan ga v svoji knjigi na osnovi lastnih spominov ob srečevanjih z njim opisuje kot hladnega, nedostopnega in zadržanega človeka; »kot da ne pripada stvarnemu svetu; in tudi ni.« Bil je formalni vodja misije, vendar so se partizanski

¹² Enciklopedija druge svetovne vojne 1939–1945, Ljubljana 1982, geslo SOE (Special Operation Executive), str. 399.

¹³ Barker, Socialni revolucionarji, zlasti 3. poglavje z naslovom 1944: SOE v glavni vlogi, str. 47–64.

funkcionarji raje zatekali k majorju Charlesu Williersu (Buxtonu), ki je bil z njim v misiji zaradi njegove večje dostopnosti in komunikativnosti.¹⁴ Iz dokumentov o Koroški grupi odredov izvemo, da se je kot odlični strelec zelo izkazal v bojih v dolini Bistre pri Črni od 19. do 24. avgusta in po bojih poslal radijsko depešo maršalu Alexandru, ki je z obratno depešo pohvalil poveljnika Vinka Simončiča – Gašperja in enote, ki so se bojevale pod njegovim poveljstvom (originala depeše o pohvali doslej ni bilo mogoče najti kljub vztrajnemu iskanju). V noči od 14. na 15. oktober 1944 je odšel čez Dravo na Svinško planino z bataljonom, ki je bil oblikovan ob ukinitvi Koroške grupe odredov, in ki ga je vodil Jože Ulčar – Mirko. Do prihoda Ulčarjevega bataljona, kot so to enoto neuradno imenovali na Svinško planino sta delovali na tem izpostavljenem terenu na stikališču slovenske in nemške etnične meje že dve četi, in sicer Bojeva (poveljnik Franc Mahnič – Boj), ki je odšla tja 24. junija, in Belinova (poveljnik Jože Belin), ki je šla tja 1. septembra 1944. Poleg teh dveh čet sta bila pred odhodom omenjenega bataljona vsaj še dva poskusa prehoda, ki pa nista uspela. Po prihodu bataljona na cilj sta se mu priključili še obe omenjeni četi, pozneje še četa, ki je delovala na Gurah med Dravo in Vrbskim jezerom in ki sta jo vodila poveljnik Anton Mivšek in politični komisar Gojko Gornik – Iztok, in nastal je nov bataljon.¹⁵ Tema o delovanju enot severno od Drave je zelo obsežna in zanimiva, vendar jo bo potrebno obdelati na drugem mestu. Tu lahko zapišemo le, da so omenjene enote delovale na izjemno zahtevnem terenu, kjer je tudi na južnem delu pogorja prevladovalo nemško govoreče prebivalstvo; zlasti to pa je večinoma sprejemalo nacistični sistem in mu zvesto služilo skoraj do konca vojne. Le redki posamezniki, ki so si upali misliti z lastno glavo, pa so bili spričo nacističnega terorja in splošnega vzdušja močno preplašeni. Partizanske enote na tem območju si tako do konca vojne niso uspele splesti niti trdne mreže zaupnikov, kaj šele oblikovati odbore OF (kot je bilo to že na ozemlju južno od Drave), kar bi bil prvi pogoj za uspešno partizansko vojskovanje. Vsemu temu so se pridružile tudi nemogoče zimske razmere, z visokim snegom in nizkimi temperaturami ter pomanjkanje streliva. Dokaj hitro se je izkazalo, da so načrti za dvig vstaje avstrijskega prebivalstva proti nacističnemu režimu zgolj iluzije, ki so jih gojili v centralah in podružnicah britanske SOE, ter njenega dvojnika, ameriške OSS, daleč od stvarnega dogajanja. O tem v svoji knjigi zelo nazorno govori tudi Gorjan.

Kdo je bil Jože Ulčar – Mirko

Kapetan Jože Ulčar, s partizanskim imenom Mirko (omenjeno oficirsko stopnjo si je prislužil že v partizanih), je bil ob dogodku star manj kot dvajset let. Rojen je bil 21. aprila 1925 na Bledu. Na Jesenicah se je v tamkajšnji železarni učil za elektromehanika. Z osvobodilnim gibanjem v okviru OF je začel sodelovati že 1941 in bil zato od 20. oktobra do 30. novembra 1941 zaprt v begunjskih gestapovskih zaporih, nato pa izpuščen. Po izpustitvi je še naprej delal v tovarni kot vajenec, obenem pa hodil v vajeniško šolo ter ob tem nadaljeval s svojo dejavnostjo za osvobodilno gibanje. V partizane je vstopil 21. aprila 1943 v 2. bataljon Gorenjskega odreda, 22. oktobra istega leta je z Zapadnokoroškim odredom prišel na Koroško (odred, pravzaprav šele štab prihodnjega odreda s četo, je bil ustanovljen 12. oktobra v Cerknem), nato je bil do aprila 1944 aktivist. Decembra 1943 sta z Matijo Verdnikom – Tomažem

¹⁴ Barker, Socialni revolucionarji, in Gorjan, Zavezniške misije, str. 85.

¹⁵ Linasi, Koroške partizanske enote, (razširjena verzija, pri avtorju). Bataljon je imel več poimenovanj: »Severni«, »Čezdravski« (Svinški), 4. bataljon Koroškega odreda.

(ranjen, umrl 1. 2. 1944; narodni heroj) kot prva partizana prečkala Dravo pri Svečah v Rožu.¹⁶ Aprila 1944 je postal politični komisar Zapadnokoroškega odreda in bil na tej funkciji več kot mesec dni, nato je bil junija postavljen za poveljnika Vzhodnokoroškega odreda, a je to funkcijo opravljal do 24. julija, odtlej pa je bil načelnik štaba odreda. Kako se je izkazal kot poveljnik v kratkem času enomesečnega poveljevanja, je težko soditi. Poznejše poročilo, Karla Prušnika – Gašperja iz časa, ko je bil Ulčar poveljnik bataljona na Svinški planini, govori o tem, da je dober vojak in strateg, vendar si zaradi svoje »prostosrčnosti« ne zna ustvariti dovolj avtoritete med partizani.¹⁷ Ni pa mu bila tuja tudi krutost. Tako se je kot načelnik štaba skupaj s poveljnikom štabne zaščite in poveljnikom 1. bataljona Vzhodnokoroškega odreda zelo spozabil nad nekim bivšim partizanom, ki je sprva dezertiral iz enote in odšel na delo v Nemčijo, nato se je vrnil na svoj dom, kjer ga je našel neki aktivist in ga pripeljal nazaj v partizane. Zasliševali so ga 18. septembra 1944 na Bukovnikovi kmetiji pod Raduho (najvišje ležeča kmetija v Sloveniji) na krut način in ga nazadnje tako tudi pokončali. O tem je aktivist napisal prijavo v poročilu svojemu nadrejenemu organu, ker se je čutil sokrivega za njegovo smrt, obenem pa prosil, naj taka dejanja v prihodnje preprečijo. Novica o krutem ravnanju se je namreč naglo razširila med partizani in civilisti, ki so se nad dejanjem trojice močno zgražali.¹⁸

Ulčar je odšel na Svinško planino sprva kot zvezni oficir med štabom bataljona in britansko misijo, ki jo je zastopal major Prichard sam, ker, kot pravijo dokumenti, mu je major najbolj zaupal. Za poveljnika bataljona je bil sprva namreč imenovan Albert Konečnik – Modras, ker pa se je zadržal južno od Drave, potem pa je iz neznanih razlogov tam tudi ostal, je bataljon pri pohodu operativno vodil Ulčar, ob prvi koncentraciji in preureditvi enot nad Pustrico 23. oktobra pa je formalno postal poveljnik. Ob zadnji preureditvi enot 18. aprila 1945 pa je bil, potem ko je bil 13. marca ranjen v roko, z dekretom odrednega štaba razrešen svoje funkcije, s čimer se je težko sprijaznil, in je med njim in novoimenovanim poveljnikom Antonom Mivškom nastal spor, ki so ga nato zgladili s pomočjo skupine aktivistov, ki je aprila prišla čez Dravo.¹⁹ S skupino ranjencev in bolničarko je odšel čez Dravo v štab odreda na zdravljenje.²⁰ Ob koncu vojne, ko so bataljonove enote zasedle več krajev na Svinški planini in okrog nje, se je znašel spet tam, in sicer v Grebinju. 14. maja jim je štab 4. operativne cone ukazal oditi z večino pripadnikov bataljona v Velikovec, kjer je bil Ulčar določen za komandanta mesta, obenem je bil imenovan za namestnika poveljnika novoustanovljenega Koroškega vojnega področja.²¹ Po odhodu partizanske vojske s Koroške po 21. maju 1945 je bil v Ljubljani na razpolago štabu 4. armade brez pravega dela, kmalu ga je s seboj na ilegalno delo nazaj na Koroško vzel major Franc Primožič – Marko. Formalno je bil šofer dr. Herberta Zaveršnika, upravnika Vojne bolnišnice JA (ki so jo Britanci tolerirali v Celovcu še do 4. avgusta 1945, ko so odpeljali čez mejo še zadnji transport ranjencev). Ponoči pa je organiziral odbore OF po terenu. Po vrnitvi v Ljubljano je bil spet na voljo poveljstvu 4. armade, kjer je urejal arhiv. Čez nekaj časa pa mu je Pavle Žaucer – Matjaž, ki se je naknadno vrnil s Koroške, povedal, da se zanj zanima britanska policija, ki da ima njegovo fotografijo in osebni opis.

¹⁶ AS II, spominsko gradivo, spomini Jožeta Ulčarja – Mirka; Josip Ulčar, Želeli smo ostati z našimi padlimi, Koroška v borbi, Celovec 1951, str. 185.

¹⁷ Glej tudi Karel Prušnik – Gašper, Gamsi na plazu, 2. izdaja, Ljubljana, Celovec 1981, str. 244.

¹⁸ Koroški pokrajinski muzej, partizansko gradivo, fasc. 52/44, poročilo okrajnemu komiteju (KPS) Črna – Mežica, 24. 9. 1944 (podpisan politični delavec Adolf, najbrž Alojz Stanta).

¹⁹ Linasi, Koroške partizanske enote, (razširjena verzija, pri avtorju).

²⁰ Anton Ikoč, Marjan Linasi, Koroško partizansko zdravstvo, na Koroškem in Solčavskem, Ljubljana 1985.

²¹ Franci Strle, Velik finale na Koroškem, 2. izdaja, Ljubljana 1977, str. 224.

Poklicali so ga na OZNO k Ivanu Mačku – Matiji, mu povedali isto in mu zagotovili službo na OZNI ter ga na predlog majorja Vlada Majhna – Rafaela, načelnika OZNE za mariborsko okrožje poslali pod lažnim imenom Ivan Pokljukar na delo v okraj Ljutomer. Tam so ga nekateri oficirji poznali pod pravim imenom, in med ljudmi se je domnevno začelo šušljati, da je spremenil ime »zaradi tistega Angleža«. Na OZNI oz. UDBI je ostal še nadalje na različnih funkcijah, tudi v Ljubljani in v Mariboru, do leta 1948. Takrat se je demobiliziral, kot piše v njegovem nekrologu, »iz JLA« (ponoven primer prikrivanja pripadnosti) in postal upravnik vajeniške šole na Jesenicah, po dodatnem izobraževanju pa obratovodja v jeseniški železnici, pozneje tudi republiški poslanec in predsednik ZB Jesenice. Umrli je nenadoma 11. januarja 1985, ko mu še ni bilo šestdeset let.²²

O uboju majorja Cahusaca, izvajalcih in naročnikih

Iz omenjenega poročila o preiskavi in iz Ulčarjeve lastne izjave je mogoče razbrati, da sta Ulčarju pred odhodom bataljona na Svinško planino naročila poveljnik 4. operativne cone *Jože Boršmer* in sekretar CK KPS *Franc Leskošek – Luka* (ki je skupaj z dr. Alešem Beblerjem prišel v osvobojeno Zgornjo Savinjsko dolino in se nekaj časa zadrževal v njej) *naj po prihodu na Svinško planino najde ugodno priložnost in »likvidira« majorja Pricharda*. Ulčar sam pravi v svoji izjavi, da mu je bila ta naloga dana kot *strogo zaupna*, vendar se je zelo čudil, ko so mu nekateri partizanski oficirji še pred odhodom namigovali, da vedo, kaj se bo z majorjem zgodilo (ali je bilo to res ali pa se je tako samo branil, je težko ugotoviti). Po prihodu na Svinško planino se je štab bataljona skupaj z britansko misijo zadrževal največ pri 2. ali Brankovi četi (poveljnik Ivan Jurač – Branko), ki je imela operativno območje na zahodni strani med slemenom planine in Krčiško dolino (Görtschitschtal) z glavnimi kraji St. Oswald, Mirmig, Hochfeistritz in drugimi; skratka, na pretežno nemško govorečem območju. Major Prichard se je pogosto gibal po terenu in iskal, tudi samostojno, zveze, v prvi vrsti s francoskimi vojnimi ujetniki. Pri nekem kmetu na Mirmigu je poiskal stik z nekim Francozom in ga poslal v Svinec (Eberstein) v dolini z naročilom, da poišče kakega nemškega podoficirja, ki bi se sestal z njim in ki naj mu tudi sam določi kraj sestanka. Ulčar je moral to očitno vedeti, zato je 3. decembra zjutraj sam napisal na listek v nemščini in v gotici navidezno sporočilo domnevnega nemškega podoficirja in navedel tudi kraj srečanja, ki naj bi bil isti dan ob dveh popoldne blizu zaselka Preiling severno od St. Oswalda, ter ga posredoval majorju. Proti domnevni javki so nato odšli Ulčar, Prichard in partizan, v dokumentu naveden kot »Puc Roman – Vajda, član Partije« (partizana s takim imenom, priimkom in partizanskim imenom na Svinški planini in tudi med koroškimi partizani ni bilo; po vsej verjetnosti je to bil R. K. – V., po domače Puc, takrat namestnik političnega komisarja bataljona, po svoji funkciji torej sekretar partijske organizacije v bataljonu; velika verjetnost je torej, da ga Ulčar ni slučajno vzel s seboj). Po določenem delu poti se je od St. Oswalda slišalo močno streljanje; pozneje se je izkazalo, da je imela neka nacistična enota (mogoče domači Volkssturm) strelske vaje. Ulčar je izkoristil priložnost in ustrelil Pricharda s strelom v čelo, kot piše v poročilu o preiskavi (Ingomar Pust, ki se gotovo opira na poročila, objavljena v časopisu Kärntner Landesmannschaft, govori o dveh streljih, in sicer enem skozi vrat in enem v tilnik, in ima verjetno prav. Sklepam, da ga je moral najprej ustreliti od spredaj v vrat, potem pa, ko je major padel na tla, in najbrž še ni bil mrtev, mu je dal še »milostni strel« v tilnik). Mrtvega majorja sta nato položila v skalnato »špiljo«, dolgo približno

²² Umrli je Jože Ulčar – Mirko, Vestnik koroških partizanov, 1–2, 1985, str. 105.

dva metra in pol, in truplo zatrpala s kamenjem in zemljo. Čevlje, vetrovko, revolver, puško in strelivo sta zakopala na drugem kraju, medtem ko sta torbo z dokumenti sežgala. Ko sta zamaskirala vse sledove v snegu, sta si potrgala hlače in umazala obleko ter se vrnila v bataljon, kjer sta soborcem pripovedovala, da so bili napadeni in da se je major izgubil. Naključje je hotelo, da je bila drugi dan, torej 4. decembra 2. četa z bataljonskim štabom v istem taboru res napadena; tisti dan se je začela širša ofenziva nacističnih sil, ki je trajala do božiča in se nato s kratkim presledkom nadaljevala. To dejstvo je dajalo odtlej dobro osnovo za govornice med partizani pa tudi med prebivalstvom, da se je Prichard predal ali bil ujet, in da jih je prav on tudi izdal, in dejanje je bilo s tem še dodatno zakrito. Ni čudno torej, da govori nacistični dokument z dne 18. januarja 1945, da je policijska četa iz Št. Andraža decembra prejšnje leto preiskala območje Svinške planine in našla tri bunkerje in da je bil neki angleški major odpeljan v Celovec. Pisec poročila pri dogodku ni bil prisoten in tudi ni pripadal nacističnim oboroženim silam, pač pa se je slučajno mudil na Svinški planini v zvezi s proučevanjem ponovne možnosti zagona rudnika sljude Št. Lenart – Golovica po partizanskem napadu 16. oktobra 1944, kar je jasen dokaz, da je novico povzel po govoricah.²³ Če bi ga bili res zajeli in prisilili k izpovedim, bi bilo gotovo prišlo do aretacij sicer redkih partizanskih sodelavcev na Svinški planini, vendar iz obstoječega gradiva ni razvidno, da bi se bilo to zgodilo. Kljub strogi tajnosti, v kateri se je usmritev izvršila, pa predvidevam, da so morali zanjo že kmalu potem vendarle izvedeti vsaj nekateri iz bataljonskega poveljstva in četnih poveljstev.²⁴ Partizani 4. bataljona so čez zimo povsem izgubili zvezo s štabom odreda na južni strani Drave, tako da je tam dolgo veljalo prepričanje, da so vsi padli. Tudi britanska letala so večkrat preletavala Svinško planino (Prichard je namreč na dan svoje smrti še zadnjič vzpostavil zvezo s svojo bazo, s kratkim sporočilom »tote tu ni kraj za gentlemana«). 27. decembra je Ulčar dal znak nekemu britanskemu letalu (z znakom SOS, verjetno s prižgano baterijo v roki, kot ga je bil naučil Prichard) in letalo je odvrгло pomoč, ki pa je, razen 1000 nabojev (in svilene srajce, narejene očitno iz padala, ki so jo slekli nekemu ujetemu nacističnemu vojaku, ki so ga nato usmrtili)²⁵ padla v roke nacističnim silam. 16. marca 1945 so letala, brez znakov, ponovno odvrгла pomoč, a je spet padla v roke nacističnih sil. Spomladi je bataljon z akcijami nadaljeval, mobilizirali so celo dva ameriška pilota – Slovenca iz Hrastnika, ki sta se očitno spustila s padali.

Britanski in ameriški oficirji iščejo sled za svojim izginulim tovarišem

Drugi dan po prihodu bataljona s Svinške planine v Grebinj (13. maja) je prišel vprašat neki britanski oficir Ulčarja, če so oni tista enota, ki je bila na Svinški planini skupaj z majorjem Prichardom. Že nekaj dni potem ga je iskal major Cramsy in mu povedal, da je mladostni prijatelj in sošolec majorja Pricharda, ter se zanimal, na kak način je umrl, češ da je obljubil njegovim staršem, da bo poskušal poizvedeti podrobnosti o sinovi smrti. Rekel je tudi, da mu je novico povedal major Charles Williers (Buxton), ki ga je sem tudi napotil, češ da je bil Ulčar Prichardov

²³ Dokument je med gradivom iz Himmlerjeve pisarne, ki so jih po vojni odnesli v nacionalni arhiv v Washingtonu; kopijo sem dobil na Inštitutu za sodobno zgodovino (Institut für die Zeitgeschichte) na Dunaju.

²⁴ Spominjam se, da mi je pred leti Anton Ikovic (že pokojni) povedal, da mu je to povedal takratni poveljnik 2. čete Ivan Jurač – Branko (tudi že pokojni). Tudi pokojni dr. Tone Ferenc mi je pred leti povedal, da mu je o tem večkrat prišel pripovedovat politični komisar takratne 4. čete Gojko Gornik – Iztok (umrl pred kratkim). Povedal mu je, da je Pricharda ustrelil Ulčar, s pripombo, da on sam pri usmrtitvi ni bil prisoten, pač pa je slišal strel nekaj sto metrov niže od tabora. 4. četa je sicer delovala na južnem delu Svinške planine, vendar je možno, da je tisti dan prišel v štab bataljona na poročanje in po nadaljnje ukaze.

²⁵ AS II, spominsko gradivo, spomini Ivana Jurača – Branka, 1961.

najboljši prijatelj, kar je v svojih depešah pogosto tudi sporočal svojim staršem v London. Starši so Ulčarju pripravljene poslati bogata darila po njegovem izboru. Ulčar je dogodek Cramsyju natančno opisal, seveda po svoje, Cramsy pa ga je z zanimanjem poslušal in ga na koncu prosil, naj mu na karti natančno označi kraj dogodka. Ulčar je to storil na svoji karti, Cramsy pa si je natančno zapisal kote. Čez dva dni je prišel major Williers z nekim poročnikom. Oba sta poznala Ulčarja že od prejšnjega leta. Zelo vljudno sta ga začela spraševati o dogodku in Ulčar jima je povedal isto kot Cramsyju. Skrbno sta si vse zapisala in mu pri tem zastavljala zelo podrobna vprašanja. Williers mu je povedal tudi, da je bil med časom, ko se nista videla, doma v Britaniji in govoril s Prichardovimi starši, ki so bili zaradi sinove smrti zelo potrti. Ponovil mu je, da so mu povedali, da jim je sin v depešah sporočal, da ima v Jugoslaviji dobrega prijatelja Ulčarja in da se dobro počuti. Povedal mu je še, tako kot že prej Cramsy, da so mu starši pripravljene v spomin na prijatelja poslati bogata darila, ter mu predlagal, naj si izbere, kar si želi. Ulčar mu je odgovoril, da so starši že tako dovolj prizadeti zaradi sinove smrti, zato noče nič razen kakšne fotografije. Williers ga je prosil, da bi šel z njima in pokazal kraj, kjer naj bi bil Prichard zajet, a mu Ulčar ni ugodil. 17. maja je poročnik, ki je prišel z Williersom, spet prišel sam k Ulčarju in se mu ponudil, da ga odpelje v Vrbo k zdravniku britanske vojske zaradi poškodovane roke, na kar je Ulčar pristal. Med potjo ga je še spraševal o Prichardu. Medtem je Williers odšel s skupino vojakov na Svinško planino iskat kraj, ki mu ga je na karti pokazal Ulčar. Našli niso nič, ker jim je Ulčar pokazal napačen kraj, tri do štiri kilometre od dejanskega kraja, kjer se je dogodek zgodil. Čez dva dni se je pri Ulčarju ponovno oglasil Williers, vendar ga je tokrat provociral in mu razburjen in v užaljenem tonu povedal, da so našli skupinski grob in da so ga odkopali, vendar med enajstimi partizani, ki so pokopani v njem, ni Pricharda. Sam naj gre z njimi na planino. Ulčar mu je na to odgovoril, da bo to storil, vendar mora najprej dobiti pisno privoljenje štaba cone, in da ima trenutno veliko dela. Williers mu je obljubil, da mu bo on priskrbel dovoljenje štaba, nato je Ulčarja še nekajkrat iskal, a ga ni našel (očitno se mu je izmikal). Pred neprijetnimi vprašanji Britancev ga je končno rešil od njih samih izsiljeni odhod partizanske vojske s Koroške po 21. maju. Britanci so torej našli grob v Schwarzwald, kjer so bili pokopani partizani, padli v napadu nacističnih enot na tabor 2. čete in bataljonskega štaba 13. marca. Iz poročila o preiskavi izvemo tudi, da je bil Prichardov grob sto metrov niže od tega groba.

Končno se je tudi ameriški major Lindsay po vojni močno angažiral, da bi našel sled za izginulim britanskim sobojevnikom. Tako piše v svoji navedeni knjigi,²⁶ da je julija 1945 na mariborskih ulicah srečal in prepoznal Ulčarja ter ga najprej vprašal za usodo majorja Pricharda. Ulčar mu je odgovarjal, tako kot dotlej že mnogim, da je Prichard padel sredi decembra prejšnjega leta v bojih z nacističnimi varnostnimi enotami.

O domnevnih Ulčarjevih prekrških

Nadrejenim v službi je bil Ulčar sumljiv, ker je bil izpuščen iz gestapovskega zapora, partizani pa so leta 1943 zaradi domnevnega sodelovanja z okupatorjem usmrtili dva materina brata (Andreja in Florjana Hudovernika). Nadležen jim je bil tudi zaradi očitkov, da uporabljajo službeni avtomobil v privatne namene, naredil pa je po njihovem še druge prekrške, kot na primer ob priliki »realizacije Nagodetove špijonske skupine« in s tem povezanega procesa, kot dobesedno piše v dokumentu. Ob tej priliki je UDBA za Slovenijo organizirala aretacijo člana tako imenovanega Salzburškega komiteja kapetana Gruma na avstrijskem

²⁶ Lindsay, Ognji v noči, str. 201.

Koroškem. Operativno skupino je vodil major Franc Stadler – Pepe (narodni heroj), v njo so vključili tudi Ulčarja, na katerega so računali, da kot bivši koroški partizanski funkcionar dobro pozna teren. Ugrabitev jim je spodletela, ker je skupina 22. maja 1947 zvečer v Rutah (Bärental) pri Podgorju (Maria Elend) naletela na koroškega mladeniča Jožeta Otoviča, ga prisilila, da se je legitimiral, nato ga je zvezala in odvedla v gozd ter zaprla v neko pastirsko kolibo, od koder mu je v noči od 24. na 25. maj uspelo pobegniti. Dogodek je prijavil na orožniški postaji v Podgorju in britanski vojaški policiji v Št. Jakobu v Rožu. Po njegovih podatkih je skupina štela 13 do 14 ljudi, izmed katerih je eden dobro govoril nemško. Trije so bili v civilnih oblekah, med njimi je bila tudi ženska. Pet ali šest jih je bilo oblečenih v avstrijske policijske uniforme, vsi pa so bili dobro oboroženi z brzostrelkami in revolverji in imeli celo angleško strojnico. S pobegom je nastala nevarnost, da bi skupino odkrili, zato se je vrnila brez opravljene naloge. Medtem ko je skupina na določeni točki čakala Gruma, da bi ga ujela, je Ulčar predlagal vodji skupine, da bi skupaj poiskali in izkopal kosti partizana Zapadnokoroškega odreda Janka Rusa – Džura z Bleda, ki je padel novembra 1943 in bil pokopan kako uro od kraja, kjer je skupina čakala. Izkop so nato izvršili, kosti in kos obleke kot dokaz, da gre res za padlega partizana, so nesli s seboj čez mejo, kjer sta jih čakala podpolkovnik Mitja Ribičič – Ciril in major Ivan More – Žan, ki sta sicer koordinirala in vodila celotno akcijo. Svetovala sta Ulčarju, naj kosti preda materi padlega partizana, ob tem pa si izmisli zgodbo, da so jih prinesli že partizani pred dvema letoma, ko so zapuščali Koroško, in jih pustili na naši strani meje, vendar jih je šele sedaj imel čas poiskati in predati. Ulčar pa se ni držal navodil, ampak je na Bledu sam organiziral pogreb svojega padlega soborca, rojaka in mladostnega tovariša ter imel govor. Oboje, tako novico o ugrabitvi mladeniča kot tudi o pogrebu z navedbo Ulčarjevega govora na njem, kjer je zelo jasno povedal, *kje* je partizan padel, in da so *šele sedaj* prenesli njegove kosti v domovino, je objavila tudi Ljudska pravica 31. maja in 1. junija 1947 (v prvem primeru seveda novinar ni vedel, da je ugrabitev izvedla UDBA, zato govori le o »tolpi oboroženih oseb«).

Ulčarjevi nadrejeni so se torej bali, da bi lahko Britanci dobili v roke obe številki časopisa, po njegovi krivdi primerjali datume in kraje ter imeli s tem jasen dokaz vdiranja UDBe čez mejo.

Strah, da bi se razkrila resnica o Cahusacovi smrti

Sodu pa je pravzaprav izbil dno dogodek, ki se je zgodil že prej v Hutterjevem bloku v Mariboru. Potem ko je bil Ulčar službeno premeščen v mariborsko okrožje, je nekaj časa stanoval tam pri svojem nekdanjem soborcu in sokrajanu Ivanu Ribiču – Stojanu. Ribič je bil med vojno kratek čas poveljnik Vzhodnokoroškega, po reorganizaciji 29. septembra 1944 pa Koroškega odreda,²⁷ takoj po vojni poveljnik mesta Maribor, ob dogodku pa je delal v Operi SNG Maribor kot režiser (študiral je namreč primerjalno književnost).²⁸ Pripravljaj naj bi knjigo o koroškem partizanstvu, zato je imel zbranih precej dokumentov, tudi takih, ki so se nanašali na britanske misije in na odnos osvobodilnega gibanja do njih. V enem izmed njih naj bi pisalo tudi, da jih ne smejo spustiti čez Dravo. 2. aprila 1947 je prijavil policiji, da je nekdo vdrl v njegovo stanovanje in mu odnesel prav te dokumente. Kot je mogoče razumeti,

²⁷ Linasi, Koroške partizanske enote.

²⁸ Enciklopedija Slovenije, 10. zvezek, str. 202, geslo Ribič Ivan.

je UDBA naredila preiskavo stanovanja (Ulčar je bil ob dogodku na terenu), pri tem pa je najbrž odkrila (in očitno zaplenila ter prebrala) tudi dokumente in zapise, ki so bili še v stanovanju; tudi vso zgodbo o britanskem majorju, ki jo je Ulčar očitno povedal Ribiču, čeprav mu je ne bi smel. Morda se je Ribič tudi nehote izdal, da zgodbo pozna; slednje iz dokumentov ni jasno razvidno. Ko so nato strogo zaslišali svojega uslužbenca Ulčarja, zakaj je povedal zgodbo Ribiču, se je izgovarjal, da ga je Ribič sprovciral, češ da o tem že tako sam mnogo ve. Začeli so tudi s podrobnejšo preiskavo vdora v stanovanje in pri tem ugotovili, da ustanovitelji v bloku dajejo o dogodku protislovne izjave. Začeli so sumiti Ribiča, da je vdor fingiral, z namenom, da bi prikrikl predajo dokumentov britanski policiji. Kot možnega posrednika in celo vlomilca je UDBA dolžila tudi Borisa Benčino, tožilca pri 43. diviziji v Mariboru, ki je pogosto zahajal v Ribičevo stanovanje, zanj pa so sumili, da je povezan z britansko policijo. Drugi tak posrednik pa bi po njihovem mnenju lahko bila Ribičeva prijateljica iz Celovca, ki je bila prej partizanka in je delala za OZNO kot obveščevalka, sedaj pa so imeli o njej podatke, da dela za britansko FSS. Preiskava pa je pokazala tudi, da o *Ulčarjevi zadevi*, torej o uboju majorja vedo že tudi mnogi funkcionarji: poleg Ulčarja in Ribiča tudi omenjeni »Puc Roman«, takrat že demobiliziran in doma v Črni, Jože Borštner, Drago Benčič – Brkin (politični komisar 4. operativne cone), Franc Leskošek – Luka, *Božidar Gorjan – Bogo*, Milan Venišnik, Matija Malešič in Egon Remec – Borut ter morda še kdo. Jasno je, da bi lahko stvar postala nerodna, če bi Britanci izvedeli pravo verzijo, torej ne samo izvrševalca, ampak *predvsem naročnika*, kar bi, skupaj z morebitnimi posledicami prej opisanega Ulčarjevega prekrška poleg velike blamaže za jugoslovansko državo bila tudi velika škoda pri njenih pogajanjih za Koroško, ki so takrat še potekala. UDBA je zato gotovo storila vse, da bi zadevo utišala. Začela je na razne načine šikanirati oba, tako Ribiča, ki se je hotel zaposliti v gledališču v Gorici, pa mu je to preprečila, kot tudi Ulčarja, ki se je zato hotel najaviti na razgovor celo k Titu. Oba je skušala kompromitirati z očitki o njuni preteklosti in domnevnem neprimernem zasebnem življenju ter ju začela s svojimi agenti zasledovati. Verjetno je bil na tej osnovi naslednje leto Ulčar tudi demobiliziran, kar pa iz najdenih dokumentov ni razvidno.

Trditev avtorja v knjigi, da je poznal zadevo, je glede na prej povedano torej resnična, vendar mi njegova trditev, ki jo pove v nadaljevanju skoraj v isti sapi (str. 85 – 86), v povezavi s prej povedanim, ne da miru. Pove namreč, da ga leta 1948 major Williers v Celovcu na vlaku ni hotel več poznati, ko sta se srečala in ko ga je poklical po njegovem prejšnjem ilegalnem imenu, čeprav sta bila med vojno mnogo skupaj in se zbližala, in da je tudi pismo, ki mu ga je poslal, ostalo brez odgovora. Če se je njuno srečanje res zgodilo 1948, po prej povedanem pa naj bi zadevo poznal, tako kot drugi naštetih (nekateri med njimi so bili prav tako kot on uslužbenci UDBE) že zgodaj v letu 1947, potem njegova trditev, da se je šele po srečanju z Williersom začel zanimati za dogajanje na Svinški planini, ne drži. Kako to, da je v svoji prizadetosti, kot pravi, mogel kar uginiti, od kot tako Williersovo vedenje? Ali ni morda kot pomemben funkcionar poznal zadevo že med vojno, če drži Ulčarjeva trditev, da so že pred odhodom čez Dravo nekateri oficirji vedeli, kaj se mora s Prichardom zgoditi? Je bil tudi on že takrat med tistimi »dobro« obveščeni oficirji? Vsekakor, če je zadevo poznal, in, kot vidimo, jo je, bi jo moral v knjigi opisati takó, kot je bila; tega pa ni storila. Zakaj ne, najbolje vé sam. Možna razlaga za tako Williersovo vedenje je, da je glede na to, da ni poznal naročila CK KPS, za smrt svojega bojnega tovariša in sonarodnjaka pač krivil vse pomembnejše funkcionarje v osvobodilnem gibanju na Koroškem; tudi Gorjana. Da so, če že niso bili vsi vpleteni, vsaj vedeli za resnico, pa o njej niso hoteli spregovoriti. In ravno tu se samo od sebe ponuja vprašanje, kaj so o nameravanem uboju takrat dejansko vedeli (in imeli z njim) še bolj odgovorni koroški partizanski funkcionarji: v prvi vrsti Gorjanov najtesnejši sodelavec Mitja

Ribičič – Ciril, ki je bil ob njeni ukinitvi še vedno politični komisar Koroške grupe odredov, nadalje Pavle Žaucer – Matjaž (sekretar Oblastnega komiteja KPS za Koroško), Dušan Pirjevec – Ahac (organizacijski sekretar Oblastnega komiteja, nato referent za avstrijske zadeve pri štabu 4. operativne cone), Karel Prušnik – Gašper (sekretar POOF za Koroško). Slednji je šel na Svinško planino z Ulčarjevim bataljonom, se tam zadrževal približno dva meseca; tudi še v času, ko se je zgodil uboj. V svoji knjigi Gamsi na plazu pove na strani 228, da je imel (skupaj z drugimi funkcionarji) po svojem prihodu iz Dolenjske, kjer se je udeležil 2. zbora aktivistov OF, tik pred odhodom na Svinško planino »važen sestanek z Leskoškom« (o vsebini ne govori). Za majorja Pricharda v svoji knjigi pove samo, da je šel z njimi čez Dravo, in nič drugega. Če je njegovo usmrtitev že zahteval CK z Leskoškom, ali bi ga kljub vsemu lahko rešili, če bi se dovolj odločno zavzeli zanj? Ali ni bilo nobene druge možnosti, onemogočiti ga, če že ni delal v skladu z njihovimi interesi, a je bil vseeno zaveznik.

Morebitni vzroki za uboj majorja Cahusaca

Po avtorjevih besedah so se koroški partizani po vojni zelo trudili najti *posmrtno ostanke* majorja Pricharda, za kar naj bi jim izrekel priznanje tudi njegov predpostavljeni, polkovnik sir Peter Wilkinson. Vprašanje je, ali je to res in ali so se res dovolj potrudili ugotoviti tudi *okoliščine*, predvsem pa *vzroke* ter *naročnike*. Obstaja vtis, da jih je pri tem nekdo vseskozi namerno vodil na napačno sled. Naknadno so ga tudi napisali na spomenik v Št. Rupertu pri Velikovcu, sicer napačno kot Hesketh-Richard, čeprav tam dejansko ne počiva. Dovolim si izraziti mnenje, da majorjeva smrt sama sedaj po vsem ugotovljenem in opisanem ni več tako skrivnostna, kot še ugotavlja v svoji knjigi Gorjan. O tem, kdo ga je ustrelil, kje in kako, gotovo ni nobenega dvoma več, kot tudi ne, ali je tisti 192 centimetrov dolgi skelet, ki sta ga 1950 našla lovca Josef Grassinger in Andreas Robitsch pod neko skalo na Svinški planini in ki ga je Prichardova mati po dolžini, zobovju in ostankih oblačil prepoznala kot skelet njene sina,²⁹ res njegov ali ne. Bistveno pa je nekaj drugega: v njegovem primeru je za razliko od drugih »likvidacij« šlo za *zaveznika*, usmrtitev sama pa *zaukazana z najvišjega političnega vrha*. Šlo je tudi za *tajno usmrtitev*, ki so jo pred drugimi partizani prikrili in jo skušali prikrivati tudi po vojni, vse do danes. Gre torej za tipičen politični umor, ki ga je težko opravičiti z bojem proti okupatorju in njegovim pomagačem ali s preprostim izgovorom, da je bila »pač vojna« (»Security Risk«, kot pravi Wilkinson v svoji knjigi, ki še čaka na slovenski prevod). Lahko ga razumemo le v kontekstu boja za oblast in za delitev interesnih območij. O vzrokih lahko samo domnevamo in so to storili v svojih knjigah že prej naštetih pisci. Ulčar je bil samo izvršitelj (kako se je počutil, ko je moral ustreliti svojega najboljšega prijatelja, najbrž ne bomo nikoli izvedeli kot tudi ne, kakšnih groženj je bil deležen za primer, če povelja ne bi izvršil), ob njem omenjeni partizan pa njegov pomočnik oziroma sostorilec. Glavni naročnik, Leskošek, kot predstojnik najvišjega organa partije, ki je bila glavni usmerjevalec osvobodilnega gibanja, je bil v času, ko je UDBA začela s preiskavo Ulčarjeve zadeve, minister za industrijo in rudarstvo, drugi po stopnji odgovornosti, poveljnik 4. operativne cone Jože Borštner, ki je naročilo političnega vrha posredoval v obliki vojaškega ukaza Ulčarju, pa minister za lokalni promet LRS. Ali je UDBA o naročilu povprašala tudi njiju, iz najdene dokumentacije ne moremo ugotoviti, če pa že je, sta ji to lahko povsem brez skrbi povedala, saj se nista imela česa bati, zato tudi ni razloga, da Ulčarjevi navedbi ter navedbi v zapisniku o preiskavi ne bi verjeli. Saj je bila UDBA le »jeklena pest revolucije« v njenih rokah in

²⁹ Pust, Titostern, str. 79–80.

rokah njunih tovarišev, preiskava sama pa tako ali tako ni bila usmerjena na razkrivanje nekega zločina in na kaznovanje krivcev, ampak na kaznovanje neposrednega izvršitelja, ker po njihovem ni poskrbel dovolj, da bi zadeva ostala v tajnosti. Če pa je že dal izjavo samo Ulčar, pa tudi ni verjeti, da bi si upal tako visoka funkcionarja »obremeniti« brez razloga.

Ob vsem povedanem se zdi manj prepričljiva avtorjeva trditev na strani 88, da je major Prichard s svojim poizvedovanjem po hišah na Svinški planini ogrožal tajnost enote in njenih maloštevilnih sodelavcev, ker naj bi opozarjal nacistične sile na njeno premikanje. Po drugi strani pa spet (pravilno) ugotavlja, da so bili partizani brez kmetij obsojeni na smrt. Gre torej za protislovni trditvi. Ne razumem, zakaj se ravno on ne bi smel približevati kmetijam, saj so se jim v iskanju hrane in informacij približevali tudi drugi partizani. Enota vendar kljub visokemu snegu ni mogla biti vsa zimo skrita v svojem taboru! Kakorkoli že, uboj majorja ni imel nobene zveze z grozljivimi zimskimi razmerami. Morda bi kot pojava (visok, angleško nemščino govoreč) res lahko zbudil pozornost nacističnih sil, ki bi ga intenzivno iskale, ga ujele in prisilile k izpovedim o partizanskih sodelavcih, vendar glede na povedano tudi to ne more biti vzrok za njegovo odstranitev. Na smrt je bil namreč obsojen že pred odhodom čez Dravo, in le vprašanje časa in primernih okoliščin je bilo, kdaj se bo sprožila eksekutorjeva pištola. Tudi kot oseba, ki edina lahko priključuje zavezniško pomoč, kot trdi avtor, jim sčasoma ni bil več potreben, saj so se te »umetnosti« pred usmrtno še naučili od njega (vendar, kot smo videli, jim tudi to ni pomagalo). Pritrdimo lahko avtorju, da je Prichard, prepričan o skorajšnjem koncu vojne, mislil le na izpolnitev svoje naloge, in tako izgubil sposobnost za stvarno presojanje vojaškega položaja, s pripombo, da avtor s tem gotovo misli na njegovo delovanje na Svinški planini. To sposobnost presoje je najbrž izgubil že južno od Drave, sicer ne bi vztrajal pri odhodu čez reko.³⁰ Še bolj to velja za njegovo presojo ljudi okrog sebe; kot angleški »gentleman«, pripadnik visoke družbe pač ni slutil, da ga lahko, ko gre za interese, ubijejo tudi njegovi zavezniki ali celo osebni prijatelji. Ravno to pomanjkanje sposobnosti presoje, ko, tako kot mnogi zahodni Evropejci še donekdavna (glej dogajanja na Balkanu v 90. letih prejšnjega stoletja), ni dojel komunistične brezobzirnosti, križane z balkansko premetenostjo, ga je stalo življenje.

Izključena je tudi možnost, ki jo ponuja avtor, da bi majorja ustrelili kakšni pripadniki prosovjetske skupine Avantgarda. Ta je, potem ko se je, prihajajoč iz Moskve s padali spustila na partizansko letališče v Beli krajini in prišla čez Savo na Štajersko, res šla čez Dravo in tudi čez Svinško planino, vendar prej, kot je nanjo prišel Ulčarjev bataljon, ki ga takrat sploh še ni bilo, in tudi odšla je z nje že pred prihodom bataljona (konec septembra ali v začetku oktobra, saj se je 11. oktobra pri cerkvi Sv. Urbana na Košenjaku njena glavovina že srečala z 2. bataljonom Lackovega odreda). V času, ko se je zgodil uboj, je omenjena skupina, močno okrnjena, delovala v okviru Lackovega odreda na sosednji, vendar oddaljeni in z Labotsko dolino ločeni Golici. Da bi kdo od njih šel na Svinško planino in usmrtil Pricharda, ni verjetno; obratno pa je res, da se je četa iz sestava Ulčarjevega bataljona, ki sta jo vodila poveljnik Anton Mivšek in politični komisar Gojko Gornik – Iztok, zaradi nevzdržnih zimskih razmer in pomanjkanja streliva umaknila na Golico in se tam za nekaj časa priključila Lackovemu odredu in Avantgardi. O tem se lahko prepričamo tudi iz knjige takratnega zveznega oficirja pri Avantgardi ali pri »Kampfgruppe Steiermark«, v kar se je le – ta po prihodu na Golico preimenovala, Ladislava Grata – Kijeva,³¹ in Milana Ževarta.³² Je pa v avtorjevih besedah, da

³⁰ Mitja Ribičič je v pismu Viktorju Avblju – Rudiju 27. junija 1944 zapisal: »Cahusac hoče na vsak način v Avstrijo... Pošiljati ga danes preko, se pravi, poslati ga v smrt, ker je fant dolg in neroden in bo zaglavlil v prvi gostilni, kjer bo prespal.« (navedel po: Dušan Biber, Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB, v: Borec 1–3, 1991, str. 98).

³¹ Ladislav Grat, V metežu, Ljubljana 1969.

³² Lackov odred, Maribor 1988.

bi pri teh »obstajal razumljiv in sprejemljiv motiv za politični umor majorja« (mimogrede: za noben umor, še najmanj za politični, ni ne razumljivega, še manj pa sprejemljivega motiva, in se mu čudim, da lahko to pove s takšno samoumevnostjo) tudi nekaj resnice. Ravno tu morda lahko iščemo osnovni vzrok zanj: križanje sovjetskih in angloameriških interesov, boj za prevlado v Evropi med (tedaj še) zavezniki ob približevanju točke, ko so eni in drugi vedeli, da zavezništvo ne bo več mogoče. Čigave interese je zastopala KPS kot del KPJ, pa je za takrat ter vsaj do leta 1948 bolj ali manj jasno. Šlo je tudi za vprašanje povojnih jugoslovanskih meja, za povojne ozemeljske zahteve, za katere so bili voditelji slovenskega osvobodilnega gibanja prepričani, da bi jih samostojno odporniško gibanje Avstrijcev s podporo zahodnih zaveznikov utegnili ogroziti. Tu pa zadenemo na širša vprašanja mednarodnih razsežnosti, ki niso predmet mojega prispevka in o katerih v nadaljevanju delno govori tudi Gorjan. Njihovo razreševanje bi zahtevalo še precej več prostora kot pričujoči zapis. Za ponazoritev si samo še priključimo v spomin besede iz omenjene Gratove knjige,³³ kjer pravi, da mu je poveljnik Glavnega štaba NOV in POS Franc Rozman – Stane ob odhodu skupine zabičal: »Gre za politično stvar in važno je dvoje: če bo kdorkoli izvedel, kdo so ti ljudje, boš ob glavo! Če kateri teh ljudi pade, preden pridete do Drave, boš ob glavo! Vrhovni štab mi je dal nalogo, da spravimo te ljudi žive do Drave...« V nadaljevanju pravi, da je tudi po prihodu na cilj, dokler je bilo to mogoče, vzdrževal največjo tajnost o skupini in njenih namenih tudi pred štabom in partizani Lackovega odreda, s katerimi je skupina vsak dan živela in se bojevala. Vtis pa imam, da je ni dokončno razkril tudi v svoji knjigi, čeprav je izšla 24 let po končani vojni.

Še o usodi nekaterih drugih pripadnikov zavezniških misij

Zdi se, kot da je z Gorjanovo knjigo, pred nedavnim objavljenim zapisom dr. Dušana Bibra³⁴ in mojim skromnim zapisom (prav tako že objavljenim),³⁵ o zavezniških misijah med 2. svetovno vojno pri nas, zlasti na Štajerskem in Koroškem, povedano vse. Pa vendar ni tako. Še vedno se najde kak drobec. Tako Gorjan kot tudi Lindsay in Biber omenjajo izginitje še več članov zavezniških misij. Med njimi tudi podporočnika Juliusa Rosenfelda in radiotelegrafista Ernesta Knotha. Po ugotovitvah vseh treh avtorjev naj bi se zdravila v neki partizanski bolnišnici, ki je bila napadena, in naj bi v njej zgorela, skupaj z drugimi ranjenci. Od znanstvenika takega formata, kot je dr. Biber, najbrž res pričakujem preveč, da bo utegnil prebrati Ikovčev in mojo skromno knjigo o partizanski saniteti, ki je izšla že pred devetnajstimi leti.³⁶ Morda bi jo lahko prebral Gorjan kot bivši koroški partizan, Lindsayu kot Američanu pa nepoznavanja vsebine sploh ne gre zameriti. Na strani 122, ko opisuje bolnišnico SVPB-SZC II v Robanovem kotu, se nama je z Ikovcem že v tistih časih zapisalo naslednje: »Pod to skalo so zgradili iz desk tudi operacijsko sobo, ki pa je niso utegnili opremiti in zaradi umika ranjencev iz Robanovega kota ni nikoli rabila svojemu namenu. V tej sobi sta nekaj dni prebivala zavezniška oficirja podporočnik Julius Rosenfeld in radiotelegrafist Ernest Knoth, oba iz New Yorka, ki sta prišla iz Koroškega odreda. Eden se je zdravil zaradi bolečin v nogi, drugi pa zaradi izčrpanosti. *Oba so morali, ne da bi to opazila, strogo nadzorovati* (podčrtal avtor). Pozneje sta šla nazaj v Koroški odred.« V seznamu ranjencev in

³³ Grat, V metežu, str. 320.

³⁴ Dušan Biber, Ameriške misije, slovenski partizani in prodor na sever, v: Zbornik Janka Pleterkega, Ljubljana 2003, str. 417–425.

³⁵ Glej op. 1.

³⁶ Glej op. 20.

osebja v najini knjigi je navedeno, da se je Knoth zdravil zaradi prehlada, Rosenfeld pa zaradi bolečin v nogi in izčrpanosti. Oba sta bila v bolnišnici samo dva dni, in sicer od 27. do 29. 12. 1944. Doslej sem pri svojem proučevanju pregledal veliko gradiva o Koroškem odredu, vendar nisem nikjer zasledil njunih imen in priimkov res pa je, da nam za določena obdobja gradivo manjka. Pač pa sem našel nedatiran zapis izjav, ki sta jih, kot piše na koncu, »dala amerikanca člana misije pri našem odredu«, podpisan pa je Grega (Maks Grenardon, kontraobveščevalni oficir pri Koroškem odredu).³⁷ Iz njunih izjav veje velika samozaverovanost. Dobro sta se zavedala, da pripadata oboroženim silam največje svetovne velesile, in vtis imam, da sta na partizane gledala skoraj tako kot na domorodce v kaki eksotični deželi. Zelo verjetno je, da gre za isto dvojico, so pa njune izjave zanimive do te mere, da se mi jih zdi vredno zapisati v taki obliki in s tako dikcijo, kot sta jih podala, s popravkom najbolj očitnih slovničnih napak in zatipkanih mest. Je pa to redok ohranjen dokument vtisov, če ne edini, ki sta jih pripadnika zavezniške misije povedala direktno partizanom. Vsi našeti avtorji knjig in razprav o misijah, tudi Gorjan, namreč navajajo tiste njihove izjave, ki so jih podali po radijskih zvezah svojim bazam ali pa šele po prihodu v svoje baze. Marsikaj nenapovedanega se je kmalu uresničilo, marsikaj se uresničuje danes, v določenih trditvah se tudi motita.

»Smatrajo naju za špijona. Toda to ni res. Špijoni sede, ne da bi to vedeli, med vami po raznih komandah mest. Midva sva prispela iskati zvezo z Avstrijci, ki je pa zaradi zavlačevanja političnih boncev nisva mogla dobiti.

Zakaj se tepete? Vse ljudstvo, koder sva hodila, je nezadovoljno z vami. Taka vojska sploh nima nikakršnega smisla. Odločili ne bodo vojne partizani, ne Jugoslovani, ne kake druge države, temveč bo odločitev takšna, kakršno bo diktiral Washington. Ker mi Amerikanci ne bomo trpeli, da bi bila vojna vsakih 25 let. Nam Amerikancem je prav vseeno, kam pripada Koroška ali Primorska ali kateri koli del vaše zemlje, le mir hočemo imeti. Koroška na primer ima prebivalce, ki govorijo slovenski in nemški. Ti prebivalci bodo vedno z zmagovalcem. Če bo oni, ki bo zmagal, govoril slovenski, bodo s Slovenci, če pa bo govoril kakršenkoli jezik, bodo z njim. Ljudska masa je oportunistična in zlati ključ odpira nebeška vrata. Mi smo za to, da se po vsej Evropi ukinejo narodnostne meje in da se vzpostavi samo ekonomske. Vi pa hočete vzpostaviti narodnostne meje in grešite isto napako, ki so jo delali vsi diktatorji, pa naj bodo Hitler, Mussolini itd. Zahtevate, naj vsi, ki so kdajkoli govorili slovenski, pridejo v vašo državo. Ker pa je čisto sigurno, da bodo ljudje, ki bodo prišli v vašo državo, nezadovoljni z vašim sistemom vladanja, kot so ljudje vedno nezadovoljni, se bo iz tega izcimila nova iredenta, ki bo pripeljala do nove vojne. Na tak način ne bo Evropa nikoli mirna. Mi pa hočemo mir, ker je le v takih prilikah možno dobro trgovati, in bo naša vlada to na vsak način dosegla. Vaš boj nima nikakega smisla.

Hočete imeti svojo lastno industrijo. Kakšno in po čemu? Vse industrijske proizvode, ki jih rabite, vam more Amerika dobavit mnogo ceneje, kot bi jih mogli vi proizvajati. Sicer pa je vaša ideja o industriji popolnoma neizvedljiva, ker boste za industrijo v prvi vrsti gradili tovarne za izdelovanje strojev. Pod takšnimi pogoji je izgradnja vaše industrije utopistična. Tudi če bi se vam nekaj takega posrečilo zgraditi, boste na eni strani zatrli izkoriščanje vaših gozdov in živinoreje, na drugi strani pa ne boste imeli kam prodajati svojih industrijskih proizvodov. Živo srebro in dragoceno železo in svinec se industrijsko sploh več ne uporablja. Vaš premož in slično sploh nima nobene praktične vrednosti.

Čudno se nam zdi, da vi Jugoslovani gledate v svojih oficirjih nekaj izrednega. Pri nas oficir sploh ne upa okrog v uniformi, ker se to zdi slehernemu Amerikancu smešno. Vi pa z

³⁷ AS III, Koroški odred – obveščevalni center, fasc. 301 – 103/ZA.

občudovanjem gledate, kako si vaši oficirji delajo iz treh ameriških uniform eno samo, kako nosijo škornje, dočim hodijo vaši vojaki okrog goli in bosí. Kaj je vaš oficir, na primer oni Benčič (Dragomir Benčič – Brkin). Ob polnoči vzame v roke brzostrelko in naredi uzbuno, čeprav smo na osvobojenem ozemlju in ni na desetine kilometrov okrog nobenega Švaba. To dela ponavadi na ponedeljek po prekrokani noči. In potem spet miting, ples, ženske in slivovic in spet uzbuna, to so vaši oficirji.

Ne moremo vas razumeti, kje ste se naučili reševati spore z revolverjem in puško. Nikdar še ni revolverski strel v kakšnem sporu imel zadnje besede. Vse to pri vas nas močno spominja na tiste čase, ko so po naših tovarnah hodili od kapitalistov najeti špijoni, iskali nezadovoljneže in povzročitelje štrajkov in jih potem za 50 centov ubijali po zakotnih ulicah. Toda mi smo pospravili z revolverskimi junaki in vaši ljudje bodo storili isto.

Vaša prehrana je čisto navadna tatvina. Kmet redi živino, vi pa pridete in jo vzamete kot v kavbojskih filmih. S tem si ljudi ne boste pridobili.

Revolucija – komunizem! Stara preživela gesla. V praksi, kot to vidite, se ne da izvesti in mi smo to rešili na drug način. Mi smo vsi delavci, vsi organizirani in imamo danes v Ameriki takšno moč, da brez privoljenja sindikata ne more biti ne sprejet ne odpuščen iz tovarne noben delavec. Seveda so tudi pri nas posamezniki, ki se ne zavedajo svojih državljanskih dolžnosti. Proti njim se mi borimo, toda ne z revolverjem v roki, ampak s počasnim in napornim delom. In to je dolžnost evolucije. Pri nas se lahko vsi narodi Evrope uče, kako se mirno in pametno vlada. To nam je dala demokracija. Seveda so nas pri evropskih narodih diskreditirali Angleži, o katerih vsi vemo, kaj naj si mislimo.«

Da bi se zdravila (pa spet oba naenkrat) v kaki drugi bolnišnici, ni znano niti verjetno. Znano je, da so gorenjski domobranci našli nekaj partizanskih bolnišnic na območju Zgornje Savinjske doline in jih požgali. Ena takih je bila bolnišnica »Nova Štifta« v Podvolovljeku, odkrita in požgana 7. januarja 1945. Okrog 15 ranjencev je bilo postreljenih, med njimi dva, ki sta bila tja prestavljena iz solčavskih bolnišnic (eden med njima je bil Francoz, Paul Bolland). Verzija, ki jo navaja Bob Perry in ki jo povzema tudi Gorjan, da sta namreč po prihodu iz bolnišnice padla v neznanih okoliščinah, v povezavi s podatkom o najdbi dveh neznanih padlih moških, ki so ju pokopali po vojni v skupni grob v Solčavi, se zdi verjetna. Spet po drugih, nepreverjenih izjavah, so ju ob koncu vojne srečali v Železni Kapli. Morda se bo tudi njuna usoda kdaj razkrila povsem slučajno, tako kot usoda majorja Pricharda.

Zadnji primer, ki sem ga sam našel v dokumentih, je primer dveh, za katera partizanski vir večkrat pove, da sta Američana, a v isti sapi, da sta pripadnika britanske SOE, in tudi po njihnih osebnih podatkih, ki so navedeni, vidimo, da sta Britanca.³⁸ Prvi je bil Georg Charles Pump, rojen 28. 11. 1903 v Hullu, po činu nadporočnik, drugi pa podčastnik (častniška stopnja ni navedena) Henry Neuman, rojen 1. 6. 1923 v Londonu. Našli so ju kurirji na Karavankah in ju pripeljali v Ziljsko četo, kjer se je z njima pogovarjal njen politični komisar Vojan Rus. Izjavila sta, da sta že nekaj časa iskala stike s partizani. Starejši med njima je že prej deloval na Siciliji in v južni Italiji, kjer je poskušal zanetiti upor proti fašizmu, sedaj pa sta bila izpuščena k partizanski skupini v okraju Tolmezzo. Z njima je bila tudi ameriška misija. Povedala sta, da sta imela s temi partizani pogodbo, da bosta preko njih pošiljala agente v Avstrijo, in da so imeli velike zahteve. V hajki sta bila njuna kolega – Američana ujeta, onadva pa sta se ločila od partizanske skupine in prišla čez Južno Tirolsko v Ziljsko dolino, kjer sta prišla do slovenskih partizanov. S seboj sta imela veliko denarja, tudi mark, ki sta jih brez vednosti partizanskih funkcionarjev delila partizanom. Tako sta partizanu – domačinu Hansu Böhmju iz Svatenj (Schlatten) pri Področci (Rosental) dala sto mark in ga

³⁸ Prav tam.

nagovarjala, da bi šel z njima ter bi ga dali v šolo (za agente) in ga spustili s padalom v Avstrijo. Partizani na to niso pristali, nakar sta mu še sama prigovarjala, naj to zahteva od njih, češ da je avstrijski državljan in da ga nimajo pravice zadrževati v svoji vojski. Ob tem sta partizanom povedala tudi, da bo Avstrija po vojni obnovljena v starih mejah; da imajo v Ziljski dolini večino Avstrijci, in podobno. V začetku novembra 1944 so ju po kurirski zvezi poslali v štab 9. korpusa, ker s štabom Koroškega odreda ni bilo kurirske zveze.

Namesto zaključka

Nekdanji predstavniki zahodnih zaveznikov pri slovenskih partizanih, zlasti na Štajerskem in Koroškem v svojih povojnih spominih pogosto tožijo nad nepripravljenostjo Avstrijcev na odpor proti nacizmu, čeprav so bili po njihovem mnenju naravni in drugi pogoji za partizansko vojskovanje v Avstriji enako dobri ali celo boljši kot v Sloveniji. Na njihove izjave se radi opirajo tudi pisci iz vrst borčevske organizacije. Hvalevredno je, da izrekajo vse priznanje partizanom in ljudstvu, ki jih je podpiralo. Žal pa pri tem pozabljajo, da so taiste velesile, ki so jih predstavljali, po vojni zaradi svojih lastnih interesov Avstrijce za njihovo pasivnost nagradile (jim priznale status žrtve nacizma, čeprav so bili v resnici sosterilci, in obnovile Avstrijo v mejah pred anšlusom), nas Slovence pa za naš aktiven prispevek h skupni zavezniški zmagi kaznovale (nam niso priznale Koroške). Kakšen smisel pa bi sploh imelo za Avstrijce tvegati oborožen odpor z vsemi posledicami, ko pa je bilo mnogo bolj elegantno mirno počakati na konec vojne? Moskovsko deklaracijo iz oktobra – novembra 1943 so namreč poznali vsi malo bolj razgledani Avstrijci, in pristavek v njej o njihovem lastnem prispevku k osvoboditvi izpod nacizma je bil le »Blažev žegen«. Vse je bilo odločeno že takrat. Jadikovanje, zlasti Lindsaya o pasivnosti Avstrijcev je torej samo golo sprenevedanje. Pa tudi glede odločitve slovenskega vodstva o prodoru na Svinško planino (če se je že kljub moskovski deklaraciji, za katero je tudi vedelo, povsem upravičeno odločilo organizirati odpor na takrat še močno slovenskem ozemlju Koroške južno od Drave in Vrbskega jezera) se postavlja vprašanje ali je bilo smiselno žrtvovati vsaj sto življenj za projekt, ki je bil že vnaprej obsojen na neuspeh.

Zusammenfassung

Über die Alliiertenmissionen oder wie und warum der britische Major Cahusac sterben musste

Marjan Linasi

Der Verfasser setzt sich im vorliegenden Beitrag mit den Umständen und Ursachen für den geheimnisvollen Tod des britischen Majors Alfgar Hesketh-Prichard (Major Cahusac war sein Deckname) auseinander, eines Angehörigen der Mission Clowder aus den Reihen des britischen Dienstes für Sonderoperationen (SOE), die sich zum Ziel gesetzt hatte, in das österreichische Gebiet einzudringen und dort den Aufstand der österreichischen Bevölkerung gegen den Nationalsozialismus zu entfachen. Seine Erkenntnisse beruhen auf dem Quellenmaterial, das er vor kurzem im *Arhiv Slovenije* (Archiv Sloweniens) gefunden hat. Major Prichard versuchte zur Durchführung seiner Aufgabe, mit der er von seinen Vorgesetzten, diese aber von der britischen Regierung, beauftragt worden war, den Stab der sog. 4. Operativen Zone (4. operativna cona – dieser waren alle Partisaneneinheiten in Štajerska/Steiermark und Koroška/Kärnten sowie in einem kleineren Teil von Gorenjska/Oberkrain und Dolenjska/Unterkrain einschließlich Primorska/Küstenland unterstellt) und die der 4. Operativen Zone unterstellte Truppe *Koroška grupa odredov* für sich zu gewinnen. Zu diesem Zweck bewaffnete und rüstete er durch Luft-

sendungen, die er koordinierte, die Kärntner Partisanen ausgiebig aus den Lagern der SOE. Schließlich wurde ihm in der Nacht vom 14. zum 15. Oktober 1944 der Übergang über die Drau ins Gebiet der Saualpe in Südkärnten ermöglicht, und zwar mit einem Bataillon unter dem Befehl von Jože Ulčar – Mirko. Vor dem Drauübertritt erteilte der Sekretär des Zentralkomitees der Kommunistischen Partei Sloweniens Franc Leskovšek – Luka, dem Kommandanten der Operativen Zone Jože Borštnar, der sich damals im oberen Talabschnitt der Savinjska dolina aufhielt, den geheimen Befehl, der an den Bataillonskommandanten Ulčar weitergeleitet wurde, nach der Ankunft auf die Saualpe, die günstige Gelegenheit zu nutzen, um Major Prichard zu töten. Über die Ursache für diese Anweisung geben die neuentdeckten Quellen keine Auskunft, man kann lediglich vermuten, dass es nicht im Interesse der slowenischen Volksbefreiungsbewegung lag, dass Prichard eine eigene österreichische Widerstandsbewegung unter dem Schutz der westlichen Alliierten gründen würde. Das könnte, so nahm die slowenische Führung an, die slowenischen Forderungen nach Grenzverschiebungen nach dem Zweiten Weltkrieg gefährden, nämlich den Anschluss Kärntens an Nachkriegsjugoslawien. So beschloss die politische Spitze der slowenischen Befreiungsbewegung, Prichard als Hauptvertreter der Interessen der westlichen Alliierten heimlich zu beseitigen. Die geheime Liquidierung vollstreckten Ulčar und der Stellvertreter des politischen Kommissars des Bataillons am 3. Dezember 1944 oberhalb von St. Oswald im westlichen Teil der Saualpe. Die Leiche wurde von zwei Jägern im Jahre 1950 gefunden. Unmittelbar nach dem Krieg suchten britische Offiziere Ulčar auf, um sich nach dem Schicksal ihres Kompatrioten, Mitkämpfers und sogar Jugendfreundes zu erkundigen, doch dieser gab ihnen falsche Antworten. Um unangenehme Fragen zu entgehen, zog er sich nach Slowenien zurück und fand eine Stelle bei der jugoslawischen Geheimpolizei (UDBA), die später in einer internen Untersuchung feststellen musste, dass er das Geheimnis von der Hinrichtung des Majors Prichard doch nicht für sich behalten hatte. Die Bekanntmachung dieses Ereignisses und die Mittäterschaft der damaligen jugoslawischen Behörden (beide Auftraggeber waren nämlich zur Zeit der Untersuchung Minister der slowenischen Regierung) wäre eine große Blamage für den jugoslawischen Staat gewesen, der damals auf diplomatischem Wege um den Anschluss Kärntens kämpfte. Aus diesem Grund tat sie alles, was in ihrer Macht stand, um den Vollstrecker mundtot zu machen. Der Verfasser stellt fest, dass es sich im Falle von Major Prichard um einen typischen politischen Mord handelte, der Befehl dazu erging vom höchsten politischen Gremium. Politischer Mord, geheimer Mord und Mord an einem Alliierten, all das gibt ein typisches Bild vom Handeln einer engen Gruppe von Personen der damaligen Kommunistischen Partei Sloweniens ab. Darin sieht er ein Muster für ähnliche Vergehen, vor allem für die Massenhinrichtungen der Nachkriegszeit.

Todor Kuljić

Tito u novom srpskom pokretu sećanja

Istorijsko pamćenje oblikuju tri glavna u različitoj meri institucionalizovana idejna činio-ca: kultura sećanja, istorijska nauka i primarno iskustvo (Hockert 2001). Istorijska nauka nema uvek monopol na posredovanje prošlog. Što je prošlost bliža, to je uticaj aktuelnih interesa u njenom posredovanju snažniji. Primarno iskustvo je lično proživljena prošlost. Javne kulture sećanja preinačuju viziju prošlosti u skladu sa vrednostima koje određuju tekuću političku kulturu. Kolektivno pamćenje povezuje nosioce sećanja u žive zajednice sećanja sa naročitim osloncima (porodicu povezuje porodični foto album, članove partije istorijat partijske borbe, naciju zajednička prošlost, jezik i manje ili više fiktivno poreklo). Kolektivno pamćenje smešteno je u poretku sećanja i povezano sa grupom, pa se stvaraju oštro suprotstavljeni rivalski sklopovi sećanja: jedan sklop čine novi pokušaji da se kvislinzi preoblikuju u patriote, a drugi sklop sećanja neguju žrtve fašizma sa sopstvenim tumačenjem i vrednovanjem prošlog. Javna kultura sećanja oblikuje se u skladu sa idejama i vrednostima koje su u središtu tekuće političke kulture i u kojima se prožima više perspektiva: lične, tradicionalne, službene. Selektivna lična sećanja brane integritet ličnosti, javna štite grupni interes. Odnos između ovih sećanja nije uvek skladan, već složen, prepun prožimanja, dopunjavanja i suprotstavljanja.

U rasponu manjem od pola veka Jugoslavija se suočila sa dve radikalne prerade prošlosti: autoritarno-internacionalističko prevladavanje prošlosti 1945. i restaurativno, pluralističko-nacionalističko od 1990. Teško je reći koja je prerada prošlosti bila isključivija, a budući istoričari celovitije će oceniti dubinu diskontinuiteta i revizionizma vlastite struke. Poslednji građanski rat zamrsio je i dramatisovao idejne i naučne tokove. Zgusnuo je i pojednostavio strasti i složenost stvarnosti sveo na dva pola: od bratstva i jedinstva do Jugoslavije kao iluzije i tamnice, od užarenog titoizma do vehementnog antititoizma, od samoupravljanja kao istinske demokratije do totalitarnog socijalizma. Mesto Tita i socijalizma u novom poretku sećanja radikalno je izmenjeno. Lična i organizovana sećanja na Tita, kao ključnog simbola jugoslovenskog socijalizma su šarolika i stalno se menjaju u zavisnosti od potreba sadašnjice. U tom previranju stvaraju se i osobene zajednice pamćenja. Za zajednicu pamćenja ključno je pitanje »šta se ne sme zaboraviti«. Sećanje na mrtve i na žrtve je naročito osećajan segment društvenointegrativnog znanja. J. Asman /*Assmann*/ tvrdi da se svakih 40 godina odvija smena epoha u kolektivnom sećanju, tj. onih situacija kada se »profil sećanja jednog društva vidljivo pomera«. Pamćenje novih generacija potresa kontinuitet, zbog čega biva ugroženo živo sećanje, a oblici kulturnog sećanja, koji stupaju na mesto komunikativnog pamćenja, osporavaju se. Ovo otuda, jer nestaju živi svedoci, ali i zato što generacije različito ocenjuju prošlost. Gledanja na socijalizam i Tita menjala su se još brže od uobičajene spontane smene generacijskog pamćenja. Nosila ih je najpre (1) antistaljinska generacija koja se formirala u sukobu KPJ i IB, zatim (2) generacija formirana 1968, koja je ovaj režim posmatrala kao birokratsku deformaciju izvorne komunističke ideje, potom (3) antikomunistička i nacionalistička generacija formirana tokom raspada SFRJ, koja je u Titu i socijalizmu videla upropastitelja nacionalnog interesa, i napokon (4) tzv. e-mail generacija koja se formira početkom 21. veka, ili generacija posnih patriota, koja socijalizam ne nosi u iskustvu već ga

posredno prima kao autoritarnu i stabilnu prošlost. Ovde bi ukratko trebalo pokazati kako se početkom 21. veka pamćenje na Tita iskazuje u (1) javnoj kulturi sećanja, (2) historiografiji i (3) svakodnevnici običnog pojedinca.

1. Tito u javnoj kulturi sećanja

U svakoj epohi pogled na prošlost oblikuje se u važnoj meri unutar sklopa aktuelne dominantne kulturne hegemonije vladajuće grupe, pa treba najpre rekonstruisati taj idejnoideološki sklop i njime tumačiti prioritete tačke pamćenja i poimanje istorijskog determinizma. U globalnim razmerama više od pola veka nepoljuljana vizija stabilnog socijalizma nametala je drugačije vidjenje presocijalističke prošlosti od poslehladnoratovske, koja jeste, doduše, obogaćena distancom, ali i novim isključivostima. Nove jednostranosti nisu plod samo tekućeg antikomunizma, nego i zasićenosti bivšom komunističkom selektivnom vizijom prošlosti, pa se reakcija javlja lako u isto tako jednostranom obliku. Dakle, kultura sećanja socijalizma takodje je odgovorna za poslesocijalističku kulturu sećanja. Krajem 20. veka u središtu nove restaurativne prerade istorije u Jugoslaviji je ličnost i simbol Tita. Uz demonizaciju njegovog lika trebalo je dovesti u sumnju i idejni sklop u kom je stvarana Titova harizma.

Titova harizmatizacija bila je dugo uokvirena antifašizmom i antistaljinizmom. Izmena odnosa prema Titu iziskivala je rušenje ovih okvira, pre svega antifašističkog. U atmosferi normalizovanog nacionalizma uvek je antifašizam nepoželjan, a u klimi antikomunizma fašizam postaje čak salonski. Jer pozivati se na fašiste, znači pozivati se na najdoslednije antikomuniste. Ove okolnosti bi se mogle možda i ignorisati da je reč samo o ponašanju salonske inteligencije, koja od politike pravi modu. Pre će biti da je reč o dubljoj konzervativnoj sklonosti današnjih vladajućih elita i državnog vrha da se neutralizuje fašizam i rastereti nacionalna prošlost. Jedan doskorašnji predsednik Jugoslavije pre nekoliko godina javno se založio za skidanje fašističke hipoteke sa Ljotićevog Zbora¹, a M. Nedić je na predlog doskorašnjeg predsednika SAN-u uvršćen u zbornik »Sto znamenitih Srba«². Anti-antifašizam pomenutih uticajnih ličnosti samo je vrh masivnijeg ledenog brega, čiju osnovu predstavlja neskriveni zaokret udesno srpske stvaralačke inteligencije (Kuljić 2003). Na delu je bila brza masovna konverzija stvaralačke inteligencije od internacionalizma ka etnokratskom liberalizmu, od antifašizma ka anti-antifašizmu. U sklopu ove konverzije izmenjena je uloga antifašizma i njegovog dosadašnjeg domaćeg ključnog ličnog simbola J. B. Tita.

U tu svrhu najpre je valjalo stvoriti novi poredak sećanja, tj. normalizovati nacionalizam i dovesti u sumnju antifašizam. Poznato je da je antifašizam u socijalizmu imao važnu ideološku ulogu u imunizaciji režima od kritike. Ratne antifašističke zasluge pravdale su mirnodopske propuste. Antifašizam je bio kruna svih oslobodilačkih ratova i središnji sadržaj oslobodilačke kulture sećanja komunista. Oslanjao se na dualističku viziju rata sa odveć kruto suprotstavljenim pozitivnim i negativnim junacima. Komunistička klasna nadetnička vizija rata ublažavala je etničke sukobe, a dekretirano sećanje preko bratstva i jedinstva dugo je kosmopolitizovalo trusni prostor. Antifašizam je pravdao vlast komunista, ali i međjunacionalnu trpeljivost. Medjutim, svaka ideološka prenatlaženost stvara zasićenost i otpor. Erozija antifašizma ubrzana je kada je otpor njoj postao nekažnjiv. Sa slabljenjem pretnji od SSSR-a oslabila je

¹ Intervju predsednika DSS Vojislava Koštunice (1996), glej: <http://www.dss.org.yu/arhiva/intervju96.html>.

² Intervju D. Medakovića (1993) in Serbian Unity Congress, glej: www.suc.org/culture/library/OCI/zablude-i-greske-43-04-24.html.

aktuelnost antistalinizma, a prvi nagoveštaj erozije antifašizma u Jugoslaviji bio je protivrečni spoj nacionalizma i levice još krajem 1980-ih. Tada je i ukinuta službena zaštita Titovog kulta, čijim kastriranjem je antifašizam primio nacionalnu boju. U građanskom ratu antifašizam nije iščezao, ali mu je izmenjen sadržaj. Novi »patriotski« heroji potisnuli su komunističke ustanike. U Srbiji je antifašizam postao suvišan tek u drugoj fazi konverzije posle pada Miloševića, kada je odmah normalizovan etnokratski liberalizam, preko spoja nacionalizma i liberalnog antitotalitarizma u obrascu »demokratskog nacionalizma«. Analizom srednješkoljskih udžbenika istorije može se uočiti da je erozija antifašizma u Hrvatskoj krenula još početkom 1990-ih (intronizacijom domobranskog antifašizma i rasterećenjem ustaštva od fašizma), a u Srbiji desetak godina kasnije (proglašenjem Ravnogorskog pokreta antifašističkim). U Miloševićevom režimu antifašizam je modifikovan, ali ne i revidiran, jer je SUBNOR */Savez udruženja boraca/* bio važno krilo SPS-a. Neravnomerno slabljenje antifašizma praćeno je neujednačenim slabljenjem Titovog kulta u službenom poretku sećanja: nisu svuda rušene Titove biste, niti menjane ulice sa njegovim imenom. Detitoizacija je zavisila od procene vladajućih snaga koliko Titovo ime može koristiti u pravdanju nove politike, ali i od otpora lokalnih vlasti.

Bilo bi površno eroziju antifašizma objašnjavati samo lako razumljivom činjenicom da kod svakog nacionalizma slabi kritičnost prema fašizmu i da iskreni nacionalista nikada ne može biti dosledni antifašista. Uzroke slabljenja antifašizma treba tražiti u višeslojnom procesu ne uvek vidljivih krupnih promena epohalne svesti s kraja 20. veka: (1) opšti zaokret epohalne svesti udesno, normalizacija liberalizma i demonizacija socijalizma su razlog potiskivanja antifašizma i normalizacije antitotalitarizma; (2) ovi opšti činioци na Balkanu prelamali su se kroz lokalne okolnosti međunacionalnog sukobljavanja i građanskog rata. U Istočnoj Evropi antikomunizam ima već decenijski kontinuitet, što je inače retkost kod političkih strasti visokog intenziteta. Nacionalne homogenizacije u obnovljenom kapitalizmu tražile su novu idejnu organizaciju političke mržnje. Tito se sada javlja kao negativni komunist i mrzitelj nacionalnog. Titovi protivnici postaju pozitivni junaci i branitelji nacionalnog kapitalizma. Antifašizam je osporen, ignorisan ili preakcentovan.

U tom cilju je s vrha dozirana revizija istorije u kojoj se kvislinško društvo Hitlerovih saveznika na Balkanu predstavlja kao žrtva, a njihove žrtve demonizuju se kao dželati. U Srbiji je skoro normalizovano novo obrtanje perspektive. Na sličan način u Hrvatskoj je Blajburg */Bleiburg, Pliberk/*, kao »mesto nedužnog stradanja nacije«, zamenio Jasenovac, a u Sloveniji je novo mesto sećanja Kočevski Rog. Novi nacionalni patriotizam konstruiše se opet kao zajednica žrtava i rehabilituje (martirologija Nedića, kvislinga i četnika kao komunističkih žrtava). Napor da se realnost kvislinštva progna iz sećanja i obznani istorijska normalnost Ljotića i Nedića, podudara se sa nastojanjem da se žrtve fašizma optuže za novo uznemiravanje. Komunisti su glavni krivci za trajnu prezentaciju naše saradnje sa fašizmom, zato treba obrnuti perspektivu i antifašizam optužiti kao nepotrebnu provokaciju okupatora. U pozadini ove verzije osude antifašizma je neistorično i shematsko sučeljavanje revidirane herojske i državotvorne ideje u srpskoj istoriji, tj. novo vidjenje buntovnika kao upropastitelja, a kompromisera kao graditelja. Antifašizam se svrstava u štetan i iracionalni bunt, a kvislinštvo u razumnu nacionalnu politiku. Tito se od heroja preobražava u upropastitelja. Kod nacionalističkih konzervativaca Tito je neprijatelj nacije, a kod liberala je totalitarni protivnik pravne države. Prva struja njegov antifašizam smatra štetnim, a druga iznudjenim. Antititoizam teče u znaku antipatriotske i antitotalitarne retorike.

Naredni korak u relativizaciji antifašizma je širenje ideologije o nultom času, tj. novom početku autentične istorije. Uočavanje različitih godina, kao ključnih i prekretničkih, uslovljava različito centriranje sećanja, tj. izbor sadržaja oko prioritarnog datuma kod izbora sadržaja

sećanja. Međutim, isti datum može usloviti i različiti odbir sećanja. Danas se npr. 7. 7. 1941., bivši Dan ustanka Srbije protiv fašizma, tumači kao dan »kada je Srbin ustao na Srbina«. Ili dok Srbi pamt 1991. godinu kao godinu secesije, Hrvati na nju gledaju kao na početak nezavisnosti vlastite držve. Postoji čitava onomastologija oznaka za prekretnička zbivanja i godine: revolucija, zaokret, rez, prelom, raskršće. Od izbora ključnih godina zavisi i ocena istorijske funkcionalnosti antifašizma. Ne menja se samo vizija dželata i žrtava, nego se intronizuju i subjekti nove revolucije: više to nisu antifašisti, nego antikomunisti svih boja (od fašističkih do liberalnih). Danas je preko prohodnog antikomunizma najzgodnije diskreditovati mondijaliste i internacionaliste koji razbijaju homogenost nacije. Titova parola *bratstvo-jedinstvo* je sinonim fatalno pogrešne politike. U konzervativnom prekrajanju istorije antifašizam redovno je na udaru. Relativisanjem antifašizma stvara se prostor za intronizaciju novih nacionalnih oslobodioca i normalizaciju nacionalne države. Treba li npr. uopšte pominjati da hilendarski identitet nije spojiv sa antifašizmom. Premda autoritarno nametan, antifašizam je gotovo pola stoleća bio važan sastojak identiteta jugoslovenskih naroda i realni oslonac njihovog zajedništva. Upravo zato se konzervativci danas trude da u borbi protiv ostataka ovih ideja najpre relativizuju antifašizam, koji nije homogenizovao nego cepao naciju na fašiste i antifašiste.

Treća verzija relativizovanja antifašizma je uključivanje u subjekte antifašizma raznih nacionalističkih grupacija. U novim srednješkolskim udžbenicima u Srbiji govori se o dva antifašistička pokreta u Srbiji: partizanskom i četničkom, a u Hrvatskoj i Sloveniji su domobrani uključeni u antifašiste još pre desetak godina. Pošto se Evropa još uvek ne odriče antifašizma kao ključne moralnopolitičke vertikale, to su balkanski nacionalisti prinudjeni da se prilagođavanju ovom kursu uključivanjem u antifašizam najčešće pasivnih nacionalističkih snaga iz 2. svetskog rata.

O borbi oko nametanja novog poretka sećanja svedoči i konkurencija žrtvenih grupa: sukob oko monopola na patnju između žrtava fašizma s jedne (Hitlerovih i kvislinških) i žrtava socijalizma s druge strane (Titovih i komunističkih). Javna kultura sećanja odvaja se od privatnih uspomena i institucionalizuje oko novih žrtvenih sadržaja. Govor o komunističkim zločinima postaje medijski prohodan jer pravda mnoge nove zaokrete. Stvara se nova ortodoksija selektivnog sećanja, pa ono što se u nju uklapa važi kao autentično, a ono što se ne uklapa odbacuje se. Socijalizam se preobražava u totalitarizam, komunisti u dželate, a Tito u ključnog upropastitelja. Službeno pamćenje je preko noći glavnog usrećitelja pretvorilo u ključnog krivca za nacionalnu katastrofu.

Politicizacija prošlosti prisutna je u svim zemljama bivšeg socijalizma. Sećanja razraduju političke partije: neke koriste poslekomunističku nostalgiju za sticanje podrške, druge i dalje demonizuju socijalizam i hvale se antikomunističkim otporom. Poricanje prošlosti ima različite verzije: umereniji struje zadovoljavaju se kritikom socijalizma, radikalnije traže odmazdu. Najopštije govoreći kod nas su još uvek prisutna tri obrasca tumačenja istorije 20. veka: komunistički, mitsko-nacionalni i samokritički-pluralistički. Svaki ima umereniju i radikalniju verziju.

2. Tito u revidiranoj srpskoj istoriografiji

U kriznim periodima slabi i gubi se razlika između vrsta i posrednika znanja o prošlosti, između kolektivnog pamćenja i istorije, između istoričara i ljubitelja istorije. Ljubitelji istorije krajnje selektivno uprošćavaju sliku prošlosti, ali i sami istoričari koriste autoritet struke u političkoj javnosti. Profesionalni istoričari nemaju ekspertski monopol. Ljubitelji istorije su tvorci istorijske kulture, pre svega u medijima. Osim toga višeslojni kompleks istorijske

kulture oblikuje i oralna istorija, tj. porodični razgovori za stolom i medju prijateljima. Neretko i mediji odredjuju šta je istorijski prihvatljivo. Potreba za stvaranjem smisla posredstvom istorijske priče još je akutna. Prošlost u obliku mita više doprinosi homogenizovanju nacije nego kritička istorija. M. Alblas *Halbwachs*³ je razlikovao kolektivno pamćenje grupe i racionalno istorijsko pamćenje. Istorija obrađuje delove prošlosti koji su u kolektivnom pamćenju prepušteni zaboravu. Otuda istorijska nauka nije jednostavno institucionalizovano produženje kolektivnog pamćenja. Ona se otima imperativima kolektivnog pamćenja, tako što traga za protivrečnostima, a ne za skladom. Kolektivno pamćenje retušira prošlost, uopštava fragmente, gradi skladnu priču i na taj način iskrivljava prošlost. Tamo gde se razlika između istorije i pamćenja ukida na račun imperativa ovoga drugog, iščezava zajedno sa istorijom jedino sredstvo kritike javne upotrebe prošlosti preko kolektivnog pamćenja. P. Nora je još oštrije razdvojio istoriju od pamćenja (Nora 1989: 8–9). Pamćenje vraća sećanje u sakralno, istorija ga otuda proteruje, pamćenje izrasta iz grupe i pripada grupi, istorija pripada svima i nikome. Dok je pamćenje apsolutno, istorija poznaje samo relativno znanje. Pamćenje je slepo za sve, osim za grupu koju povezuje. Istorija je permanentna sumnja u pamćenje i njena uloga je da ga potisne i razori.

Ne samo za političare, nego i za mnoge istoričare prošlost nije ključ za razumevanje sadašnjosti, već su potrebe sadašnjice ključ za preradu prošlosti. Na Balkanu su se misao o društvu i s njom povezana slika prošlosti teško izdizali iznad protivrečnosti prostora, i otimali od imperativa ideologije i kolektivnog pamćenja. Postojanost naučnika često je bila labilna, kolebajući se u širokim amplitudama između apologije tekućeg i demonizacije minolog režima i njegove ideologije. Žestina u kritici socijalizma može se tumačiti i pokušajem iskupljenja zbog njegove ranije bezrezervne apologije. Ocena Tita je u poslesocijalističkoj istoriografiji temeljito izmenjena. Tito je s razlogom skinut sa pijedestala nedodirljivosti, ali je novi pristup stvorio niz isključivosti. Proučavanje istorije u misli o društvu jeste odgonetanje složenosti, koja ne gleda sadašnjost samo kao rezultat prošlosti, nego pokušava da raspozna uticaj prošlosti i na budućnost.

U tom sklopu treba biti kritičan i prema istoričarima. I istoričari lako poistovećuju vlastite želje i vizije sa konstruisanim konačnim stupnjem razvoja, pa njihova savremena obrada socijalizma teče unutar poredaka sećanja nove liberalne i konzervativne teologije. Manje ili više latentno i kod njih je prisutno uverenje o kraju istorije koje je ugrađeno u opredeljenje. Ovo uverenje gradi tvrdi poredak sećanja, kao okvir prerade komunističke prošlosti. Osim toga, i istoričari su prinudjeni da u dobu burnih preloma uskladjuju vlastiti biografski kontinuitet sa istorijskim diskontinuitetom, vlastito samopoimanje sa izmenjenom službenom vizijom društva. Istoričari, ništa manje od svojih savremenika, preusmeravaju svoja sećanja i distanciraju se od vlastite prošlosti. Retrospektivni rad na prepisivanju pojedinačnog pamćenja i oštar rez u biografijama balkanskih istoričara (bivših komunista) nameće potrebu da se govori o novom tipu sećanja, savladanom sećanju. Po svemu sudeći, antifašizam je ključni sadržaj koji treba savladati u stvaranju novog profesionalnog i političkog identiteta i prilagodjavanju novom poretku sećanja. Antititoizam je novi ključni simbol javnog poretka sećanja i nove lične jednačine istoričara konvertita. Srpska istoriografija je od glorifikacije »najvećeg sina naših naroda« preko noći prešla na demonizaciju »kumrovačkog dželata«.

Dugo je Tito u dekretiranom komunističkom pamćenju bio oličenje antifašizma, anti-staljinizma i internacionalizma, pa je uz demonizaciju njegove ličnosti rušen i okvir njegove

³ Maurice Halbwachs, *Kolektivni spomin (La mémoire collective)*, Paris, 1968), Studia humanitatis, Ljubljana, 2001.

ranije harizmatizacije. Antistaljinizam je u političkoj preradi istorije postao neaktuelan čim je oslabila pretnja od SSSR-a, ali je stanje sa antifašizmom bilo složenije. U Evropi je antifašizam još uvek ključna moralna idejnopolićka vertikala, pa je na ovom planu demonizacija Tita bila složenija. Poslekomunistićka historiografija konstruisala je nove antifašistićke subjekte (ćetnike i domobrane) i »trezvene patriote« (kvislinge). Socijalistićka prošlost još uvek je živa, ali sada ne kao uzor, već kao negativna slika koja ne treba da išćezne, već da stoji kao opomena i primer slabljenja i razdrobljavanja nacionalnog jedinstva. Personifikacija te negativne slike je Tito, više kod srpskih nego kod hrvatskih istorićara. Kod savremene srpske inteligencije može se uoćiti nekoliko talasa manje ili više iskonstruisanih ųrtava kao osećajne osnove novih historiografskih jednostranosti: Titove ųrtve su ćetnici, kvislinzi, Srbi pali na Sremskom frontu i u odmazdi oslobodilaca 1944–45, zatim inforbirovci, rankovićevci 1966. i liberali 1972. Ovom sledu dodaju se i Miloševićeve ųrtve iz 1990-ih. U Hrvatskoj su rehabilitovani domobrani, delom i ustaše, zatim ųrtve Blajburga iz 1945. i ųrtve »hrvatskog proljeća 1971«. Oživljavanje tabuizirane istorije, utemeljeno novom ųrtvenom svešću, neretko završava u ekstremima. Apsolutna moralna superiornost ųrtava komunistićkih režima svuda je metapolitićko jezgro novog prevladavanja prošlosti.

Komunistićka dihotomna shema o revoluciji i kontrarevoluciji ukinuta je i potisnuta novim isključivim shemama: patriote-izdajnici, mondijalisti-demokratski nacionalisti, totalitarizam-demokratija, komunisti protiv svih drugih. Istorijski kontinuiteti i dugi procesi danas se ne shvataju u socijalnom nego u nacionalnom duhu i povezani su sa raznovrsnim teorijama zavere. KPJ je prevedena iz oslobodilaćke u totalitarnu snagu, slika prošlosti, dugo centrirana oko Titovog kulta, je demonizirana, a ųrtve komunizma (nacionalisti i kolaboracionisti) su rehabilitovane i proglašene istinskim patriotima. Ovo izvrtanje ima dubljeg smisla. Ranije sećanje na borbu partizana je posredovalo ųeljene vrednosti kao ųto su internacionalizam, bratstvo-jedinstvo i multikulturalizam, pa je komunistićka kadrovska uprava na autoritaran naćin pomagala kosmopolitizaciju Balkana. U izvesnom smislu socijalizam je bio u XX veku snaga globalizacije na eksplozivnom Balkanu. Danas su aktuelni pokušaji da se Titov socijalizam denuncira po Fireovom modelu, tj. poricanjem komunistićkog antifašizma, jer je tobože bio iznudjen, zloćinaćki i totalitaran. Malo je istorićara koji su aktivno reagovali na stereotipe o Titu, ćak i kada se sa njima nisu slagali. Diskreditovanje komunistićkog izbalansiranog jugoslovenstva i antifašizma je u središtu revizionistićke istorijske politike (Kuljić 2002).

Srpska historiografija stoji pod snažnim pritiskom novog antikomunistićkog poretka javnog sećanja, gotovo u istoj meri u kojoj je komunistićka historiografija ranije osmišljavala dekretirani antifašizam. Istraųivaćki prioriteti se pomeraju od Titovih zasluga ka Titovim promašajima. Lako je pojmljivo ųto više nisu aktuelni Titovi uspesi (u privredi, diplomatiji i obezbedjenju nacionalnog mira), već ųrtve Titove politike. Ali je neverovatno sa kojom brzinom je srpska historiografija naćinila zaokret od glorifikacije Tita ka njegovoj demonizaciji. Antititoizam je kod inteligencije postao salonski deo identiteta. Gotovo da nije potrebno isticati da kruto podvajanje javnog prijatelja i neprijatelja pogoduje stereotipnom mišljenju. U Hrvatskoj je ključna alternativa Evropa – Balkan, unutar koje je antikomunizam posrednik, a jugonostalgija najveći greh. Danas u Srbiji slićnu ulogu ima napetost izmedju demokratskog nacionalizma i komunistićkog totalitarizma, a greh je mondijalizam. U hrvatskoj jugoparanoji antibalkanska retorika saųima antikomunizam i antitotalitarizam u oceni SFRJ kao balkanske tiranije sa srpskom dominacijom. Tito jeste bio Hrvat, ali ne u dovoljnoj meri. Analogni stereotip hrvatskom vidjenju Balkana je za srpski nacionalizam bivši komunistićki internacionalizam sa pogubnim naćelom ravnoteže, tj. tezom da su svi nacionalizmi podjednako opasni. Tito jeste bio za celovitu Jugoslaviju, ali je razdrobio i podvlastio Srbe.

Retki višeslojni pristupi socijalističkoj prošlosti postaju u novom kolektivnom pamćenju disonantni. Ranija socijalistička slika istorije i istoriografija bezostatno se proglašavaju za dekretirane laži, a da se pri tome ne vodi računa o osobenoj vezi socijalističke stvarnosti i svesti o njenoj prošlosti. Komunistička slika prošlosti koristila je drugačije pojmove i kategorije za tumačenje prošlosti (ideologija, klasna svest) od današnjih (konstrukcija, identitet, prevladavanje prošlosti). Hladniji pristup srušenoj slici o prošlosti, u čijem je središtu bilo veličanje Tita, trebalo bi da uzme u obzir: (1) društvenointegrativne osobenosti socijalističkog kolektivnog pamćenja, (2) epohalnu svest u kojoj se ova uobličavala (bipolarni svet), i (3) konkretne društvene uslove svake bivše republike u kojoj se razvijala svest o prošlosti. Rečju, treba uvesti višedimenzionalni obrazac društvene uslovljenosti slike istorije umesto kategorija komunizam i postkomunizam. Višeslojni obrazac teže je razviti od lagodne i udobne sheme totalitarna prošlost – demokratska sadašnjica. Treba nijansirano razmatrati konkretnu povezanost bića i svesti unutar svakog razdoblja. Samo tako se celovitije može razumeti Titova uloga. Na koji način su se npr. faze blokirane modernizacije u SFRJ podudarale sa fragmentizacijom i diferencijacijom dekretiranog uniformnog komunističkog vidjenja prošlosti? Kakvu viziju prošlosti je tražila ubrzana industrijalizacija početkom 1950-ih u Jugoslaviji, kakvu samoupravna faza socijalizma za vreme Titovog života, a kakvu nakon njegove smrti? Koje vrednosti nameće koja faza (centralistička, policentrična, posletitovska)? Kako se menjala kultizacija Tita s obzirom na promene u medjunacionalnim i medjurepubličkim odnosima? Koje krize i prekretnice su najviše uticale na promene istorijske slike: 1949, kada počinje snažna kritika staljinizma, 1965, kada počinje osamostaljivanje republika, 1980, kada Tito umire i počinje prodor nacionalizma u historiografiju, 1985, kada se počinje osećati uticaj perestrojke i počinje ubrzana erozija harizme partije. U srednješkolskim udžbenicima može se pratiti evolucija slike o prošlosti, ali i u istraživačkim radovima. Najbolje je naporedo pratiti stvaralačke i reproduktivne sadržaje. Iza zadržavanja neprikosnovenih osnovnih mesta sećanja (Sutjeska, Neretva, sedam ofanziva, istorija partije, sukob sa Staljinom i ključnih ideoloških opštih kurseva – antikapitalizam, antibirokratizam, samoupravljanje), krilo se različito akcentovanje i vidjenje dekretirane bliže prošlosti kod bivših republika. Opšti razvoj prerade prošlosti tekao je od dijamatovskog preko samoupravnog marksizma do različito akcentovanog nacionalizma (od levičarskog do liberalnog, postmodernističkog konzervativnog do restaurativnog). U tom sklopu je u javnom pamćenju i historiografiji uvek iznova preocenjivana i Titova uloga.

3. Tito i socijalizam u svakodnevnom pamćenju

Vidjenje socijalističke prošlosti kod običnog čoveka danas je aktuelnije nego ranije iz još jednog unutarnaučnog razloga. Istraživanja pamćenja sve više se okreću od tzv. tvrdog pamćenja, tj. istraživanja ključnih prošlih političkih zbivanja i službenih sadržaja, ka »mekom« pamćenju, gde su u središtu svakodnevnica i sećanja užih društvenih grupa (etničkih, klasnih, polnih itd.). U SAD su istorija, pamćenje užih grupa i nostalgija komercijalizovani u medijskoj industriji pamćenja, pa se na tržištu mogu kupiti instant-proizvodi za zadovoljenje vlastite »istorijske« čežnje. Evropa je, tome nasuprot, još uvek opterećena teškim i eksplozivnim ideologizovanim pamćenjem na genocid, fašizam i svetske ratove. Politika sa prošlošću na starom kontinentu na drugačiji način se povezuje sa nostalgijom. U SAD je na delu komercijalizacija i traganje za poreklom, a u Evropi su aktuelna sećanja na stabilna i mirna vremena u etničkom i socijalnom pogledu. Na Zapadnom Balkanu danas se i najbezazlenija jugonostalgija smatra, s pravom, opasnom u vremenu brisanja jednog pamćenja i konstrui-

ranja novoga (ili u vremenu prisilne amnezije i prisilnog pamćenja), jer remeti novu nacionalističku sliku prošlosti (Ugrešić 1996).

Najopštije govoreći, danas su prisutne dve vrste pamćenja socijalizma, tj. dve odvojene dimenzije opažanja i procene socijalističke prošlosti: prva se odnosi na komunistički politički sistem, a druga na društvenu stranu poretka na nivou svakodnevnog života i ličnih biografija. Prva dimenzija obično je negativna, druga je složenija i dvoznačnija. Prva se oslanja na službena dokumenta i propise, druga na oralnu istoriju, tj. na doživljaje koji se prenose usmeno. Postoji posebna dijalektika selektivnog pamćenja i selektivnog zaborava socijalističke prošlosti, koja se ispoljava u raznovrsnim oblicima na nivou masovne svesti i kod političkih elita. Odnos običnog čoveka prema slici socijalizma određuje savremena kriza koja menja sigurnost pojedinaca i grupa.

Samopojmanje običnog pojedinca, koje obično počiva na skladu grupne i lične prošlosti, doživelo je od sloma socijalizma burne potrese. U poslesocijalističkoj svakodnevici sve više je pojedinaca sa skraćenim ili pocepanim biografijama; dojučerašnji komunisti i titoisti postali su antikomunisti i antititoisti, jugosloveni su se pretopili u nacionaliste, slika vlastite prošlosti rekonstruiše se i prepravlja i saobražava novom poretku sećanja. Jugoslovensko kolektivno pamćenje zamenjeno je novim nacionalnim pamćenjem. U Hrvatskoj i Srbiji su politički emigranti i bivši kvislinzi, gubitnici iz 2. svetskog rata, stekli pravo »povratka svog konfiskovanog pamćenja«, jer je novim nacionalističkim elitama bio potreban živi lični simbol kod konstrukcije anti-antifašističkog pamćenja. Službena revizija nije mogla kontrolisati nostalgiju, koja je osećajna komponenta pamćenja i »kapriciozni korektor prilagodljivog pamćenja« (Ugrešić 1996). Nostalgija ne prihvata kriterije službenog pamćenja, niti novog pragmatičnog poretka sećanja. Nacionalisti nisu mogli kontrolisati nostalgično pamćenje na multietničku Jugoslaviju, pa su pokušali da ključni pojam stigmatizuju. Termin jugonostalgicar služi za političku i moralnu diskvalifikaciju; jugonostalgicar je sumnjiv čovjek, »narodni neprijatelj«, »izdajica«, osoba koja žali za propašću Jugoslavije (dakle za propašću komunizma, a komunizam je u Hrvatskoj »srbo-boljševizam«, a u Srbiji zavera antisrpskih brozovskih snaga). Rečju, jugonostalgicar je neprijatelj novog »demokratskog nacionalizma«. Sociološki rečeno jugonostalgija narušava sklad novog društvenointegrativnog poretka sećanja. U Hrvatskoj je, zapaža D. Ugrešić, termin »jugonostalgija« bio čak deo nove, ratne terminologije. Nostalgija uobličava draž kolektivnog pamćenja na iščezle socijalne sigurnosti svakodnevnice socijalizma i multietničkog mira. Gradjanima bivše Jugoslavije oduzeta je njihova zajednička pedesetogodišnja prošlost. U zamenu za oduzeto ponudjen im je konstrukt nacionalnog pamćenja, koji su mnogi oduševljeno prihvatili misleći da je to siguran temelj za bolju budućnost. Ipak, kako empirijska istraživanja u Srbiji pokazuju, novi poredak sećanja još nije prihvaćen jer ga više generacija nije proživelo.

Lična sećanja, službena slika prošlosti i naučna obrada prošlosti su u konkurentskom odnosu. Radi se najčešće o sukobu između često snažnog emotivnog i moralističkog optuživanja s jedne, nametanja vrednosti s druge i pokušaja hladne analize na trećoj strani. Ovi sadržaji neretko se prožimaju. Lako je pojmjljiva razlika između ličnog subjektivnog sećanja i racionalne pretenzije ka objašnjenju. Istorija se kosi sa nereflektiranim sećanjem. Njen zadatak je racionalna kontrola sećanja i dociplinovanje pamćenja (K. Jarausch). Tome nasuprot, u svakodnevnom životu odnos prema prošlosti više je opterećen različitim oblicima osećajnog nedisciplinovanog pamćenja. Ipak se napetost između rezultata objektivnih naučnih metoda objašnjenja i razumevanja s jedne i moralizovanog i osećajnog odnosa s druge strane ne može otkloniti, jer, bar kod nas, još nema jasne granice između naručene historiografije i spontano politizovane prošlosti. Ova napetost je u jezgru odnosa prema Titu.

Odnos prema socijalizmu nešto je drugačiji kod naroda nego kod inteligencije (Ilić 2000).

Narod teže napušta vidjenje socijalizma kao režima opšte socijalne sigurnosti nego inteligencija kojoj je važnija politička i nacionalna situacija. Tito je još uvek popularan u Makedoniji i delovima BiH i Crne Gore, ali ne kod nacionalno osvešćenih Srba i Hrvata. Slovenci ignorišu Tita, a njihov bes je pre svega uperen protiv sunarodnika E. Kardelja. Zanimljiva paleta aktuelnih sećanja na Tita kod običnih ljudi može se naći na Internet stranici »Leksikon Yu mitologije«. Državnopolitički značaj Titovog kulta iščezao je sa razaranjem Jugoslavije. Istoričari koji su ga osmišljavali bezsvesno su ga napustili. U historiografiji je spoj amnestije i amnezije složen, ne otuda što je napuštanje apologije socijalizma duboko i bolno proživljeno (najčešće i nije), nego zato što je diskvalifikacija ličnosti, grupa ili sistema skopčana sa pravdanjem novih različitih interesa i identiteta. Verovatno su zato mnogi intelektualci između amnestije i amnezije izabrali konverziju.

Tome nasuprot, više empirijskih istraživanja pokazalo je postojanost Titovog ugleda kod ispitanika, običnih ljudi. Po Ilićevom istraživanju iz 1999. u Srbiji kod mladih najpoželjnije ličnosti iz prošlosti su junaci iz Kosovskog mita, a kao pojedinačno najčešće preferirana ličnost iz srpske istorije navodi se Tito, a zatim slede Tesla, Pupin, V. Karadžić, Karadjordje itd. (Ilić 2000, str. 26). Istraživač zaključuje da je povoljna ocena Tita rezultat sećanja na socijalnu sigurnost njegovog režima, a ne sklonosti ka marksističkom internacionalizmu. Isti pisac ističe razliku između svesti mladih u Srbiji i istorijskog sećanja nacionalne kulturne elite koja je više revizionistička. U drugom istraživanju iz 2002. Ilić je došao do sličnih, ali diferenciranih nalaza u Vojvodini (Ilić 2002). Većina ispitanika srpske i mađarske nacionalnosti je kao »zlatni period« iz prošlosti izdvojila Titovo vreme (Ibid.: 87–89). Kada je u pitanju istorijska ličnost koja bi mogla da reši aktuelne probleme, srpski i mađarski ispitanici najčešće su izdvajali Tita (Ibid.: 118–119), a slični odgovori su dobijeni i na pitanje o najčešće pominjanoj ličnosti iz istorije srpskog i mađarskog naroda. Premda nije bio Mađar ni Srbin, Tito je još uvek popularan kao simbol nadnacionalne integracije (Ibid.: 124). Da je ovo raspoloženje trajnije i raširenije kazuju nalazi jednog drugog istraživanja, prema kojem su na širem području Srbije iz 2002. retrospektivne ocene SFRJ kao nedemokratskog političkog sistema praktično odsutne (Spasić 2003: 104.). Sećanja na socijalizam i Tita nisu gola nostalgija. Z. Golubović piše o »relativno prosperitetnom društvu« pre Miloševića (Golubović 2003: 26), koga se građani sećaju sa nostalgijom (Ibid.: 50). Po istraživanju iz maja 2002. SFRJ je »najdostupniji model normalnog života«, to je normalnost koju je zamenila nenormalnost koja i danas traje (Spasić 2003: 100). Bio je to režim za čijom kritičkom prosudbom se nije osećala nikakva potreba (Ibid.: 105). Istraživači se slažu da je socijalna sigurnost stvarala jednopartijskom režimu saglasnost, a naglašeni motivi reda i stabilnosti (u poređenju sa neredom 1990-ih) uslovlili su depolitizovano pozitivno vrednovanje SFRJ u sećanju običnih građana. Kod jakih verzija ocena, život u SFRJ primio je status »strukturne nostalgije« ili »zlatnog doba« za kojim je usledila sveopšta propast (Ibid.: 102). Jugonostalgija ima titoističku podvarijantu u kojoj se žali za višenacionalnom uglednom velikom SFRJ. Filmski režiser Želimir Žilnik u dokumentarnom filmu »Maršal Tito, drugi put među Srbima« napravio je polovinom 1990-ih neobično zanimljiv test kolektivnog pamćenja. Uzeo je glumca koji fizički neobično podseća na Tita, obukao ga u maršalsku uniformu i pustio da šeta ulicama Beograda. Iako su svi prolaznici znali da se radi o surogatu, mnogi su od njih, zaboravivši se, razgovarali sa surogatom kao sa samim Titom.

Svaka nostalgija (čežnja za nečim što nam je nekada bilo drago i prijatno) pripada osećajnom toplom sećanju koje treba razlikovati od hladnog bezstrasnog sećanja. Ovo potonje počiva na uvidu koji se stiče poređenjem egzaktnih pokazatelja razvoja samoupravnog socijalizma i aktuelnog kapitalizma (stope horizontalne i vertikalne pokretljivost, stupanj kriminala, standard i sl.). Kod nostalgije prošlost se donekle i idealizuje, a u atmosferi eko-

nomske nesigurnosti ova sklonost je izrazitija. Odmah treba reći da su izrazi jugonostalgija i jugonostalgičar, stvoreni početkom 1990-ih za obeležavanje neprijatelja nacije (A. Debeljak, D. Ugrešić). Nasuprot ovom negativnom vrednosnom shvatanju pojma, ovde se polazi od toga da biti jugonostalgičar znači biti otvoren prema baštini različitih kulturnih sredina, što može biti samo pozitivno, »jer onaj koji zna samo za jedno, ne zna ni za jedno«. Kod širih slojeva jugonostalgija označava opštije sećanje na društvenu sigurnost. I nostalgija traži lični simbol. Moglo bi se reći da je Tito, ne samo zbog nostalgije, u očima većine stanovništva još uvek zapamćen kao pozitivna istorijska ličnost. Kada nakon relativno uređene sigurne države nastane haos i nesigurnost, sećanja na prošlost lako prelaze u nostalgiju. Još u hroničnom ratnom stanju antike težnja za mirom i srećom se u versko-političkom obliku iskazivala u kultu cara izmiritelja i kanalisala u pravcu njegovog obožavanja. Tako je verovatno kriza Rimskog carstva u 3. veku stvorila idiličnu sliku o carevima 2. veka (Hadrijanu i Antoninu Piju), koja je sigurno odudarala od stvarnosti. Rimski car vidjen je kao spasitelj sveta koji oslobadja narode ratnih sukoba, miri i ukida bedu, a njegova epoha je željeno zlatno doba. U obličju zemaljskog cara otkrivao se pravedni bog. Na sličan način se u različitim oblicima svetovne eshatologije današnja nostalgična prisećanja vezuju za Tita. Ova okolnost, međutim, ne bi trebala da utiče na potcenjivanje realnih modernizacijskih učinaka Titove vlasti: medjunacionalna trpeljivost, visoka pokretljivost stanovništva, laicizacija i prosvetavanje, kosmopolitizacija i socijalna sigurnost.

Svaka nostalgija je selektivna. Manifestacija selektivnih »depolitizovanih sećanja« kod običnih ljudi može se povezati i sa drugim činiocima. »Pragmatizacija vrednosti« vidljiva je kod onih koji su okrenuti više ka rešavanju dnevnih problema, nego kod onih koji su zaokupljeni simboličnim sukobima oko istorijske pravde. U krizi pojedinca ne zaokuplja prošlost niti budućnost, već svakidašnje preživljavanje. To je rodno tle nostalgije, ali, kada je u pitanju socijalizam, nostalgija je, naročito kod inteligencije, selektivna: mnogi pojedinci sećaju se prijatne socijalne sigurnosti, a ne i vlastite upletenosti u pravdanje režima ili njegove ideologije. Dakle, aktuelne potrebe i interesi stvaraju složenu i široku zajednicu zaborava i oprosta koja je u subjektivnom pogledu vrlo važna, jer služi kao instrument samozaborava i samooprost. Bez zaborava ne bi preživeli, kaže Niče /*Nietzsche*/. U pamćenju svakodnevnice socijalizma zaboravlja se na autoritarnost režima, a pamti se društvena sigurnost. Sećanje na socijalizam je pretežno, ali ne i uvek, vezano za sećanje na Jugoslaviju. I kod mnogih antikomunista jugonostalgija označava čežnju za širim kulturnim prostorom od nacionalnog i nepristajanje na samo jedan kulturni obrazac, pa je i zbog ovoga treba razlikovati od prazne romantične iluzije.

4. Tito kao simbol

Organizovano pamćenje nije samo važan sadržaj vladajuće ideologije, nego je to i struktura simbola smeštena u njegovom središtu, koja osmišljava i neideološko iskustvo. Simbolička struktura povezuje društvena izvorišta pamćenja sa njegovom društvenom funkcijom. Kod svakog pamćenja treba raspoznati primarni događaj i ključnu ličnost. To nije uvek realni, izvorni i najuticajniji splet zbivanja, već su to događaj i ličnost koji ujedinjuju i podstiču društvo da stvara nove pravce razvoja. B. Švarc /*Schwartz*/ je pokazao kako su u SAD učesnici Drugog svetskog rata tumačili vlastito iskustvo poredeći ga sa drugim primarnim događajem – građanskim ratom iz 1860-ih. Poredi se jedno zbivanje sa drugim, tj. način organizovanja i osmišljavanja društvenog iskustva kod pojedinaca. Ova vrsta poredjenja pretvara pamćenje u kulturni sistem, stvara simbolički obrazac prošlosti i pretvara kulturne simbole u očevidne

javne rasprave. Minuli događaji na taj mogu biti ključ za tumačenje sadašnjice. Ali treba shvatiti pod kojim uslovima i zarad kojih ciljeva prošlost postaje okvir za razumevanje sadašnjice.

Švarc je to pokazao na načinu svojatanja Abrahama Linkolna */Lincoln/* (1809–1865) u SAD za vreme Drugog svetskog rata (Schwartz 1996). Linkolnova senka duža je i šira nego što je bila u dobu njegovog predsednikovanja (1860–1865). Linkoln nije samo kasnije oživljavan, nego je postao trajan sadržaj pamćenja u kom je dinamika pamćenja postala najočiglednija. Na Linkolna treba gledati očima ratne generacije da bi se razumele vrednosti i osećanja te generacije. Nije to bila puka idealizacija ubijenog predsednika, već je Linkoln postao važan u rešavanju nekih njihovih važnih problema. U jugoslovenskom kolektivnom pamćenju još uvek je ključni događaj rat protiv fašizma, a ključna ličnost Tito. Tito je odmah nakon smrti postao simbol zajedničke države, ali i rastegljivi sadržaj koji je u zavisnosti od potreba različito tumačen. Nakon toga Tito je postao važan pokazatelj kolektivnog pamćenja zahvaćenog krizom. Iza univerzalnog simbola i imena krile su se različite vrednosti: bratstvo-jedinstvo, antifašizam i antistaljinizam, ponosna nevezalna spoljna politika, ali i separatizam i stvaranje novih nacija i pokrajina. Još je šarolikiji spektar Tita kao negativnog simbola od 1990-te. Od tada je on simbol antiliberalizma, antinacionalizma, boljševizma, autokratije, totalitarizma, mondijalizma itd. U duhu postojane oslobodilačke političke kulture uzdizan je kao spasitelj klase i detronizovan kao upropastitelj nacije. Tito je još uvek simbol oprečnih vrednosnih sistema, a u sociološkom smislu podjednako je važan kao simbol željenih i neželjenih vrednosti. Zašto?

Zato što selektivno oživljena prošlost najbolje objašnjava prioritet novih vrednosti. Između 1900. i 1940. Linkoln je bio simbol ljudskog dostojanstva i ljudskih prava. Ruzvelt */Roosevelt/* je govorio da je Linkoln bio prvi predsednik u duhu Nju Dila */New Deal/*. Tito je do 1990. bio simbol socijalizma, samoupravljanja, ravnopravnosti nacija, antifašizma i antistaljinizma. Ruzvelt se spremao za rat oživljavajući pamćenje na Linkolna i građanski rat. Pod Titovom slikom održavane su demonstracije Albanaca, ali i mitinzi Srba 1988–1990. U Drugom svetskom ratu sećanje na Linkolna imalo je još složeniju ulogu: ponavljane su epizode iz građanskog rata 1860-ih, sa podsećanjem na sličnosti akcija u Drugom svetskom ratu. Isticane su sličnosti, a ne razlike između dva rata, pa je potonji ispaio samo kopija građanskog. Učesnici Drugog svetskog rata brzo su se poistovećivali sa generacijom iz građanskog rata, i sebe videli kao njihove nastavljače. Švarc je uz to uočio i iste vrednosti (borba protiv ropstva) koje su pokretale obe generacije pravednih ratnika. Idealizacijom Linkolna složeni građanski rat u holivudskom maniru sažet je i sveden na Linkolnovu porodičnu viziju, pa je postao značajniji od njegovog života (Schwartz 1996: 922). Za razliku od Linkolna, koga malo ko danas osporava, Tito opstaje i kao simbol pozitivnih i negativnih vrednosti. U mnogim mestima bivše Jugoslavije još stoje ulice sa Titovim imenom, a kod Makedonaca i Bošnjaka Tito ostaje otac nacije. U tom pogledu indikativna je promena naziva glavne ulice u Sarajevu s jeseni 2003. Do skora je cela ulica bila »Titova«, a od skora samo njena polovina, dok je drugi deo poneo ime A. Izetbegovića.

U svakom poretku sećanja bira se naročiti događaj iz prošlosti kao rastegljivi primarni okvir njenog tumačenja. U središtu izabranog događaja je istorijska ličnost. Što je društvo stabilnije i lišeno krupnih lomova to je ovaj okvir postojaniji. Linkoln je u istoriji SAD skoro vek i po najpopularniji predsednik i simbol željenih vrednosti. Tito je to u Jugoslaviji bio to samo do 1990. Za vreme velike depresije pominjana je Linkolnova mladost i njegove borbe u Illinoisu */Illinois/*, za vreme rata njegovo predsednikovanje, nakon Kenedija */Kennedy/*, njegovo ubistvo u pozorištu. U toku Drugog svetskog rata mediji su o Linkolnu pisali da je on lično na vreme pripremao regrutaciju, vojno snabdevanje, gradio brodove, ograničavao slo-

bodu govora i suspendovao legalnu zaštitu u obliku preventivnog pritvora. Linkoln je bio naš prvi diktator, pisao je Nju Jork Tajms */New York Times/* polovinom 1941, još pre Perl Harbura */Pearl Harbor/*. Važna priprema za ulazak SAD u Drugi svetski rat (koji je bio sve izgledniji nakon ulaska Velike Britanije u rat septembra 1939, a naročito nakon pada Francuske juna 1940) bilo je oživljavanje sećanja na građanski rat koji se zbio 80 godina ranije. Bila je to mobilizacija i upotreba istorije, a ne njeno kritičko osvetljavanje.

Linkoln je idealizovan jer je uvek bio obrazac poželjnih vrednosti. Pojedini delovi njegovog života bili su aktuelni u različitim dobima, jer su budili različita osećanja. Švarc dodaje da se ovaj odnos izmedju sećanja na Linkolna i neposrednih imperativa rata ne može objasniti formulama manipulacije ili propagande, niti lažne svesti. Daleko više od toga, sećanje na Linkolna otelovljava univerzalnu kulturnu prisutnost koja stvara zajednički obrazac delanja, rasudjivanja, zajedničke kategorije razumevanja i zajedničko tumačenje patnji i smrti. Linkolna su svi svojatali. On je deo kolektivne svesti SAD (Schwartz 1996: 923). Po istraživanju iz 1999. telefonskom anketom na Univerzitetu Merilend */Maryland/*, najpopularniji američki predsednici su: Linkoln (45%) Kenedi (35%), Regan (29%), Vašington */Washington/* (28%), Klinton */Clinton/* (24%) (Schwartz, Schumann 2003). U američkom kolektivnom pamćenju i istoriji slika Linkolna javlja se u nekoliko verzija: 1. spasilac unije koji je očuvao jedinstvenu državu, 2. veliki oslobodilac koji je ukinuo ropstvo, 3. čovek iz naroda sa kojim se poistovećivao obični Amerikanac, 4. prvi Amerikanac, borac na frontu, 5. čovek koji je sam sebe stvorio oličenje otvorenosti kanala društvenog uspona. Vizija Linkolna u različitim periodima odražavala je različite ideale koji su dublji od poštovanja Linkolna: slavljenje »spasioca Unije« iskazuje američki nacionalizam, »veliki oslobodilac« simbol je humanosti, a »čovek iz naroda« znamen demokratije, »prvi Amerikanac« je oličenje amerikanizma, a »čovek koji je sam uspeo« svedoči o jednakim šansama svih. Švarc i Šuman zaključuju da, uprkos postojanosti autoriteta, Linkolna drugačije vide danas nego 1945.

Na sličan način i Tito je dugo bio deo kolektivne svesti jugoslovenske države, ali je, za razliku od Linkolna, nakon detronizovanja ostao to i dalje, ali sa drugačijim vrednosnim predznakom. Bio je simbol nadnacionalnog vodje, borca protiv fašizma i staljinizma, mirotvorca i ideje jednakosti. Nakon kastracije njegovog kulta postao je simbol još šireg spektra negativnih vrednosti. Danas svako opredeljenje postaje jasnije ukoliko se odredi prema osnovnoj ličnosti iz prošlosti Titu. »Reci mi šta misliš o Titu, pa ću ti reći ko si«. Postmodernisti tvrde da su velike priče i heroji izgubili važenje. Na Balkanu nisu. Prostor je još uvek opterećen prošlošću, a kolektivno pamćenje zadržava sposobnost da organizuje iskustvo i osmisli vrednosti ukoliko pouzdano odabere iz prošlosti osnovni događaj kao okvir prerade prošlosti. Na ravni simboličkog interakcionizma upotreba Tita kao pozitivnog i negativnog simbola prilično pouzdano može se porediti sa svojatanjem Linkolna.

Istorija je *lux veritatis*. Još je Goja (Goya) u 18. veku predstavio muzu Klio na jednoj slici kao malo dete koje je okrenuto posmatraču sa upitnim izrazom lica: »Šta treba da kažem? Kakva je prošlost potrebna tvojoj budućnosti?« Kritička istorija ne nameće statičke i osećajne istorijske slike, već relativizuje prošlost, tj. ukazuje na obrasce njenog iskrivljavanja. Sociološkosaznajni pristup prošlosti raspoznaje društvenointegrativnu ulogu slike o prošlosti, otkrivajući njenu društvenu uslovljenost ali i gnoseološke kriterije objektivnog tumačenja. Selektivno pamćenje treba proučavati na više nivoa da bi se pouzdanije otkrili interesi kod oživljavanja prošlosti i spontani i planski mehanizmi njene prerade.

Literatura

Albvas, Moris (1999), *Kolektivno i istorijsko pamćenje* (prevod s francuskog), Reč – časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, Beograd, decembar 1999.

Assmann, Jan (2002), *Zum Geleit*, u: Echterhoff, Saar, M. (Hg.), *Kontexte und Kulturen des Erinnerns*, UVK, Konstanz.

Golubović, Z., Spasić, I., Pavićević, Đ. (2003), *Politika i svakodnevni život – Srbija 1999–2002*, Beograd, IFDT.

Golubović, Z. (2003), *Promene u Srbiji 2000. godine: uzroci očekivanja, postignuća*, u: Golubović Z., Spasić, I., Pavićević, Đ., *Politika i svakodnevni život*.

Hockerts, Hans Günther (2001), *Zugänge zur Zeitgeschichte: Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft*, Das Parlament 2001/28.

Ilić, Vladimir (2000), *Stav prema Zapadu – mladja srednja generacija kao mogući akter promene*, u *Potencijal za promene*, Helsinške sveske No. 2, Beograd.

Ilić, V. (2002), *Prevladavanje prošlosti u Vojvodini*, Gradska bibl. »Ž. Zrenjanin«, Zrenjanin.

Jarausch, Konrad (2002), *Zeitgeschichte und Erinnerung*, u: Jarausch, K./Sabrow, M. (hg), *Verletztes Gedächtnis*, Campus, Frankfurt.

Kuljić, Todor (2002), *Prevladavanje prošlosti – uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava.

Kuljić, T. (2003), *Anti-antifašizam u svetu i Srbiji*, Gordogan (Zagreb), Jesen 2003 (god. 20), br.1, str. 129–134.

Leksikon Yu mitologije – <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/index.php>.

Nora, Pierre (1989), *Between Memory and History – Les Lieux de Memoire* (prevod s francuskog), Representations, Spring (26).

Schwartz, Barry (1996), *Memory as cultural system: Abraham Lincoln in World War II*, American Sociological Review, Vol. 61, No. 5.

Schwartz, Barry /Schuman, Howard (2003), *History, Commemoration and Belief: Reformulating the Concept of collective Memory* – <http://research.yale.edu/>

Spasić, Ivana (2003), *Sećanje na nedavnu prošlost*, u: Z. Golubović, I. Spasić, Đ. Pavićević, *Politika i svakodnevni život*.

Ugrešić, Dubravka (1996), *Konfiskacija pamćenja*, u: D. Ugrešić, *Kultura laži*, Bastard/Arkzin, Zagreb.

S u m m a r y

The Altered Memory of Josip Broz Tito in Serbia

Todor Kuljić

After 1990, the attitude of many Serbs toward Josip Broz Tito, former president of Yugoslavia, changed considerably. The former prevalent memory of him as the leader of the fight against the Nazi and fascist invaders of Yugoslavia had to give way to a demonized vision of him as the primary agent in the destruction of Yugoslavia. Yet while the public memory as well as historiography view him in a very negative manner, quite the opposite is true of the average citizen: once again, Tito and socialism have been assessed in a positive light. Due to the economic crisis, the life in the former Socialist Federative Republic of Yugoslavia acquired a status of »structural nostalgia,« »the golden age« that was later followed by overall decline. This Serbian Yugo-nostalgia highly values Tito and the no-longer existing, highly respected multi-national state of Yugoslavia.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi *Zgodovinskega časopisa* (SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon +1 / 2411 200, e-pošta: zgodovinski.casopis@zuni-lj.si) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Zbornik razprav. 1980, 44 str. – **320 SIT**
2. Franc Šebjanič: **Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730-1786).** 1982 (ponatis 1999), 28 str. – **320 SIT**
3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Zbornik razprav. 1987, 134 str. – **960 SIT**
4. Dušan Kos: **Bela krajina v poznem srednjem veku.** 1987, 76 str. – **600 SIT**
5. Janez Cvirn: **Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907.** 1988, 88 str. – **640 SIT**
6. Predrag Belić: **Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546-1569).** 1989, 40 str. – **320 SIT**
7. Marta Verginella: **Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** 1990, 36 str. – **280 SIT**
8. Rajko Bratož: **Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** 1990, 72 str. + pril. – **560 SIT**
9. Petra Svoljšak: **Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** 1991, 56 str. – **400 SIT**
10. Bogo Grafenauer: **Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje.** 1994, 44 str. – **320 SIT**
11. Peter Štih: **Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem.** 1994, 266 str. – **2000 SIT**
12. Rajko Bratož: **Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev.** 1994, 48 str. – **400 SIT**
13. Miha Kosi: **Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele Krajine in Ljubljane.** 1995, 48 str. – **480 SIT**
14. Marjeta Keršič Svetel: **Češko-slovenski stiki med svetovnimi vojnami.** 1996, 88 str. – **800 SIT**
15. Olga Janša-Zorn: **Historično društvo za Kranjsko.** 1996, 320 str. – **4000 SIT**
16. Tamara Griesser Pečar – France Martin Dolinar: **Rožmanov proces.** 1996, 317 str. – **4000 SIT**
17. Andrej Pleterski: **Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov.** 1997, 60 str. – **680 SIT**
18. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** 1997, 268 str. – **razprodano**
19. Rok Stergar: **»Vojski prijazen in zaželen garnizon«. Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno.** 1999, 88 str. – **880 SIT**
20. Peter Rustja: **Med Trstom in Dunajem. Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873-1897).** 1999, 336 str. – **2800 SIT**
21. Herbert Grundmann: **Zgodovinopisje v srednjem veku. Zvrsti – obdobja – posebnosti.** Prev. Janez Mlinar, 2000, 84 str. – **1600 SIT**
22. Ivan Vogrič: **Slovenski književniki in 1 svetovna vojna.** 2001, 46 str. – **880 SIT**
23. Božo Repe: **Slovenci v osemdesetih letih.** 2001, 86 str. – **2000 SIT**
24. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu. I. del.** 2001, 96 str. – **1000 SIT**
25. Erik Dolhar: **Boj za slovenstvo Kanalske doline. Od TIGR-a do volitev 1946.** 2002, 368 str. – **3600 SIT**
26. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** (Druga, dopolnjena izdaja) 2003, 304 str. – **4800 SIT**
27. Janko Pleterski: **Koroški plebiscit 1920. Poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu = Kärntner Volksabstimmung 1920. Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes »Kärntner Volksabstimmung«.** 2003, 64 str. – **800 SIT**
28. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu. II. del.** 2003, 376 str. – **3400 SIT**

Znižana cena celotne zbirke je **24.000 SIT**. Na vse cene članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije priznavamo **25 %**, študentom pa **50 % dodatnega popusta**. Možnost obročnega odplačevanja.

Moritz Csáky

Ambivalentnost kolektivnega spomina v Centralni Evropi***Moderna in/ali postmoderna razpoloženost**

Če se ne motim, je vprašanje o pogojih nastanka kolektivnih identitet eno od najpogosteje obravnavanih v kulturnih študijah. Vprašanje o kolektivnih identitetah se sicer zastavlja že vse od konca 19. stoletja. Med drugim je bilo tesno povezano s poskusom, da bi pojasnili in utemeljili nastanek narodov. Nastanek in kriteriji skupinske zavesti so bili zato od vsega začetka ena od osrednjih tem zgodovinskega proučevanja nacionalizma.¹ Problem koherence skupnosti (družb), nastajanja družbe in njenega razslojevanja od sredine 19. stoletja dalje je postal za prve predstavnike sociologije – Émila Durkheima, Mauricea Halbwachsa, Maxa Webra, Georga Simmla, Ludwiga Gumplowicza ali Madžara Oszkárja Jászija – osrednji predmet razmišljanj. Teza Mauricea Halbwachsa² in spoznanje sociologa znanosti Karla Mannheim³, da sta individualna zavest oziroma identiteta in individualno znanje družbeno pogojena, sta imela v družboslovnem diskurzu dolgotrajen vpliv. V sedanjosti se je vprašanje vedno bolj preusmerjalo h kulturnim vidikom (v najširšem pomenu), kar je postalo pomembno zlasti za kulturne študije (cultural studies). Te namreč na eni strani, sklicujoč se neposredno na Halbwachsa, merijo na problem recipročnosti kolektivnega in individualnega spomina, se pravi na vprašanja spomina, spominjanja in pozabljanja v družbeno-kulturnem kontekstu⁴, na drugi strani pa se ukvarjajo s kriteriji kolektivnega spomina oziroma z vprašanjem »oblikovanja« kolektivnih identitet, ki nastajajo skozi zavestne (t.j. usmerjene, instrumenta-

* Avtor v članku le enkrat omeni uveljavljeni pojem »Mitteleuropa«, sicer pa dosledno uporablja poimenovanje »Zentraleuropa« /opombe, označene z asteriskom ali vstavljene v poševnice, so prevajalkine./

¹ Kot predstavnike številnih starejših raziskav prim. predvsem: Hans KOHN, Die Idee des Nationalismus. Ursprung und Geschichte bis zur Französischen Revolution. Hamburg: S. Fischer 1962 (angleška verzija The Idea of Nationalism. A Study in its Origins and Backgrounds je izšla že leta 1944). – Eugen LEMBERG, Nationalismus I: Psychologie und Geschichte. Reinbek b. Hamburg: Rowohlt 1964. – Moritz CSÁKY, Populus, Patria, Natio. Zur Entwicklung des neuzeitlichen Nationsbegriffs. V: Bericht über den 13. Österreichischen Historikertag in Klagenfurt 1976. Veröffentlichung des Verbandes Österreichischer Geschichtsvereine 21, Wien 1977, str. 57–64. – ID., Nation und Nationalstaat. Gedanken zur Genese des neuzeitlichen Nationsbegriffs. V: Die Volksgruppen in Österreich. Integratio 11, Wien 1979, str. 15–22. – Novejše raziskave nacionalnega vprašanja se osredotočajo predvsem na problem konstrukcije oblikovanja kolektivnih identitet. Prim. mdr. Bernhard GIESEN (ur.), Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit, zv. 1. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1991. – Helmut BERDING (ur.), Nationales Bewußtsein und kollektive Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit, zv. 2. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1994. – ID. (ur.), Mythos und Nation. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit, zv. 3. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1996.

² Maurice HALBWACHS, Kollektives Gedächtnis. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1985. – ID., Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1985.

³ Karl MANNHEIM, Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk. Ur. Kurt H. WOLFF. Neuwied am Rhein: Luchterhand 1970².

⁴ Prim. mdr. revolucionarna razmišljanja o „kulturnem spominu« Jana in Aleide Assman: Jan ASSMANN, Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München: Beck 1992, 1997². – Aleida ASSMANN, Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München: Beck 1999. – ID., Zeit und Tradition. Kulturelle Strategien der Dauer. Köln/Weimar/Wien: Böhlau 1999.

lizirane) ali nezavedne spominske strategije.⁵ Seveda naklonjenost takšnim tematskim področjem ni neodvisna od radikalno spreminjajočega se življenjskega okolja. Ukvarjanje s holokavstom in z njegovo predelavo terja nenehno spominjanje in je nesporno postalo konstitutiven element kolektivnega spomina v postmoderni. Izkušnja, da so vse večja mobilnost, migracije oziroma vse hitrejše oblike informiranja in komunikacije v obdobju globalizacije destabilizirale tradicionalne identitete, da se človek v sodobnem času ločuje od starih, domnevno »stabilnih« identifikatorjev in namesto tega skuša biti kos množici novih, je prispevalo k novemu preverjanju tradicionalnih vzorcev oblikovanja identitete. Toda: ali so te izkušnje, ki jih najdemo v sedanosti, res tako nove?

Eno osrednjih vprašanj v romanu Roberta Musila »Mož brez posebnosti« je brez dvoma, ali in kako je identiteta sploh možna oziroma ali in kako jo je mogoče razložiti glede na stalne procese delegitimacije, ki jim je človek izpostavljen v moderni. »Neznačajnost«^{**} Ulricha, za katerega so stare predstave o vrednotah, se pravi tradicionalni identifikatorji postali nekoristni, v ozadju najde ustreznico na dveh ravneh: prvič v »vzporedni akciji«, ki nas zmede in ki ne bo pripeljala do nikakršnega rezultata, saj so akterji preprosto nesposobni, da bi se zedinili glede vsebin; in drugič v ambivalentnem položaju Kakanije, iz katerega izhaja pojasnilo tako za Ulrichovo breznačajskost kot tudi za brezciljnost vzporedne akcije. Kakanija, katere podlago predstavlja tako Habsburška monarhija, ki so se je v Musilovem času ljudje še spominjali, kot tudi »intelektualni koncept«, imenovan »Srednja Evropa« (Centralna Evropa), je veliko bolj podobna nekakšnemu »imaginaire«⁶ kot pa realnemu, zgodovinsko-geografsko določljivemu prostoru. »Ko je bil [general Stumm von Bordwehr] sestavil popis srednjeevropske zaloge idej, je ne samo na svojo žalost dognal, da jo sestavljajo sama nasprotja, temveč na svoje začudenje tudi odkril, da ta nasprotja, če se človek natančneje ukvarja z njimi, začenjajo prehajati drugo v drugo.«⁷ Kakanija je bila »v sedanjem razdelku razvoja prva dežela, ki ji je Bog odtegnil kredit, veselje do življenja, vero v samo sebe in zmožnost vseh kulturnih držav, razširjati koristno domišljijo, da imajo neko nalogo. [...] [Prebivalci Kakanije] niso imeli več daru kredita in ne daru prevare. Niso več vedeli, kam je izginil njihov nasmeh, njihov vzdih, njihova misel. Čemú so mislili in se smehljali? Njihovi pogledi so bili naključja, njihova nagnjenja so obstajala že od zdavnaj, kdo ve kako je vse viselo v zraku kot shema, v katero se je človek zaletel, in ničesar niso mogli storiti ali opustiti iz vsega srca, ker ni bilo nobene postave njihove enotnosti.«⁸ »Nestanovitnost« Ulricha, individuuma moderne, se torej zrcali v makrokozmosu krhkega

⁵ Mdr. Jacques LE GOFF, *Geschichte und Gedächtnis*. Frankfurt a. Main/New York: Campus 1992. – Piere NORA (ur.), *Les Lieux de mémoire*, zv. 3. Paris: Gallimard, Quatro 1997². – Mario ISNENGI (a cura di), *I luoghi della memoria*, zv. 3. Bari-Roma: Editori Laterza 1996–1997. – Jan ASSMANN, Tonio HÖLSCHER (ur.), *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1988. – Aleida ASSMANN, Heidrun FRIESE (ur.), *Identitäten = Erinnerung, Geschichte, Identität*, zv. 3. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1998. – Lutz NIETHAMMER, *Die postmoderne Herausforderung. Geschichte als Gedächtnis im Zeitalter der Wissenschaft*. V: Wolfgang KÜTTLER, Jörn RÜSEN, Ernst SCHULIN (ur.), *Geschichtsdiskurs: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte*, zv. 1. Frankfurt a. Main: Fischer 1993, str. 31–49. – Eric HOBBSAWM, Terence RANGER (ur.), *The Invention of Tradition*. Cambridge: University Press 1994 (1983). – Stuart HALL, *Kulturelle Identität und Globalisierung*. V: Karl H. HÖRNING, Rainer WINTER (ur.), *Widerspenstige Kulturen. Cultural Studies als Herausforderung*. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1999, str. 393–441.

^{**} Izvirni naslov Musilovega romana se glasi »Der Mann ohne Eigenschaften«, torej »mož brez lastnosti/značilnosti«; v slovenščino je bilo delo prevedeno pod naslovom »Mož brez posebnosti«.

⁶ Prostori spomina, na katere se človek navezuje, so v glavnem imaginarni »prostori« v dobesednem in prenesenem pomenu. Prim. Evelyne PATLAGEAN, *L'histoire de l'imaginaire*. V: Jacques LE GOFF (éd.), *La nouvelle histoire*. Paris: Editions Complexe 1988, str. 307–334. – Prim. tudi Aleida ASSMANN, *Erinnerungsräume* n.n.m.

⁷ Robert MUSIL, *Der Mann ohne Eigenschaften*. Ur. Adolf FRISÉ. Reinbek b. Hamburg: Rowohlt 1983, str. 373 / z dovoljenjem prevajalca Janeza GRADIŠNIKA slovenski prevod iz: *Mož brez posebnosti*, zv. 1. Ljubljana: Cankarjeva založba 1962–1963, str. 401/.

⁸ Prav tam, str. 528 /v slovenskem prevodu: str. 570 sl. v 1. zvezku/.

družbeno-kulturnega okolja Kakanije in šele tu najde svojo polno potrditev. Ali lahko na to Ulrichovo brezcilnost in na notranjo protislovnost Centralne Evrope gledamo kot na anticipacijo tiste razpoložnosti, ki se je je človek polno zavedel šele v postmoderni?

Nihče drug kot Jean-François Lyotard je v svojem delu »La condition postmoderne«, ki je postalo kulturna knjiga postmoderne, to obravnaval na tak način. »Velike zgodbe« (grands récits), se pravi holistični koncepti, ki so ali naj bi omogočile individualne in kolektivne legitimacije, oblikovanje identitet, po Lyotardu nimajo nobene valence več: »Že samo hrepenenje po izgubljeni zgodbi,« lapidarno ugotavlja Lyotard, »je za večino ljudi izgubljeno.« Na mesto te zgodbe je zdaj stopilo delegitimiranje starih vzorcev vrednot in zmeraj novo oblikovanje spreminjajočih se referenc, ki so napredovale v spremenljive vzorce reda.⁹ Diskurz o kulturni globalizaciji temelji prav na tem spoznanju, ki ga je sam še poglobil. V enem svojih novejših del je Richard Sennett zapisal, da je ena od posledic te danes objektivno spoznavne nestabilnosti nastanek subjektivne fleksibilnosti in zahteva po le-tej. Marcel Gauchet celo pravi, da se namesto identifikacij danes vse bolj zahteva dezidentifikacije (»désidentification«) starih identifikatorjev in dezidealizacije (»désidéalisation«) običajnih vzorcev vrednot.¹⁰ Lyotard meni, da zaradi tega ljudje seveda niso izpostavljeni kaosu in barbarstvu, temveč da zdaj »skozi jezikovno prakso in njeno komunikacijsko interakcijo« nastajajo številni novi načini legitimacije.¹¹ Po Lyotardovem mnenju pa izkušnja delegitimacije ni zgolj pojav iztekajočega se 20. stoletja, temveč je bila prisotna že ob prelomu 19. stoletja, zlasti na Dunaju (v Centralni Evropi) v desetletjih okrog leta 1900: »[...] generacija preloma stoletja na Dunaju [...]: umetniki Musil, Kraus, Hofmannsthal, Loos, Schönberg, Broch pa tudi filozofa Mach in Wittgenstein. Brez dvoma so zavest kot tudi teoretsko in umetniško odgovornost delegitimacije, kolikor je mogoče, razširili.« Wittgenstein je nato »v svoji raziskavi besednih iger« orisal »drugo vrsto legitimacije, kot je legitimacija performativnosti«: »Z njo ima opravljanje postmoderni svet.«¹² Je to navezovanje na Dunaj okrog leta 1900, h kateremu napeljuje Lyotard, pravilno; in če je, kako ga je mogoče razložiti? Ga je mogoče razumeti iz splošnega družbeno-kulturnega in zgodovinskega konteksta ter ga vanj tudi umestiti?

Diferenciranost skozi modernizacijo

Da bi odgovorili na to vprašanje, se zdi pomembno, da *pod prvo točko* čisto na kratko opozorimo na velike ekonomske, tehnične in družbene spremembe (modernizacijo) v preteklih dveh stoletjih. Te spremembe so odločilno vplivale na individualno in kolektivno zavest. Moderno življenje (predvsem v naglo rastočih urbanih predelih) postaja po zaslugi tehničnih inovacij in bogate ponudbe blaga bolj prijetno, udobno in varno. David F. Good je prepričljivo pokazal, da je imela modernizacija tudi za donavsko monarhijo poenotujočo, v regionalnem smislu »globalizirajočo« funkcijo.¹³ Toda na drugi strani je bila posledica mo-

⁹ Jean-François LYOTARD, Das postmoderne Wissen. Wien: Edition Passagen 1986, str. 122 (= La condition postmoderne. Paris: Les Éditions de Minuit 1979, str. 68).

¹⁰ Marcel GAUCHET, Essai de psychologie contemporaine I. Un nouvel âge de la personnalité. II. L'inconscient en rédefinition. V: Le débat 99 (marec–april 1998), 100 (maj–avgust 1998), str. 164–181, str. 189–206. – Richard SENNETT, The Corrosion of Character. New York: W. W. Norton 1998 (= Der flexible Mensch. Die Kultur des neuen Kapitalismus. Berlin: Berlin Verlag 1998).

¹¹ Jean-François LYOTARD, Das postmoderne Wissen, str. 122.

¹² Prav tam, str. 121–122.

¹³ David F. GOOD, The Economic Rise of the Habsburg Empire 1740–1914. Berkeley: University of California Press 1984 (= Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches. Wien, Graz: Böhlau 1986).

dernizacije vse močnejše družbeno razslojevanje, se pravi velike družbene spremembe in negotovost. Pripadnost novemu sektorju, storitvenim dejavnostim, je bila pogosto povezana s padcem na družbeni lestvici; prinesla je družbeno stisko in povzročila, da so obstoječi orientacijski vzorci zastareli. Tako moderne množične stranke kot tudi (novo) nacionalno ideologijo lahko razumemo kot reakcijo na takšno stanje: nacionalna ideologija je obljudljala novo, varno existenco znotraj vse bolj demokratičnega političnega sistema, umeščenega v namišljeno, »konstruirano« skupnost – nacijo. S tem vidikom se v svojih izpeljavah ne želim podrobneje ukvarjati.¹⁴ Bolj bi se rad posvetil problemu dinamične multipolarnosti identitet, pri čemer so multiidentitete na eni strani videti kot nekaj samoumevnega, na drugi strani pa kot znamenje krize. Napredujoča notranjedružbena diferenciacija je namreč porodila raznovrstne tujosti v okviru družbene stratigrafije. S tem referenčni sistemi, ki so služili kot orientacijski vzorci tako za posameznike kakor za celotne družbene skupine, niso postali zgolj bolj kompleksni, temveč tudi bolj raznoliki in poljubni. Zavestna ali nezavedna refleksija tega stanja je ena od izstopajočih značilnosti moderne. Najdemo jo tako v Parizu Charlesa Baudelaira kot že na Dunaju Johanna Nestroya, pri skupini »Jung Wien« ali v krogu revije »Nyugat« v desetletjih okrog leta 1900. »Jezik« – v dobesednem in prenesenem pomenu – so takrat doživljali kot nekaj krhkega. Literarni produkt – kot je leta 1888 ugotavljal Friedrich Nietzsche – je dajal vtis, da ni več celota.¹⁵ To opažanje, za katero se zdi, da že anticipira »konec zgodbe«, ni nič drugega kot refleksija tiste krizne spremembe, ki je bila posledica družbeno-ekonomskih sprememb. »Mi,« je mladi Hugo von Hofmannsthal pet let pozneje zabeležil v enem svojih prvih esejev, »tako rekoč nimamo korenin v življenju in se kot jasnovidne, a vendarle slabovidne sence potikamo med otroki življenja.«¹⁶ Leta 1910 pa je mladi filozof Georg Lukács v ugledni reviji madžarske moderne »Nyugat« (Zahod) zapisal: »Z izgubo stabilnosti stvari se je izgubila tudi stabilnost Jaza; z izgubo dejstev so se izgubile tudi vrednote. Razen razpoloženj ni ostalo nič drugega.«¹⁷ Vse to so poimenovanja tistih kriznih simptomov dezorientiranosti, ki so bili posledica notranje, *vertikalne diferenciranosti* družbe in ki jih je v »velemestu moderne« (Parizu) že eno generacijo prej obravnaval Charles Baudelaire. Pomembni so bili torej za vso Evropo. Toda zakaj so jih na Dunaju in v drugih urbanih okoljih Centralne Evrope (na primer v Pragi, Budimpešti, pa tudi v Krakovu Stanisława Przybyszewskega) zaznali bolj jasno kot drugje, tako da je tu – ne le po Lyotardovem opažanju, ampak tudi po ugotovitvah drugih analiz – lahko prišlo do povsem zavestne delegitimacije, t.j. do zavestnega postavljanja starih identifikatorjev pod vprašaj?

¹⁴ Prim. predv. Benedict ANDERSON, *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts*. Frankfurt a. Main/New York: Campus 1988. – Isaiah BERLIN, *Der Nationalismus*. Frankfurt a. Main: Hain 1990. – Eric. J. HOBBSAWM, *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780*. Frankfurt a. Main: Campus 1991. – Ernest GELLNER, *Nationalismus und Moderne*. Berlin: Rothbuch 1991. – ID., *Nationalismus. Kultur und Macht*. Berlin: Sieder 1999. – Krzysztof POMIAN, *Europa und seine Nationen*. Berlin: Wagenbach 1990. – Prim. tudi: *La tyrannie du national. Entretien avec Gérard Noiriel*. V: Jean-Claud RUANO-BORBALAN (éd.), *L'histoire aujourd'hui*. Auxerre: Sciences Humaines Éditions 1999, str. 113–118.

¹⁵ »Kaj je značilno za vsako literarno *décadence*? To, da življenje ne domuje več v celoti. Beseda se osamosvoji in skoči iz stavka, stavek se razširi in zabriše pomen strani, stran oživi na račun celote – celota ni več celota.« Friedrich NIETZSCHE, *Der Fall Wagner* [1888]. V: ID., *Kritische Studienausgabe*. Ur. Giorgio COLLI in Mazzino MONTINARI, zv. 6. München: dtv 1980, str. 27 [= posreden citat iz: Paul Bourget, *Œssai de psychologie contemporaine* (Paris 1883). Prim. F. NIETZSCHE, *Kritische Studienausgabe*, zv. 14, str. 405].

¹⁶ Hugo von HOFMANNSTHAL, *Gabriele D'Annunzio* [1893]. V: ID., *Gesammelte Werke. Reden und Aufsätze I: 1891–1913*. Ur. Bernd SCHOELLER in Rudolf HIRSCH. Frankfurt a. Main: Fischer 1979, str. 175.

¹⁷ Georg (György) LUKÁCS, *Die Wege gingen auseinander*. Cit. v: Aranka UGRIN, Kálmán VARGHA (ur.), »Nyugat« und sein Kreis 1908–1941. Leipzig: Reclam 1989, str. 66.

Diferenciranost regije

Pod *drugo točko* je tako treba imenovati še ostale kriterije, ki so bili pomembni na Dunaju oziroma v Centralni Evropi. Hitra rast urbanega okolja je bila sicer tudi tu posledica modernizacije in kot na splošno v Evropi 19. stoletja je do nje prišlo zaradi priseljevanja prebivalstva iz okoliških območij. A to, v čemer se je ta proces urbanizacije razlikoval od primerljivih procesov po Evropi, je bilo dejstvo, da je bilo prebivalstvo okoliških območij, gledano z etničnega in jezikovno-kulturnega vidika, nadvse heterogeno. *Tradicionalne horizontalne diferenciranosti* te regije so se ljudje sicer že od nekdaj zavedali, a šele zdaj, v urbanih središčih, so jo začeli dnevno opazovati, doživljati in jo naenkrat občutili kot problem, t.j. kot eksistenčno grožnjo. Prisotnost etnično-kulturne tujosti v gosto naseljenem urbanem prostoru nikakor ni bila pomirjujoča, stabilizirajoča, temveč je bistveno prispevala k dezorientiranosti tamkajšnjega prebivalstva.

Z modernizacijo pogojeno diferenciranost družbe in iz tega izhajajočo fragmentiranost individualne in kolektivne zavesti je torej v urbanih središčih centralnoevropske regije še dodatno potencirala etnično-kulturna diferenciranost. Izkušnja »tujega« je sicer zadevala vse evropske dežele. Industrializacija je mnogim obljubljala izboljšanje gospodarskega položaja, zato je od druge polovice 19. stoletja do začetka 20. stoletja po vsej Evropi prišlo do velikih migracij. Po Gérardu Noirielu je delež imigrantov med francoskim delavstvom znašal 15 %; nasploh naj bi bilo sedanje prebivalstvo Francije najbolj mešano, celo bolj kot prebivalstvo Združenih držav Amerike: »la population française est l'une de celle qui, dans le monde entier, a été la plus renouvelée au XXe siècle par immigration; plus même qu'aux Etats-Unis.«¹⁸ S tem je bil mit o enotnem »nacionalnem« izvoru naroda zavrnjen: »On sait de manière fiable que 20 % de la population française, par ascendance paternelle ou maternelle, possède une origine étrangère (10 à 12 millions de personnes). Evidement, si l'on remonte au-delà de trois générations, les proportions seraient plus importantes, surtout si l'on tient compte des changements de nom du XIXe siècle.«¹⁹

A medtem ko je bil okrog leta 1900 delež »tujcev« v Parizu le 6,3-odstoten, je bil na Dunaju več kot 60-odstoten. Glavno in rezidenčno mesto je takrat štelo 1,7 milijona prebivalcev. Med njimi je bilo več kot 500.000 priseljencev s Češke in z Moravske (30 % prebivalstva), pri čemer jih je 44 % prihajalo z izključno češko govorečih, 28,6 % s pretežno češko govorečih in le 11,4 % z nemško govorečih področij. 140.000 imigrantov je prišlo iz dežel pod madžarsko krono (8,4 %), približno 100.000 iz Galicije, Bukovine in drugih delov monarhije, 250.000 pa iz nekdanje matične dežele, t.j. iz današnjih avstrijskih zveznih dežel (15,2 %).²⁰ Že v 50. letih 19. stoletja so zaradi številnih priseljencev nekateri svetovali, naj se Dunaj razdeli na nacionalne četrti.²¹ Budimpešta, glavno mesto madžarskega kraljestva, je nastala z združitvijo Pešte (madž. Pest), Budima (Buda) in Starega Budima (Óbuda) v letih 1872 in 1873; Pešta je leta 1851 štela 83.868 prebivalcev, od tega je bilo 33.884 Nemcev, 31.965 Madžarov, 12.642 Judov in 4.187 Slovakov. V Budimu so bile razmere podobne:

¹⁸ La Tyrannie du National. Entretien avec Gérard Noiriel. V: L'histoire aujourd'hui. Coordonné par J.-C. RUANO-BORBALAN. Auxerre: Sciences Humaines Éditions 1999, str. 113–118, cit. 114. – Prim. tudi Gérard NOIRIEL, Le Creuset français, histoire d'immigration XIXe–XXe siècles. Paris: Seuil 1988.

¹⁹ Les Mécanismes de l'intégration. Entretien avec Pierre Milza. V: L'histoire aujourd'hui. Coordonné par J.-C. RUANO-BORBALAN. Auxerre: Sciences Humaines Éditions 1999, str. 119.

²⁰ Michael JOHN, Albert LICHTBLAU, Schmelztiegel Wien – einst und jetzt. Zur Geschichte und Gegenwart von Zuwanderung und Minderheiten. Wien, Köln: Böhlau 1990, str. 14–17, 18.

²¹ Rudolf Till, Ein Plan der Gliederung Wiens in Nationalitätenviertel. V: Wiener Geschichtsblätter 10 [70] 1955, str. 73–76.

22.122 Nemcev, 6.182 Madžarov, 1.537 Judov, 1.145 Srbov in 1.124 Slovakov. Leta 1890 je imela Budimpešta skoraj 500.000 prebivalcev, toda samo 39 % je bilo rojenih Budimpeščanov; 52 % prebivalcev je prihajalo iz etnično in jezikovno heterogenega kraljestva.²² Delež heterogenega judovskega prebivalstva na Dunaju se je leta 1910 povečal na 7,8 %, v Budimpešti na približno 24 %, v Černovicah (Černivcih), majhnem mestu na vzhodu monarhije, pa na več kot 30 % celotnega prebivalstva. Med prebivalci Dunaja je bilo rojenih Dunajčanov leta 1880 samo 38 %, leta 1900 pa 46 %. Drugi, »tujci«, so v mesto prišli iz ekonomskih razlogov. Če so želeli uspeti, so se morali prilagoditi novemu mestnemu okolju, konkretno rečeno: bili so se prisiljeni prilagoditi dominantni skupini oziroma se asimilirati. Takšno »notranjo kolonizacijo« bi dominantna skupina sicer lahko tolmačila kot pripravljenost sprejemanja tujcev oziroma kot strpnost do tujcev, vendar pa različnosti (diferenc) le ni mogla popolnoma odpraviti. Takšna, četudi zgolj neznatna odstopanja so ljudje še naprej opazali, bila so pretveza za stereotipizacije, s katerimi se je tako rekoč zakoličilo heterostereotipe. Asimilacija je od manjšinskih skupin oziroma priseljencev zahtevala stalno delegitimacijo tradicionalnih vezi ali vsaj prehajanje med različnimi kulturnimi vzorci reda oziroma predstavami o vrednotah, kar pa je diferenciranost in negotovost, ki ju je povzročila modernizacija, le še okrepilo. Tudi slojno pogojene razlike v intenzivnosti asimilacij oziroma akulturacij so prispevale k množenju in diferenciranju kultur v mestnem okolju. Toda urbana okolja so bila, povsem neodvisno od etnično-kulturne in jezikovne raznolikosti, že sama v sebi – med sloji pa tudi znotraj posameznih slojev – nadvse raznolika, kar se je na primer kazalo v različnih oblikah vsakdanjega jezika (za katerega je bila značilna množica dialektov in sociolektov), v različnih kulinarčnih tradicijah, oblikah občejanja in vsakdanjih navadah. Svoje je prispevalo tudi dejstvo, da so mestne četrti, ki so jih sestavljala tudi priključena predmestja, prebivalce zaznamovale z različno identiteto; ta funkcija dunajskih četrti še danes ni nepomembna. Zaradi vseh teh različnih kulturnih značilnosti sta se včasih na primer dva rojena Dunajčana med seboj bolj razlikovala kot pa rojeni Dunajčan in »tujejezični« priseljenc, ki sta pripadala isti poklicni skupini.

Hibridna kultura

Ta raznovrstnost kulturnih tradicij je bila sicer ugodna tudi za obliko multikulturalnosti, ki je bila vezana na posamezne družbene sloje in se je razlikovala od tradicionalno izkušene plurikulturalnosti, znotraj katere je vsakdo lahko obdržal tradicionalen položaj.²³ Bližina oziroma prepletanje raznolikih kulturnih tradicij znotraj enega sloja ali v eni osebi je postala pomembna spodbuda za kreativnost; človek je lahko izbiral med spremenljivimi kulturnimi določitvami ali pa je elemente različnih kulturnih provenienc povezoval na do tedaj neobičajen način. Bogastvo citiranja v glasbeni produkciji na Dunaju okrog leta 1900 je indic, da ljudje te priložnosti niso zapravili in da so jo znali izkoristiti. Dejstvo, da so bili številni kulturni producenti »tujci« oziroma asimilanti, ki so pogosto pripadali vse bolj izključeni judovski skupnosti, lahko po eni strani velja za potrdilo pravilnosti tiste kulturnoteoretske teze, ki

²² László GEREVICH (ur.), Budapest története [Zgodovina Budimpešte], zv. 3. Ur. D. KOSÁRY. Budapest: Akadémia 1975, str. 399, zv. 4. Ur. K. VÖRÖS. Budapest: Akadémia 1978, str. 378 sl.

²³ Prim. Claus LEGGEWIE, Ethnizität, Nationalismus und multikulturelle Gesellschaft. V: Nationales Bewußtsein und kollektive Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit 2. Ur. H. BERDING. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1994, str. 46–65.

»marginaliziranim« pripisuje večji kreativni potencial.²⁴ Po drugi strani pa je takšna situacija spodbudila tudi prepletanje različnih zgodovin in kultur v eni osebi ali v enem družbenem sloju, tako da so bili ti ljudje, četudi navadno nevede, prisiljeni dnevno nihati, posredovati oziroma »prevajati« med posameznimi kulturnimi tradicijami.²⁵ Posamezniki, ki so v sebi združevali takšne plurivalence, so se torej hkrati gibali v več kulturah; niso bili usmerjeni zgolj k eni kulturi, ampak so znali posredovati med različnimi kulturami ter na nepričakovan način med seboj prepletati različne kulturne kode. »Ljudje, ki so pripadali takšnim *kulturam hibridnosti*, so se morali odpovedati sanjam oziroma ambiciji, da bi ponovno odkrili nekakšno 'izgubljeno' kulturno čistost, etnični absolutizem.«²⁶ A prav zato so etnično-kulturno heterogenost v gosto naseljenih mestih občutili tudi kot grožnjo, saj so drugačno, različno, predvsem pa »tuje« vsak dan doživljali v neposredni bližini in bili tako v nevarnosti, da bodo – denimo kot pripadnike ekonomsko dominantne skupine – potisnjeni v kulturno na videz manjšinski položaj. Da bi domnevno lastno identiteto vedno znova utemeljili in utrdili, so ljudje začeli konstruirati, »izumljati« in razpihovati tujosti. Potem ko so se prepričali o njihovem obstoju in se od njih distancirali, so se jih poskušali tudi znebiti.²⁷ Povsem očitno so – ne na deželi, temveč predvsem v gosto naseljenem urbanem prostoru – v desetletjih okrog leta 1900 nastajali ideološki konstrukti tujosti, ki so se izrodili v radikalen šovinizem in antisemitizem. Zato zlasti tista etnično-kulturna heterogenost centralnoevropske regije, ki so jo poznali v urbanem okolju, ni bila zgolj objektivno dejstvo, temveč so jo (subjektivno) ljudje občutili vse bolj kot grožnjo.

Eksogena in endogena pluralnost

Centralnoevropsko regijo je dejansko že stoletja določala raznoterost narodov, jezikov in kultur. To je bila njena značilnost in lahko bi rekli, da je skladnost, enotnost regije temeljila prav na tej *endogeni* raznoterosti oziroma heterogenosti, ki so se ji pridružili *eksogeni*, vseevropski vplivi. Pluralnost centralnoevropske regije je mogoče pokazati na najrazličnejših področjih. Izražala se je v etnični raznovrstnosti in večjezičnosti prebivalstva, v bogati kulturni raznolikosti in v dejstvu, da so bile tu, v najrazličnejših izpeljavah, prisotne tri mono-

²⁴ Robert Ezra PARK, Human Migration and the Marginal Man. V: *The American Journal of Sociology* 33 (1928) str. 881–893. – Everett V. STONEQUIST, *The Marginal Man: A Study in Personality and Culture Conflict*. New York: Russel & Russel 1965. – Justin STAGL, *Kulturanthropologie und Gesellschaft. Eine wissenschaftssoziologische Darstellung der Kulturanthropologie und Ethnologie*. Berlin: Reimer 1981², str. 77–96. – Jean-Claude SCHMITT, *L'histoire des margineaux*. V: *La nouvelle histoire* (op. 6), str. 277–305. – Prim. tudi klasična besedila Georga SIMMLA, *Der Arme in Exkurs über den Fremden*. V: G. S.: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Ur. O. RAMMSTEDT. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1992, str. 512–555, 764–771.

²⁵ Doris BACHMANN-MEDICK, *Multikultur oder kulturelle Differenz? Neue Konzepte von Weltliteratur und Übersetzung in postkolonialer Perspektive*. V: *Kultur als Text. Die anthropologische Wende in der Literaturwissenschaft*. Ur. D. BACHMANN-MEDICK. Frankfurt a. Main: Fischer 1996, str. 262–296. – *Übersetzung als Repräsentation fremder Kulturen*. Ur. D. BACHMANN-MEDICK. Berlin: Erich Schmidt 1997.

²⁶ Stuart HALL, *Kulturelle Identität und Globalisierung*. V: *Widerspenstige Kulturen. Cultural Studies als Herausforderung*. Ur. K. H. HÖRNING, R. WINTER. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1999, str. 435.

²⁷ Werner SOLLORS, *Introduction: The Invention of Ethnicity*. V: *The Invention of Ethnicity*. Ur. W. SOLLORS. New York, Oxford: Oxford University Press 1989, str. IX–XX. – W. SOLLORS, *Konstruktionsversuche nationaler und ethnischer Identität in der amerikanischen Literatur*. V: *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit*. Ur. B. GIESEN. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1991, str. 537–570. – Gisela WELZ, *Die soziale Organisation kultureller Differenz. Zur Kritik des Ethnosbegriffs in der anglo-amerikanischen Kulturanthropologie*. V: *Nationales Bewußtsein und kollektive Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit 2*. Ur. H. BERDING. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1994, str. 66–81.

teistične svetovne religije – krščanstvo, judovstvo in islam. Razvidna je bila tudi iz raznolikosti političnih in administrativnih tradicij kraljestev in dežel, ki se je tudi po združitvi teh dežel v eno državo, Habsburško monarhijo, kljub različnim ukrepom v smeri centralizacije ni dalo odpraviti. Ta pluralističen položaj je po eni strani sicer omogočal izmenjavo, etnogenezo, akulturacijo, vendar pa je pomenil tudi stalno prisotnost razlik in s tem tudi nasprotij. Heterogenost ni zadevala zgolj regijo kot celoto, temveč prav tako tudi njene podregije, posamezne dežele, province in mesta. To v bistvu ni nič nenavadnega. Celo v tako centralistični državi, kakšna je Francija, je heterogenost večja, kot bi si mislili. To, kar je Fernand Braudel v svojih razpravah o identiteti Francije mislil z »les Frances« v množini – namreč, da družbeno-kulturna zavest prebivalcev Francije še danes ni enotna in usklajena, temveč pluralistična, nenazadnje pod vplivom izrazite črte ločnice med »France d'oc« in »France d'oïl«²⁸ – v polnem pomenu velja šele za Centralno Evropo in sicer tako za celotno regijo kakor tudi za njene podregije, ki danes obstajajo kot samostojne državne tvorbe. Na te dejavnike se je sicer vedno znova opozarjalo tudi v preteklosti, vendar pa so s krepitvijo nacionalnih, t.j. »holističnih« konceptov tudi v intelektualnem diskurzu vse bolj izgubljali pomen. Zaradi aktualnih kulturnoteoretskih vprašanj, ki se postavljajo ob primerljivih, za ves svet ugotovljivih kulturnih procesih, postaja znanstvena analiza heterogenosti oziroma pluralnosti centralnoevropske regije danes spet vse bolj pomembna.

Regija kontrastov

V uvodu svojega etnografsko-statističnega priročnika o monarhiji je Friedrich Umlauf posebej opozoril na negativne in pozitivne strani etnično-kulturne pluralnosti regije. Gre za stvarno analizo, ki jo najdemo tudi v drugih podobnih delih, denimo v 24-delnem *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Po Umlaufovem mnenju so bile »z etnografskega vidika [...] na tleh avstro-ogrske monarhije prisotne vse glavne skupine ljudstev Evrope in sicer v pomembnem številu: Germani na zahodu, Romani na jugu ter Slovani na severu in jugu; k tem je treba prišteti še skupnost Madžarov, ki živi med temi glavnimi ljudstvi.« To dejstvo naj bi bilo pomembno tudi za »zgodovinski spomin«: »Zato se v zgodovino Avstrije stekajo zgodovina Nemčije, Madžarske in Poljske, podobno kot se različni zgodnejši ali poznejši pritoki združijo v veliki rečni strugi, ki sprejeto vodovje nato skupno vodi naprej.« Jasne ločnice med ljudstvi naj bi bilo tu le težka mogoče potegniti: »Ker pa omenjena ljudstva niso vselej naseljevala ostro razmejenih, zaprtih območij, temveč so marsikje prehajala eno v drugo, na takšnih mejnih področjih pogosto najdemo značilno mešano prebivalstvo. Mešanje različnih nacionalnosti nikjer v Evropi ne poteka na tako opazen način kot prav v naši domovini.«²⁹ Že leta 1841 je slavni *Staats-Lexikon* Carla von Rottecka in Carla Welckerja etnično-jezikovno pluralnost omenjal kot eno od značilnosti te regije: »Položaj in obseg različnih glavnih narodov v monarhiji nas je pripeljal na misel, da monarhijo obravnavamo kot Evropo v malem in da ob evropskem predpostavimo še posebno avstrijsko ravnovesje.«³⁰ Centralna Evropa ali »Evropa v malem«, ki jo konec 20. stoletja seveda predstavljajo tudi drugače: francoski zgodovinar Jean-Pierre Rioux je Centralno Evropo označil kot »vouée

²⁸ Fernand BRAUDEL, *L'identité de la France I: Espace et Histoire*. Paris: Flammarion 1990, str. 80 sl.

²⁹ Friedrich UMLAUFT, *Einleitung*. V: F. U., *Die Oesterreichisch-Ungarische Monarchie*. Geographisch-statistisches Handbuch. Wien, Pest: Hartleben 1876, str. 1–4.

³⁰ »Oestreich«. V: *Staats-Lexikon oder Encyclopädie der Staatswissenschaften*, zv. 12. Ur. C. von ROTTECK, C. WELCKER. Altona: J. F. Hammerich 1841, str. 143.

aux cacophonie des langues et des peuples« in iz tega izpeljal sklep, da tu nikoli ne bi mogla nastati nacionalna identiteta, kakršna je nastala v Franciji; med vsemi nacionalnimi tvorbami v Evropi naj bi bila tista v Franciji edinstvena, »une construction politique et morale: culturelle au sens le plus noble.«³¹

Toda ne glede na takšne »kontraste« – t.j. razlike, alteritete in diskontinuitete – ki so zaznamovali tudi kulturni tekst, so na podlagi stalnih difuzijskih procesov nastali tudi nadrejeni, dominantni kulturni kodi, ki so – kljub kulturni razliki – postali skupni kodi in bili tako razumljivi za različne ljudi. Tako je torej navkljub izrazitim razlikam med kulturami, ki so imele na voljo vsaka svoj (*verbalni*) način komunikacije, nastalo nekaj takšnega kot skupen *neverbalni* sistem komunikacije, znotraj katerega so ljudje medsebojno občevali in ki je torej prav tako lahko postal določevalec identitete. Toda tudi subkulturne konfiguracije, tako imenovane »nacionalne« ljudske kulture, ki se jih vedno znova obravnava kot varuhe kulturne samobitnosti in prvobitnosti, so bile v resnici prepredene s številnimi »tujimi elementi«, kontrastnimi kodi iz sosednjih kultur. Béla Bartók je glede glasbene folklorne te regije opozoril na stalno »crossing and re-crossing of melodies«, zaradi česar je komajda mogoče razlikovati oziroma izigravati posamezne elemente ljudskih pesmi.³² Čeprav so pripadali neki lastni kulturni konfiguraciji (»nacionalni kulturi«), so torej ljudje na tem območju participirali tudi v nečem drugem, »tujem«, kar je prispevalo k temu, da so večkratne identitete imele prednost ter da je individualne in kolektivne identitete določala multipolarnost. Ta se je na primer odražala v praktični dvo- ali večjezičnosti nekaterih prebivalcev. »Materni jezik« včasih tako ni bil reduciran zgolj na en sam jezik, ki se ga je človek učil od zgodnjih otroških let, temveč je lahko pomenil znanje več jezikov. Kot je znano, si je Fritz Mauthner svoje zanimanje za filozofijo razlagal takole: »To zanimanje je bilo pri meni prisotno že od najzgodnejše mladosti; sploh ne razumem, kako je mogoče, da Jud, ki se rodi v slovanskem okolju Avstrije, ni porinjen v jezikoslovje [...]. Jud, ki se je rodil v slovanskem okolju Avstrije, je v določeni meri moral kot jezike svojih 'prednikov' hkrati častiti nemščino, češčino in hebrejščino. In mešanje prav nič podobnih jezikov [...] ga je moralo že kot otroka opozoriti na določene jezikovne zakone, na izposojanje in kontaminacijo, ki ju jezikoslovje še danes ne razume v njunem polnem pomenu.«³³

Antinomija, ki je nastala med zahtevo po idealnem tipu nacionalne »enojezičnosti« in dejansko, tudi v metaforičnem, prenesnem pomenu obstoječo večjezičnostjo, je postala vzrok številnih individualnih in kolektivnih kriz ter konfliktov, ki so se ohranili do danes.

»Kulturni spomin«

»Kulturni spomin«, se pravi specifično ogrodje interakcij, ki usmerja »delovanje in doživljanje« in ki »iz generacije v generacijo zagotavlja ponavljajoče urjenje in uvajanje«³⁴, tvorijo raznovrstni kodi, ki imajo regionalen (endogen) in izvenregionalen (eksogen) izvor. »Kultura«, pravi Peter Weibel v svojem razmišljanju, ki se sicer nanaša na Centralno Evropo, a ima v obdobju globalizacije splošno veljavnost, »se razvija onstran geopolitičnega in

³¹ Jean-Pierre RIOUX, *La mémoire culturelle*. V: Jean Pierre RIOUX, Jean-François SIRINELLI (ur.), *Pour une histoire culturelle*. Paris: Seuil 1997, 325–353, cit. 343.

³² Béla BARTÓK, »Race Purity in Music« [1942]. V: B. B., *Essays*. Ur. B. SUCHOFF. London 1976, str. 29–32.

³³ Fritz MAUTHNER, *Erinnerungen*. München: Müller 1918, str. 32–33.

³⁴ Jan ASSMANN, »Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität«. V: Jan ASSMANN, Tonio HÖLSCHER (ur.), *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1988, str. 9.

etničnega koda; ustvarjajo jo člani skupnosti, ki presega geografske, etnične, jezikovne, politične, religiozne, državne in nacionalne meje. Kultura je očitno mreža, ki se stalno spleta onstran geopolitičnih in nacionalnih meja, je prevajanje iz generacije v generacijo.«³⁵ Če bi parafrazirali Stephena Greenblatta, bi lahko rekli, da je to, kar tu vidimo, nenehno kroženje »družbene energije«, »kulturni tekst«, ki se nenazadnje zrcali v literarnih poljih (Pierre Bourdieu).³⁶ Takšen heterogen kolektivni in individualni referenčni sistem, v katerem se posamezni elementi sicer srečujejo in prepletajo, vendar pa svojo samostojnost, t.j. tujost, še naprej ohranjajo, opozarja na dramatičnost, ki je kulturnim procesom vselej inherentna. Posamezni elementi, ki se povezujejo v kulturni tekst, ohranjajo – tudi če se z drugimi spajajo v nove konfiguracije – svojo avtentičnost in zato drug drugemu še naprej konkurirajo. Kulturo je torej mogoče razložiti kot proces, v katerem do srečanja, zlitja ali odboja različnih elementov oziroma kodov vedno pride v dramatični inscenaciji.³⁷ »Znotraj dramatično zgrajenega kulturnega sistema,« pravi Dževad Karahasan, »se kot njegova najizrazitejša značilnost odvija razburljiva igra, igra medsebojnega komentiranja in kontrastiranja odprtega in zaprtega, zunanjega in notranjega, igra, ki sama iz sebe določa tudi notranjo organizacijo mesta [Sarajeva], strukturo vsakega njegovega dela kot tudi življenje v njem, pa tudi vsak posamezen element tega vsakdanjega življenja – od bivanja do prehranjevanja.«³⁸

Centralna Evropa – laboratorij

Zaradi spoznanja, da je heterogenost oziroma ambivalentnost konstitutivna vsebina »kulturnega spomina« te regije – gre za dejstvo, ki je *ex negativo* razvidno tudi iz tega, da so se ljudje s pomočjo realnih, političnih strategij izključevanja zmeraj znova borili proti njemu – in zaradi uvida, da danes kulturna prepletenost po vsem svetu zbuja podobne resentimente, bi lahko formulirali naslednjo hipotezo: Centralno Evropo lahko zaradi etnično-kulturne diferenciranosti obravnavamo kot »laboratorij«, v katerem so potekali in še potekajo procesi, ki so v obdobju globalizacije in kulturne prepletenosti dobili splošen pomen, se pravi pomen za ves svet. Hitro napredujoča mobilnost ter vzpostavljane globalne komunikacijske in informacijske mreže s pomočjo nove tehnologije ne vodita samo k premagovanju in ukinjanju razlik s pomočjo poenotenja, temveč predvsem tudi k temu, da »tujosti« postajajo lažje spoznavne in zaradi svoje vsakodnevne, virtualne prisotnosti vse bolj opazne. Socializacija tako ne poteka več znotraj dozvedno preglednega družbenega konteksta, temveč znotraj globalne družbe; s tem pa postaja tako bogatejša kot tudi bolj kompleksna in bolj problematična. Politika ne more več slediti samo ozkim nacionalnodržavnim interesom, temveč mora zastopati tudi nadrejene, globalne interese. V takšni situaciji je tudi oblikovanje individualnih in kolektivnih identitet postalo bolj odprto, raznoliko, obenem pa tudi manj stabilno in navidez bolj poljubno. Iz tega sledi, da lahko ne le napredujoča »modernizacija«, temveč tudi izkušnja z nepoznanimi kulturnimi elementi in sistemi postane vzrok za stalno negotovost ter indivi-

³⁵ Peter WEIBEL, *Jenseits von Kunst*. V: Parnass, zv. 4. Wien 1998, str. 76–81, cit. 76.

³⁶ Stephen GREENBLATT, *Verhandlungen mit Shakespeare. Innenansichten der englischen Renaissance*. Frankfurt a. Main: Fischer 1993, str. 9–33. – Prim. tudi Pierre BOURDIEU, *Die Regeln der Kunst. Genese und Struktur des literarischen Feldes*. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1999.

³⁷ Wolfgang LIPP, *Kultur – dramatologisch*. V: ID., *Drama Kultur*. Berlin: Duncker & Humblot 1994, str. 207–249.

³⁸ Dževad KARAHASAN, *Tagebuch der Austreibung*. Klagenfurt: Wieser 1993, str. 14.

dualne in kolektivne krize in konflikte.³⁹ Podobne situacije so se zavedali že na Dunaju v času okrog leta 1900. Nanjo so se odzvali s holističnimi določitvami, na primer z nacionalno ideologijo; pogosto so jo le zaznali (sicer z »žalostjo«, kot je zapisal Lyotard) ali pa so se preprosto skušali soočiti z njo in jo tako podvreči stvarni analizi. Tu ni šlo za to, da bi skušali odpraviti subjektivne in kolektivne krize ter konflikte, ki so bili posledica z modernizacijo pogojene diferenciacije in kulturne heterogenosti, temveč so želeli spoznati njihov izvor. »S težkim srcem,« je zapisal Robert Musil, »se mora človek odpovedati osebni liniji prednikov in sprejeti, da 'na neki točki' izvira iz skupnih prednikov vseh ljudi. In to ima različne posledice. Deloma se imajo ljudje za 'brate', deloma pa za 'potomce drugih prednikov', ne da bi kdorkoli znal to mejo natančno določiti, kajti to, kar imenujemo nacija in rasa, sta rezultata, ne pa vzroka.«⁴⁰ Spremeniti način mišljenja in namesto o naivni multikulturalnosti razmišljati o »kulturni razliki« se prav tukaj zdi razumljivo in popolnoma predstavljivo. Kulturni tekst je tu dejansko mogoče tolmačiti kot »koncept polifonih in hibridnih kultur«, ki ne ustrezajo naivni »utopiji kulturne raznolikosti«⁴¹. Takšno gledanje na ambivalentno situacijo Centralne Evrope in analiza takšne situacije, ki se sooči z dejanskim ali zgolj možnim sobivanjem različnih kulturnih tradicij, torej »tujosti«, ali s stalno izpostavljenostjo krizi, kar je imanentno takšnim kulturnim procesom, seveda v bistvu ostaja zgolj poskus, da bi interpretirali realnost, ki jo zaznavamo. Takšna interpretacija pa postane verjetna, če ji človek doda izkušnje, ki jih lahko sam nabere. Dejstvo, da se strategije izključevanja danes krepijo tudi na političnem področju, se mi zdi izziv odgovornosti tako imenovanih intelektualcev, ki naj s svojimi znanstvenimi spoznanji ozaveščajo javnost. Globalizacija spodbuja in pospešuje kulturno izmenjavo ter s tem po vsem svetu ustvarja podobne ali enake življenjske razmere. Toda prav z naglim in nenehnim posredovanjem raznovrstnih kulturnih vsebin, s hitro naraščajočo, globalno mobilnostjo konfrontira posameznika in družbo s »tujostmi« ter ju poziva, da se z njimi spopadeta. Gre za procese globalnega pomena, ki so primerljivi s tistimi, ki jih je bilo v mikrokozmosu »gostega kulturnega sistema« centralnoevropske regije mogoče zaznati že v preteklosti in ki so že v desetletjih okrog leta 1900 prispevali k temu, da so tradicionalni, dozdevno zanesljivi oziroma vnaprej dani vzorci reda zastareli.

Prevod iz nemščine Anja Naglič.

³⁹ Prim. mdr. Ulrich BECK, Was ist Globalisierung? Irrtümer des Globalismus – Antworten auf Globalisierung. Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1997. – Michel WIEWIORKA (ur.), Une société fragmentée? Le multiculturalisme en débat. Paris: La Découverte 1996. – Alain TOURAINE, Pourrions nous vivre ensemble? Égaux et différents. Paris: Fayard 1997. – Joana BREIDENBACH, Ina ZUKRIGL, Tanz der Kulturen. Kulturelle Identität in einer globalisierten Welt. München: Kunstmann 1998. – Zygmunt BAUMAN, Unbehagen in der Postmoderne. Hamburg: Hamburger Edition 1999. – Stuart HALL, Kulturelle Identität und Globalisierung n.n.m.

⁴⁰ Robert MUSIL, Der Mann ohne Eigenschaften. Ur. Adolf FRISÉ. Reinbek b. Hamburg: Rowohlt 1983, str. 1436–1437.

⁴¹ Elisabeth BRONFEN, Benjamin MARIUS, »Hybride Kulturen. Einleitung zur anglo-amerikanischen Multikulturalismusdebatte«. V: Elisabeth BRONFEN, Benjamin MARIUS, Theres STEFFEN (ur.), Hybride Kulturen. Beiträge zur anglo-amerikanischen Multikulturalismusdebatte. Tübingen: Stauffenburg 1997, str. 12–13.

Zusammenfassung

Die Ambivalenz des kollektiven Gedächtnisses in Zentraleuropa

Moritz Csáky

Die Modernisierung hatte im 19. Jahrhundert eine größere gesellschaftliche Differenzierung zur Folge. Die Modernisierung, die mit der Urbanisierung zusammenhängt, ist in Zentraleuropa anders verlaufen als allgemein in Europa. Im Falle Wiens war die Bevölkerung des Umlandes, die in die Stadt übersiedelte, sprachlich und kulturell heterogen. Eine der Folgen der verstärkten gesellschaftlichen Differenzierung war das Phänomen der Fremdheit aller Art. Das Hervorheben des Fremden, das in Chauvinismus ausarten konnte, ist unter anderem auch auf die Angst von ökonomisch stärkeren Gruppen zurückzuführen, die sich bedroht fühlten infolge des kulturellen Einflusses einer anderen Gruppe.

(Redaktion)

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejše zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanje zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.

ZAPISI

Igor Grdina

Na poti k zgodovini onstran koncepcije družbe*

Konceptualizacija zgodovine kot posebne *znanosti o družbi* si je v veliki mentalni revoluciji sredi 20. stoletja pridobila status samoumevnosti. Odtlej je pravzaprav predstavljala izhodiščno točko raziskav celotnega spoznavnega spektra oziroma kompleksa, ki ga odločilno opredeljuje pojem preteklosti. *Hermenevtiki minulosti* je dala duhovno gramatiko in terminološki slovar – se pravi razumevalno in razlagalno *orodje*.¹

Mišljenje preteklosti v družbenem okviru ni nič manj globoko vplivalo na teoretsko samorefleksijo *historie*.² Močno je presešlo vlogo predpostavke ali delovne hipoteze: vzpostavilo se je kot standardni *dispozitiv* ter praktično neizogibni razlagalni model dejanskosti. Dandanes so njene meje malone robovi *profesionalnega* imaginarija in idearija. Načelne problematizacije »podružbljenja« zgodovine so dovolj redke. Le tu in tam je slišati kakšen osamljen ugovor proti tej *totalitarizirajoči* sistematizacijski strukturi in *determinizirajoči* mišljenjski paradigmi.³ Zgodovina, ki je kot dogajajoča se dejanskost »prostor«, se namreč v historiografskem »vzratnem ogledalu« vedno spremeni v nekakšno Ariadnino nit. Dobi svoj (konvencionalistični) začetek in konec – ter kajpak tudi labirint (z Minotavrom), skozi katerega je bolj ali manj zavito razpotegnjena. Iz skupka begotnih pojavov se preobrazi v niz neizoliranih fenomenov. Za to poskrbi *logicizacijska* – v novem veku praviloma *racionalizacijska* – *redukcija*, ki omogoča preobrazbo vedenja o minulosti v zgodbo, tj. v zapomnljivo »organizirano« snov. *Dogodki* oziroma *dogajanja* se tako prelevijo v vznemirljivo igro *vzrokov* in *posledic*. Od tod do misli, da je mogoče zgodovino ujeti v dramaturška pravila ali celo zakone/zakovitosti – ki so bodisi vnaprej dani načrt (program) bodisi »esencialni« povzetek dejanskosti –, je le korak.

V eri vsedopuščajajoče/vseodpuščajoče *postmoderne*, ki ne teži k racionalnemu zapopadanju, se pravi h koherentnemu in konsistentnemu *razumevanju* slehernega pojava, ampak se artikulira in formulira skozi »polivalentne« *razlage*, perspektivno raznolike *komentarje* ter stilizacijske *parafraze* fenomenov, sta zaščitni emblemi *historie* postali tematska neomejenost in ideološka pluralnost. *Hermenevtiko minulosti* dandanes zaznamuje svojevrstna »pandiskurz(iv)nost« – gotovo ni več discipline, za katero bi bilo mogoče trditi, da ni po-

* Predelan in dopolnjen prispevek na okrogli mizi »Slovensko zgodovinopisje med regionalnim, nacionalnim in globalnim« na 31. zborovanju slovenskih zgodovinarjev »Regionalni vidiki slovenske zgodovine«; Maribor, 10.–12. oktobra 2002.

¹ *Historiografija* se dolgo časa ni zavedala svojega statusa hermenevtične discipline par excellence; definirala se je kot *tekstna ponovitev* preteklosti in ne kot njena interpretacija (*re-konstrukcija*).

² Tu sta mišljeni obe veji *vede* o preteklosti: niz *temeljnih zgodovinskih znanosti* na eni ter *historiografija* na drugi strani.

³ Prim. J. Lukacs, *At the End of an Age*, New Haven–London 2002.

možna zgodovinska znanost⁴ –, zato je redukcionizem profesionalnega oziroma standardiziranega *historičnega* mišljenja razmeroma dobro zakrit. To pa še ne pomeni, da je kot problem ukinjen oziroma neaktualen. Minili so samo časi, ko je trd politični diskurz, ki je mu je hierarhija *točka Alfa*, moč pa *črna luknja Omega*, opredeljeval robove zgodovine. V našem času ne »designira« niti njenega osrednjega toka več.

Gospodarska, socialna, procesno-strukturalna in antropološka zgodovina so *historio* v 20. stoletju razprle v tematsko neomejeno stroko. Pri tem pa ne gre spregledovati, da so ustvarile dovolj stroge konceptualne *obrazce*, *sheme* oziroma *matrice*. Vse po vrsti so bolj ali manj izrazito podlegle *zeitgeistovski* ambiciji, da konstituirajo zgodovino kot *strogo znanost*. Niso se znale oziroma zmogle sprijazniti z njeno »naselitvijo« v območju *vede* – ki ima kolikor toliko jasno opredeljeno samo metodologijo oziroma »tehniko«. Neustavljivo jih je privlačil zgled najrazličnejših disciplin *scientie*, ki se lahko pohvalijo tudi s sistem(at)sko »sintagmatiko« in »paradigmatiko« ter z relativno stabilno strukturiranim »predmetom«.⁵ Specifičnost zgodovine ni bila zgolj dana v oklepaj, ampak tudi odmišljena; njeno *polje radovednosti*, ki se je od nekdaj opredeljevalo predvsem s temporalno in ne s predmetno fakticiteto,⁶ se je moralo določiti na novo. Usmerjenost k posebnemu problemskemu sklopu je namreč slej ko prej odločilna za (samo)vzpostavitev različnih vej *znanosti*, ki se lahko do celovite podobe sveta prebijejo zgolj naknadno, skozi mozaično sopostavitev svojih parcialnih analiz. *Historia*, ki je kot verodostojno poročilo o preteklosti – oziroma kot njen racionalno konceptualizirani komentar – težila k sintetizirajočemu povzemanju (prav ta intenca je v temelju njene *logicizacijske redukcije*), se je poskusila vrasti v scientistični *dispozitiv*. Pojem družbe, ki se je v znanstvenem diskurzu 19. in 20. stoletja razpotegnil čez vso človeško *sedanjost*, se je zdel še posebej pripraven za to, da postane predmetno-strukturalni okvir zgodovine. Potemtakem ni čudno, da je postal bistven za historični *narativ*. Brez njega bi bila veda o preteklosti kot veja *stroge znanosti* praktično nezamenljiva.

Dejansko so se vse smeri *nove zgodovine*, ki so se razcvetele v hobsbawmovskem »obdobju skrajnosti«, utemeljevale na zamisli o družbi.⁷ Slednja je že v 19. stoletju, ko je prišlo do začetka procesa vsesplošne *scientizacije* življenja,⁸ postala predmet posebne znanstvene discipline – sociologije. V njenem *dispozitivu* so bili posamezniki, ki jih je družil na tak ali drugačen način (ekonomistično, mentalno, etnično itd.) vzpostavljen skupen referenčni okvir, konceptualizirani kot nekakšni atomi, se pravi kot sestavni delci večje celote (z bolj ali manj izrazito poudarjenimi njenimi lastnostmi). Možnosti človekovih interaktivnih (re)akcij so postale determinirane z določenimi matricami.

⁴ Na drugi strani je tudi zgodovina že od nekdaj *pomožna veda* vseh znanosti; poznavanje njihovih dosežkov v preteklosti je pač neogibno potrebno za uspešno delo v sedanjosti in za »markiranje« poti v prihodnost.

⁵ To seveda ne izključuje možnosti, da bi bila določena fakticiteta tipičen predmet različnih disciplin. Atomska struktura je, denimo, enako nespregledljiva za fiziko in kemijo, starejša verska književnost pa za znanost o literaturi, jezikoslovje in religiologijo (da o vedi z imenom kulturna zgodovina na tem mestu sploh ne izgubljam besed!). *Scientistična* »parcelacija sveta« pač ni enonivojska.

⁶ Merilo uspešnosti in tehtnosti zgodovinarja je ravno obratno od tistega, ki velja za raziskovalce drugih strok: zanj je največje priznanje, če kritika ugotovi, da pri prizadevanjih za razširjanje vednosti *ni povedal nič novega*. V ostalih disciplinah je to najhujša graja.

⁷ To velja seveda tudi za marksistično koncepcijo zgodovine, ki je postala v 20. stoletju zelo vplivna tako v Vzhodni Evropi kot v Franciji, Nemčiji in v anglosaksonskem svetu.

⁸ *Scientizacije*, ki se v vsakdanjem življenju kaže predvsem kot *tehnizacija*, ne gre preprosto izenačevati z *modernizacijo*, saj ima slednja zaradi svojih renesančno-razsvetljenskih korenin tudi močno humanizacijsko tendenco. Odkar je vrhunska znanost začela zagovarjati *indeterminizem*, med omenjenimi procesi ni mogoče videti samo nasprotja.

Zgodovina se je začela v takšni duhovni klimi preobražati v svojevrstno »retrospektivno sociologijo«.⁹ Če že ni bila povsem neosebna, je poskušala postati vsaj nadpersonalna: biografije posameznikov so se doživljale kot *reprezentativni primeri* ali kot poročila o usmerjevalcih usode skupin/skupnosti (narodov, slojev, razredov, držav). Ni nepomenljivo, da se je zgodovina mentalitet – ki je lahko kolikor toliko natančna samo v navezavi na imaginarij in idearij konkretnega človeka – utemeljila na »korporativnih« oziroma »kolektivnih« matricah duha.¹⁰

Toda družba, ki nikoli ni mogla skriti svoje konvencionalistične diskurzivne eksistence (tako njeni robovi kot človeški »atomi«, iz katerih naj bi bila sestavljena, so slej ko prej abstraktni konstrukti), ni neproblematični referenčni okvir. Njena eksistenca ni »neinterpretativna«. Mogoče je celo reči, da ni niti platonistična ideja, ampak kvečjemu sekularna dogma. Prav tako ne gre spregledati, da se je v njej zmerom nahajalo nekaj nedokonč(a)nega oziroma projektnege. V najboljšem primeru bi bila lahko utopija – kar pomeni, da bi v svoji polni razvidnosti utegnila nastati šele kdaj v prihodnosti. Paul Veyne je že januarja 1986 v pogovoru z Ulrichom Raulffom npr. rekel:

»Zdi se mi, da so marksizem, Marc Bloch, Braudel in sploh večina iz analovske šole sledili isti ideji, ki je zapovedovala: obstaja stvar, ki se imenuje 'družba', in ta celota pojasnjuje dele, iz katerih je sestavljena. Jaz pa ne verjamem, da obstaja družba, ali pa, da sestavlja celoto. Menim, da obstaja kaos, gotovo pa ne kakšna 'družba'; ta je, če že v resnici obstaja, le agregat naključij, ki je izšel iz viharja, iz kaosa zgodovine. 'Družba' sama nikakor ni znanstven, temveč historičen projekt ogromnih razsežnosti, ki se je pojavil ob koncu 18. stoletja. Zgodovina 19. in 20. stoletja kroži okrog vprašanja pravične oziroma prave družbe – to je projekt, ki ga poprej ni bilo tu, tudi kadar smo se zanimali za pravičnost države ali za blagostanje kraljestva. Ideja, da obstaja stvar po imenu družba in da je tako stvar treba napraviti, je velika ideja zadnjih dveh stoletij in se odlikuje tudi v zgodovini. Mislim, da ni tehtna. Pika.«¹¹

Toda mogoče je ugotoviti, da se je Veyne s to formulacijo samo dotaknil vrat *indeterministične zgodovine* – ki pa se mu niso odprla. Dejansko se je znašel v položaju vikinga, ki je za hip plul ob obali *Novega sveta*, vendar ga kljub temu ni *odkril*. Vsestransko pobudni raziskovalec, ki je leta 1976 izdal eno najiminitnejših knjig družbene zgodovine *Le Pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*, je namreč ob sklepu drugega milenija (1991) poslal na trg svojo najreprezentativnejšo sintetično študijo z emblematičnim naslovom *La société romaine*. Konceptija, ki jo je leta 1986 radikalno problematiziral, je torej pozneje doživela veliko (re-)afirmacijo. Še bolj presenetljivo pa je, da Veyne tudi v delih, ki so nastala v časovni bližini pogovora z Ulrichom Raulffom, v *Les Grecs ont-ils cru à leurs mythes? Essai sur l'imagination constituante* (1983), v 1. delu *Histoire de la vie privée (De l'Empire romain à l'an mil, 1985)* in v zborniku *Aus der Geschichte*¹² (1986), ni zavrgel razlagalnega modela *agregata* z imenom družba. Presegel je samo prepričanje, da se le-ta konstituirala v skladu z vzročno-posledično – se pravi genealoško – logiko. Jedra starega mišljenjsko-interpretacijskega vzorca, tj. *matričnosti*, pa se pravzaprav ni dotaknil.¹³ Družbo

⁹ J. Lukacs, n. d., 52.

¹⁰ Arièsovo raziskovanje občutenja smrti (*Essais sur l'histoire de la mort en Occident, L'homme devant la mort*) na podlagi številnih testamentov, ki naj bi bili reprezentativni za posamezne skupine ljudi, je morebiti najimpresivnejši primer »kolektivistične« konceptije zgodovine mentalitet.

¹¹ O. Luthar (ur.), *Vsi Tukididovi možje*, Ljubljana 1990, 210, 211.

¹² Gre za nemško – deloma popravljen – verzijo Veynovih člankov in enega intervjuja iz obdobja 1977–1984.

¹³ Prav zato Veyne svojih ugovorov družbenemu okviru zgodovine ni mogel argumentirati; rekel je samo, da ne verjame vanj. Njegovo poznejše delo dokazuje, da se je dejansko vrnil k starejšemu stališču, ki ga je formuliral že v *Kruhu in igrah*, namreč da razlika med *sociologijo* in znanstveno *historio* ni vsebinska, temveč čisto formalna. Prim. P. Veyne, *Brot und Spiele. Gesellschaftliche Macht und politische Herrschaft in der Antike*, Frankfurt–New York 1992, 15.

je namreč obdal s »praznimi mesti«, na katerih bi se prav tako lahko pojavila.¹⁴ Iracionalizem, ki pušča jasne prstne odtise na zgodovini vseh epoh, naj bi odpiral prostor za zelo različne možnosti, vendar pa bi bile te vnaprej determinirane z neko matrico (slednja omogoča govorjenje o potencialno zasedljivih koordinatah).¹⁵ Za Veynovo koncepcijo zgodovine je seveda pomembno še prepričanje, da je tudi sama družba *agregat* – torej funkcionalna celota –, ki ga v odločilni meri oblikuje »aleatorika« *nezavednega*.¹⁶

Brez dvoma je Veynova kritika *annalistov*, ki svoje pretese preteklosti utemeljujejo na železnih zakonih (racionalno delujoče in spoznavne) funkcionalnosti ter na pravilu konfliktnosti pojavov v zapovrstnem nizu družb, izjemno sugestivna. Zgodovino po njegovi sodbi ustvarjajo *subjekti*, ki ne vedo, kdo so in kaj hočejo. Historične raziskave naj zato nikar ne poskušajo dokazovati kakršne koli »racionalnosti sistema«. ¹⁷ Slednje – če premislimo bolj natanko – ne izključuje samo nezavedna dimenzija slehernega posameznika, temveč tudi najrazličnejše (bodisi čisto mentalne bodisi z manifestacijami fakticitete izražajoče se) interakcije med ljudmi. Tako eliminacije kot kompromisi, do katerih privedejo prerivanja med »vojaki zgodovine«, niso *rezultat* oziroma *udejanjenje* racionalnosti, temveč *nasledek* delovanja aktiviranih moči in sposobnosti. Izid spopada različnih konceptualizacij logike v nobenem primeru ni izračunljiv ali pojasnljiv brez preostanka.

Vendar pa se ob Veynovi kritiki *annalistov* – ki se brez dvoma nahaja v območju gravitacijskega polja *planeta Foucault*¹⁸ – poraja vprašanje, zakaj naj bi bilo sploh potrebno vztrajati pri zamisli vpetosti zgodovine v *agregatne celote*. Teorije, ki zagovarjajo funkcionalno (in sistemsko) strukturiranost iracionalnega, so zgolj interpretativni modeli, ki pa svojega korespondiranja z dejanskostjo nikoli niso uspeli ne utemeljiti ne dokazati.¹⁹ Njihovi tvorci so dejansko sekularni »teologi«. Navsezadnje celo razum ni funkcionalna (in sistemsko) struktura; na to opozarjajo hevristični oziroma interpretativni »kvantni skoki«, ki se izmikajo sleherni, tudi najbolj »ohlapni« determiniranosti z okviri kakršne koli matrice/matrike.²⁰ (Parni stroj je bil ne samo zamišljen, ampak tudi izumljen, preden so ga ljudje imeli za kaj uporabiti,²¹ s Čandrasekharjevo mejo pa niti teoretični fiziki v času najbolj bohotnega razcveta »svoje« znanosti niso imeli česa početi.²² Prav tako ne gre izgubljeni besed o funkcionalnosti pri pozmem Tesli.) Seveda je za interakcije različno usmerjenih pameti še toliko manj mogoče

¹⁴ Prim. P. Veyne, *Aus der Geschichte*, Berlin 1986, 31. Veynova »prazna mesta« so nekaj takega kot polja na šahovnici, ki niso zasedena s figurami. Francoski zgodovinar vsekakor ne more opustiti (izvorno strukturalnega) interpretativnega modela »igralne table«.

¹⁵ Prim. P. Veyne, n. d., 31. Preprosto povedano: Veynov družbeni *agregat* je »figura« na šahovnici.

¹⁶ Tiste doktrine, ki *nezavedno* konceptualizirajo kot logično pojasnljivo strukturo, seveda lahko samo pogojno pristanejo na njegovo aleatoričnost.

¹⁷ P. Veyne, n. d., 33. Ker Veyne svojo misel o *nezavednem* izpeljuje iz psihoanalitične vere, *racionalno* zanj sploh ne more biti temeljna postavka v človekovem življenju.

¹⁸ Prim. P. Veyne, n. d., 41–47.

¹⁹ Prim. P. Watson, *The Modern Mind*, New York 2002, 758–760. Odkar so ljudje preučevali sanje, so priznavali pomen »efektivov« zunaj koordinat racionalnega oziroma »prištevnega«. A da je *nezavedno* strukturirano tako, kot trdijo pripadniki različnih psihoanalitičnih »cerkva« in »veroizpovedi«, nikoli ni bilo dokazano.

²⁰ Zdi se, da nekatere interpretativne matrice in strukturne matrike postavljajo meje sodobnemu naravoslovju – toda vsaj v mišljenju začetka in konca vesolja se njihova moč povsem izgubi. Tu izginejo vse oblike determinizma (razen religioznih).

²¹ Prim. P. Rousseau, *Zgodovina znanosti*, Ljubljana 1955, 327, 328.

²² Prim. S. Hawking, *Kratka zgodovina časa*, Ljubljana 1990, 84, 85; M. Rees, *Pred začetkom*, Radovljica 2003, 93, 94. Znanstveno utemeljenost in funkcionalno relevantnost Čandrasekharjeve meje je spoznala šele generacija teoretičnih fizikov, ki je nastopila po 2. svetovni vojni.

reči, da vodijo k ustvaritvi funkcionalne celote oziroma *agregata*. Da pa bi bili vrojeni vanj(o), je lahko samo aprioristična predpostavka profesorjev sistemov.²³

Prav tako ni jasno, čemu bi morali okoli družbe razpostaviti »prazna mesta«. To bi dejansko pomenilo, da je okolje tega *agregata potencialno definirajoče* oziroma *organizirano*. »Vedlo« bi se tako, kot da bi bilo vpeto v okvir *velike škatle* nekega sistema.²⁴ Imelo bi svojo strukturo. Takšnega pojmovanja pa ni mogoče imeti za predpostavko, ampak le za predsodek: vnašanje kakršnega koli opisljivega reda v praznino je interpretativno nasilje. Je matrični apriorizem par excellence. In seveda tudi (*avto*)*determinativ*. Množica »praznih mest« bi namreč opredeljevala vsaj koordinate, na katerih se lahko pojavi konkretna zgodovina. A kaj, če slednjo obdaja docela nedeterminizirajoča praznina, o katere strukturiranosti sploh ni mogoče govoriti? Tu smo se nedvomno znašli na skrajnem robu *pozitivne opisljivosti*; o kakih »konstitutivnih« *lastnostih/značilnostih* ali celo o *čem* onstran njega se dá samo verovati. Praznine zato ni mogoče neaprioristično imeti za množico potencialnih – se pravi popolnljivih – mest, temveč za značilnostno nekonceptualizljivo.²⁵ Glede na to, da posamezni sektorji življenja ne »uhajajo« samo *koordinatnemu sistemu racionalnega*, temveč tudi *koordinatnemu sistemu funkcionalnega*,²⁶ je treba imeti dokajšnjo »zalogo« vere (ne samo zaupanja!), da človek sprejme Veynove razlage. Neaprioristično pristajanje nanje bi terjalo poprejšnji nedvoumni dokaz matrične strukturiranosti *praznine*. To pa je zaradi njene *praznosti* onstran praga izvedljivega. Dokazovanje pač sodi v območje *racionalnega*. »Prazna mesta« zato ne morejo soditi v okvir kritičnega mišljenjskega koncepta, ker so (*avto*)*determinativna* dogma. So samo izraz verovanjske sle po vnaprejšnji gotovosti/zanesljivosti/možnosti »usode« vsega.

To pa seveda ne pomeni, da *agregati*, *sistemi*, *strukture* in *matrice* v obliki sektorsko omejene fakticite ne obstajajo, temveč le, da niso nujnost. (Kaže, da so nasledek neizključujoče interaktivnosti.) Razen njih so mogoče tudi izolirane točke oziroma pojavi, ki načeloma niso nič manj pomembne/i. Prazno »okolje« spozna(v)nih *zgoščenin zgodovine* se pojavlja ne le kot prekinitvev konsistentne in koherentne logike genealoškega sestava, temveč tudi kot »zagotovilo« njihove indeterminiranosti.

Nič manj ključno ni vprašanje, ali bomo vedno pripravljene *interpretativno* bivati v *agregatu* z imenom družba, če smo že ta trenutek vpeti vanj. Saj tu navsezadnje ne gre za nič drugega kot za ujetost v konvencionalistično metaforo, ki tudi na ravni *narativa* obsega docela abstraktno opredeljeno celoto. *Socialno* konceptualizirani človek je prav takšna fantazma kot *statistični posameznik*.

Pa potem: mar v območju družbe sploh lahko *srečamo* oziroma *zaznamo* sled ljudi vseh časov? Niso celo zgolj podobe/sence protagonistov posameznih epoh znotraj nam samoumev-

²³ Ne gre spregledovati, da je bil Foucault, ki ga je Veyne v svojem postmarksističnem obdobju brez dvoma štel za osrednjega teoretično-filozofskega avtorja sodobnosti, aprila 1970 izvoljen za profesorja zgodovine sistemov mišljenja na *Collège de France*.

²⁴ Veyne-Foucaultova »velika škatla« se sicer res imenuje *praznina* – toda treba je ugotoviti, da sploh ni *prazna*. (Če bi bila takšna, bi o njej ne mogli reči nič drugega kot samo to. Seveda pa bi v svojem diskurzu lahko uporabili kar precej metafor.) Predvsem je napolnjena z različnimi »mesti«. To pomeni, da je vsaj potencialno strukturirana in »funkciotvorna«; podložna je določeni matrici oziroma matriki. Veyne nam navsezadnje celo izda, da njegova *praznina* premore tudi nekakšno središče: prav v njem se pojavlja družba oziroma določena zgodovinska celota. Prim. P. Veyne, n. d., 31.

²⁵ »Prazno mesto« je lahko samo metaforično ime za koordinato, ki je bila (v preteklosti) popolnjena, vendar (zdaj) ni več. Dejansko smo na ta način označili zgodovino – glede na sodobnost. Da bi druge koordinate v praznini sploh (lahko) bile (ali da so popolnljive), lahko samo *verjanemo*, *vedeti* pa tega ne moremo.

²⁶ Uhajanje življenjske konkretosti *koordinatnemu sistemu funkcionalnega* dokazuje vsaj pozabljena vednost, ki se je v kateri od poznejših dob vzpostavila povsem na novo. Do takšnih pojavov je razmeroma pogosto prihajalo ob kontinuitetnih »hiatih« med posameznimi epohami. Dokazovati funkcionalnost »vnovičnega izumljanja« pa bi dejansko pomenilo zagovarjati previdnost, ki naj bi si za svoj izvoljeni »medij« *izbrala* točno določeno osebnost.

nega referenčnega okvira neobstoje ne oziroma popačene do stopnje karikature? Kako naj npr. v okvirih matric družbene konceptualizacije zgodovine verodostojno mislimo antično Grčijo, če se ji o njih ni niti sanjalo? Poslanstvo *historie* vendar ni interpretativno nasilna sociologizacija nekdanjosti, temveč njeno adekvatno dojetje, razlaganje in opisovanje.²⁷ Konceptualizacije, ki niso »živele« v imaginariju in ideariju določene epohe, preprosto niso mogle so-konstituirati *agregata* minule sedanjosti. Pika. Vsako govorjenje o njih je mahanje s sabljo po zraku. Niso niti »prazno mesto« niti »polivalentno« (alternativno) pojasnljiv pojav. Odkar predmet historičnega raziskovanja niso samo dejanja in dogajanja v tem ali onem času, ampak tudi *njegova* »potencialnost« – dejansko gre za konvencionalno zamisljive »možnosti«, ki so v obzorju na temporalno konkretnost navezanih ljudi –, je to izjemno pomembno. Seveda pa ne gre spregledovati niti nesistemskih (izoliranih) pojavov, kot npr. vizionarskih idej, s katerimi doba, ki je bila priča njihovega rojstva, ni imela česa početi in jih je kratko malo pozabila.²⁸

Pri preučevanju »zgodovine intelekta« se sleherni *agregat* in vsaka, še tako velika (dejanska ali zgolj virtualna) referenčna »škata« – tudi takšna, ki računa s *praznimi mesti*²⁹ in kaotično *aleatoriko* – prej ali slej izkažeta za interpretativni determinizem. Ustvarjata matrice, zunaj katerih ne more biti ničesar. Toda spekulativna in ustvarjalna domišljija oziroma imaginacija, ki kar se da »imperialistično« artikulirata, formulirata in definirata pozicijo *galaksij misljivega*, v svojih kombinacijah preprosto ne priznavata nobenih obrazcev, mej ali »sten«. Prav zato pojavi med seboj niso nujno povezani v okvirih kakega sistema.³⁰

Premislimo pravkar povedano ob *eksemplu* iz konkretne zgodovine. Savinien de Cyrano de Bergerac s svojimi spisi dokazuje, da so ljudje »potovali« na Luno že v 17. stoletju. Seveda pa so to počeli drugače kot v okvirih »realistične fantastike« epohe meščanov (Jules Verne) ali v »obdobju skrajnosti« (program Apollo). Toda različnost koncepcij in »pozicij« omenjenih izletov v vesolje ni zapopadljiva oziroma določljiva ne z racionalno (funkcionalno-konfliktno) strukturiranim družbenim prostorom ne z *agregatom* naključij, ki je izšel iz kaotičnega viharja zgodovine. Cyranojevska *fantastična domišljija* je sistemsko-matrično povsem neodvisna od baročne dobe,³¹ vernovska v prihodnosti uresničljiva *utopičnost* pa v tem smislu ni navezana na epoho meščanov.³² (Enako velja tudi za razmerje med Aristarhovim oziroma Kopernikovim heliocentričnim nebesnim redom ter helenizmom in renesanso.³³)

²⁷ Zgodovinarska interpretacija preteklosti je praviloma *racionalna* – tudi kadar se ukvarja z manifestacijami *nezavednega*. Veyne zato poudarja, da je zanj v središču zgodovinskega raziskovanja *smisel* – ne *čas* (kot za Paula Ricoeurja). *Funkcionalno* je pač zmerom racionalno opredeljivo in pojasnljivo. Prim. P. Veyne, n. d., 35, 36.

²⁸ Vendar pa bi bilo aprioristično trditi, da je določen čas kakšno idejo pozabil zato, ker je bila nefunkcionalna – saj je na drugi strani ohranil povsem »nepraktične« produkte pravljicne domišljije in mnoge interpretativne fantazmagorije.

²⁹ V zgodovini izhajajo »prazna mesta« pretežno iz logike *genealoške* paradigme: strukturni pojavi ene epohe *morajo* dobiti ustreznik v drugi.

³⁰ Šele povezanost pojavov, ki je lahko *genetična* (zavestno, nezavedno »sklicevanje« oziroma »izpeljevanje«) ali *naknadna* (interpretativna), ustvarja sistem.

³¹ Ne smemo pozabiti, da je Cyrano poleg svojih »zunajzemeljskih« romanov (*Potovanje na Luno*, *Smešna zgodovina držav in cesarstev na Soncu*) napisal tudi vrsto še kako »ozemljenih« pisem, ki so prava mojstrovina umetnosti satirične referencialnosti. Prim. *Herzstiche. Die Briefe des Cyrano de Bergerac*, München 2001.

³² Verne je v svojem opusu npr. docela fantastično – ne utopično – tematiziral potovanje v središče Zemlje.

³³ Celu »neuspeh« Aristarhove slike *nebeškega reda* – in na drugi strani »prijetje« Kopernikove – nima prave sistemske povezave s svojo dobo. Čeprav prva ni naletela na institucionalno organiziran odpor, jo je zagnil prah pozabe. Zato pa je Kopernik slavil zmago kljub *znanstveno* »problematični« argumentaciji, zgolj *približni točnosti* in *zoperstavljanju katoliške cerkve*. Marksizem, ki je na popolnoma identičen način zapolnil našeta tri »strukturna mesta« sistema domnevnega sistema evropske novoveške družbe, je doživel polom na celi črti! (Vsekakor bi bilo na podlagi pravkar povedanega zanimivo primerjati razlike ter stičišča med katoliško in psihoanalitsko vero, ki se utemeljujeta na zelo podobnih *matricah*. Celu razširjeni sta bili na soroden način – z apostolatom.)

Seveda pa se je treba nazadnje še vprašati, ali lahko kaj dojamemo brez poprejšnje »posvojitve«. Je za vzpostavitev vednosti o *preteklosti* dovolj njena interpretacija – ali pa je potrebno nekdanjost tudi konceptualno »homologizirati«? Zagotovo je sodba, da lahko kaj zapopademo samo znotraj okvirov matric(e) svojega referenčnega prostora, preuranjena in aprioristična. Vse, kar se *misli*, je navsezadnje mogoče tudi *odmisliti*.³⁴ Toda brez dvoma je na tem mestu ključnega pomena ugotovitev, da lahko – če ne drugače, pa z virtualizacijsko-simulacijsko sposobnostjo zavesti (se pravi »v oklepaju«) – pristanemo na soobstoj več različnih konceptualizacij dejanskosti. Ob eni interpretaciji mišljenja ali fakticitete se more razpreti prostor še za drugo, tretjo, četrto... To se vsaj začasno dogodi v vsakem nepritrjujočem pogovoru (dialogu/polilogu): stališča sogovornikov, ki se ne ujemajo z našo sodbo, vzamemo na znanje, razumemo ali celo sprejmemo, če jih dojamemo kot alternativno *adekvatno interpretacijo* »predmeta«. Človekova mentalna gramatika in slovar ter konceptualizacija sveta pač imajo status preizkušenega spoznavnega orodja – ne absolutizirajočega *determinativa* zavesti. *Kritični perspektivizem* (ki omogoča tudi bahtinovski *dialogizem*) zato ni spekulativna konstrukcija, temveč najobetavnejša strategija interpretacije.³⁵ Presega sleherno obliko matričnosti.

Zavrnitev premise, da je vztrajanje v okviru koncepcije družbe potrebno zaradi naše determiniranosti z njim, pa je mogoče izpeljati tudi naravnost iz Veynovih razmišljanj. Veliki francoski historiograf namreč meni, da je t. i. sistemu Rousseau, ki se je vzpostavil po letu 1760, z dogodki maja 1968 začel potekati rok trajanja; odtlej naj bi bili ljudje na Zahodu priče epohalnemu zgodovinskemu prelomu.³⁶ Ime montmorencyjskega samotarja je tu brez dvoma uporabljeno kot metaforični emblema iztekajočega se orjaškega »projekta« z imenom družba. Naše dožemanje dejanskosti – stvarnosti in mentalitete – torej ni več (obvezno) navezano nanj.

Vendar je treba biti na tem mestu zelo previden: kot *veliki načrt*, *interpretativni model* in *matrica* je družba vendarle bila dejanska moč v glavah ljudi, ki so s svojimi interakcijami na »trgu zgodovine« generirali dogodke/dogajanja. Tudi utvare – nič drugače pa ni z miti, predsodki in lažmi – brez dvoma kreirajo *historio*: včasih so celo njene lokomotive. Po svojih učinkih morejo biti naštetih pojavi vsaj nekaj časa enako »stvarni« kot utopična (tj. v prihodnosti uresničljiva) domišljija. Družba gotovo ni panepohalni pojav – za kar jo je imela tradicionalna sociologija³⁷ –, toda tudi njen absolutni neobstoj ni značilnost celotne zgodovine. Veyne je gotovo ni kar tako označil za *historični projekt ogromnih razsežnosti, ki se je pojavil ob koncu 18. stoletja*.

Seveda pa je mogoče na to temo reči še marsikaj drugega – saj se prvi neutajljivi obrisi t. i. sistema Rousseau razkrijejo že pri Niccolòju Machiavelliju³⁸ in Giambattistu Vicu.³⁹ A

³⁴ Na *principlializaciji* te podmene temelji deleuzejevska strategija interpretacijske *pozabe*, ki nam seveda ni v pomoč, saj je zgodovina utemeljena na spominjanju in na izkušnji.

³⁵ Zaradi navezanosti *zgodovine* na dejanskost (več)perspektivnost v *njenem* okviru pravzaprav nikoli ni predstavljala omembe vredne težave; avstrijski cesar Franc I. se je npr. zmerom brez problemov hkrati obravnaval kot *sin* (Leopolda II.) in kot *oče* (Ferdinanda I.) – čeprav *potomec* evidentno ni isto kot *roditelj*. Strogemu logiku bi se ob tem seveda porodila vrsta težavnih vprašanj, ki bi jih lahko razrešil šele po dolgotrajnem razglabljanju in ob vpeljavi določenih pogojev.

³⁶ P. Veyne, n. d., 32, 33. Maja 1968 naj bi prišlo do zadnje revolucije 19. stoletja (prevrati te vrste so »specialiteta« na voluntarizem prisegajočih »čutečih duš») in hkrati do prve »cool revolte« 21. stoletja.

³⁷ Posttradicionalna sociologija se zaveda čisto »diskurzivne« eksistence družbe. Neinterpretativna konkretnost slednje je lahko omejena na lastnosti pojavov znotraj t. i. sistema Rousseau. *Atributivne* oblike pojma družba potemtakem ni treba prečrtovati. Seveda pa postaja sociologija na ta način izrazito *historična* (pod)disciplina. Njen imaginarij in idearij je *neovrgljivo* zaznamovan s strateško razlagalno koncepcijo čisto določene epohe.

³⁸ Veyne Machiavellija ne označuje po naključju za »Malrauxa ali T. E. Lawrencea renesanse«; postavlja ga torej na »mesto«, ki ga naravnost »idealno« zasedata dva eminentna predstavnika dobe družbenega projekta. Prim. P. Veyne, n. d., 76.

³⁹ Prim. P. Burke, *Vico. Philosoph, Historiker, Denker einer neuen Wissenschaft*, Berlin 2001.

tedaj družba še ni bila *projekt*. Mišljenje v okvirih njene koncepcije je tudi interpretativna izpeljava določenih zgodovinskih »efektivov«. Navsezadnje se je t. i. sistem Rousseau pojavil kot alternativa neki drugi konceptualizaciji sveta. Nespravljivo nasprotje med *kristjani* in *filozofi* v 18. stoletju vsekakor ni funkcionalistično-konfliktni razlagalni izmislek; zatrjevanje prvih, da je človek zaznamovan z izvornim grehom, in popolnoma nasprotna sodba drugih, da je po svoji naravi dober, je – preprosto povedano – v dialoškem razmerju. Ne gre za igro dialektičnih *determinativov*, za zapolnjevanje »praznih mest« v »veliki škatli« ali za naključje, temveč za konkretno situacijo, ki se je konstituirala v čisto določenem zgodovinskem trenutku. Zamisel sekular(izira)ne družbe, ki se je kot utopični, tj. v prihodnosti uresničljivi projekt definirala v 2. polovici 18. stoletja, ni nastala nenadoma in v vakuumu. Težko bi si jo bilo zamisliti brez krščanskega modela sveta. Slednji se je utemeljeval na rimskem civilizacijskem univerzalizmu, ki je vsem *homo sapiensom* priznaval privzdignjenost nad *stvar*,⁴⁰ ter na judovski koncepciji *občestva* (skupnosti, ki izhaja *tudi* iz mentalnega *dispozitiva*⁴¹). Kristjani so zavrgli državljanski (pravni) ekskluzivizem Romulovih dedičev in etnični eliminacionizem Abrahamovih sinov⁴² ter ustvarili enovito človeško *množico*. Za njeno konstituiranje je bilo odločilno enako razmerje vseh ljudi do *Svete trojice*.

Filozofi 18. stoletja so svojim nasprotnikom lahko učinkovito konkurirali samo z enako vseobsežno zamisljivo. Rimski civilizacijski univerzalizem je gotovo predstavljal važen vir njihovega navdiha. Na to najbolj neposredno opozarja velika Montesquieujeva študija *Les Considérations sur les causes et de la décadence des Romains*, ki je prvič izšla leta 1734. Religioznemu eliminacionizmu kristjanov se je v knjigah laicističnih mislecev postavila po robu koncepcija neukinljive dopustnosti heterodoksije in izbirstnosti, ki jo emblematično reprezentira iz razsvetljenskih načel izpeljano »troedino« geslo *Svoboda, enakost, bratstvo*.⁴³ Z njim pa so bile definirane stene velike interpretativne »škatle« družbe v okvirih t. i. sistema Rousseau. Individuov, ki so se (samo)utemeljevali na izkušnji sekularizirajočega se novoveškega sveta, se drugače sploh ni dalo vpeti v en referenčni okvir. Brez slednjega pa preprosto ni šlo, ker je bila v 18. stoletju zelo izrazito na delu *veliki red* vzpostavljajoča racionalnost. Tako se je rodila družba kot *historični projekt ogromnih razsežnosti*.

Sedaj smo se znašli v nekako takemle položaju: če povsem pozabimo na »veliko škatlo« t. i. sistema Rousseau, ne moremo dojeti epohe, ki se je začela ob koncu stoletja luči (in) razuma – in tudi posameznih »pramenov« poprejšnjih dob ne –, če pa jo še naprej mislimo kot doslej, nam ne bo niti v glavnih potezah dano adekvatno zapopasti zgodovine sveta in vseh njegovih časov.⁴⁴ Niti očaravajoče zapeljiva gravitacijska sila *planeta Foucault*, ki matričnega mišljenja ne postavlja v oklepaj, potemtakem ne rešuje vseh problemov, saj popači

⁴⁰ Prim. »netradicionalno« razumevanje položaja antičnih sužnjev v: Ph. Ariès, G. Duby (ur.), *Geschichte des privaten Lebens I. Vom Römischen Imperium zum Byzantinischen Reich. Herausgegeben von Paul Veyne*, Frankfurt/Main 1989, 62. Pri Rimljanih so bili nesvobodnjaki mnogo jasneje kot pri Grkih priznani za *dobrino*, ki je privzdignjena nad *stvar*; zato tudi njihova »prevedba« med *polnopravne ljudi (državljanje)* ni predstavljala večjega problema. Dovolj je bila volja gospodarja. Na drugi strani je treba reči, da je tudi etnično-kulturni eliminacionizem, ki so ga Heleni v razmerju do Barbarov gojili vse do Aleksandra Velikega (čisto zavrgli pa ga niso niti v svojih azijsko-afriških imperijih), onemogočal vznik univerzalistične miselnosti v vzhodnem Sredozemlju.

⁴¹ Pri judovstvu je poleg mentalnega (religioznega) *dispozitiva* nespregledljiv tudi etnični. V zgodovinski konkretnosti se zdita kot siamska dvojčka. Toda spreobrnitev Hazarov k Mojzesovi veri v 9. stoletju dokazuje, da sta vendarle (bila) ločljiva ne samo spekulativno, temveč tudi dejansko.

⁴² Kristjani so poznali samo religiozni eliminacionizem; slednji je bil precej drugačen od judovskega verskega ekskluzivizma.

⁴³ »Trojica« *svoboda-enakost-bratstvo* seveda ni sveta – je pa v okviru projekta družbe nedotakljiva.

⁴⁴ To dejansko velja za matrice vseh dob.

sliko konkretne dejanskosti.⁴⁵ Na to opozarjajo interpretativno-konceptualne »kvadrature kroga«, ki jih je mogoče detektirati ob pozorni recepciji izjemno sugestivnih in pobudnih (meta)historičnih študij Paula Veyna.

Zgodovinska veda že zaradi svoje *načelne* navezanosti zgolj na temporalno in ne tudi na predmetno fakticiteto ne more imeti enega vseobsegajočega interpretacijskega modela. Celotno »veliko škatlo« z imenom družba ni mogoče stlačiti vseh spozna(v)nih manifestacij preteklosti. (Nikoli ne gre pozabljati, da je ta nekoč bila »fluidna« *sedanjost*, še prej pa ena od možnosti *prihodnosti*!) *Historia* bo vedno nedokončljivi dialog/polilog perspektivno alternativnih konceptov dojetanja; kot *kraljevska pot* nedeljivega in nepredvidljivega spomina si preprosto ne more privoščiti metodološko-konceptualno motivirane eliminacije – pozabe, izbrisa – katere koli razlagalne strategije. Zlasti ne takšne, ki je bila v določeni epohi delujoča moč oziroma efektivna matrica. Interpretativni eliminacionizem je morebiti produktiven le pri *sektorskih* disciplinah. Odločitev o izbiri strategij vstopa v preteklost bo zmerom na posameznem raziskovalcu; izražala bo njegovo sposobnost (prodornost), vednost (širino) in odgovornost (angažiranost/nepriustranskost).

Če bi bilo mogoče vse dogodkovno-dogajalne zgoščenine adekvatno dojeti v okvirih vnaprej določljivih *dispozitivov*, *matric* oziroma *matrik* in *paradigem*, bi se *historia* lahko konstituirala kot *stroga znanost*. Postala bi nekakšna »karta časa«. Vendar konkretnost preteklosti in sedanjosti presega vse oblike determinizma; zanjo je sleherna oblika obveznih razmerij, matričnosti in sistemskosti samo temporalno-lokacijski shematizem. Oziroma nazorneje (čisto tradicionalistično) povedano: vse to je njen »predmet«, ne pa metoda/tehnika. Zgodovinarjevo delo, ki se lahko zmerom izteče le v »preliminarno poročilo« – oziroma v dialoško/poliloško repliko –, preprosto ne more računati na to, da bo kdaj koli kaj drugega kot NON FINITO. Zato se bo zmerom soočalo z nekakšnim preostankom – in bo tako imelo tudi prihodnost. Raziskovanje/pisanje *historie* bo še naprej, kar je bilo od nekdaj – avtorsko dejanje v polnem pomenu besede. Nikoli ne bo postalo vseeno, kdo se ga loti. Veda zgodovine je v tem povsem enaka kot njen »predmet«. Njeno filozofsko stališče je pač *konkretizem*.

S u m m a r y

On the Path to the History beyond the Concept of Society

Igor Grdina

While present historical orientations that take into account the concept of society are more or less self-evident they nevertheless contain certain problematic issues. Due to its either rational or else aprioristic functionalism (structural/poststructural theory of »empty spaces«) the history based on such a paradigm is interpretatively oppressive. Such a historical concept, that is the concept of the so-called »retrospective sociology«, is especially objectionable when analyzing the epoches that did not know the concept of society at all. In this case, sociological discourses are not only anti-historical, but also unhistorical.

⁴⁵ Filozofsko se *planet Foucault* giblje v sferah (post)sokratovskega matričnega mišljenja. Tu nam seveda ne gre za njegovo odpravo – ker je v njem določena izkušnja –, pač pa za zavedanje njegove samoomejujoče narave. Utesnjenost slednje se da preseči z indeterminističnim mišljenjem, ki ne pomeni preprostega povratka k (pred)sokratizmu. Zanj je izkušnja *zgodovine*, ki je veliko več kot *njen* opis, kratko malo nespregljiva.

Previous historical concepts had been based on various interpretative matrices that competed with, and excluded, one another. The one thing that they did have in common, however, is that they did not recognize the existence of isolated phenomena. The facticity that avoided to be trapped in a structure or a system was at best viewed as an outline or predecessor of a yet new matrix. Yet all forgotten discoveries and inventions that had to be discovered and invented anew much later, confirm the theory that functionalism in history should not be absolute. Matrices of thought worked for those who acknowledged them. Although they have to be recognized, their interpretative nature should not be forgotten. Their role is irreplaceable, but it should not blur historic concreteness. As a matter of fact, the post-structural theory of »empty spaces« that allows for rationalistic functionalism in historical interpretations does not shirk such matrices of thought, but presupposes certain (potential) possibilities of history. In this sense, it is even deterministic, although not as directly as other concepts of history that appeared during the 20th century. The social model is still indispensable for such an orientation, and in that it has remained beyond the margins of historical concreteness. In post-structural historiography, the introduction into history of psychoanalytic concepts of the subconscious that have never been verified has further strengthened the matrix thought paradigm.

The indeterministic concept of history, which is in strong contrast with previous concepts of its interpretation, does not replace the existing matrices (which are its »object«), nor is it based on the notion that they should be forgotten altogether; they namely manifest man's experience in a given time and locality. It does not strive to create »a system of systems«, or an all-encompassing functional structure, but on the basis of critical perspectivism tries to expand and deepen the dialog about a concrete »mental« (the research of individual ideas) and »real« (effective) histories.

Vilma Brodnik

O pojmovanjih znanja v gimnazijskem učnem načrtu in zgodovini na maturi*

Uvod

Preverjanje in ocenjevanje znanja pomenita dve različni, a najbolj odgovorni in pomembni etapi učnega procesa. Z njima ugotavljamo, v kolikšni meri so doseženi učni cilji pouka zgodovine. Preverja in ocenjuje se praviloma takšno znanje kot ga zahtevata učni načrt in predmetni izpitni katalog ali ga pojmujejo učitelji in tako tudi organizirajo in izvedejo pouk. Tako koncepcija pojmovanja znanja vpliva na učni načrt kot temeljni šolski dokument, na celoten proces pouka in seveda tudi na preverjanje in ocenjevanje kot njegov sestavni del. Matura pa predstavlja sklepno obliko preverjanja in ocenjevanja znanja v gimnaziji.

Koncepcije pojmovanja znanja in načrtovanje učnih načrtov

Vsakokratna koncepcija pojmovanja znanja odseva iz učnih ciljev v učnih načrtih za zgodovino. Ti so lahko načrtovani vsebinsko, učnociljno ali učnoprocesno.¹

A. Pojmovanje znanja v vsebinsko načrtovanih učnih načrtih

V vsebinsko načrtovanih učnih načrtih so premalo upoštevana pedagoška znanstvena načela načrtovanja, kriteriji za izbiro vsebin so nepregledni, vsebine so preobremenjene, premalo se upošteva novejša vsebine, ne vsebujejo nujnih navodil in nasvetov za izvajanje, vodijo k premalo sistematičnemu, načrtnemu in racionalnemu delu, učitelji pa so prisiljeni snov le posredovati, učenci so ob tem v vlogi poslušalcev². Pri takšnih učnih načrtih so prisiljeni učitelji pod pretvezo avtonomnosti in izbirnosti učnih vsebin le-te bolj ali manj uspešno izbirati, ali snov v celoti obravnavati v zelo površinski in posplošeni obliki s transmisivskim modelom pouka, ali pa obravnavajo vso snov enako obsežno in jim zato zmanjka časa za teme iz zgodovine 20. stoletja. Vsem trem oblikam realizacije učnih načrtov so se prilagodile tudi založbe, ki v državi izdajajo učbenike za zgodovino. Le ti so lahko v zelo posplošeni

* Prispevek na okrogli mizi »Zgodovina na maturi« na 31. zborovanju slovenskih zgodovinarjev »Regionalni vidiki slovenske zgodovine«, Maribor, 10.–12. oktobra 2002.

¹ Danijela Trškan: Didaktično-metodična struktura sodobnih učnih načrtov za srednješolsko zgodovino v Sloveniji, Franciji in Veliki Britaniji v mednarodnih šolah V: Zgodovinski časopis, Letnik 55/2, 2001, str.256–257 (po France Strmčnik: Od klasičnega do kurikularnega učnega načrta v Sodobni pedagogiki, Letnik 49/1).

Glej tudi France Strmčnik: Didaktika. Osrednje teoretične teme. Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 2001, str. 243–244.

² Prav tam, str. 256.

obliki, saj vsebujejo zgoščeno le tisto snov, ki naj bi se jo dijaki naučili in pri preverjanju in ocenjevanju čimbolj pristno po spominu obnovili in tako dokazali splošno razumevanje zgodovinskih procesov in zgodovinskih spoznanj. Dijaki svoje memorirano znanje urijo z utrjevanjem ob delovnih zvezkih. Za večjo zanimivost učbeniki, ki podpirajo opisani model, vključujejo množico barvnih fotografij. Imamo pa tudi že učbenike podelovnega značaja, ki vključujejo tudi odlomke iz različnih zgodovinskih virov z vprašanji, ki dijake navajajo na samostojno učenje in spoznavanje zgodovine in ki jih praviloma uporabljajo učitelji, ki učno snov bolj poglobljeno obravnavajo bodisi, da pri tem upoštevajo celotno snov po učnem načrtu ali da izberejo tematske sklope, ki jih bodo obravnavali v bolj poglobljeni obliki. Opisani položaj glede učnih načrtov, pouka zgodovine in večine učbenikov prevladuje pri gimnazijskem pouku zgodovine. Je odraz tradicionalne koncepcije pojmovanja znanja, pri katerem je pomembno, da učenci učno snov znajo in razumejo, učiteljem so pomembne le vsebine in ne tudi cilji, sicer pa prevladuje istovetenje vsebin s cilji pouka zgodovine. Prevladujoči model pouka je transmissijski, ko učitelj uporablja klasično ali tradicionalno frontalno obliko pouka s prevladujočo metodo razlage. Učenci pri takšnem pouku malo govorijo, v glavnem poslušajo in opazujejo.³ Za povečanje motivacije uporablja tudi metodo dela z zgodovinskimi viri, ki pa izzveni v pridobivanje dodatnih podatkov ali le za ilustracijo. V tem primeru se govori o neklasični ali netradicionalni frontalni učni obliki, ki vključuje različne metode, ki učenca spodbujajo k sodelovanju, odgovarjanju na učiteljeva vprašanja, pa tudi postavljanju vprašanj učitelju in k izražanju lastnih mnenj o novi učni snovi.⁴

B. Pojmovanje znanja v učnociljno načrtovanih učnih načrtih

S kurikularno prenovo so bile vsebine v zadnjih gimnazijskih učnih načrtih preoblikovane v cilje, ki od dijakov pričakujejo, da določeno vsebino opišejo, navedejo, naštejejo, orišejo ipd. Zato bi lahko zapisali, da se ti učni načrti trudijo biti učnociljno načrtovani, kar je bila tudi zahteva kurikularne prenove, prevladujejo pa še vedno vsebine⁵. Sicer je za učnociljno zasnovane učne načrte značilno, da je poudarek na ciljih, ki naj bi jih učenci dosegali pri pouku. S temi cilji so opredeljene tudi vsebine in metode pouka. Cilji pa so glede na različne stopnje zahtevnosti razvrščeni po Bloomovi taksonomiji znanja in ciljev. V naših gimnazijskih učnih načrtih prevladuje prva in najenostavnejša stopnja to je poznavanje zgodovinskih dogodkov in pojavov. Bloomova taksonomija (klasifikacija) znanja in ciljev je trenutno najbolj znana v slovenskem prostoru, zasnoval pa jo je v petdesetih letih 20. stol. ameriški strokovnjak Benjamin Samuel Bloom z Univerze v Chicagu. Vrste znanja po Bloomu so kognitivne (spoznavne), afektivne (segajo na čustveno področje) in psihomotorične (segajo na gibalno področje). Pri zgodovini, v kolikor se uporablja ta taksonomija, se uporablja v glavnem le

³ Danijela Trškan, Violeta Gerden, Vojko Kunaver: Evropsko gospodarstvo v 18. stoletju in začetki moderne industrializacije v Angliji. Uporaba aktivnih učnih oblik in metod. ZRSŠ 1999, str. 10 (po France Strmčnik: Učna diferenciacija in individualizacija v naših osnovnih šolah. ZRSŠ 1993).

⁴ Prav tam, str. 10.

⁵ Glej tudi Danijela Trškan: Didaktično-metodična struktura sodobnih učnih načrtov za srednješolsko zgodovino v Sloveniji, Franciji, Veliki Britaniji in mednarodnih šolah V: Zgodovinski časopis, Letnik 55/2, 2001, str. str. 257 (po France Strmčnik: Od klasičnega do kurikularnega učnega načrta v Sodobni pedagogiki, Letnik 49/1). Glej tudi France Strmčnik: Didaktika. Osrednje teoretične teme. Razprave Filozofske fakultete 2001, str. 246–250. Vilma Brodnik: Analiza spremljave učnega načrta za zgodovino v prvem letniku splošne in strokovne gimnazije V: Zgodovina v šoli, Letnik IX/1. Ista: Prenova učnega načrta za gimnazije V: Temeljne prelomnice preteklih tisočletij. Zbornik referatov 30. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Zveza zgodovinskih društev Slovenije 2001.

kognitivna vrsta znanja, v manjši meri afektivna (npr. v primeru, ko skušamo z izbranimi metodami učenja doseči vživljanje v zgodovinsko dogajanje, zlasti pri igri vlog) in zelo redko psihomotorična (npr. pri igri vlog v obliki dramatizacije je lahko vključen tudi ples⁶). Kognitivno znanje se po Bloomu razvrsti od manj k bolj zahtevnemu po naslednjih stopnjah: poznavanje, razumevanje, uporaba, analiza, sinteza in vrednotenje. Pri tem je višji stopnji kognitivnega znanja zadoščeno le, če učenci znanje uporabljajo v novi situaciji. Na primer, če zahtevamo, da razložijo vzroke, ki pa jih v resnici le obnovijo po naši razlagi, sodi to znanje po zahtevnosti v poznavanje in ne v razumevanje. Pri preverjanju in ocenjevanju znanja v gimnaziji, vključno z maturo so pogosto dogaja, da je zahtevnost vprašanj precenjena. Tako tudi vprašanje, da naj dijaki ocenijo kulturne dosežke prvih visokih civilizacij in nato v resnici te dosežke le naštejejo, ne sodi pod vrednotenje, ampak le v poznavanje. V nadaljevanju navajam primere vprašanj za zgodovino stopnjevanih po Bloomovi taksonomiji znanja in ciljev za kognitivno področje.

1. Znanje in poznavanje

Zahteva se znanje, poznavanje in prepoznavanje terminologije, izrazov za pojme, simbolov, dejstev, specifičnih podatkov, dogovorov, pravil, konvencij, tendenc in zaporedij (npr. časovnih), ravnanja s posameznimi dejstvi in podatki, spoznavanje klasifikacij in širših kategorij področja, poznavanje kriterijev za ocenitev, metodologije, raziskovalnih postopkov, tehnik, abstraktnega, posplošenega znanja, poznavanja zakonitosti, principov, posplošitev, teorij in struktur. Gre za izražanje znanja v že poznani problemski situaciji, kot so jo učenci spoznali pri pouku.

Primeri:

V pravilnem časovnem (kronološkem) zaporedju razvrsti obstoj naštetih starih civilizacij tako, da najstarejšo označiš s številko 1, najmlajšo pa s številko 5.

- Egipčani
- Sumerci
- Rimljani
- Grki

Naštej in razloži dva vzroka za nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

S pomočjo odlomka iz zgodovinskega vira ugotovi, kakšno vladavino so poznali Atenci v času vladanja stratega Perikleja.

S pomočjo zemljevida rimskega imperija izpiši tri rimske province iz vzhodnega dela imperija.

2. Razumevanje

2.1 PREVAJANJE IZ ENE VRSTE SIMBOLIČNEGA ZAPISA V DRUGEGA

Na temelju statističnih podatkov iz tabele v obliki krajšega samostojnega zapisa opiši, kako so se gospodarsko razvijale evropske države konec 19. stoletja. Zapiši in utemelji tudi

⁶ Pavla Karba je izvedla s svojimi učenci dramatizacijo dunajskega kongresa, ko so učenci zaplesali tudi dunajski valček (glej Pavla Karba: Zgodovina v šoli drugače. DZS 1996).

en vzrok po svoji presoji, za katerega meniš, da je vplival na hitro gospodarsko rast najrazvitejše države.

Oglej si shemo upravno-političnega ustroja frankovske monarhije v času Karla Velikega. V obliki krajšega zapisa podpri ali ovrzi trditev, da je imel Karel Veliki absolutno oblast.

2.2. INTERPRETACIJA ALI RAZLAGA – razbiranje odnosov med elementi, ki niso neposredno navedeni, je pa nanje mogoče sklepati.

Kako so reforme Marije Terezije in Jožefa II. spremenile položaj slovenskih podložnikov? (V to kategorijo lahko vprašanje uvrstimo le, če smo pri pouku obravnavali vse reforme in nismo neposredno navajali posledic, so pa razvidne in poznavanja značilnosti posameznih reform Marije Terezije in Jožefa II.)

2.3. EKSTRAPOLACIJA ALI PREDVIDEVANJE posledic, izidov, učinkov na temelju danih podatkov, besedil ...

Preberi vir 1 in razmisli ter zapiši svoje predvidevanje o zaključku političnih spopadov med meščanstvom in cesarjem Francem Jožefom glede ustavnega življenja.

Preberi vir 2. Ali tvojo napoved potrjuje ali zavrača. Odgovor utemelji s podatki iz obeh virov.

3. Uporaba poznanih principov na novih primerih

Zapiši letu 2003 ustrezno tisočletje, stoletje, polovico tisočletja in stoletja ter desetletje stoletja. Kaj bi se spremenilo, če bi datiral isto leto za čas pr. Kr.?

Aleksander Makedonski je umrl leta 323 pr. Kr. Koliko let mineva letos od njegove smrti?

Razvrsti vzroke za razpad Jugoslavije od splošnih do konkretnih in izbor utemelji.

Razvrsti posledice druge svetovne vojne glede pomena za nadaljnji zgodovinski razvoj od najbolj do najmanj pomembnih in svoj izbor utemelji.

4. Analiza

4.1. ANALIZA ELEMENTOV – učenec mora poiskati glavne dele v sporočilu in razlikovati med dejstvi in vrednotno obarvanimi mnenji in nameni sporočila.

Natančno preberi zgodovinsko besedilo, ki razlaga začetke druge svetovne vojne na Slovenskem, in v razpredelnico izpiši vsa zgodovinska dejstva in mnenja pisca besedila.

Zgodovinska dejstva	Mnenja pisca besedila

4.2. *ANALIZA ODNOSOV – učenec mora razbrati odnose med elementi (npr. odnose med hipotezami in dokazi zanje, med podatki in zaključki, v kakšnem odnosu so posamezni elementi do glavne teze ali ideje – jo podpirajo ali le ilustrirajo in razširjajo).*

Glej primer pri poglavju o problemskem pouku zgodovine, ki se nanaša na ameriško osvobodilno vojno v priročniku *Kako do bolj kakovostnega znanja zgodovine (ZRSŠ 2003)*.

4.3. *ANALIZA STRUKTURE IN ORGANIZACIJSKIH NAČEL – učenec mora obravnavano področje dobro poznati in sporočilo dobro razumeti, če hoče sporočilo ovrednotiti.*

Iz odlomka iz Platonove Države samostojno razberi in razloži Platonovo stališče glede idealne državne ureditve.

5. Sinteza

5.1 *IZDELAVA IZVIRNEGA SPOROČILA – samostojno razvijanje idej, argumentov in izražanje izkušenj in občutij.*

Winston Churchill je avtor več domislic glede zgodovinskih dogodkov in pojavov. Znana je njegova izjava, da je od vseh slabih oblik vladavin demokracija še najboljša. Z lastnimi primeri in dokazi utemelji to njegovo misel.

5.2 *IZDELAVA NAČRTA ALI PREDLOGA ZA AKCIJO*

Izdelaj načrt za popularizacijo turizma v domači regiji, ki bo temeljil na zgodovinsko-kulturnih spomenikih.

5.3 *IZPELJAVA SISTEMA ABSTRAKTHIH ODNOSOV – učenec samostojno razvija razlage in hipoteze o določenih pojavih in problemih na temelju danih podatkov, izkušenj ...*

Glej primer pri poglavju o problemskem pouku pri zgodovini, ki se nanaša na ameriško osvobodilno vojno v priročniku *Kako do bolj kakovostnega znanja zgodovine (ZRSŠ 2003)*.

6. Vrednotenje ali evalvacija

6.1 *VREDNOTENJE NA TEMELJU NOTRANJNH KRITEHIJEV – učenci vrednotijo ideje, metode ... po kriterijih, ki so značilni za to delo.*

Primerjaj in ovrednoti stalinizem v Sovjetski zvezi v tridesetih letih 20. stoletja in fašizem v Italiji v dvajsetih letih 20. stoletja z vidika spoštovanja človekovih pravic. Ugotovitve podpri z lastnimi primeri in dokazi.

6.2. VREDNOTENJE NA TEMELJU ZUNANJIH KRITERIJEV – učenec neko delo primerja z vzornim.⁷

Primerjaj in oceni Periklesovo o demokracijo z današnjo zahodnoevropsko kot zgledom demokratične ureditve držav z vidika upoštevanja človekovih pravic.

C. Pojmovanje znanja v učnoprocesno načrtovanih učnih načrtih

Zadnja skupina učnih načrtov pa sodi med učnoprocesno načrtovane.⁸ Pri njih je poudarek na procesu usvajanja znanja, na aktivnostih učitelja in učencev. Pomemben je torej tudi proces usvajanja znanja. Pri tem se razvija procesno znanje, ki pomeni kombinacijo vsebin, metod, aktivnosti učiteljev in učencev, organizacijskih postopkov in ciljev, ki vključujejo vrste in stopnje znanja po različnih taksonomijah npr. po Bloomovi. Takšnih učnih načrtov v Sloveniji še nimamo, znani pa so v anglosaškem svetu.

Ko so se prenove učnih načrtov lotili v 70. letih v Združenih državah Amerike, so najprej načrtno razmislili, kakšno znanje se od učencev sploh pričakujejo. Rezultat je bila nova koncepcija pojmovanja znanja, ki jo je opredelil ameriški strokovnjak Robert Marzano s sodelavci. Njegovo pojmovanje znanja je še zlasti zanimivo, ker ga utemeljuje prav s primeri iz zgodovine. Tako Robert Marzano loči deklarativno, proceduralno in procesno znanje. Pri tem je procesno ali vseživljenjsko znanje najvišja pojmovna kategorija, ki vključuje tudi deklarativno in proceduralno znanje.

Deklarativno (vsebinsko) znanje (KAJ?)

Vključuje **dejstva in podatke** o posameznih osebah, krajih, stvareh in dogodkih. Vključuje pa tudi **koncepcije in posplošitve**. Npr. trditev »John Kennedy je bil umorjen 22. novembra 1963« je dejstvo. Trditev »Ljudje na visokih političnih položajih so v življenjski nevarnosti« je posplošitev. Fraza »politični umori« je koncepcija (pojmovanje). Posplošitve in koncepcije morajo biti vedno podprte z ustreznimi dejstvi (brez dejstev, podatkov, letnic, imen pač ni zgodovine). Posplošitve in koncepcije lahko učenci prenašajo na konkretne dežele, situacije in obdobja. Učenci lahko bistvo posplošitev in koncepcij razumejo le, če poznajo uporabna dejstva, s katerimi te posplošitve in koncepcije lahko podprejo.

Med deklarativno znanje sodijo še:

- razumeti, da preteklost vpliva na naše zasebno življenje in celotno družbo,
- razumeti raznolikost kulture, na katero vplivajo raznoliki dejavniki in pogoji,
- razumeti, da se zgodovinski dogodki odvijajo po določenih zakonitostih,
- razumeti, da so na zgodovinske dogodke in pojave vplivale različne odločitve in različni nameni,
- razumeti, zakaj se stvari spreminjajo in ostajajo enake,

⁷ Več o taksonomijah učnih ciljev in učnih ciljih sploh glej v priročniku Kako do bolj kakovostnega znanja zgodovine. ZRSŠ 2003.

⁸ Danijela Trškan: Didaktično-metodična struktura sodobnih učnih načrtov za srednješolsko zgodovino v Sloveniji, Franciji, Veliki Britaniji in mednarodnih šolah. V: Zgodovinski časopis, Letnik 55/2, 2001, str. 257 (po France Strmčnik: Od klasičnega do kurikularnega učnega načrta v Sodobni pedagogiki, Letnik 49/1. Glej tudi France Strmčnik: Didaktika. Osrednje teoretične teme. Razprave Filozofske fakultete 2001, str. 276).

- razumeti, da se vseh problemov ne da rešiti in ni končnega odgovora,
- razumeti, da so zaradi osebnih lastnosti posamezniki vplivali pozitivno in negativno na zgodovinsko dogajanje,
- razumeti, da so zgodovino spreminjala tudi naključja in iracionalni vzroki.

Proceduralno znanje (KAKO?)

Proceduralno znanje pojmujemo kot **strategije ali spretnosti** vodenja postopka za doseg zastavljenega cilja. Sem sodijo spretnosti, ki jih je treba obvladati po točno določenem zaporedju in korakih. Pod proceduralno znanje vključujemo tudi spretnosti, ki se nanašajo na različne situacije. Npr. splošne spretnosti analize problema v romanu in glede na odkrivanje bistva problemov ugotavljanje pomembnih razlik med zvrstmi romanov. Primer iz matematike – izbrani matematični problem lahko rešiš le z obvladovanjem spretnosti deljenja. Pri zgodovini pa morajo učenci obvladovati metode, tehnike in procese zgodovinske raziskave, da lahko postavljajo vprašanja preteklosti in iščejo odgovore na ta vprašanja.

Med proceduralno znanje sodijo še:

- oblikovati različne sodbe o javnem in zasebnem življenju,
- razviti zgodovinski način mišljenja – gledati dogodke in pojave z vidika dobe, ko so se zgodili,
- izogibati se miselnosti, da je poznavanje dogodkov v preteklosti ključ do rešitve sodobnih problemov.

Cilji vseživljenjskega (procesnega) učenja (ZAKAJ?) so:

- kompleksno razmišljanje,
- delo z viri,
- učinkovita komunikacija,
- kooperativno-sodelovalno učenje,
- miselne navade.⁹

Deklarativno (vsebinsko) in proceduralno znanje se torej doseže prek kompleksnega razmišljanja (razvrščanje, primerjanje, utemeljevanje, induktivno in deduktivno sklepanje, reševanje problemov, upoštevanje različnih perspektiv, analiza napak, odločanje, invencija, preiskovanje), dela z viri (zbiranje in izbiranje informacij, presojanje uporabnosti in vrednosti informacij, analiza, sinteza in interpretacija informacij), učinkovite komunikacije (izdelava plakatov, pisanje esejev, igra vlog, zgodovinska govorna vaja, video projekcija, PowerPoint projekcija, simulacija, referat, vodenje po šolski razstavi ali na ekskurziji, izdelava prospektov, zgodovinskih zloženek ipd.), sodelovalno učenje (postavljanje in prizadevanje za doseganje skupnih ciljev, sprejemanje različnih vlog od vodenja do izvajanja), miselne navade (razvijanje kreativnega mišljenja (npr. pri reševanju problemov, učenju z invencijo, pri igri vlog ipd.), kritičnega mišljenja (pri delu z viri, ko presojajo vrednost in uporabnost dveh ali več zgodovinskih virov o istem dogodku in oblikovanju smiselnega pisnega izdelka z utemeljitvami

⁹ Povzela in priredila Vilma Brodnik po Robert J. Marzano, Debra Pickering, Jay Mc Tigh: *Assessing Student Outcomes, Performance Assessment Using the Dimensions of Learning Model*, ASCD 1993. Podrobneje glej v priročniku *Kako do bolj kakovostnega znanja zgodovine* (ZRSS 2003) in Vilma Brodnik: *Priročnik k učbeniku Zgodovina 1 za gimnazije*, DZS 2002.

in primeri v podporo izbranim trditvam) in samoregulativnega učenja, ko dijakom omogočimo, da ugotovijo svoja močna in šibka področja glede na učne cilje predmeta in načrtujejo proces učenja tako, da skušajo izboljšati tudi šibka področja. Pri tem si lahko učitelj najlaže pomaga z izdelanimi opisnimi kriteriji za preverjanje in ocenjevanje znanja.

Navajam primere nalog iz zgodovine za kompleksno mišljenje.

– PRIMERJAVA

Primerjaj pristojnosti areopaga v času Solona in v času Periklesa.

– RAZVRŠČANJE

Razvrsti vzroke za razpad zahodnega dela rimskega cesarstva po pomembnosti. Razvrstitev utemelji.

– SKLEPANJE Z INDUKCIJO

Analiziraj besedilo v učbeniku. Kaj ti pove o napredku gospodarstva? Trditve podpri z dokazi.

– SKLEPANJE Z DEDUKCIJO

Kako je rimska politika po načelu Deli in vladaj! vplivala na odnos Rima do pokorjenih ljudstev v Italiji? Trditve podpri s primeri.

– ANALIZA NAPAK

Analiziraj besedilo v učbeniku o Periklesovi dobi demokracije. Katera dejstva v besedilu ne označujejo današnjih sodobnih zahodnih demokracij?

– ARGUMENTIRANJE, UTEMELJEVANJE

Prvi državnik Evrope Solon je v eni svojih elegij zapisal tudi misel o svoji ustavni reformi v Atenah, ki se glasi: »Ljudstvu sem dal pravic.« Z ustreznimi dokazi podpri ali ovrži zapisano Solonovo misel.

– ABSTRAHIRANJE

Kako se današnje pojmovanje sodobne demokracije razlikuje od antičnega atenskega v Periklesovi dobi? Trditve podpri z ustreznimi dokazi in primeri.

– ANALIZIRANJE PERSPEKTIV

Preberi odlomek iz Herodotovih Zgodb, ki opisuje bitko pri Termopilah, in odgovori na vprašanje. Kakšen je pogled Herodota na vlogo Grkov (Spartancev) in kakšen na vlogo Perzijcev? Trditve podpri z ustreznimi dokazi iz besedila. Kakšen je tvoj pogled na bitko pri Termopilah in vlogo Spartancev ter Perzijcev?

– ODLOČANJE: IZBIRANJE MED ALTERNATIVAMI

Katera ustava po tvojem mnenju bolje ureja odnose v državi: Solonova, Kleistenova ali Likurgova. Izbrano utemelji z dokazi in primeri.

– PREISKOVANJE

Samostojno preišči vzroke za pojav in razvoj prvih visokih civilizacij. V pomoč naj ti bodo ustrezne teme poglavij Podobe iz prazgodovine in Prve visoke civilizacije v učbeniku.

- **REŠEVANJE PROBLEMOV**
Kako bi ti z zemljiško reformo rešil problem brezposelnih rimskih množic pri čemer lahko resno oviro predstavljajo veleposestniški senatorji?
- **ODKRIVANJE/INVENCIJA**
Podrobno si se seznanil z značilnostmi frankovske fevdalne družbe. Tvoja naloga pa je, da izdeláš svojo izvirno shemo fevdalne družbe, ki bo nazorno predstavila fevdne in fevdalne odnose ter na njih temelječo upravno zgradbo države.¹⁰

Navajam še primere za zgodovino, povzete po Marzanu s sodelavci.
- **Primerjanje:** Primerjaj odziv javnosti med drugo svetovno vojno in med vietnamsko vojno.
- **Utemeljevanje:** Zavrni ali podpri misel, da so ZDA morale odvreči atomsko bombo ob koncu vojne.
- **Odločanje:** Zakaj so Japonci napadli Pearl Harbour? Nekateri trdijo, da je Roosevelt preprečeno izžival Japonce, drugi se s tem ne strinjajo.
- **Reševanje problema:** Če bi bil predsednik ZDA med drugo svetovno vojno, kako bi prisilil Japonsko k premirju in poskrbel za varnost poveljnega sveta.
- **Analiza napak:** Analiziraj napake/razlike v pogledih in ravnanjih ljudi, ki so bili med drugo svetovno vojno odgovorni za odnose med ZDA in Japonsko.¹¹

Koncepcija pojmovanja znanja in zgodovina na maturi

Na prevladujočo tradicionalno vsebinsko koncepcijo pojmovanja znanja kažejo tudi ugotovitve projekta Vpliv mature na pouk, ki je bil v šolskih letih 1998/1999 in 1999/2000 izveden na Zavodu RS za šolstvo. Ugotovljeno je bilo, da učiteljem pomeni bistvo znanja zgodovine, da znajo dijaki snov povezovati in primerjati, dobiti splošen pregled znanja zgodovine, ki ga bodo lahko uporabili v življenju, da so sposobni samostojno znanje zgodovine nadgrajevati in interpretirati ter utemeljevati posamezna dejstva, spoznajo splošne zakonitosti družbenega razvoja.¹² Iz nalog, ki se jih uporablja pri pisnem in ustnem preverjanju in ocenjevanju znanja, pa razvijanje vseh naštetih elementov pojmovanja znanja zgodovine ni razvidno. Kakšne vrste in stopnje znanja se zahteva iz zgodovine na maturi lahko razberemo iz analize pol iz let 1998 in 1999.

Maturitetni poli 1 iz obče (vseh vprašanj je 25) in 2 iz narodne zgodovine (vseh vprašanj je 26) mature z dne 18. junija 1998 je po zahtevnostnih ravneh Bloomove taksonomije analiziralo šest učiteljev zgodovine (štirje poučujejo na splošni gimnaziji in dva na osnovni šoli), ki so bili vključeni v projekta Zavoda Republike Slovenije za šolstvo Nova kultura preverjanja znanja in Refleksivna edukacija. Ugotovljeno je bilo sledeče stanje:

¹⁰ Kako do bolj kakovostnega znanja zgodovine. ZRSS 2003.

¹¹ Marzano idr: Assessing Student Outcomes, ASCD 1993, str. 27.

¹² Vilma Brodnik: Vpliv mature na pouk zgodovine v IV. letniku gimnazije. Gradivo ZRSS.

	Znanje	Razumevanje	Uporaba	Analiza	Sinteza	Presoja
Pola 1	18	6	/	1	/	/
Odstotki	72 %	24 %	0 %	4 %	0 %	0 %
Pola 2	16	10	/	/	/	/
Odstotki	61,53 %	38,46 %	0 %	0 %	0 %	0 %

Pri Poli 1 so se dvomi pojavili le pri 18. vprašanju (3 učitelji so menili, da gre za znanje in 3 da gre za razumevanje, odločila sem se za višjo kategorijo). Pri Poli 2 so bili dvomi pri 8. vprašanju (2 učitelja sta menila, da gre za analizo, 1 za znanje in 3 za razumevanje, presodila sem, da gre za razumevanje). Analiza vprašanj Pole 1 in 2 glede avtentičnosti je pokazala, da nobeno vprašanje v celoti ne ustreza avtentičnosti pač pa večina vprašanj vključuje le posamezne elemente avtentičnosti. Pri prvi poli od 25 vprašanj le dve vprašanji ne vključujeta elementov avtentičnosti, 21 vprašanj ustreza vsaj enemu elementu avtentičnosti, 1 vprašanje ima dva in eno vprašanje tri elemente avtentičnosti. Pri drugi poli le eno vprašanje ne ustreza nobenemu elementu avtentičnosti, 16 vprašanj vključuje po en, pet vprašanj po dva in štiri vprašanja po tri elemente avtentičnosti. Najpogostejši element avtentičnosti v nalogah je bilo obvladovanje vsebin, ki so po maturitetnem predmetnem katalogu opredeljene kot temeljno znanje, redkeje je bila zastopana uporaba raznolikih virov kot pomoč pri reševanju problemov (najpogosteje za pridobivanje informacij ali za ilustracijo, redkeje za analizo in nikoli za presojo) in zelo redka uporaba miselnih veščin na višjem nivoju. Naloge bi bile avtentične, če bi vsebovale vsaj pet kazalnikov avtentičnosti kot so na primer še: izkazovanje znanja v resničnih življenjskih okoliščinah, ki se jih lahko simulira, izkazovanje znanja vsebin in spretnosti, zbiranje in izbiranje informacij, presojanje različnih perspektiv itd.

Pri analizi Maturitetnih pol 1 iz občje (vseh vprašanj je 24) in 2 iz narodne zgodovine (vseh vprašanj je 24) na maturi z dne 17. junija 1999 pa je bilo ugotovljeno:

Pri Maturitetni poli 1 so se pojavili pomisleki pri 21. vprašanju (2 učitelja sta menila da gre za razumevanje, 3 za znanje in 1 za analizo, presodila sem, da gre za razumevanje), pri drugi poli večjih pomislekov ni bilo. Glede avtentičnosti smo ugotovili, da vsa vprašanja prve in druge pole ustrezata vsaj enemu elementu. Pri prvi poli ustreza 20 vprašanj enemu in štiri dvema elementoma avtentičnosti, pri drugi poli pa 21 vprašanj enemu in tri dvema elementoma avtentičnosti. Tudi pri teh nalogah se najpogosteje pojavlja obvladovanje vsebin, ki so po predmetnem izpitnem katalogu opredeljene kot temeljno znanje, redkeje uporaba raznolikih virov kot pomoč pri reševanju problemov in zelo redko uporabo miselnih veščin na višjem nivoju.

Pogled v poglavje z naslovom Področja in cilji preverjanja znanja iz Predmetnega izpitnega kataloga za maturo iz zgodovine pa nam pokaže, da naj bi se preverjalo in ocenjevalo sledeča področja:

A znanje in razumevanje	60 %
B interpretacija, argumentacija, analiza, sinteza, vrednotenje	40 %

	Pola 1	Pola 2
A znanje in razumevanje	30 %	30 %
B interpretacija, argumentacija, sinteza, analiza, vrednotenje	20 %	20 %

Analiza vseh štirih maturitetnih pol je pokazala, da z izjemo Pole 2 na junijskem roku mature 1998, kjer se je s 4 % (1 vprašanjem) preverjala tudi analiza, vsa ostala vprašanja zahtevajo odgovore le na ravni znanja in razumevanja torej le deklarativno ali vsebinsko znanje, kar sovпада s prevladujočo vlogo učitelja kot prenašalca znanja, kar je pokazala tudi analiza opazovanj učnih ur in intervjujev. Opaženo kaže tudi na velik razkorak med zahtevami izpitnega kataloga in dejansko zahtevnostjo maturitetnih pol. Zanimivo je, da tudi pogovori kažejo, da je učiteljem takšen zahtevnostni nivo povsem po godu (ne glede na to, da npr. vpisujejo na gimnazijo tudi dijake s preko 140 točkami, ki so jih dosegli na eksternem preverjanju in ocenjevanju znanja v osnovni šoli). Ugotovljeno je bilo, da so bili celo še bolj naklonjeni maturi 1999, ki ima še nekoliko nižji zahtevnostni nivo vprašanj. V pogovoru je bilo tudi slišati, da imajo radi »lahka vprašanja« tako učitelji kot učenci. Cilj mature iz zgodovine pa naj bi tudi bil, pritegniti čim več dijakov in predstaviti zgodovino kot privlačen in ne selektiven predmet. Zastavlja se vprašanje ali doseči privlačnost nekega predmeta res samo z enostavnostjo vprašanj na maturi. Nekaj k takšnemu stanju prispeva tudi to, da se za zgodovino na maturi odločajo tudi dijaki s slabšim učnim uspehom, da imamo enake maturitetne pole za splošne in strokovne gimnazije (pri slednjih je zgodovine v predmetniku skupaj 210 ur, za maturitetne priprave pa imajo učitelji pogosto le še predpisanih 70 ur, kajti 280 ur zgodovine je pogoj za opravljanje mature iz zgodovine – maturanti splošnih gimnazij pa imajo poleg 280 ur po predmetniku še dodatnih 70 ur, na eni šoli iz vzorca pa celo poleg 280 še 140 dodatnih ur za pripravo na maturo iz zgodovine). Nekaj k takšnemu stanju prispeva tudi celotni sistem mature. Dijaki so v pogovorih povedali, da jim zgodovina ni pretežka, so se pa pritoževali na množico podatkov in obsežnostjo snovi. Nad obsežnostjo snovi so se pritoževali tudi pri drugih predmetih, posameznike pa moti tudi preveliko število predmetov na maturi. Vsi pa so bili mnenja, da kot največji pritisk čutijo skrb, da bi dosegli dovolj točk za vpis na želeno fakulteto.¹³

Opažam pa tudi, da se v šolski praksi pogosto ne loči nalog, stopnjevanih po Bloomovi ali Marzanovi taksonomiji od oblikovno-tehnične plati oblikovanja nalog. Glede na slednjo namreč ločimo:

1. Naloge s prostimi odgovori (odprtega tipa)

Kako se geslo velike francoske revolucije »Svoboda, enakost, bratstvo« odraža v današnji slovenski ustavi?

2. Naloge objektivnega tipa (zaprtega tipa):

- naloge z enim ali več kratkimi odgovori (polodprtega tipa) – naštej vzroke, posledice, značilnosti
- naloge z enim ali več dopolnili
- substitucijske naloge – nadomestijo napačno trditev
- naloge alternativne izbire – izbirajo med odgovori npr. DA NE
- naloge večstranske izbire:
 - z več napačnimi in enim pravilnim odgovorom
 - z več pravilnimi in enim najbolj pravilnim
 - z več pravilnimi in napačnimi, najti vse pravilne (povemo ali pa ne, koliko jih je)
 - z več pravilnimi in enim napačnim
 - poiskati vzrok med posledicami ali posledico med vzroki

¹³ Prav tam, Gradivo ZRSŠ.

poiskati najširši pomen med pojmi

korekturne naloge – v besedilo vnašajo popravke

naloge analognega sklepanja – sklepajo po podobnosti

interpretacijske naloge – na uvodno besedilo zastavimo več nalog izbirnega tipa

naloge z dvema osnovama in enim pravilnim odgovorom – npr. postavimo dve trditvi, nato pa učenci izbirajo različne kombinacije, ali je pravilna samo ena in druga napačna, ali sta obe pravilni, ali obe napačni itd.

- naloge urejanja – razvrščajo npr. po kronološkem sosledju
- naloge povezovanja
- naloge s kombinacijo večstranske izbire in urejanja – npr. zapišemo več trditvev, ki jih morajo učenci med sabo povezati in urediti po smislu v logično celoto
- naloge z danimi konstrukcijskimi elementi, ki so uporabni za konstrukcijo – npr. zapišemo več pojmov ali izrazov, ki jih učenci povežejo v logično celoto

3. Avtentične naloge – znanje v najširšem pomenu besede preverjamo in ocenjujemo v realni, življenjski situaciji – npr. učenci pišejo govore zgodovinskih osebnosti, odigrajo prizor v trgovini v izbranem zgodovinskem obdobju, napišejo reklamo za prodajo dragocenih zgodovinskih predmetov v starinarnici, narišejo reklamni plakat za prodajo živil na prelomu 19. stoletja, narišejo izvisek za trgovino v Pompejih ali v srednjeveškem Kranju – paziti morajo tudi na pravilnost zgodovinskih dejstev.

4. Naloge esejskega tipa ali eseji – to je lahko vsak zapis po svojih besedah; paziti je treba, da je zaključek eseja prost; v pomoč se lahko navedejo ključne besede, ki jih morajo učenci pri pisanju upoštevati, ali zahteva, da esej vključuje štiri ali manj korakov (uvod, argumenti za tezo, argumenti proti tezi, zaključek). Ločimo naslednje esejske zapise: informativni zapisi po svojih besedah, pripovedno-ustvarjalno pisanje, kritično-analitična obravnava. Med eseje uvrščamo tudi referate, seminarske in raziskovalne naloge, projekte, poročila o knjigah, obiskih razstav, o ekskurzijah, o obisku arhiva..., ocene prebranih knjig, pisne igre vlog, študijske primere ipd.¹⁴

Na drugačno koncepcijo pojmovanja znanja pa nam pokaže vpogled v pole mednarodne mature leta 1999. Izpit iz zgodovine v programu mednarodne mature (International Baccalaureate) se opravlja pisno. Na osnovnem nivoju dijaki pišejo dve (prvo in drugo) in na višjem še eno (tretjo) polo. Na mednarodni maturi leta 1999 je bila tako prva pola sestavljena iz treh delov, ki so se glasili: A. Ruska revolucija in sovjetska država 1917–1929, B. Druga svetovna vojna v Aziji 1931–1941 in C. Hladna vojna 1945–1964. V vsakega od treh delov je bilo vključenih po pet zgodovinskih virov, na katere so se navezovala po štiri strukturirana vprašanja. Prvo se je nanašalo na preverjanje znanja, drugo in tretje zahteva analizo virov in primerjavo med njimi, četrto pa mini esej s sintezo in presojo. Dijak si med deli A, B in C izbere le enega, na katerega mora odgovoriti v celoti.

Drugo polo je sestavljalo 30 vprašanj iz šestih tem svetovne zgodovine 20. stoletja (1. Vzroki in posledice vojne, 2. Nacionalna in osvobodilna gibanja, dekolonizacija in nastanek novih držav, 3. Vznik in značilnosti enostrankarskih-totalitarnih držav, 4. Ustanovitev in delo mednarodnih organizacij, 5. Hladna vojna, 6. Država in njen odnos do verstev in manjšin). Vsa vprašanja so esejska na ravni sinteze in presoje, dijak pa mora izbrati dve vprašanji iz dveh različnih tem.

¹⁴ Kako do bolj kakovostnega znanja zgodovine. ZRSŠ 2003.

Na višjem nivoju pišejo še tretjo polo. Sestavlja jo 25 vprašanj iz 25 tem evropske zgodovine 19. in 20. stoletja. Vsa vprašanja so esejskega tipa na ravni sinteze in presoje. Dijak izbere tri vprašanja in napiše tri eseje. Naj navedemo nekaj primerov vprašanj:

- »Obnovil je red in zagotovil razvoj.« V kolikšni meri soglašiš s to trditvijo, ki označuje glavno značilnost vladavine Napoleona Bonaparteja v letih 1799 do 1815?
- Oцени ekonomske in politične vzroke revolucij 1848 v Avstrijskem cesarstvu in Nemški zvezi.
- Napoleon III. je rekel: »Nekateri ljudje rečejo, da imperij pomeni vojno, jaz pa pravim, da imperij pomeni mir.« V kolikšni meri se strinjaš s to Napoleonovo trditvijo?
- Kako se je pojem »totalna vojna« odražal med drugo svetovno vojno?

Poučevanje in učenje poteka ob delu s primarnimi in sekundarnimi viri, ki jih vrednotijo, primerjajo, o njihovi vsebini razpravljajo in do nje zavzamejo neko stališče, ki ga morajo znati zagovarjati. Dijaki so bolj aktivni in kot ugotavlja učitelj, ki poučuje v mednarodni maturi zgodovino tudi bolj motivirani, saj delo z viri predstavlja izziv tudi tistim, ki bi ob tradicionalnem učenju hitreje izgubili voljo. Ker je izpit sestavljen iz pisanja esejev, se pri pouku precej pozornosti posveti vajam v pisanju esejev, argumentaciji svojih stališč ipd.¹⁵ Mednarodna matura zahteva razvijanje deklarativnega, proceduralnega in procesnega znanja. Načrtovana in zgrajena je premišljeno in dodelano tako glede zgodovinske stroke kot glede didaktike pouka zgodovine.

Sklep

Taksonomska analiza nalog v maturitetnih vprašalnikih za zgodovino nam dejansko pokaže na kakšni ravni je celoten pouk zgodovine v gimnaziji, ki temelji na prevladujoči vsebinsko pojmovani konceptiji znanja in obstoječa zahtevnostna raven mature. Prevladujejo namreč vprašanja, ki smo jih analizirali po kognitivnem delu Bloomove taksonomije znanja in ciljev, le na ravni znanja in razumevanja. Višje zahtevnostne ravni kot so uporaba, analiza, sinteza in presoja znanja se pojavijo zelo redko ali pa sploh ne. Vpliv tradicionalnega pojmovanja znanja kot obvladovanja vsebin pri pouku zgodovine se odraža v frontalnem transmissijskem modelu prenašanja znanja na pasivne dijake, ki ga v testih in na maturi le reproducirajo. Takemu modelu poučevanja ustrezajo tudi težnje dobršnega dela učiteljev, da bi naj bila matura naravnana le kronološko, vsebinsko pa naj bi zahtevala »nek splošen pregled znanja«. Vzrok takšnega gledanja je med drugim tudi v prevladujočih pogledih na bistvo poučevanja in znanja. Sodobni pogledi o poučevanju in učenju zgodovine ne zagovarjajo več le gradnjo vsebinskega (deklarativnega znanja), da učenec zna in razume zgodovinske dogodke in pojave, ampak tudi gradnjo proceduralnega znanja. Pri tem se načrtno ob obravnavi vsebinskega znanja razvija tudi različne zgodovinske spretnosti in postopke dela z različnimi zgodovinskimi viri.¹⁶ Ko v pouk načrtno vključimo še razvijanje različnih kognitivnih in miselnih procesov, ki jih načrtujemo po kognitivnem delu Bloomove taksonomije (poznavanje, razumevanje, uporaba, analiza, sinteza in vrednotenje) ali po Marzanovi taksonomiji (kompleksno mišljenje, delo z viri, učinkovita komunikacija, sodelovano učenje, miselne navade) težimo tudi k

¹⁵ Vpliv mature na pouk, Gradivo ZRSŠ.

¹⁶ O tem, kako se preverja in ocenjuje znanje na višjih zahtevnostnih ravneh glej v priročniku dr. Danijele Trškan: Sodobno pisno preverjanje in ocenjevanje znanja pri zgodovini v srednji šoli na izbranih temah 20. stoletja. ZRSŠ 2003.

gradnji procesnega ali vseživljenjskega znanja.¹⁷ Pri tem naj poudarim, da brez vsebinskega znanja (zgodovinskih dejstev), ne moremo graditi proceduralnega znanja (spretnosti dela z zgodovinskimi viri). Procesno znanje pa zajema tudi vsebinsko in proceduralno znanje, saj se razumevanje, uporaba, primerjanje, razvrščanje, sklepanje ... lahko razvije le ob konkretni zgodovinski vsebini in ob spretnostih dela s konkretnim zgodovinskim virom. Tako npr. nizozemska matura vključuje v preverjanje in ocenjevanje polovico znanja vsebin in polovico znanja spretnosti, ki se nanašajo na delo z zgodovinskimi viri. Zato je pomembno, da se ohrani tematsko-kronološki koncept mature, ki bi mu bilo treba prilagoditi tudi gimnazijske učne načrte. Tako bi namreč pouk časovno sprostili, kajti aktivnejše oblike poučevanja in učenja prek katerih v šolski praksi izvajamo procesno poučevanje in učenje, zahtevajo več časa. Dolgoročno pa bi kazalo razmisliti o uvedbi nivojske mature iz zgodovine. Osnovni nivo bi lahko ostal takšen kot je, z obstoječo strukturo vprašanj, pri višjem nivoju pa bi se uvedla še dva maturitetna vprašalnika (za občo in narodno zgodovino, vsakič po 30 minut), kjer se v vsakega vključi po tri do štiri vire o istem dogodku in glede na te vire sestavi vprašanja z res dobro in pravo analizo, sintezo in interpretacijo virov. Vprašalnike višjega nivoja bi pregledovala posebej izobrazena skupina eksternih ocenjevalcev. Preden bi uvedli višji nivo, pa bi morali za učitelje organizirati ustrezne izobraževalne seminarje. Z uvedbo višjega nivoja bi razrešili več perečih aktualnih problemov in sicer:

- Odpadli bi očitki v slogu, »da se preverja prevelike podrobnosti in podatke iz drobnega tiska v učbenikih, ali da podatkov v učbeniku ni«, ker bi uvajanje preverjanja in ocenjevanja veččin to preprečilo.
- Višji nivo bi pomenil pozitivno spodbudo za učno boljše dijake, ki bi jim tudi zgodovina pomenila ustvarjalni izziv in ne le predmeta, ki preverja, kolikšno množico podatkov je nekdo sposoben pomniti. Sodobna metodika predlaga, da se zgodovinskih dejstev ne le zapomni v čim večji meri ampak, da se zna presojeti njihovo zanesljivost, vrednost, objektivnost in do njih zavzeti neko stališče. S tem pa bomo dijake dejansko učili jih učiti za celo življenje, saj jim bo takšno znanje v obliki različnih spretnosti koristilo tudi pri učenju drugih predmetov in tudi v bodočem poklicu. Zaradi specifičnosti zgodovine, jim lahko zelo veliko spretnosti razvije prav zgodovina.
- Učno slabši in manj motivirani dijaki bi opravili maturo iz zgodovine le na osnovnem nivoju in zato pač prejeli tudi nižjo oceno.
- Po vzoru mednarodne mature pa bi lahko uvedli tudi izbirnost tem na primer, da se pripravi vprašanja za šest tem (na osnovnem in višjem nivoju), obvezno pa morajo izbrati tri. Tako bi se izognili tudi vsakoletnim ugibanjem, katera tema bo na maturi, odpadli pa bi tudi očitki, da so iz kakšne šole »odtekale« informacije.
- Za strokovne gimnazije mora RPMK priporočiti dodelitev dodatnih 140 ur za priprave na maturo in sicer 70 ur v III. in 70 ur v IV. letniku.

Obstoječi maturitetni katalog bi morali tako le še načrtno nadgraditi z zasnovanjem ustreznih spretnosti in taksonomsko stopnjevanih ciljev, ki jih lahko dijaki razvijajo ob obravnavi posameznih tem. Teme so vsebinsko dovolj dobro zasnovane in jih po mojem mnenju ni treba spreminjati ali še celo širiti. S temami naj se ne gre v še večjo širino, ampak v globino, ko se ob delu z ustreznimi zgodovinskimi viri razvija že omenjene spretnosti. Poudariti moram še, da se je pokazalo poučevanje in učenje zgodovine, kjer se poleg znanja

¹⁷ O procesnem poučevanju pišejo priročniki: Kako do bolj kakovostnega znanja zgodovine (ZRSŠ 2003), Vilma Brodnik: Priročnik k učbeniku Zgodovina 1 v gimnazijah (DZS 2002) in Marija Meznarič, Tadeja Rudolf, Tomaž Kranjc: Podjetno v svet zgodovine. ZRSŠ 1998.

razvija tudi spretnosti in kognitivne ter miselne procese na različnih zahtevnostnih ravneh, za izrazito pozitivno in motivacijsko spodbudno, pa tudi kakovost znanja je bila dosti boljša in trajnejša. Odpadli so celo pogosti očitki zlasti dijakov na uspešnejših gimnazijah, da je zgodovina nepomemben predmet, kjer se je treba samo »piflati«. Poudarim naj še, da bo le uvedba nivojske mature vplivala na kakovostne spremembe v poučevanju in učenju zgodovine oz. na uvajanje metodičnih novosti, pa tudi na večji ugled našega predmeta v šolah in njegovo trdnejšo pozicijo v predmetnikih.

S u m m a r y

The Concept of Knowledge in Upper Secondary School Syllabus and History as an External Examination Subject

Vilma Brodnik

History syllabuses for upper secondary schools, external examination catalog for history, most schoolbooks and the entire prevalent model of teaching history, with the final assessment of knowledge during the external examination, all point to the still-prevalent traditional declarative notion of knowledge whose aim is to teach students to learn about and understand different themes. Much more neglected, however, are more modern concepts of knowledge that combine declarative knowledge (contents), procedural knowledge (skills) and process knowledge (contents, skills, activities, and educational objectives). In the rare instances when teachers of history do include these concepts into their history lessons, they are immediately faced with considerable difficulties; such concepts are namely far more time-consuming. Another large obstacle is the discrepancy between the syllabus and the examination catalog for history. Since in our recently-established nine-year lower secondary schools history is taught according to chronological and thematic concepts of high quality, and since history is one of the optional subjects for the lower secondary school final examination we should consider introducing this method in upper secondary schools as well. This would gradually lessen the gap between the syllabus and the external examination catalog for history. Above all, any revisions of how history is taught in upper secondary schools should be thoroughly examined in accordance with modern concepts of knowledge as put into effect in historical projects of the European Council. In this manner, the existing methods of teaching history in upper secondary schools, and eventually also the external examination on history, would gradually adapt to these new concepts and teaching methods.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

je med drugim izdala:

27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994 : zbornik. – Ljubljana, 1994. – 1.000 SIT

Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes : 1. zasedanje slovensko-avstrijske zgodovinske komisije, Bled 1993. – Ljubljana 1995. – 1.500 SIT

Slovenija v letu 1945 : zbornik referatov. – Ljubljana 1996. – 1.000 SIT

Življenje in delo Josipa Žontarja : ob stoletnici rojstva. – Ljubljana, Kranj 1996. – 500 SIT

Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov z 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Bled 1996. – Ljubljana 1996. – 1.500 SIT

Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor 1998. Ljubljana 1998. – 2.000 SIT

Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov z 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Izola 1998. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Temeljne prelomnice preteklih tisočletij : zbornik referatov s 30- zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Rogla 2000. – Ljubljana 2001. – 2000 SIT

Za zainteresirani lahko kupijo knjige na sedežu ZZDS v Ljubljani, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200). Člani ZZDS imajo 25 odstotni popust, študentje pa 50 odstotni popust.

Danijela Trškan

Značilnosti in primerjava zunanjih srednješolskih izpitov iz predmeta zgodovine v Republiki Sloveniji, Franciji, Veliki Britaniji in mednarodnih šolah*

Uvod

Zunanji srednješolski izpit je nacionalni preizkus znanja, ki ga pod enakimi pogoji opravljajo vsi kandidati v državi in s katerim se ugotavlja usposobljenost kandidata za nadaljnji študij, ki je osnovni pogoj za vpis na univerze.¹ Najpogosteje je v pisni obliki, lahko pa je tudi v ustni obliki. Pri izbranih vzorčnih državah Sloveniji, Franciji, Veliki Britaniji in pri mednarodni maturi je eksterni pisni izpit iz predmeta zgodovine v pisni obliki, v Franciji pa je tudi ustni.

Za eksterni izpit gradivo (izpitne pole, točkovnik z rešitvami) pripravijo in običajno tudi ocenijo zunanji učitelji,² čeprav je lahko tudi del izpita interno ocenjen (npr. individualna naloga pri mednarodni maturi, celoletno šolsko delo pri angleškem izpitu GCSE ali ustni izpit za neuspešne učence pri francoski maturi).

Zunanji srednješolski izpit sestavljajo izpitne pole, ki jih sestavijo pedagoški strokovnjaki, ponavadi tudi odgovorni za učni načrt in izpitne kataloge. Pripravljavci izpitnih pol morajo pri svoji pripravi upoštevati več zahtev, kot so npr. izbira standardov in ciljev znanja iz učnih načrtov na vseh taksonomskih ravneh zahtevnosti; priprava različnih tipov nalog oz. vprašanj

* Prispevek na okrogli mizi »Zgodovina na maturi« na 31. zborovanju slovenskih zgodovinarjev »Regionalni vidiki slovenske zgodovine«; Maribor, 10.–12. oktobra 2002.

¹ Bahovec, I., Slivar, B. (1994). Poti k maturi. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport, str. 10. Matura je zunanji izpit na zaključku srednje šole. Opredelimo jo lahko takole: »Matura je izpit na koncu srednje šole, ki ga opravljajo kandidati za študij na univerzi in obsega znanja, pomembna za študij. Obsegajo obvezni del, ki je podlaga za vse študije, in izbirni del, ki je podlaga za posamezni študij. Matura je zunanji izpit, pri katerem so izpitna vprašanja in ocenjevalna merila zunanja pri pisnem in ustnem izpitu in je postopek ocenjevanja zunanji pri pisnem izpitu. Z zunanjim ocenjevanjem naj se zagotovi višja objektivnost ocenjevanja in s tem visoka napovedna vrednost za uspešen študij. Matura je državni izpit, ki ga kandidati opravljajo pod vnaprej objavljenimi natančno določenimi in enakimi pogoji.« Prvi strokovni posvet o maturi. (1995). Škofja Loka, 8. 12. in 9. 12. 1995. Ljubljana: Republiški izpitni center, str. 9.

² »Preverjanje znanja s pisnimi preizkusi je standarden postopek, kadar so okoliščine preizkušanja vsaj podobne, če ne enake za vse posameznike, za vse situacije in v vsakem času (govorimo o natančnih pravilih, ki zagotavljajo objektivnost uporabe preizkusa, vrednotenja odgovorov ter interpretacije dosežkov). Ne moremo pa zagotoviti, da je takšen preizkus popolnoma standardiziran postopek, saj bi to pomenilo, da ima vnaprej dobro znane vse merke lastnosti posameznih nalog in preizkusa v celoti (zlasti zanesljivost in veljavnost, pa tudi težavnost, občutljivost itd.) ter da lahko ob pomoči norm (t.j. zbirke rezultatov za velike in reprezentativne skupine posameznikov) rezultat posameznika na preizkusu razlagamo tako, da ga primerjamo z (na istem preizkusu dobljenimi) rezultati velikih skupin preizkušancev, katerih lastnosti so podobne posameznikovim (to skupino navadno imenujemo standardizacijski vzorec).« http://www.mss.edus.si/publikacije/prenova/opisi/izhodišca_np/default.asp (Izhodišča za pripravo nacionalnih preizkusov znanja v devetletni osnovni šoli, Internet: julij 2000) Maturitetne pole tako ne morejo biti standardizirani testi, ampak so le preizkusi znanja, ki so sestavljeni po standardnih postopkih, ki omogočajo vsem kandidatom enake pogoje. O tem več: Bucik, V. (2000). Zunanji preizkusi znanja, sestavljeni in uporabljeni po standardnih postopkih. V: Vzgoja in izobraževanje. Letnik XXXI. Št. 2–3, str. 24–25.

(sestava poskusne serije nalog, preverjanje poskusne serije nalog in sestava končne verzije nalog); izdelava točkovnika za možne odgovore in preverjanje merskih karakteristik (npr. zanesljivosti, veljavnosti, objektivnosti, občutljivosti).³

V evropskih državah učenci opravljajo izpite od 15. do 18. leta starosti. Npr. v Veliki Britaniji morajo učenci v času srednješolskega izobraževanja opraviti dva izpita, prvega pri 16. letih (GCSE) kot zaključek obveznega šolanja, drugi izpit pa je pri 18. letih (GCE) kot zaključek srednješolskega izobraževanja. Pri mednarodni maturi, v Sloveniji in Franciji pa opravljajo izpit pri 18. letih kot zaključek srednje šole in kot pogoj za vpis na univerze.⁴

Nekateri izpiti omogočajo izbirnost vsebin in nivojev. Npr. pri angleških ali mednarodnih izpitih učenci lahko izbirajo različne teme oz. vsebine in nivoje preverjanja (npr. višji ali nižji pri mednarodni ali A in AS nivo pri angleškem izpitu GCE).⁵ Pri angleških izpitih učitelji oz. šole lahko izbirajo med temami iz svetovne, evropske in britanske ter samo britanske zgodovine. Pri mednarodni maturi lahko učitelji oz. šole izbirajo med temami iz evropske, azijske ali afriške zgodovine. Francoska in slovenska matura pa ne omogočata izbire tem ter tudi ne vključujeta različnih nivojev.

Pri ocenjevanju maturitetnih dosežkov oz. pretvarjanju doseženih točk v ocene pri izpitnih polah se lahko uporabita dve vrsti modelov: modeli, ki upoštevajo relativne standarde ocenjevanja in modeli, ki upoštevajo absolutne standarde ocenjevanja.

Modeli relativnega ocenjevanja temeljijo na medsebojnem primerjanju učencev, tako da se ocena vsakega učenca določi glede na njegovo pozicijo v skupini, ki je reševala izpitne pole. Npr. najbolj običajen je model, ko se določi odstotek najboljših učencev, ki prejmejo najvišjo oceno in odstotek tistih učencev, ki prejmejo prav dobro oceno, potem dobro, zadostno in nezadostno oceno.⁶ Ocene tako niso odvisne od težavnosti testa, ampak od rezultatov drugih učencev v skupini (npr. pri slovenski maturi).

³ Testi vključujejo merske značilnosti. »Načelo veljavnosti zahteva, da je testna naloga tako zasnovana in jezikovna oblikovana, da povsem ustreza didaktičnim ciljem naloge in da preverja tudi poznavanje načrtovanih vsebinskih elementov ././ Načelo zanesljivosti zahteva, da bi kasnejše ponovno testiranje iste populacije učencev z enakimi nalogami dalo tudi enake testne rezultate. Načelo objektivnosti je posebej pomembno. Na objektivnih načelih so sestavljene tiste naloge, pri katerih več vzporednih ocenjevalcev ugotavlja prav enake testne rezultate testiranca. To pa je predvsem odvisno od enoznačno oblikovane naloge. Načelo občutljivosti testa. Test mora vsebovati lahke, srednje težke, pa tudi zelo zahtevne naloge. Le tako lahko meri in diferencira boljše znanje od šibkejšega. Seveda pa morajo biti testne naloge tako razporejene, da testiranec rešuje najprej lahke, nato težje naloge. Takšno zaporedje naj bi se v testu še večkrat ponovilo v valovih.« Trojar, Š. (1998). Tipske značilnosti testnih nalog, problemi pri projektiranju in uporabnost pri pouku zgodovine. V: Zgodovina v šoli. Letnik VII. Št. 3, str. 38–39.

⁴ Eksterni izpiti prinesejo tudi negativne učinke. »Stopnjuje se pritisk učencev na učitelje, da poučujejo tisto, kar terjajo katalogi in preizkuša zunanje preverjanje, in da jih urijo za načine odgovarjanja, ki temu ustrezajo. ././ Priprave na zunanji izpit postanejo moment medsebojnega pokoravanja za učitelje in učence: učitelji prek zahtev, povezanih z zunanjim preverjanjem, držijo na vajetih učence, ti pa s pritiski glede poučevanja, prilagojenega zunanjemu preverjanju, učitelje. Možnost za odprto dogovarjanje in izbiro ter za artikuliranje različnosti so povsem zaprte.« Rutar Ilc, Z., Rutar, D. (1997). Kaj poučujemo in preverjamo v šolah. Radovljica: Didakta, str. 293.

⁵ »V evropskih šolskih sistemih so prijemi različni, največkrat pa je opredeljevanje različnih ravni preverjanja in ocenjevanja vezano na različne priprave na preverjanje in ocenjevanje ter s tem na vnaprejšnje odločanje, katero raven znanja želi učenec pri posameznem predmetu usvojiti. Taka situacija seveda postavlja učence pred dilemo, o kateri se pogosto ne morejo odločiti le po interesu, temveč se pojavlja tudi problem različnih preudarkov o morebitni uspešnosti ipd. Kritike obstoječe organizacije evropskih šolskih sistemov zato opozarjajo pred nevarnostjo podrejanja celotnega življenja šole končnemu preverjanju. Pritisk končnega preverjanja in navidez enostavnost delitve učencev v vnaprejšnje skupine (glede na različne zahtevnostne ravni končnega preverjanja) lahko pripelje do povsem nezaželenih učinkov.« Barle, A. (1995). Vpeljevanje različnih ravni preverjanja in ocenjevanja v srednjih šolah. V: Vzgoja in izobraževanje. Letnik XXVI. Št. 4, str. 54.

⁶ Prvi strokovni posvet o maturi. (1995). Škofja Loka, 8. 12. in 9. 12. 1995. Ljubljana: Republiški izpitni center, str. 15.

Drugi modeli pa so modeli absolutnega ocenjevanja, ki ne določajo vnaprej odstotkov učencev za posamezne ocene, ampak izhajajo iz izpitnih ciljev. Odstotki točk za posamezne ocene so prav tako arbitrarno določeni vnaprej. Tako odstotki kažejo, do kakšne mere je učenec dosegel izpitni učni cilj (npr. pri angleških izpiti in mednarodni maturi).⁷

V nadaljevanju so predstavljeni izpitni cilji, izpitna vsebina in izpitne pole za zgodovino v Sloveniji, Franciji, Veliki Britaniji in pri mednarodni maturi.

Izpitni cilji

Specifični izpitni cilji pri slovenski maturi predvidevajo ocenjevanje vseh nivojev miselnega procesa, 60% ocenjevanje znanja in razumevanja (1. pola 30 % in 2. pola 30 %) in 40 % za interpretacijo, argumentacijo, sintezo, analizo in vrednotenje (1. pola 20 % in 2. pola 20 %).

Sedem ciljem predvideva ocenjevanje znanja in razumevanja, medtem ko predvideni osmi cilj (primerjava) spada bolj k višjemu nivoju. Čas pisanja je 90 minut za prvo izpitno polo in 90 minut za drugo izpitno polo.

Kandidat »pozna dejstva, dogodke, pojave in podatke ter časovna, vzročna in prostorska zaporedja zgodovinskih dogodkov, pojavov in procesov; opiše, pojasni oz. razloži zgodovinske dogodke, pojme, pojave in procese; razlikuje vzroke od povodov in posledic ter med vzroki za določene zgodovinske pojave poišče bistvene; izbere bistvene informacije o določenem zgodovinskem dogodku, pojavu ali procesu; natančno in pravilno uporabi ustrezne zgodovinske pojme in terminologijo pri pojasnjevanju dogodka, pojava ali procesa; zna dogajanja časovno in prostorsko opredeliti; zna uporabiti statistične podatke, vire in ilustrativno gradivo pri utemeljevanju oz. pojasnjevanju zgodovinskih dogajanj, pojavov in procesov; (primerja dogodke, pojave ali procese ter ugotovi podobnosti in razlike).«⁸

Pet ciljev je predvidenih za ocenjevanje interpretacije, argumentacije, sinteze, analize in vrednotenja.

Kandidat »uporabi in obrazloži različne vire zgodovinskih informacij (zgodovinsko besedilo, vir, zemljevid, statistični podatek, slika ...) in oblikuje sklepe; interpretira oz. argumentira podatke, informacije ...; sintetizira in obrazloži kompleksnost dogajanja; ovrednoti pomen določenih dogodkov (npr. reform, programov, ukrepov ...); primerja in kritično presoja raznovrstna sporočila; ugotovi soodvisnost različnih zgodovinskih dogodkov in pojavov.«⁹

Specifični izpitni cilji francoske mature so predvsem ocenjevanje sposobnosti, kot so npr. zbiranje informacij, klasificiranje, analiziranje in sintetiziranje informacij ter odgovarjanje na problemska vprašanja.

Specifični cilji se nanašajo na tipe nalog pri maturi. Te naloge so: esejska naloga (oz. daljši sestavek), naloga, ki se nanaša na en vir (pisni ali vizualni), naloga za preučevanje virov oz. komentar več različnih virov.

Glavni cilji pri pisanju esejev oz. daljših sestavkov so, da morajo učenci na podlagi znanja, ugotoviti problem in nanj odgovoriti v urejenem sestavku in da znajo uporabiti koncepte ter specifično besedišče.

Glavni cilji komentarja enega vira (pisnega ali vizualnega) so, da znajo učenci uporabiti znanje za kritično branje in analizo vira ter natančno odgovoriti na vprašanja.

⁷ Ibid., str. 16.

⁸ Predmetni izpitni katalog za maturo 2001 – Zgodovina. (1999). Ljubljana: Državni izpitni center, str. 8.

⁹ Ibid., str. 8.

Glavni cilji pri preučevanju virov oz. komentarju več različnih virov so, da učenci znajo na podlagi znanja poiskati informacije iz različnih virov, so jih sposobni klasificirati po ključnih besedah (temah) in jih postaviti v odnose ter sestaviti kritično in argumentirano sintezo.

Ti glavni cilji se tudi ocenjujejo pri teh treh tipih nalog. Naloge naj ne bi preverjale le podatkovnega znanja, ampak široko znanje, poznavanje in razumevanje zgodovinskega dogajanja.

Izpitna pola je tako razdeljena v dva dela (zgodovinski in geografski del). Čas pisanja je 4 ure, vendar pa izpitno dopolnilo k učnemu načrtu predlaga dve uri in pol do tri ure za prvi del izpitne pole in ostali čas za drugi del izpitne pole. Novost je, da se z žrebom določi, kateri predmet bo v prvem delu (pomembnejšem delu).¹⁰

Če je v prvem delu izbrana zgodovina, potem imajo učenci možnost izbire med dvema esejema in enim komentarjem več virov. Če je v prvem delu izbrana geografija, imajo učenci možnost izbire med dvema komentarjema enega vira pri zgodovini v drugem delu.¹¹

Specifični izpitni cilji angleškega izpita GCE zahtevajo, da morajo učenci znati priključiti v spomin, izbrati in prikazati natančno zgodovinsko znanje in razumevanje (1. cilj); predstaviti zgodovinske razlage z razumevanjem ustreznih konceptov in z vključevanjem ocen (2. cilj); interpretirati, evalvirati in uporabiti vrsto zgodovinskih virov v povezavi z zgodovinskim kontekstom in razložiti, evalvirati interpretacije zgodovinskih dogodkov iz preštudiranih tem (3. cilj).¹² 1. cilj predstavlja 40–45 %, 2. cilj 25–30 % in 3. cilj 25–30 % vrednosti izpita.¹³

Specifičnih izpitnih ciljev pri mednarodni maturi je pet in zahtevajo, da morajo učenci pokazati zgodovinsko znanje preko pridobivanja, izbora in učinkovite uporabe znanja (1. cilj); pokazati jasne, jedrnate, ustrezne in dobro podkrepjene argumente (2. cilj); ovrednotiti, interpretirati in kritično uporabiti vire kot zgodovinske dokaze (3. cilj); ugotoviti in ovrednotiti različne interpretacije zgodovinskih dogodkov (4. cilj); razložiti razloge ter posledice kontinuitet in sprememb (5. cilj).¹⁴

Spodnja preglednica¹⁵ prikazuje, kateri učni cilji se preverjajo pri 1., 2. in 3. izpitni poli (višji nivo) ter pri notranjemu ocenjevanju individualnih nalog, koliko časa imajo kandidati na voljo za pisanje, kolikšna je vrednost posameznih izpitnih pol in koliko nalog morajo rešiti.¹⁶

¹⁰ B.O. n°12, 20 mars 1997, str. 888–891.

¹¹ Geografija pa vsebuje preučevanje geografskih virov in izdelovanje zemljevida ali skice.

¹² GCE Advance and advanced subsidiary examinations subject cores for History. (1997). London: SCAA, str. 6. Podobno tudi v: GCE A/AS subject core for History. (1994). London: SCAA, str. 4.

¹³ GCE Advance and advanced subsidiary examinations subject cores for History. (1997). London: SCAA, str. 6.

¹⁴ IB History Subject Guide. (1996). Geneva: International Baccalaureate Organisation, str. 6–7. Razlike med višjim in nižjim nivojem: višji nivo ima več ur na voljo in s tem tudi večjo širino znanja in več možnosti za razvoj petih učnih ciljev. Npr. 4 ure tedensko so za nižji nivo in 5 ur tedensko so za višji nivo na Gimnaziji Bežigrad.

¹⁵ Preglednica: IB History Subject Guide. (1996). Geneva: International Baccalaureate Organisation, str. 45.

¹⁶ Če primerjamo vse izpitne pole pri mednarodni maturi, lahko ugotovimo, da se pri vseh nalogah v izpitnih polah zahtevajo razumevanje, analiza, sinteza in evalvacija. Pri vsakem vprašanju so višji nivoji kognitivnega področja povezani z nivojem razumevanja. Prva izpitna pola vsebuje naloge pojasnjevanja in krajše ali daljše esejske naloge. Druga in tretja izpitna pola pa imata daljše esejske naloge, ki preverjajo vse nivoje kognitivnega področja, še posebej pa tudi organizacijo in ureditev zgodovinskih podatkov. Esejska vprašanja so tako sestavljena, da je poudarek na ocenjevanju vsaj dveh miselnih sposobnosti: npr. ocenjevanje razumevanja in analize, analize in vrednotenja, razumevanja in vrednotenja, uporabe virov in vrednotenja, razumevanja in sinteze itd.

Višji nivo	Izpitna pola 1	Izpitna pola 2	Izpitna pola 3	Notranje ocenjevanje
Učni cilji	poudarki so na 3. cilju (tudi 1., 2., 4. in 5. cilj)	poudarki so na 1., 2., 4. in 5. cilju (tudi 3. cilj)	poudarki so na 1., 2., 4. in 5. cilju (tudi 3. cilj)	poudarki so na 1., 2. in 3. cilju (tudi na 4. in 5. cilju)
Vsebina	3 predpisane učne teme	6 tem iz svetovne zgodovine 20. stoletja	5 regionalnih opcij	odprto (Kandidat mora izbrati poglobljeni študij iz katerekoli zgodovinske teme.)
Število vprašanj	4 vprašanja krajših odgovorov	2 esejski vprašanja	3 esejska vprašanja	odprto vprašanje
Število točk	20	40	60	25
Čas	1 ura	1 ura in 30 minut	2 uri in 30 minut	do 30 ur v programu, ki ima 240 ur
Vrednost ¹⁸	20 %	20 %	35 %	25 %

Mednarodna matura iz predmeta zgodovina vključuje nižji in višji nivo. Nižji nivo vsebuje dve izpitni poli, višji nivo pa še tretjo izpitno polo. Vsi kandidati pa morajo izdelati tudi individualno nalogo, ki je sestavni del ocene.

Zaključimo lahko, da je slovenskih specifičnih izpitnih ciljev veliko in so razdeljeni v cilje, ki predvidevajo ocenjevanje znanja in razumevanja in v cilje, ki predvidevajo ocenjevanje analize in interpretacije, sintezo in vrednotenje. Pri francoskih specifičnih izpitnih ciljih je v ospredju sposobnost izbiranja, klasificiranja in sintetiziranja podatkov; pri angleških specifičnih izpitnih ciljih je poudarek na razumevanju in interpretaciji virov; pri mednarodnih specifičnih izpitnih ciljih pa je poudarek na vrednotenju in interpretiranju virov ter uporabi znanja.

Izpitna vsebina

Didaktično oz. vsebinsko zasnovo izpitnih pol določajo izpitni katalogi v Sloveniji, v Franciji, Veliki Britaniji in v mednarodnih šolah pa učni načrti.

V Sloveniji določa vsebino izpita izpitni katalog.¹⁸ Za vsako leto je predvidenih ok. 10 tem, ki naj bi bile za maturo in se nanašajo na obdobje od starega veka do konca 20. stoletja. Kandidati rešujejo samo dve izbrani temi. Izpitni katalog je samo eden in učenci, ki se odločijo za zgodovino, se vsi pripravljajo iz tega kataloga.

Teme v izpitnem katalogu so kronološko-progresivno razporejene in vključujejo progresivno časovno projekcijo, saj prikazujejo razvoj zgodovinskih dogodkov in procesov. Teme so: Zgodnje visoke kulture; Antična kultura in tradicija; Rimsko cesarstvo in začetki krščanstva; Slovensko ozemlje v poznoantični in zgodnji srednjeveški dobi; Srednjeveška mesta in podeželje; Slovenci v srednjeveškem rimsko-nemškem cesarstvu; Evropa in svet na prehodu iz srednjega v novi vek; Turški vpadi, kmečki upori in reformacija na Slovenskem; Francoska revolucija; Industrializacija v 19. stoletju; Nacionalna gibanja v 19. stoletju; Slovenci v habsburški monarhiji v prvi polovici 19. stoletja; Slovenci v Avstro-Ogrski; Boljševizem,

¹⁷ Pri nižjem nivoju 1. izpitna pola predstavlja 25 % vrednost, 2. izpitna pola 50 % vrednost, individualna naloga pa 25 %.

¹⁸ Predmetni izpitni katalog za maturo 2001 – Zgodovina. (1999). Ljubljana: Državni izpitni center.

fašizem, nacizem; Slovenci v prvi jugoslovanski državi; Slovenci med drugo svetovno vojno; Odporniška gibanja med drugo svetovno vojno in kolaboracija; Od zavezništva do hladne vojne; Slovenci v prvem desetletju po drugi svetovni vojni; Mirovna gibanja in organizacije po drugi svetovni vojni.

Izbor tem je takšen, da kandidat pokaže poznavanje in razumevanje izpitnih vsebin iz obče zgodovine, opredeljenih v izpitnem katalogu; poznavanje slovenske zgodovine od antičnega obdobja do danes ter razumevanje vplivov evropske in svetovne zgodovine na slovensko v posameznih zgodovinskih obdobjih; poznavanje najpomembnejših znanstvenih in kulturnih dosežkov, gospodarskih procesov in socialnih odnosov v zgodovinskih obdobjih. Kandidat ravno tako pokaže, da zna pravilno razvrstiti dogodke, pojave, procese in pomembne osebnosti v zgodovinski čas in prostor, tudi z razporejanjem sočasnih istorodnih in raznorodnih zgodovinskih dogajanj ter da zna ovrednotiti prispevke in pomen antičnih civilizacij za poznejši razvoj itd.¹⁹

V Franciji se vsi učenci v gimnazijah pripravljajo na maturo iz učne vsebine, ki je predpisana v učnem načrtu za zadnji letnik srednje šole (pred letom 1998 je bila to nacionalna, evropska in svetovna zgodovina po letu 1945, po letu 1999 pa je izpitna snov od leta 1939 naprej). Problemski pristop k vsebini in izbor pomembnejših dogodkov v drugi polovici 20. stoletja so bili razlogi za izbor vsebine zadnjega letnika. Vsebina je razdeljena v tri poglavja in obsega čas od leta 1939 do srede 90. let.

Prvo poglavje Druga svetovna vojna ima samo tri teme: Glavne faze; Evropa in Francija v vojni; Posledice. Drugo poglavje Svet od 1945 do danes vsebuje 4 teme: Gospodarske in socialne spremembe po letu 1945; Veliki ideološki modeli v svetu (organi oblasti, družba in kultura) ter njihov razvoj: sovjetski model, ameriški model, kitajski model in model liberalne Evrope; Nasprotje med velikimi silami in razkroj blokov; Osvoboditev podložnih narodov in pojav Tretjega sveta. Tretje poglavje Francija po letu 1945 vsebuje dve temi: Politični razvoj; Gospodarstvo, družba, kultura.²⁰

Vsebina vsebuje strukturalno sistemsko projekcijo procesov in omogoča, da učenci spoznajo in razumejo strukturo sodobnega sveta. Zanimiva je razdelitev političnega razvoja na različne modele (npr. ameriški, sovjetski, kitajski, evropski) in tudi, da hladna vojna ni v ospredju pri prikazu razvoja sveta po letu 1945.

Angleška matura (18 let, GCE) je na videz bolj zapletena, saj številni izpitni centri v Veliki Britaniji omogočajo različne izpitne programe oz. izpitne načrte, tako da je od šol in učiteljev odvisno, za kateri program se odločijo. Ravno tako pa se učenci lahko odločijo za določeno šolo glede na program, ki ga šole izvajajo. Angleški izpitni učni načrti lahko vsebujejo poglobljene ali splošne teme iz britanske zgodovine od 9. stoletja naprej ali pa iz evropske in svetovne zgodovine (19. in 20. stoletje).

Izbor tem v izpitnih načrtih je takšen, da lahko učenci pokažejo znanje in razumevanje zgodovinske snovi, tem in obdobjem, ki so jih preštudirali; da znajo oceniti pomembnost dogodkov v zgodovinskem kontekstu; analizirati zgodovinske interpretacije o dogodkih; interpretirati, evalvirati in uporabljati zgodovinske vire v kontekstu ter pokazati razumevanje glavnih pojmov in konceptov.²¹ Izpitni načrti zahtevajo od učencev, da pokažejo širino zgodovinske-

¹⁹ Predmetni izpitni katalog za maturo 2001 – Zgodovina. (1999). Ljubljana: Državni izpitni center, str. 6.

²⁰ Povzeto po: Wedam, V. (1996). Učni načrt za zgodovino v splošni in tehnološki srednji šoli v Franciji. V: Zgodovina v šoli. Letnik V. Št. 3, str. 55–57.

ga znanja in razumevanja, tako da povezujejo ali primerjajo različne vidike obdobja, družbe, vsebine ali preštudirane teme. Ravno tako pa tudi zahtevajo od učencev, da raziščejo določeno zgodovinsko vprašanje ali problem; uporabljajo vire, poročila, argumente in interpretacije za razlago, analizo, sintezo in zaključke.

Izpitni učni načrti za GCE pa še posebej zahtevajo pri višjem nivoju A, da morajo učenci preštudirati zgodovino več držav; vključiti več elementov britanske zgodovine ali zgodovine Anglije, Škotske, Irske in Walesa (vendar pa ta zahteva ne velja za starejšo zgodovino); v obdobju vsaj 100 let. Npr. učni načrt, ki vsebuje zgodovino 20. stoletja, mora vsebovati tudi nekaj zgodovine pred letom 1900.

Npr. Londonski izpitni center ULEAC ponuja štiri različne učne programe oz. učne načrte: A, B, D in E, ki vključujejo britansko, evropsko in svetovno zgodovino. Učni načrt A vsebuje poglobljeni študij britanske in evropske zgodovine od leta 800 do leta 1975; izpitni učni načrt B vsebuje poglobljeni študij nebritanske zgodovine (Odkritja, Reformacija, Francija v času Ludvika XIV., Francoska revolucija, Razlogi za 1. svetovno vojno, Rusija 1894–1924, ZDA 1917–53, Totalitarni režimi v Evropi 1919–39) in angleške zgodovine 1399–1974; učni načrt D vsebuje svetovno zgodovino od leta 1931 naprej; učni načrt E pa vsebuje poglobljeni študij različnih tem evropske zgodovine od 17. do 20. stoletja, šolsko interno delo in individualne naloge.²²

Učni načrt za mednarodno maturo vsebuje široke teme iz svetovne zgodovine 20. stoletja, široke regionalne teme iz zgodovine 19. in 20. stoletja (samo za višji nivo) ter tri predpisane poglobljene teme. Učni načrt vključuje tudi individualno nalogo, ki je sestavni del izpita. Izpit je raznovrsten, vendar pa je pregledno in sistematično zasnovan.

Izbor tem je takšen, da lahko kandidati pokažejo razumevanje širokega in poglobljenega zgodovinskega znanja različnih kultur; razumevanje zgodovine kot vede (različnosti virov, metod in interpretacij); mednarodno zavedanje in razumevanje s pospeševanjem vživljanja v preteklost; razumevanje, da ljudje živijo v različnih krajih in v različnih obdobjih; razumevanje sedanosti preko razumevanja preteklosti; sposobnost uporabe in sporočanja zgodovinskega znanja in razumevanja ter dolgotrajno zanimanje za zgodovino.²³

Npr. široke teme iz svetovne zgodovine 20. stoletja so monografsko razporejene, saj predstavljajo glavne dogodke 20. stoletja. Prva široka tema: Vzroki, potek in posledice vojn (primeri: Alžirska vojna, Arabsko-izraelske vojne, Kitajska državljanska vojna, Prva in druga svetovna vojna, Korejska vojna, Mehiška revolucija, Nigerijska državljanska vojna, Španska državljanska vojna, Vietnamska vojna); druga široka tema: Nacionalna in osvobodilna gibanja, dekolonizacija in problemi novih držav (primeri: Alžirija, Karibi, Kuba, Gana, Indijska podcelina, Indonezija, Indokina, Kenija, Zair); tretja široka tema: Vzpon in vlada v enopartijskih državah; četrta široka tema: Ustanovitve in delo mednarodnih organizacij (primeri: Društvo narodov, OZN, Mednarodno sodišče ...); peta široka tema: Hladna vojna; šesta široka tema: Države in njihov odnos do religij in manjšin (možen izbor držav iz najmanj dveh različnih regij: Aboriginezi v Avstraliji, Azijci v vzhodni Afriki, Kitajci na Maleziji, Kurdi v zahodni Aziji, Budizem v Indokini, Krščanstvo v Latinski Ameriki in na Poljskem, Hinduizem na indijski podcelini, Islam v afriških državah in v Indoneziji itd.).²⁴

²¹ Več o tem: GCE Advance and advanced subsidiary examinations subject cores for History. (1997). London: SCAA, str. 5.

²² GCE History, Advanced level Syllabus. (1998). London: London examinations.

²³ IB History Subject Guide. (1996). Geneva: International Baccalaureate Organisation, str. 5.

²⁴ IB History Subject Guide. (1996). Geneva: International Baccalaureate Organisation. Učni načrt predlaga, da bi se kandidati pripravili za dve ali tri široke teme, zato lahko učitelji oz. šole te teme izberejo. Kandidati, ki se pripravljajo iz dveh ali treh tem, pridobijo široko in poglobljeno znanje o glavnih svetovnih dogodkih v 20. stoletju.

Široke regionalne teme so izbrane iz petih geografskih področij: Afrike, Amerike, Vzhodne in Jugovzhodne Azije in Oceanije, Evrope (s Sovjetsko zvezo/Rusijo), Južne Azije in Bližnjega vzhoda (s severno Afriko) in vsebujejo izbrane dogodke iz zgodovine 19. in 20. stoletja.²⁵

Posebnost mednarodnega izpita so poglobljene teme, ki so predpisane za štiri leta. Npr. od leta 1998 do leta 2002 so bile: Ruske revolucije in nova sovjetska država 1917–29; Vzroki za drugo svetovno vojno v Aziji 1931–41; Hladna vojna 1945–64.²⁶

Če primerjamo mednarodni izpitni učni načrt z angleškimi izpitni učnimi načrti, ugotovimo številne podobnosti. Mednarodni (tako kot angleški) so zelo odprti učni načrti. Tematizacija vsebine pri angleških in mednarodnih učnih načrtih je posebna in je največkrat razdeljena na splošne ali poglobljene teme z didaktičnimi poudarki. Oba učna načrta vsebujeta velik izbor širokih tem in tem, ki so splošne ali poglobljene. Izbor tem pa prepuščata učiteljem oz. šoli. Usmerjena sta v uresničevanje izpitnih ciljev, zato specifični izpitni cilji nakazujejo oblike in metode dela (še posebej metodo dela z zgodovinskimi viri). Razlika je samo, da mednarodni učni načrt vsebuje široke teme iz svetovne zgodovine 20. stoletja ali zgodovine posameznih področij 19. in 20. stoletja (Evropa, Azija, Afrika itd.), medtem ko angleški učni načrti vsebujejo široke teme iz svetovne, evropske in britanske ali samo britanske zgodovine.

Edina pomanjkljivost angleških izpitov je, da učenci obvladajo samo določeno temo ali obdobje iz britanske, evropske ali svetovne zgodovine, francoski kandidati obvladajo obdobje od leta 1939 naprej, kandidati, ki opravljajo mednarodno maturo pa obvladajo samo določene teme iz 20. stoletja (na višjem nivoju pa tudi zgodovino npr. Evrope od konca 18. stoletja naprej).²⁷ Največjo širino znanja pa imajo slovenski kandidati, ki morajo poznati določene teme od starega veka do 20. stoletja. Njihovo znanje je zelo široko, vendar ni poglobljeno (s pomočjo zgodovinskih virov) kot je to npr. pri kandidatih, ki opravljajo angleški, francoski ali mednarodni izpit.

Zaključimo lahko, da je pri slovenski maturi v ospredju poznavanje slovenske in obče zgodovine, pri francoski razumevanje sodobnega sveta, pri angleški maturi spodbujanje zanimanja za študij zgodovine in pri mednarodni maturi pridobivanje širokega in poglobljene znanja iz izbranih tem.

Tipi izpitnih nalog

Pri slovenskih izpitnih polah prevladujejo naloge objektivnega tipa in krajše naloge prostih odgovorov. Med nalogami objektivnega tipa prevladujejo naloge kratkih odgovorov oz.

²⁵ Npr. regionalna široka tema Evropa obsega teme iz 19. stoletja: Francoska revolucija; Napoleon; Dunajski kongres; Viktorijanska Britanija; Italijanska združitev; Avstrija in Prusija; Nemčija in Avstro-Ogrska; Rusija in Vzhodna Evropa v drugi polovici 19. stoletja, Družbeni in gospodarski razvoj; Kulturni in izobraževalni razvoj; Francija; Skandinavija v 19. in 20. stoletju in teme iz 20. stoletja: Ruske revolucije 1905–41; Prva svetovna vojna; Društvo narodov; Fašistična Italija in nacistična Nemčija; Iberski polotok v 20. stoletju; Druga svetovna vojna; Rusija 1941–90; Povojna Zahodna Evropa; Vzhodna in Srednja Evropa 1919–90; Družba v 20. stoletju itd.). Vključene so v tretjo izpitno polo (za višji nivo). Kandidati se pripravljajo ponavadi za eno regionalno temo, ki jo izberejo šole oz. učitelji.

²⁶ Za leto 1998 so bile predpisane tri teme. Vedno so vključene v prvo izpitno polo in kandidati se ponavadi pripravljajo na eno od teh treh tem, ki jo izberejo učitelji. Poglobljene teme so izbrane iz šestih širokih tem. Izpitna pola vsebuje samo naloge, ki se nanašajo na vire iz teh treh tem.

²⁷ »Angleži so se odločili za poglobljeno izobraževanje na ožjem področju, vendar je v zadnjem času opaziti težino po širitvi. Pri nas izobražujejo na širši fronti, vendar manj poglobljeno. Širino izobrazbe ob koncu srednje šole nam angleški strokovnjaki odkrito zavidajo.« Kališnik, M., Bucik, V. (1999). Kako Britanci, kako Slovenci. Matura, kdo bo tebe ljubil (5). V: Delo. Leto XLI. Št. 42, 22. 2. 1999, str. 10.

t.i. naloge zaprtega tipa (npr. naloge z izbirnimi odgovori, naloge urejanja, naloge dopolnjevanja), s katerimi je lažje preverjati nižje nivoje kognitivnega področja.²⁸

Značilnost zahodnoevropskih izpitnih pol pa je, da pri angleški, francoski in mednarodni maturi prevladujeta tudi dva tipa nalog, vendar pa so to esejske naloge in naloge na zgodovinske vire, ki vključujejo tudi nalogo objektivnega tipa (pojasnjevanje in interpretiranje) in krajše naloge prostih odgovorov.

Pri francoski maturi so esejske naloge obširne in splošne, pri angleški in mednarodni maturi pa so naloge ožje in problemske. Največje podobnosti so pri angleški in mednarodni maturi, medtem ko ima francoska matura posebna pravila pri sestavljanju esejskega odgovora. Če bi tudi slovenske izpitne pole vsebovale esejska vprašanja, bi lahko podobna pravila za pisanje sestavljavci pol upoštevali za splošne eseje (po francoskem zgledu) ali za problemske eseje (mednarodna matura). Francoske esejske naloge zahtevajo izbor, razvrščanje in sintezo znanja za daljše obdobje; angleške in mednarodne esejske naloge pa zahtevajo analizo, vrednotenje in sintezo znanja o določenem problemu za krajše obdobje.

Tudi naloge, ki se nanašajo na vire, so podobno problemsko zasnovane pri angleški in mednarodni maturi, medtem ko ima francoska matura posebna pravila pri sestavljanju komentarja več virov. Francoske naloge pogostokrat povezujejo vsebino virov z naučenim znanjem, angleške in mednarodne naloge pa se bolj nanašajo na vsebino virov. Angleške naloge zahtevajo od kandidatov, da pokažejo razumevanje sporočila vira, razložijo določene elemente vira in ugotovijo pomen ali zanesljivost informacij, ki jih dobijo iz virov; naloge pri mednarodni maturi pa tudi ocenitev in vrednotenje podatkov. V slovenskih izpitnih polah so naloge na vire redke in ponavadi zahtevajo le razbiranje podatkov ali razumevanje bistva sporočila. Tudi slikovno gradivo (zlasti v slovenskih polah) se uporablja kot ilustracija ali orientacija pri pisnih nalogah, pri angleških in mednarodnih izpitnih nalogah pa predstavlja osnovo za vprašanja, kjer morajo kandidati pokazati razumevanje tudi slikovnega sporočila. Naloge na vire so v slovenskih izpitnih polah lažje od nalog, ki so npr. v angleških ali mednarodnih izpitnih polah, zato je tudi pouk oz. priprava na maturo v Veliki Britaniji in mednarodnih šolah bolj usmerjena v delo z zgodovinskimi pisnimi in vizualnimi viri.

Iz analize izpitnih pol, ki vsebujejo npr. temo hladna vojna, lahko ugotovimo, da se tema hladna vojna lahko preverja z različnimi tipi nalog: z nalogami objektivnega tipa in krajšimi nalogami prostih odgovorov (slovenske pole), z esejskimi nalogami (francoska matura, angleška matura, mednarodna matura), z nalogami, ki se nanašajo na vire (mednarodna matura, francoska matura in tudi slovenska matura). Naloge na zgodovinske vire omogočajo ocenjevanje razumevanja v povezavi z analizo, sintezo, uporabo zgodovinskih virov in vrednotenjem (francoska, angleška in mednarodna matura); krajše naloge s prostimi odgovori in še posebej objektivne naloge pa omogočajo preverjanje znanja in razumevanja učne snovi (slovenska matura).²⁹

²⁸ Pri slovenski eksterni maturi so pogosto zaprti tipi nalog, ker je z njimi mogoče znanje preverjati objektivno in imajo tudi običajno visoko zanesljivost in veljavnost. Vendar pa je nekatere komponente znanja težko meriti le z nalogami zaprtega tipa. Le sestavljene, strukturirane naloge in različne vrste nalog odprtega ali polodprtega tipa lahko preverjajo višje kognitivne elemente oz. celovite miselne procese. http://www.mss.edus.si/publikacije/prenova/opisi/izhodišca_np/default.asp (Izhodišča za pripravo nacionalnih preizkusov znanja v devetletni osnovni šoli, Internet: julij 2000)

²⁹ Ta vzorčna tema je pri angleški izpitnih polah vključena v teme kot so mednarodni odnosi po letu 1945, sodobna zgodovina 20. stoletja in svet po letu 1945 (zaradi različnih izpitnih učnih načrtov). Pri mednarodni maturi je predpisana tema za naloge na zgodovinske vire in ena od šestih tem, zato je ta tema najbolj poglobljena. Naloge na to temo so pogoste v francoskih polah, saj je tema ena najpomembnejših po letu 1945 tudi v učnem načrtu za zadnji letnik. Ravno tako je ta tema vključena v zadnji letnik tudi v Sloveniji, posebna tema Hladna vojna (1945–90) je bila v izpitnem katalogu do leta 1999, leta 2000 pa jo je zamenjala tema Od zavezništva do hladne vojne (od 1939 do srede 50. let). Učenci se pripravljajo na maturo iz teme hladna vojna v Sloveniji samo, če je izbrana za maturo oz. jo pišejo le, če je izbrana za prvo izpitno polo.

Zaključimo lahko, da v francoskih, angleških in mednarodnih izpitnih polah prevladujejo naloge daljših odgovorov oz. esejske naloge in tudi naloge, ki se nanašajo na vire, med katerimi je edina vrsta nalog objektivnega tipa naloga pojasnjevanja in interpretiranja. V slovenskih izpitnih polah pa prevladujejo naloge krajših prostih odgovorov in naloge objektivnega tipa, s katerimi je težje preverjati višje kognitivne cilje.

Ocenjevanje izpitnih ciljev

Iz analize slovenskih izpitnih nalog (za obdobje med obema vojnama in hladno vojno³⁰), lahko poudarimo, da se vsi izpitni cilji ne ocenjujejo pri slovenskih polah. Najpogosteje se ocenjujejo cilji, ki so povezani z znanjem in razumevanjem, medtem ko izpitni cilji, ki so povezani z vrednotenjem, sintezo, interpretacijo-argumentacijo in kritičnim presojanjem s primerjavo, niso vključeni v izpitnih polah.³¹ Tako naloge v slovenskih izpitnih polah zahtevajo od učencev samo zapornitev podatkov, dogodkov, vzrokov, posledic; redke naloge pa so naloge, ki zahtevajo tudi uporabo, analizo in sintezo znanja; naloge postavljene na zgodovinske vire pa zahtevajo razumevanje bistva sporočila ali pojasnitev določenih elementov, največkrat pa so besedila kot orientacijsko gradivo in pomoč učencem pri obnovitvi znanja.³²

Če primerjamo izpolnjevanje izpitnih ciljev pri tujih izpitnih polah, lahko ugotovimo, da se vsi izpitni cilji v izpitnih polah tudi ocenjujejo. Tako so izpitni cilji natančno (v procentih) vključeni v posameznih nalogah pri angleški, mednarodni in francoski maturi. Npr. esejska vprašanja in vprašanja na različne zgodovinske vire so sestavljena tako, da vključujejo vse nivoje kognitivnega področja oz. miselne sposobnosti pri zgodovini, nekatera vprašanja pa so kombinacija nižjih in višjih kognitivnih ciljev, kot npr. razumevanja in analize, razumevanja in vrednotenja, razumevanja in sinteze ali pa kombinacija višjih kognitivnih ciljev, npr. analize in vrednotenja, sinteze in vrednotenja. Takšne naloge bi bile lahko vključene tudi v slovenskih izpitnih polah.

Zaključimo lahko, da se pri angleški in mednarodni maturi sistematično ocenjujejo višji miselni procesi, zlasti analiza, vrednotenje in sinteza. Francoska matura vsebuje posebne naloge, ki zahtevajo poleg znanja tudi višje nivoje kognitivnega mišljenja. Slovenska matura sicer predvideva (v izpitnem katalogu) ocenjevanje višjih kognitivnih elementov, vendar pa v glavnem ostaja pri ocenjevanju znanja in razumevanja.

³⁰ Zgodovina. (1996). Izpita pola 1, 7. 9. 1996. Ljubljana: RIC; Zgodovina. (1997). Izpita pola 1, 18. 6. 1997. Ljubljana: RIC; Zgodovina. (1997). Izpita pola 1, 6. 9. 1997. Ljubljana: RIC; Zgodovina. (2000). Izpita pola 1, 9. 6. 2000. Ljubljana: RIC.

³¹ John Laver je analiziral obe slovenski maturitetni poli za junij 1995. Po njegovi analizi sta slovenski maturitetni poli obsegali ocenjevanje naslednjih učnih ciljev. 1. pola (obča zgodovina) iz leta 1995 je ocenjevala približno 50 % naučeno znanje (besedila ali slike so pomagale učencem, da so se spomnili podatkov), 33 % zgodovinsko razumevanje (npr. konceptov) in 14 % splošno razumevanje, 2. izpitna pola (nacionalna zgodovina) pa približno 75 % naučeno znanje, 14 % zgodovinsko razumevanje (npr. konceptov) in 12 % splošno razumevanje. Poudaril je tudi, da so podobna objektivna vprašanja v Veliki Britaniji pri zgodovini pod 16. letom. V Veliki Britaniji prevladuje ocenjevanje zgodovinskih sposobnosti, to je ugotavljanje zanesljivosti virov in uporaba virov. Laver, John: 28. 12. 1995. *J/curr/gen/slovh51228.jol*, pismo za Savino Zwitter, Gimnazija Bežigrad.

³² Rutar Ilc Zora je mnenja, da izpitni cilji v katalogu, ki so usmerjeni k nekaterim miselnim sposobnostim višjega nivoja, dejansko predpostavljajo že vnaprej predvideno faktografijo pri različnih družboslovnih predmetih v Sloveniji. »Tudi pri katalogu iz zgodovine in zgodovine umetnosti vpogled v vsebino, napovedano za preverjanje, pokaže usmerjenost na izredno podrobno faktografijo, vpeto v kronološko kavzalistični model. Bolj kakor opremljenost z različnimi teoretskimi smerni oz. s paletto interpretativnih postopkov, ju označuje obsedenost z natančnim poznavanjem kronologije, kjer pa merijo na interpretacije, so te že izdelane in jih kaže podati čim bolj zvesto kot nevprašljive. Maturitetne naloge terjajo naštevanje, navajanje, 'spravljanje dogodkov v pravilen kronološki red' in usklajanje levih stolpcev z desnimi.« Rutar Ilc, Z., Rutar, D. (1997). Kaj poučujemo in preverjamo v šolah. Radovljica: Didakta, str. 285.

Ocenjevanje izpitnih nalog

Slovenske izpitne pole vrednotijo zunanji ocenjevalci po točkovalni shemi in izpitnem katalogu. Vsako polo (neodvisno drug od drugega) pa točkujeta dva zunanja ocenjevalca. Upošteva se srednja vrednost.

Tipi nalog. ³³	Prva izpitna pola (št. vprašanj)	Druga izpitna pola (št. vprašanj)	Vrednotenje v točkah (za posamezno vprašanje)
1. NALOGE ZAPRTEGA TIPA			
A) IZBIRNI TIP – naloge izbire (da/ne oziroma označba pravih odgovorov med več danimi) – naloge povezovanja (npr. pojma z njegovo razlago, posebnosti z njeno vlogo ...) – naloge razvrščanja (urejanje, novo zaporedje dogodkov, pojavov ...)	2 1-2 0-1	2 1-2 0-1	1 do 3 točke 3 do 5 točk 2 do 3 točke
B) NALOGE DOPOLNJEVANJA – dopolnitev povedi z izpolnjevanjem praznih mest	0-2	0-2	2 do 3 točke
2. NALOGE POLODPRTEGA TIPA			
A) NESTRUKTURIRANE NALOGE Kandidat po navodilih oblikuje kratek odgovor (npr. definicijo, našteje vzroke ali posledice, poda razlago, primerjavo ali interpretacijo ...); naloge imajo lahko za izhodišče karto, besedilo ...	8-11	8-11	1 do 6 točk
B) STRUKTURIRANE NALOGE Naloge imajo podvprašanja, ki so medsebojno odvisna, lahko se nanašajo na neko besedilo, tabelo, karto ...	8-11	8-11	1 do 6 točk
SKUPAJ	21-28	21-28	

Spodnja razpredelnica prikazuje število izpitnih nalog pri posameznih polah z možnim številom točk, ki jih določa izpitni katalog in jih morajo pripravljavci izpitnih pol upoštevati.

Na podlagi zgornje preglednice lahko ugotovimo, da so tipi nalog predvsem objektivnega tipa, ki ocenjujejo znanje, razumevanje, naučene interpretacije, vzroke, posledice. Več samostojnega razmišljanja omogočajo t.i. strukturirane naloge, kjer se nekatere naloge nanašajo tudi na različno zgodovinsko gradivo. Razpon točk je od 1 do 6 točk, število vprašanj na eno polo pa je lahko od 21 do 28 vprašanj.

Slovenska maturitetna pola iz zgodovine je sestavljena zelo sistematično in vsebuje pestre naloge objektivnega tipa ter zanimive krajše naloge, ki jih je lahko objektivno oceniti s tehniko točkovanja. Francoska, angleška in mednarodna matura pa vsebujejo esejske naloge, ki se težje objektivno ocenijo, zato so za te naloge že vnaprej izdelani točkovni nivoji oz. opisi nivojev za določeno število točk.

³³ Predmetni izpitni katalog za maturo 2000 – Zgodovina. (1999). Ljubljana: Državni izpitni center, str. 7–8.

Razpon točk je najmanjši pri slovenskih izpitnih polah zaradi krajših nalog (1–5), pri angleških in mednarodnih izpitnih polah pa od 20–25 točk zaradi daljših esejskih nalog.

Če primerjamo oblikovanje ocen na podlagi točk oz. procentov pri posameznih izpitnih polah, lahko ugotovimo, da so najstrožji kriteriji pri francoski maturi, od skupnega števila točk (20 točk), so zelo dobre ocene oz. točke (16–20); potem so točke od 10–15, najslabše pa od 1 do 9 (8 in 9 točk omogoča še ustni izpit).³⁴

Kriteriji so pri angleških izpiti pri vsaki izpitni poli drugačni, vendar pa podobni; npr. izpit GCE program D je leta 1997 določal, da je za oceno A potrebno dobiti 66 %, za oceno B 56 %, za oceno C 50 %, za oceno D 45 %, za oceno E 40 % in za oceno N 35 %.

Kriterij je podoben tudi pri mednarodni maturi, ki pozna sedem ocen, npr. za prvo izpitno polo iz leta 1998, je bilo potrebno dobiti za oceno 7: 75 %, oceno 6: 60 %, oceno 5: 45 %, oceno 4: 20 %, oceno 3: 15 %, oceno 2: 10 % in oceno 1: 5 %.

Kriterij za pozitivno oceno se pri slovenskih polah vsako leto spreminja, npr. v letu 1997 je bilo potrebno 38 % vseh točk za zadostno oceno, v letu 1998 že 41 %, v letu 1999 že 51 % in v letu 2000 44 %.³⁵

Končna ocena se oblikuje s seštevkom točk ali s procentualno vrednostjo posameznih izpitnih pol. Npr. pri slovenski maturi sta obe poli vredni 50 %, ravno tako pri angleškem izpitu GCE, pri francoski maturi je prvi del pole vreden 60 %, drugi del pole pa 40 %, pri mednarodni maturi pa je prva pola vredna 20 %, druga pola 20 % in tretja pola 35 %.

K vrednostim izpitnih pol pa se prišteje še interno ocenjeno delo kandidata, ki je lahko individualno delo pri mednarodni maturi (25 %), šolsko delo pri angleških izpiti GCSE (20 %) ali interno ocenjeno delo le pri nekaterih izpiti za GCE. Slovenska in francoska matura pa nimata interno ocenjenega dela.

Za slovensko maturo iz predmeta zgodovina so učitelji že predlagali notranje ustno ocenjevanje in dva nivoja preizkusa ter tudi interno ocenjeno pisno nalogo.³⁶ Notranje ocenjevanje zahteva ravno tako natančno določene kriterije ocenjevanja, ki bi jih morali v Sloveniji izdelati, tako da bi jih lahko upoštevali tudi notranji ocenjevalci.

³⁴ Na podlagi podatkov, ki zadevajo uspeh kandidatov, lahko ugotovimo, da so pri vseh izpiti pomembne visoke ocene, npr. v Sloveniji: 3–5, v Angliji A–C, v Franciji pozitivne ocene od 10 naprej itd. Podatki o rezultatih pri maturi iz zgodovine in geografije v Franciji niso bili dobljeni. Podatki so le za celotno maturo: leta 1998 je bil 79,1 % uspešnih dijakov, v letu 1999 pa 78,3 %. V splošnih gimnazijah je bil uspeh leta 1998 79,4 %, leta 1999 pa 78,4 %. Tehniške šole so imele leta 1999 78,5 % uspeh, npr. poklicne oz. strokovne pa 77,6 %. <http://www.education.gouv.fr/discours/1999/cp990712.htm> (Résultats provisoires du baccalauréat. France métropolitaine. Session de juin 1999, internet: julij 2000).

Rezultati slovenske mature iz predmeta zgodovina v letu 1996 (junij): uspešno je opravilo 89,34 % kandidatov (povprečna ocena je bila 2,69); leta 1997 (junij) je uspešno opravilo maturo 86,64 % kandidatov (povprečna ocena je bila 2,56). Analiza izpitnih nalog z mature 1996. Zgodovina. (1997). Ljubljana: Državni izpitni center, str. 6. Analiza izpitnih nalog z mature 1997. Zgodovina. (1998). Ljubljana: Državni izpitni center, str. 7. Več o maturi iz leta 1999 v: Končan, B. (2000). Matura 1999. V: Zgodovina v šoli. Letnik VIII. Št. 3–4, str. 65–66. Leta 2000 je bila povprečna ocena 2,94. Končan, B. (2000). Zgodovina na maturi. V: Zgodovina v šoli. Letnik IX. Št. 3–4, str. 46. Rezultati mednarodne mature niso bili dobljeni. Rezultati pri izpitem centru NEAB za izpit GCE so bili v letu 1998: ocene od A–C je dobilo 44,7 % kandidatov, neuspešnih (ocena N) je bilo 4,5 % kandidatov. <http://www.neab.ac.uk/news/exams/aprvst98.pdf> (GCE Provisional Statistics for 1998; Internet: julij 2000)

³⁵ Končan, B. (2000). Matura 1999. V: Zgodovina v šoli. Letnik VIII. Št. 3–4, str. 65 in Končan, B. (2000). Zgodovina na maturi. V: Zgodovina v šoli. Letnik IX. Št. 3–4, str. 46.

³⁶ Končan, B. (2000). Matura 1999. V: Zgodovina v šoli. Letnik VIII. Št. 3–4, str. 65. Končan, B. (2001). Šest let prenovljene mature in izkušnje zgodovine kot izbirnega predmeta na maturi. V: Temeljne prelomnice preteklih tisočletij: zbornik referatov. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 313.

Pogoji za izvedbo zunanjih srednješolskih izpitov

Zunanji izpiti zahtevajo disciplinirano in načrtovano pripravo, na katero se pripravljajo tako učitelji kot učenci. Če primerjamo način priprave na zunanje pisne izpite, lahko ugotovimo, da poteka priprava pri angleški in mednarodni maturi dve leti; pri francoski maturi zadnje srednješolsko leto; pri slovenski maturi pa štiri leta, intenzivno pa v zadnjem srednješolskem letu. Šolska ura je dolga od 45 do 55 minut; najkrajša je v slovenskih šolah (45 minut). Število ur na teden je od 4 do 5, v slovenskih šolah pa je od prvega do tretjega letnika dve uri; v četrtem – zadnjem letniku pa je od 2 do 6 (odvisno je od števila dodatnih ur). Način priprave v Sloveniji, Franciji, Veliki Britaniji in v mednarodnih šolah je predstavljen v spodnji preglednici.

Značilnosti	Slovenija	Francija	Velika Britanija	Mednarodna matura
Št. let priprave za predmet zgodovina	4	1	2	2
Št. ur zgodovine na teden	2 (zadnje leto: dodatne ure od 1 do 4)	4	5	4 (5 višji nivo)
Šolska ura	45 minut	55 minut	50–55 minut	45–55 (odvisno od šol)

Navodila za reševanje nalog v izpitnih polah

Navodila za reševanje nalog v izpitnih polah so vedno na prvi strani vsake izpitne pole.

Slovenske izpitne pole vsebujejo naslednja navodila: čas pisanja, število strani v poli, dovoljeno gradivo (kemični svinčnik, nalivno pero) in posebna navodila za kandidate (npr. čitljivo pisanje, število vprašanj, točke v oklepajih itd.).³⁷

Francoska izpitna pola vsebuje naslednje informacije: število strani, čas pisanja, število vprašanj, ki jih je potrebno izbrati od skupnega števila vprašanj; nedovoljene pripomočke (žepni kalkulatorji).

Angleške izpitne pole za izpit GCSE vsebujejo naslednje podatke: čas reševanja, število vprašanj v poli, število vprašanj za izbiro, na kakšen način je zapisano število točk pri nalogah (v oklepajih) in podatek, da bodo kandidati dobili točke tudi za slovnično pravilnost in jezik.

Angleške izpitne pole za izpit GCE pa vsebujejo: čas reševanja, število vprašanj, ki jih morajo kandidati izbrati in zahtevo za uporabo dobre angleščine.

Mednarodne izpitne pole vključujejo poleg časa reševanja, števila vprašanj v poli in števila vprašanj, ki jih morajo kandidati izbrati, tudi maksimalno število točk in dovoljene pripomočke (slovar za kandidate, ki jim je angleščina tuji jezik).

Vse izpitne pole imajo natančna navodila za reševanje. Pri vseh je poudarjen čas reševanja in število vprašanj ter število nalog, ki jih morajo rešiti.

³⁷ Na prvi strani vsake izpitne pole: »Ob nalogah je v oklepaju navedeno število točk. Za napačne odgovore ne dobite negativnih točk, točkovani pa so tudi delni odgovori. Pazite na zahteve pri posameznih vprašanjih, saj upoštevamo samo toliko elementov, kot jih je navedeno.«

Če primerjamo načine in čas pisanja izpitnih pol, lahko ugotovimo, da je najdaljši izpit pri predmetu zgodovina pri angleškem izpitu GCE (6 ur), potem pri mednarodni maturi (višji nivo 5 ur), francoski izpit traja 4 ure, slovenski pa 3 ure; nižji nivo pri mednarodni maturi pa samo 150 minut. Kandidati pišejo dve poli pri slovenski in angleški maturi, pri francoski je ena pola (skupaj z geografskim delom), mednarodna matura pa ima dve poli za nižji, tri pole za višji nivo (1. in 2. pola sta enaki za oba nivoja, 3. pola pa je samo za višji nivo).

Pri primerjavi obveznega števila vprašanj oz. nalog, lahko ugotovimo, da imajo največje število nalog slovenske izpitne pole (ena pola ima 25 vprašanj, skupaj 50 različnih nalog npr. v letu 2000), najmanjše število nalog pa ima francoska matura (2 vprašanja skupaj, samo eno vprašanje pri zgodovini).

Ravno zaradi manjšega števila obveznih nalog, pa imajo francoske, angleške in mednarodne izpitne pole možnost tudi izbire nalog. Izbor nalog je določen za vsako izpitno polo in za posamezne teme.

Učenci na francoski maturi izbirajo med tremi tipi nalog: esejska naloga, esejska naloga s časovno preglednico dogodkov in komentar virov, če je zgodovina izbrana v prvem delu izpitne pole; če pa je izbrana v drugem delu, pa morajo obvezno pisati komentar na en zgodovinski vir. Pri mednarodni maturi imajo kandidati možnost izbire vprašanj pri drugi in tretji poli, saj morajo izbrati določeno število esejskih vprašanj. Kandidati pa imajo pri vseh izpitnih polah možnost izbire vprašanj pri angleškem izpitu GCSE in pri izpitu GCE, saj je za določeno temo postavljenih več različnih vprašanj.

Izbirnost nalog bi se lahko uveljavila tudi v slovenskih izpitnih polah. Če bi slovenske izpitne pole vsebovale esejske naloge, bi lahko ena izpitna pola vsebovala deset esejskih nalog za vsako izbrano široko temo, kandidati pa bi med temi nalogami izbrali dve esejski nalogi. Na ta način bi se lahko ocenjevali višji miselni procesi v izpitnih polah.

Zahtevnost srednješolskih izpitov

Na podlagi meril kot so tipi nalog, čas trajanja preizkusa, obseg snovi, bi lahko predpostavljali tudi zahtevnost mature oz. zaključnega eksternega ocenjevanja pri zgodovini v Sloveniji, Franciji, Veliki Britaniji in pri mednarodni maturi. Možna pa so seveda še druga merila.³⁸

Če bi upoštevali čas pisanja vseh predmetov, bi bila zahtevnost mature največja v Franciji, ki ima tudi največ predmetov (20–24 ur), potem v Sloveniji (15–17 ur), v mednarodnih šolah (15 ur) in v Veliki Britaniji (6 ur, če je samo en predmet).

Če bi upoštevali čas pisanja pri predmetu zgodovina, potem bi bila zahtevnost največja v Veliki Britaniji (6 ur), potem v mednarodnih šolah (5 ur), v Franciji (4 ure) in v Sloveniji (3 ure).

Če bi upoštevali vrsto oz. tipe nalog, potem bi bila največja zahtevnost v Veliki Britaniji, kjer je tudi največje število esejskih tipov nalog (6), potem v mednarodnih šolah (5), v Franciji (1) in v Sloveniji (ni esejskih nalog). Največje število nalog objektivnega tipa je v slovenskih izpitnih polah, medtem ko pri tujih izpitnih polah ta tip nalog ni vključen (razen pri nalogah na zgodovinske vire).

³⁸ Npr. Eckstein, M. A. in Noah, H. J. sta uporabila za ocenitev pisnega dela mature oz. zahtevnost tri merila: tip oz. vrsto nalog, število zahtevanih predmetov in čas trajanja preizkusa za en predmet in za vse predmete. Ugotovila sta, da je zahtevnost preizkusov bistveno večja v Franciji kot pa npr. v Veliki Britaniji. Njuno raziskavo je predstavil Drago Žagar v članku (2000): Zahtevnost nacionalnih preizkusov znanja ob zaključku srednje šole v različnih državah. V: Vzgoja in izobraževanje. Letnik XXXI. Št. 2–3, str. 43–45.

Če bi upoštevali Bloomovo taksonomijo, potem bi bila največja zahtevnost pri mednarodni maturi, saj vsa vprašanja zahtevajo višje kognitivne elemente, medtem ko bi bila najmanjša zahtevnost pri slovenski maturi, saj prevladujejo vprašanja, ki zahtevajo znanje in razumevanje.

Če bi upoštevali število vprašanj, bi bila na prvem mestu Slovenija (50), na drugem pa tudi Velika Britanija (24 pri izpitu GCSE, 18 pri izpitu GCE). Najmanjše število vprašanj, ki jih morajo kandidati rešiti pa ima francoska matura (2 vprašanja, eno vprašanje je iz zgodovine, eno pa iz geografije).

Če bi upoštevali obseg učne vsebine oz. širino in raznovrstnost, bi bila zahtevnost največja v Sloveniji (10 različnih tem od starega veka do 20. stoletja), potem v mednarodnih šolah (19. in 20. stoletje), v Veliki Britaniji (specifična tema, npr. samo izbrane teme iz 20. stoletja) in Franciji najmanjša (od leta 1939 naprej).

Didaktično-metodične sugestije za slovensko matura

Možnosti za ocenjevanje višjih kognitivnih elementov bi bile večje, če bi slovenske izpitne pole vsebovale več nalog s krajšim ali daljšim prostim odgovorom oz. t.i. naloge polodprtega tipa, ki bi se nanašale na različno pisno ali slikovno gradivo; ali več nalog odprtega tipa, pri katerih bi kandidati odgovarjali z daljšim odgovorom na določeno temo. Seveda pa obstajajo še druge možnosti preverjanja višjih kognitivnih ciljev zlasti z avtentičnimi nalogami (npr. pisne in nepisne projektne naloge, članki, poročila ekskurzij in terenskega dela, predstavitev muzejskih zbirk, ustna analiza virov itd.).

V Sloveniji bi lahko uvedli takšne naloge, ki bi se nanašale na različne pisne in vizualne vire (po angleškem zgledu). Za pisanje takšnih nalog pa bi morali usposobiti učitelje oz. pripravljavce nalog, potem pa tudi naučiti učence, da bi spoznavali zgodovinske vire tudi na drugi način (ne samo kot vir podatkov in sporočil, ampak tudi kot možnost evalvacije zanesljivosti, pristranskosti in uporabnosti virov). Ravno tako bi lahko uvedli esejske naloge (z določenim številom besed), ki bi zahtevale sintezo, analizo in vrednotenje (kot npr. angleška in mednarodna esejska naloga).

Zato bi se lahko naloge, ki ocenjujejo znanje in razumevanje (objektivne naloge in naloge krajših prostih odgovorov), obdržale za prvo izpitno polo (sestavljeno iz dveh delov, prvi del bi vključeval izbrano občo široko temo, drugi del pa izbrano slovensko široko temo). Druga izpitna pola bi lahko vsebovala različne naloge, ki bi se nanašale na zgodovinske vire (za izbrane široke teme).

Lahko pa bi dodali še tretjo izpitno polo (za višji nivo) z izbirnimi esejskimi nalogami (npr. za vse predpisane široke teme), kjer bi imeli kandidati možnost izbire kot je to npr. v izpitnih polah v Franciji, Veliki Britaniji in pri mednarodni maturi. Seveda pa obstajajo še druge možnosti.

V Sloveniji pa bi lahko uvedli tudi notranje ocenjevanje, ki bi vključevalo pisno nalogo (npr. poročilo, raziskovalno delo, projektno delo ipd.) ali pa čisto posebno avtentično obliko notranjega ocenjevanja (pisno ali ustno), ki bi omogočala ocenjevanje višjih miselnih procesov.

Zaključek

Slovenske izpitne pole so didaktično in metodično solidno izdelane, točkovanje objektivnih nalog in krajših nalog prostih odgovorov je natančno in število elementov za eno točko

je določeno. Vendar pa se z objektivnim tipom nalog in nalogami krajših prostih odgovorov zelo težko ocenjujejo višji kognitivni elementi, zato je v ospredju ocenjevanje znanja in razumevanja.

Izpitne naloge v izpitnih polah pa vplivajo tudi na preverjanje in ocenjevanje znanja pri predmetu zgodovine v času priprave na maturo oz. na pouk. Če izpitne naloge zahtevajo predvsem faktografsko znanje in razumevanje, potem je tudi pouk zgodovine usmerjen k osvajanju nižjih kognitivnih elementov pri učencih.³⁹ Zato bi bilo potrebno v slovenskih izpitnih polah uvesti takšne naloge, ki bi vplivale tudi na kvaliteten pouk (npr. branje in analiziranje zgodovinskih virov, pisanje esejev, razširjenih esejev ali poročil, samostojno delo ter druge avtentične oblike dela) in ki bi omogočale preverjanje in ocenjevanje višjih miselnih procesov.

Literatura

- Analiza izpitnih nalog z mature 1996. Zgodovina. (1997). Ljubljana: Državni izpitni center.
- Analiza izpitnih nalog z mature 1997. Zgodovina. (1998). Ljubljana: Državni izpitni center.
- Bahovec, I., Slivar, B. (1994). Poti k maturi. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport.
- Barle, A. (1995). Vpeljevanje različnih ravni preverjanja in ocenjevanja v srednjih šolah. V: Vzgoja in izobraževanje. Letnik XXVI. Št. 4, str. 51–54.
- Bucik, V. (2000). Zunanji preizkusi znanja, sestavljeni in uporabljeni po standardnih postopkih. V: Vzgoja in izobraževanje. Letnik XXXI. Št. 2–3, str. 23–26.
- GCE A/AS subject core for History. (1994). London: SCAA.
- GCE Advance and advanced subsidiary examinations subject cores for History. (1997). London: SCAA.
- GCE History, Advanced level Syllabus. (1998). London: London examinations.
- GCSE Regulations and Criteria. (1995). London: SCAA.
- Histoire-Géographie, B.O. n°22 – 24 juin 1993.
- Histoire-Géographie, B.O. n°33 – 7 octobre 1993.
- Histoire-Géographie, B.O. n°12 – 20 mars 1997.
- History, 1998 Syllabuses A, C, D and E. GCSE. (1998). London: London examinations.
- <http://www.education.gouv.fr/discours/1999/cp990712.htm> (Résultats provisoires du baccalauréat. France métropolitaine. Session de juin 1999, internet: julij 2000).
- http://www.mss.edus.si/publikacije/prenova/opisi/izhodisca_np/default.asp (Izhodišča za pripravo nacionalnih preizkusov znanja v devetletni osnovni šoli, Internet: julij 2000).
- <http://www.neab.ac.uk/news/exams/aprvst98.pdf> (GCE Provisional Statistics for 1998; Internet: julij 2000).
- IB History Subject Guide. (1996). Geneva: International Baccalaureate Organisation.
- Kališnik, M., Bucik, V. (1999). Kako Britanci, kako Slovenci. Matura, kdo bo tebe ljubil (5). V:

³⁹ »Priprava izpitnih katalogov zahteva temeljit premislek o tem, katere dimenzije znanja, spretnosti in navad (opredeljene v splošnih in operacionaliziranih učnih ciljih) je mogoče meriti s testnimi ali drugimi oblikami zunanega preverjanja znanja (esej, seminarska poročila), da se izognemo temeljni nevarnosti zunanjih testiranj, ki je v tem, da težijo predvsem k favoriziranju faktografskega znanja, ki je najlažje preverljivo. Sestavljavci nacionalnega kurikula se morajo že v fazi definiranja učnih ciljev vprašati, na kakšen način je mogoče prizadevanja za razvoj višjih kognitivnih spretnosti pri učencih spodbuditi tudi z ustreznimi oblikami preverjanja učnih učinkov. V ozračju vse večje storilnosti se učenci kljub našim iskrenim željam pač pripravljajo na to, da bodo pridobili čim višje ocene; in če ocenjujemo le faktografsko znanje, bo to imelo največjo težo v učenčevi strategiji učenja ne glede na naš učni načrt.« Kroflič, R. (1997). Učno-ciljno in procesno-razvojno načrtovanje kurikula. V: Zbornik Kurikularna prenova. Ljubljana: Nacionalni kurikularni svet, str. 215.

Delo. Leto XLI. Št. 42, 22. 2. 1999, str. 10.

Končan, B. (2000). Matura 1999. V: Zgodovina v šoli. Letnik VIII. Št. 3–4, str. 65–66.

Končan, B. (2000). Zgodovina na maturi. V: Zgodovina v šoli. Letnik IX. Št. 3–4, str. 46–48.

Končan, B. (2001). Šest let prenovljene mature in izkušnje zgodovine kot izbirnega predmeta na maturi. V: Temeljne prelomnice preteklih tisočletij: zbornik referatov. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 307–313.

Kroflič, R. (1997). Učno-ciljno in procesno-razvojno načrtovanje kurikula. V: Zbornik Kurikularna prenova. Ljubljana: Nacionalni kurikularni svet, str. 199–217.

Predmetni izpitni katalog za maturo 2000 – Zgodovina. (1999). Ljubljana: Državni izpitni center.

Predmetni izpitni katalog za maturo 2001 – Zgodovina. (1999). Ljubljana: Državni izpitni center.

Prvi strokovni posvet o maturi. (1995). Škofja Loka, 8. 12. in 9. 12. 1995. Ljubljana: Republiški izpitni center.

Rutar Ilc, Z., Rutar, D. (1997). Kaj poučujemo in preverjamo v šolah. Radovljica: Didakta.

Trojar, Š. (1998). Tipske značilnosti testnih nalog, problemi pri projektiranju in uporabnost pri pouku zgodovine. V: Zgodovina v šoli. Letnik VII. Št. 3, str. 36–42.

Wedam, V. (1996). Učni načrt za zgodovino v splošni in tehnološki srednji šoli v Franciji. V: Zgodovina v šoli. Letnik V. Št. 3, str. 50–57.

Žagar, D. (2000): Zahtevnost nacionalnih preizkusov znanja ob zaključku srednje šole v različnih državah. V: Vzgoja in izobraževanje. Letnik XXXI. Št. 2–3, str. 43–45.

Summary

Characteristics of External Examination on History in Slovenia, as Compared to France, Great Britain, and International Schools

Danijela Trškan

European students sit their written examinations when they are between fifteen and eighteen years old. During their schooling in upper secondary schools, students in Great Britain have to sit two examinations. The first, marking the end of their compulsory education, takes place when they are sixteen (GSCE – General Certificate of Secondary Education). The second (GCE), denoting the conclusion of their secondary-school education, is taken at eighteen. In France, in Slovenia and in international schools, students conclude their four-year secondary education by taking the *matura* (external examination), which is also the prerequisite for enrolling into a university.

Certain written examinations offer a choice of several subjects and levels. When taking external examinations in Great Britain or in international schools a student may choose a higher or a lower level. British schools or teachers can choose subjects from world, European or British history while the students taking the international external examination have a choice of themes from European, Asian or African 19th or 20th centuries. Neither the external examination in France (covering the period from 1939 to 1995) nor the one in Slovenia (from ancient times to the 20th century) offer a selection of different themes or levels. In the form of essays or source-based questions, external examinations in Great Britain, France and in international schools all assess higher cognitive processes, especially comparison, evaluation and synthesis. While the external examination in the Slovene examination catalog does anticipate the assessment of higher cognitive elements it still largely remains on the level of assessing knowledge and understanding; assessment of questions with short answers and short essays with opened questions is namely not sufficient for the assessment of higher cognitive processes.

Slovene external examination papers only rarely contain source-based questions. Quite often, these entail either the comprehension of data and of the principal message, or the sources merely represent an illustration or provide orientation when composing an answer. In British, international and French external examination papers, on the other hand, source-based questions require from the student to manifest a comprehension of sources, to explain certain elements in them and to establish the reliability and importance of different written or illustrative sources.

Slovene external examination papers for history have been composed very systematically. They contain variegated questions with short answers as well as short questions that can be objectively assessed with point technique. French, British and international external examination papers, on the other hand, contain essay questions whose objective assessment is much more difficult. This is why points for performance level or level descriptions for a given number of points have been established beforehand. Since different examination themes contain several questions, candidates have the possibility of selecting exercises (this is especially true of external examinations in Great Britain and in international schools).

A constituent part of the external examination is also internal assessment; it combines extended essays (20–25 % in international and British external examinations), schoolwork with sources (20–30% in British external examination) or individual project work (20–25% in British external examination). Neither Slovene nor French external examinations contain internal assessment yet.

Since external examination assessment affects education it is possible to infer (by analyzing examination programs and papers) that in France, Great Britain and in international schools the preparations for external exams demand from students a lot of independent work, reading and analysis of historic sources, and essay writing. In Slovenia, on the other hand, these preparations entail mostly revision of subject matter.

If Slovene external examination on history required assessment of higher cognitive patterns by means of essays or extended essays, or source-based questions (after the example of Great Britain) this would directly affect how history is taught in lower secondary, and especially in secondary, schools. Such examinations would have to include much more teamwork, individual work in the form of homework assignments (such as finding answers to source-based questions or writing essay or extended essay assignments, etc.) as well as other authentic work projects and assignments that enable assessment and evaluation of higher cognitive processes.

Dragan Potočnik

Muzej kot vir za poučevanje zgodovine*

Muzej je ustanova namenjena hranjenju, evidentiranju in predstavljanju premične kulturne dediščine.¹ V klasični Grčiji niso poznali muzejev v takšni obliki kot jih poznamo danes. Bolj znan jim je bil *thesaurus*, kar pomeni zaklad, zakladnice, kjer so shranjevali predmete. Prve zakladnice so bili že prazgodovinski grobovi, kjer so se ohranile zapuščine predmetov. Za prvi muzej velja Ptolemajev v Aleksandriji v 3. stoletju pr. n. št. To je bila znanstvena institucija z instituti, knjižnico, zbirko umetnosti in botaničnim vrtom. V rimski dobi se srečamo z zbirkami v cesarskih palačah, kjer so obstajale posebne dvorane za umetnine. V Evropi so prvo stavbo, ki naj bi bila muzej začeli graditi v Oxfordu leta 1679. Najpomembnejši današnji muzeji izvirajo iz cerkvenih in vladarskih oziroma knežjih zbirk, ki jih je spodbudilo akademijsko gibanje med razsvetljenstvom, in iz ustanov 19. in 20. stoletja. V 19. stoletju je postala večina muzejev odprta za javnost.²

Na slovenskem ozemlju se z začetkom muzejske dejavnosti srečamo v času Janeza V. Valvasorja, ki je zbiral naravoslovne najdbe, zgodovinske predmete, umetnine in novce. Zoisova zbirka mineralov iz leta 1821 je bila osnova za Kranjski deželni muzej v Ljubljani. Tudi v drugih mestih se desetletja zatem pokaže potreba po muzejskih institucijah. Leta 1882 je bil ustanovljen muzej v Celju, leta 1898 je bil ustanovljen Šolski muzej, leta 1893 sta bila ustanovljena muzeja v Kamniku in na Ptujju. V Mariboru je od leta 1896 obstajal Lavantinski škofijski muzej. Od leta 1902 je deloval tudi muzej nemškega Muzejskega društva. Muzejsko zbirko pa je imelo tudi Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko.³

Pokrajinski muzej v Mariboru kot vir za poučevanje zgodovine

Zgodovina muzeja

V Mariboru je že od leta 1896 obstajal Škofijski muzej, ki je zbiral predmete bogoslužnega značaja. Zbirka Škofijskega muzeja je bila nameščena vse do združitve z Mestnim muzejem leta 1924 v pritlični sobi stare gimnazije na Koroški cesti 1. Od leta 1902 je deloval tudi muzej nemškega Muzejskega društva, ki je zbiral muzealije in drugo gradivo za zgodovino mesta in njegove okolice. Zbirke društva so bile javnosti odprte 6. decembra 1903. Urejene so bile v štirih prostorih v stavbi tedanje mestne nadaljevalne šole na vogalu današnje Cankarjeve in Razlagove ulice. Zaradi prostorske stiske so 16. januarja 1916 zbirko Muzejskega društva preselili v Cankarjevo ulico. Muzej Zgodovinskega društva v Mariboru pa je imel značaj slovenještajerske narodne ustanove s kulturnim in zavestno narodnoobrambnim poudarkom. Zbirka Zgodovinskega društva je bila najprej v sobi deškega semenišča, na

* Prispevek na okrogli mizi »Zgodovina na maturi« na 31. zborovanju slovenskih zgodovinarjev »Regionalni vidiki slovenske zgodovine«; Maribor, 10.–12. oktobra 2002.

¹ Izraz muzej izhaja iz grščine in pomeni sedež in svetišče Muz.

² Veliki splošni leksikon, peta knjiga, DZS 1998, str. 2737.

³ O zgodovini muzeja v Mariboru več v nadaljevanju.

Glavnem trgu 7. Zaradi močnega dotoka gradiva so postali prostori kmalu pretesni. Leta 1909 je društvo sklenilo pogodbo z Narodnim domom za ureditev muzejske dvorane v njem. 29. novembra 1909 so odprli muzej, ki je moral leta 1913 sprejeti še društveno knjižnico. V času prve svetovne vojne je bil muzej zaprt zaradi nastanitve vojaštva v Narodnem domu.⁴

Po prvi svetovni vojni je bilo za delovanje Muzejskega društva pravo navdušenje, še posebej po pozivu javnosti, naj se Slovenci včlanijo v društvo in ga tako iztrgajo iz nemških rok. Rezultati so bili kmalu vidni. Že leta 1921 je število članov naraslo na 1412. Večino pa so dobili Slovenci. Število članov društva pa je v naslednjih letih padalo in tudi udeležba na občnih zborih je bila majhna. Vzroki so bili različni, med njimi tudi zmanjšanje zanimanja za delovanje društva.⁵ Pozivi občanom, da zbirajo muzejske predmete in knjige, so naleteli na malenkosten odziv.

Ob upoštevanju prostorske stiske, v kateri se je znašel muzej, še posebej, ko so leta 1920 združili zbirke Muzejskega in Zgodovinskega društva, razumemo, da člani Muzejskega društva niso mogli vplivati na upadanje članstva in sploh na zanimanja za muzej. Žal tudi odgovorni niso imeli dovolj posluha za pomen te ustanove.⁶

Leta 1924 se je zbirkam Muzejskega in Zgodovinskega društva pridružila še zbirka Škofijskega muzeja. Predmeti, zbrani do tedaj v Škofijskem muzeju, so bili v zelo zanemarjeni, čeprav so predstavljali veliko kulturno-zgodovinsko pa tudi materialno vrednost. Prosvetna uprava je zato priporočila, naj se ti predmeti s pridržkom lastninske pravice izroče v varstvo in upravo mestnemu muzeju. Tako je škof Andrej Karlin ob veliki noči leta 1924 naročil predsedniku Muzejskega in Zgodovinskega društva dr. Francu Kovačiču⁷, da uredi predmete Škofijskega muzeja ter jih preseli v poslopje mestnega muzeja v Cankarjevi ulici.

Ob tem je prostorska stiska postala nevzdržna. Muzej je namreč zajemal kulturno-historično, narodopisno, naravoslovno, geološko-paleontološko zbirko in zbirko slik. Nujno je bilo, da se muzejski prostori povečajo ali da se za posamezne zbirke, npr. naravoslovje, najdejo drugi prostori. Poleg tega je imelo Muzejsko društvo še finančne probleme. Glavni vir dohodkov je bila članarina Muzejskega društva in vstopnine. Mesto kot lastnik poslopja je namenjal muzeju le nekaj podpore. Nekaj pomoči je kasneje društvu namenila Dravska banovina. Občasno je bila ustanova deležna tudi podpore »dobrotnikov«, vendar to za normalno delovanje muzeja ni zadostovalo.

Kljub temu, da so bili prostori neprimerni, denarna sredstva skromna in javnost bolj malo naklonjena, je Muzejsko društvo postopoma napredovalo. Muzejske zbirke so se množile z izkopaninami iz halštatske in rimske dobe iz Veržeja, z zbirkami starih srebrnih in medenih srbskih novcev, s staroslovenskimi okraski, z vojnimi znaki in z večjo zbirko morskih školjk in rudnin.⁸ Vzporedno z Zgodovinskim društvom je Muzejsko društvo opravljalo pomembno kulturno delo; vzdrževalo je muzej in po-glabljal smisel za domačo zgodovino, floro, favno, etnografijo in umetnost. Muzej je postajal vse pomembnejša kulturna ustanova v mestu. Muzejske zbirke so v letu 1925 narasle za 81 predmetov. Med pridobitvami je bila rimska steklenica, pet komadov posod in večje število delov narodne noše iz Brezul, deset kipov iz bivšega škofijskega muzeja, deset robotnih znamk braneške graščine, slika Ivana Cankarja in več bankovcev raznih držav.⁹

⁴ PAM, fond Muzejsko društvo 1902–1945. Zapisniki občnih zborov.

⁵ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Muzejsko društvo. 1902 – 1945. Zapisniki občnih zborov. Občni zbor dne 28. februarja 1926.

⁶ Mestni muzej je imel prostore v Cankarjevi ulici št 3, kamor se je preselil avgusta leta 1914, ko so tamkajšnjo jetnišnico preselili k sodišču. V teh prostorih je ostal do 10. aprila 1938.

⁷ Od leta 1921 do leta 1939 je društvu predsedoval dr. Franc Kovačič.

⁸ PAM, fond Muzejsko društvo. Zapisnik odborovih sej in občnih zborov. Zapisnik odboro ve seje 3. maj 1924.

⁹ PAM, fond Muzejsko društvo. Zapisniki . . . Občni zbor dne 28. feb. 1926.

Kulturno poslanstvo je Muzejsko društvo opravljalo tudi v tridesetih letih. Leta 1930 in naslednje leto je društvo organiziralo arheološka izkopavanja v Slovenskih goricah, kjer so odkrili ostanke latenske prazgodovinske kulture. Muzejska zbirka se je znova obogatila. Leta 1931 je društvo osredotočilo svoje delo na območje Maribora. Posrečilo se mu je najti dokaze bronastodobne in rimske kulture v Mariboru.¹⁰ V istem letu je društvo sodelovalo tudi pri razstavi mesta Maribora na ljubljanskem velesojmu, kjer je predstavilo krajevne zgodovinske, obrtne, umetniške in topografske zanimivosti.¹¹ V tem času je muzej že imel bogato naravoslovno zbirko, za katero bi potrebovali vsaj štiri prostore. Obiskovalci so lahko občudovali še bogato arheološko, numizmatično in narodopisno zbirko ter galerijo slik, kar je bilo vse utesnjeno v šestih sobah. Prostorska stiska je postajala neznosna, saj za nove predmete ni bilo več prostora. Čeprav so se mnogi zavedali pomena muzeja, za rešitev prostorskih težav niso storili ničesar. Vedno večji obisk, tudi iz tujine, odgovornim ni pomenil dovolj. V letu 1932 je društvo nadaljevalo z arheološkim izkopavanjem v Mariboru ob Koroščevi cesti (današnja Mladinska ulica), kjer so odkrili prazgodovinsko grobišče bronzaste dobe, na Pohorju pa livarno, kjer so v bronzasti dobi izdelovali orodje in orožje.

Z namenom »gojiti tudi prirodopis ožje domačije«¹², je društvo v tem letu začelo izdajati revijo *Izvestje Muzejskega društva v Mariboru*. Prvi letnik je bil namenjen popisu ptic pevk v mariborski okolici ter toplic in slatinskih vrelcev med Muro in Savo.

Društvo je v tem letu dobilo od mestne občine zanimiv dopis, ki kaže na odnos do kulture v Kraljevini Jugoslaviji. Občina je društvo prosila, da pove svoje stališče glede lokacije za gradnjo pravoslavne cerkve na Jugoslovanskem trgu (današnji Maistrov trg). Iz ohranjenega zapisnika zvemo, da je pravoslavna cerkvena občina brezpogojno zahtevala lokacijo na Jugoslovanskem trgu. O kaki drugi lokaciji ni dopuščala razprave, saj je vsakdo, ki je bil proti lokaciji na Jugoslovanskem trgu veljal za izdajalca in protidržavni element. Šef mestnega gradbenega urada nadsvetnik Černe je društvenega predsednika in tajnika celo osebno prosil, naj bo izjava društev pozitivna, ker drugače ne bo mariborska občina v Beogradu dosegla ničesar več. Iz zapisnika zvemo, da se v Beogradu niso ozirali na strokovnost, ampak so »diktirali od sabelj«. Odborniki obeh društev so se zavedali, da je arhitektonsko na Jugoslovanskem trgu nemogoča harmonija med gradom, realno gimnazijo in poslopjem sreskega načelstva (današnja občina) s pravoslavno cerkvijo. Predsednik dr. Franc Kovačič je v svoji izjavi potrdil, da je bilo vodilo obeh društev vedno le strokovnost in da je v takem položaju vsaka izjava društev odveč.¹³

V istem letu so zaključili še zadnja preurejanja muzejskih zbirk. Na novo so uredili zbirke cerkvenih umetnin, plastike, slik, etnografska, mineraloška – paleontološka zbirka. Preuredilo so dvorišče za lapidarij, prazgodovinsko zbirko ter zbirko skulptur in slik. Za izkopanine v Koroščevi ulici je društvo uredilo halštatski oddelek. Pri Banovinskem arhivu¹⁴ v Mariboru je društvo sodelovalo z oddajo svojih arhivalij in pri redakciji pravilnika in službenega reda. Poleg pridobivanja predmetov za muzejske zbirke je Muzejsko društvo sodelovalo pri vseh prireditvah Maribora, ki so imele splošni ali zgodovinski značaj.¹⁵ Tako je društvo v tem letu sodelova-

¹⁰ PAM, fond Muzejsko društvo. Prošnja Ministarstvu prosvete Beograd za podporo v budžetu za leto 1932/33.

¹¹ PAM, fond Muzejsko društvo. Zapisnik odborove seje 24. IX. 1931.

¹² PAM, fond Muzejsko društvo. Prošnja za izplačilo podpore banski upravi Dravske banovine v Ljubljani.

¹³ PAM, fond Muzejsko društvo. Zapisnik skupne seje odborov Zgodovinskega društva in Muzejskega društva v Mariboru, dne 16. VIII. 1932 v čitalnici Študijske knjižnice.

¹⁴ Leta 1929 je bil v Mariboru ustanovljen Oblastni arhiv, ki se je o upravni preureditvi Slovenije preimenoval v Banovinski arhiv v Mariboru.

¹⁵ *Izvestje muzejskega društva v Mariboru*, leto II., 1934, str. 48.

lo pri jubilejni proslavi Ptujkega muzejskega društva, pa tudi pri ureditvi arhiva in pri razstavah Mariborskega tedna, ko je organiziralo razstavo mariborske umetnosti.

Obisk muzeja je naraščal iz leta v leto, saj je bilo leta 1934 okoli 5.000 obiskovalcev, med njimi okoli 100 znanstvenikov in kulturnih delavcev. V letu 1935 je obiskalo muzej 3998 oseb (poleg teh nad 200 domačih in tujih znanstvenikov).¹⁶ Vedno bolj je naraščal tudi obisk šol. Še posebej za srednje šole je postajal muzej vsako leto važnejša ustanova za ponazarjanje kulturno-zgodovinskega pouka, hkrati pa je muzej postajal tudi pomembno središče za prikaz zgodovine Slovencev.

V letu 1934 se je društveno delovanje osredotočalo na preurejanje obstoječih muzejskih zbirk in na njihovo izpopolnjevanje. Številne pomembne najdbe v tem letu, tako Sv. Bolfenk, halštatske naselbine v Rušah, tinske najdbe, izkopanina v Dolgi njivi, so k temu izdatno prispevale. Tudi ostale zbirke, razen umetnostne, so se izpopolnile. Numizmatična zbirka se je povečala za 80 rimskih novcev in 140 novcev v tipološki zbirki jugoslovanskih novcev. Izpopolnila se je tudi zbirka orožja, etnografski, cerkveni in zlasti prirodopisni oddelek.¹⁷ Tega leta je društvo pripravilo tudi vse potrebno za izdajo Vodnika po muzeju.

Muzejsko delo je bilo tudi v naslednjih letih usmerjeno v zbiranje premičnih zgodovinskih spomenikov, zbirali pa so tudi podatke o spomenikih. Zbirke so se bogatile z novimi najdbami. Iz Šmartnega na Pohorju je muzej pridobil troje napisnih rimskih kamnov ter oltar, iz Šmarja pri Jelšah pa rimske podstavke, rimski hišni prag ter znamenje iz leta 1749. Odkrita je bila nova neolitska najdba pri Sv. Miklavžu pri Ormožu, halštatska stavba v Rušah ter gotski postavki na ruški Kalvariji. Numizmatična zbirka je pridobila številne medalje in vrsto zlatnikov. Povečala se je umetnostna zbirka z darili in nakupi. Kulturnozgodovinska zbirka je bila izpopolnjena s tradicionalno trško opremo iz Lemberga, z darili, predvsem pa z etnografskimi pridobitvami. Tako je pridobil muzej večje število keramike iz Lemberga, Šalovec in iz Prekmurja, narodne noše iz srede preteklega stoletja iz Slovenskih goric, poslikane skrinje iz Mežiške doline, slike na steklo ipd. V mariborski mestni zbirki je bila urejena razstava generala Rudolfa Maistra. V prirodopisnih zbirkah je bila zoološka vsestransko očiščena in izpopolnjena s pižmovko in skobci. Mineraloško-paleontološka zbirka je pridobila preko sto kamnov večje trdotne stopnje.¹⁸

Muzejsko društvo je od ustanovitve na različne načine opozarjalo, da so muzejski prostori v Cankarjevi ulici pretesni. Leta 1928 so v dopisu mestnemu svetu v Mariboru predlagali, da bi Parkkavarno v Ciril-Methodovi ulici (današnja Ulica heroja Staneta) namenili Muzejskemu društvu. V novih prostorih bi se namestil prirodopisni del muzeja, v dosedanjih prostorih pa bi ostal kulturno-historični oddelek.¹⁹ Kljub veliki prostorski stiski muzeja je bila Parkkavarna oddana v kavarniške namene. V letu 1929, ko je Maribor z ukinitvijo velike županije in oblastne samouprave izgubil veliko uradništva, so želeli pridobiti prostore v bivših oblastnih prostorih v Vrazovi ulici (danes Muzej NO), ki bi jih delili skupaj z gozdarsko šolo. Do tega ni prišlo, saj so v omenjenih prostorih namestili le gozdarsko šolo.²⁰ Prostorsko stisko je društvo rešilo tako, da je preuredilo muzejske zbirke. Večino svojih arhivalij je oddalo v shrambo in v upravo Arhivu zgodovinskega društva v Mariboru. Muzej so preuredili tako, da so v pritličju muzeja razstavili cerkvene umetnine, predmete prazgodovinske in rimske zbirke,

¹⁶ PAM, fond Muzejsko društvo. Število članov in število obiskovalcev.

¹⁷ Uspehi vztrajnega kulturnega dela, Mariborski večernik Jutra (MVJ) 9 (1935) 34, 11. II., str. 3.

¹⁸ PAM, fond Muzejsko društvo. Društveni redni letni občni zbor za leto 1935, zapisnik z dne 9. II. 1936.

¹⁹ PAM, fond MOM, št. škatle 286, št. spisa 10652. Dopis Muzejskega društva mestnemu svetu, dne 16. IV. 1928. Glej tudi: Muzejsko vprašanje v Mariboru, MVJ 4 (1930) 269, 25. XI., str. 2.

²⁰ PAM, fond MOM, št. škatle 311, št. spisa 36597. Dopis Muzejskega društva mestnemu svetu, dne 12. XII. Glej tudi: Občni zbor Muzejskega društva v Mariboru, MVJ 4 (1930) 45, 24. II., str. 2.

zbirko starih novcev, dela mariborskih slikarjev ter geološko-mineralni oddelek. V prvem nadstropju so bile na ogled zoološka, botanična in narodopisna zbirka ter mariborski kulturni spomeniki. Preurejen je bil lapidarij z rimskimi, srednjeveškimi in novoveškimi predmeti ter modelom podravske dimnice. Društvo je pripravilo tudi vse potrebno za izdajo znanstvenega kataloga muzejskih predmetov.

Leta 1935 je bilo na 610 m² muzejskih površin okrog deset tisoč predmetov, čeprav je bilo prostora le za okrog šest tisoč eksponatov. Prostorska stiska je bila zato vse bolj nevzdržna. Samo arheološka zbirka je obsegala okrog štiri tisoč predmetov. Zajemala je manjše bronaste in velike predmete, tako sarkofage, na-grobnike in kultne žare. Del neurejene arheološke zbirke je bil shranjen v muzejski kleti. Cerkevno zbirko so sestavljala bogoslužna oblačila in prti ter zbirka cerkvene umetnosti. Oboje je obsegalo okrog 800 predmetov. Narodopisna zbirka, ki je bila za narodno samobitnost pomembna, je obsegala zbirko narodnih noš, zbirko ljudskega lončarstva, narodnega pohištva, hišne kulture ter dragoceno zbirko ljudske umetnosti zlasti slikarstva na steklo. Štela je okrog tisoč dvesto predmetov. Meščanska zbirka je bila sestavljena iz zbirke meščanske obrti, kamor je sodilo meščansko pohištvo ter ključavničarski in kovinski izdelki. Zbirka je štela okrog tisoč tristo predmetov. Zbirka mesta Maribora je štela okrog dva tisoč predmetov. Sestavljena je bila iz predmetov specifičnih za mesto. Navedimo obsežno galerijo slik, numizmatično zbirko, ki je štela nad tri tisoč novcev, medalj in znakov. Ob teh sta izstopali mineraloško-paleontološko-lesna zbirka in zoološka zbirka s primerki podravskega ptičev. Številne skulpture, plastike in slike so zahtevale večji prostor, tako da društvo začasno ni moglo nadaljevati z izkopavanjem hallstattskega pokopa-lišča na Koroščevi ulici, z odkrivanjem bronaste livarne iz prvega tisočletja pr. n. št. na Pohorju, predzgodovinske trdnjave pri Št. Ilju v Slovenskih goricah in rimske postojanke na Pobrežju. Zaradi prostorske utesjenosti je bilo nemogoče tudi nadaljnje zbiranje umetnin, fresk, plastik, etnografskih predmetov Podravja idr. Šele ko se je prostorska stiska leta 1933 začela reševati,²¹ je društvo nadaljevalo z izkopavanji. Z nakupi so izpopolnili numizmatično zbirko rimskih in srednjeveških novcev, zbirko slik na steklo, cerkevno zbirko, umetnostno zbirko, kulturno zgodovinsko ter prirodopisno zbirko.²² Pri tem je imel največ zaslug banovinski arhivar in društveni tajnik Franjo Baš, ki se je kot muzejski ravnatelj in banovinski arhivar izkazal z nesebičnim delom pri mariborskem muzeju in pri restavraciji mestnega gradu. Njegovo delo je v veliki meri pripomoglo tudi k ugledu mesta izven države.²³

Prostorsko stisko muzeja so skušali rešiti z namestitvijo muzejskih zbirk v mariborskem gradu. Mestna občina, ki je kupila grad z namenom, da v njem uredi magistrat, je na podlagi izjav strokovnih izvedencev prišla do spoznanja, da prostori v gradu za magistrat niso primerni. Tako je 16. februarja 1936 Mestni svet sklenil nameniti prvo nadstropje in grajsko mednadstropje za študijsko knjižnico, muzej in banovinski arhiv. Namembnost gradu je bila dokončno določena šele leta 1937, ko je bila iz načrta izločena knjižnica. 10. aprila 1938 so muzej v Cankarjevi ulici zaprli. Hkrati pa je stekla akcija Muzejskega društva za denarno podporo, ki bi omogočila selitev zbirk in ureditev gradu. 3. aprila 1938 je bila sklenjena pogodba za preselitev

²¹ Začetek razpleta muzejske prostorske stiske sega v leto 1933, ko je Mestna občina odkupila grad od Vilka in Berte Berdajs. Grad je Mestna občina kupila z namenom, da v njem med drugim uredi magistrat. Franjo Baš, banovinski arhivar in tajnik Muzejskega ter Zgodovinskega društva je predlagal, da bi v gradu uredili muzej. Večina odbornikov in tudi župan Franjo Lipold temu predlogu niso bili naklonjeni. Šele leta 1935 se je odbor Muzejskega društva strinjal z Baševo idejo, pa tudi novi župan Alojzij Juvan je pokazal posluš.

²² PAM, fond Muzejsko društvo. Muzejski prostori mestnega muzeja v mariborskem gradu. Dopis Mestnemu poglavarstvu Maribor.

²³ Sergej Vrišer, Pokrajinski muzej Maribor, Zgodovinsko društvo v Mariboru 1903–1978, Maribor 1978, str. 28–29.

muzealij. 18. decembra leta 1938 pa je mariborski župan Alojzij Juvan predal javnosti meščanski del muzeja, ki je vseboval 754 predmetov. Grad je bil ob tej priložnosti okrašen z državnimi zastavami. Ob otvoritvi so se zbrali člani Zgodovinskega in Muzejskega društva v Mariboru, zastopniki kulturnih in narodnih organizacij ter drugi pomembnejši mariborskega javnega življenja. Uvodni govor je imel predsednik Zgodovinskega in Muzejskega društva dr. Franc Kovačič, ki je orisal razvoj društva in nastanek mariborskega muzeja.²⁴

Muzejske zbirke v novih grajskih prostorih so bile prvič dostopne širši javnosti 12. marca 1939. Prva soba je obsegala historično topografijo Maribora. Med najzanimivejšimi predmeti tega prostora je bila zastava narodne straže iz leta 1848 z ilirsko trobojnico in zastava generala Maistra, ki je bila kot prva slovenska zastava izobešena na takratnem okrajnem glavar-stvu. V drugem prostoru so galerijo slik mariborskih zgodovinskih osebnosti dopolnjevali še kipi pomembnih Mariborčanov in slike dotedanjih mariborskih županov. Poseben prostor je bil namenjen stari mariborski obrti, predvsem mizarski, ter stari mariborski stanovanjski kulturi. V ostalih prostorih je bil razstavljen hišni inventar od porcelana do pisalnih miz, dejanska meščanska stanovanjska kultura šestdesetih in sedemdesetih let 19. stoletja.²⁵

V zadnjih letih pred okupacijo so muzejski delavci posvečali skrb pripravi novih muzejskih prostorov, restavriranju in konserviranju muzealij ter povezavi društva in muzeja z javnostjo. Pri tem je mestna občina restavrirala v gradu mednastropje, grajsko dvorišče, uredila je grajsko klet in viteško dvorano. Restavriranje muzealij je potekalo skupno z zaključevanjem že nameščene meščanske zbirke in kot priprava za še ne nameščene zbirke. Društvo je proučilo 14 grobov z novega predzgodovinskega pokopališča na Pobrežju. Razvrstili in konservirali so vso orožje, ga klasificirali in ga namestili po skupinah. Razvrščena, konservirana, klasificirana in deloma restavrirana je bila tudi vsa zbirka cerkvene umetnosti. Dovršili so konserviranje entografske zbirke, obnovili okvirje slik, restavrirali in konservirali inventar pomeščanjene kmetske sobe z žgano slikarijo, konservirali barvno ornamentiko ter praktični hišni inventar patriarhalne kmetske hiše z alpskega in nižinskega kulturnega območja Podravja in Pomurja. Tako so mogli prikazati narodopisno kulturo v štirih oddelkih. Obiskovalci so se lahko seznanili s tipologijo narodopisne kulture, patriarhalno alpsko kulturo, nižinsko ali prleško kulturo ter pomeščanjeno narodopisno kulturo. Društvo je pridobilo nekaj zanimivih eksponatov kot meščanski kolovrat, mariborsko nagrobno ploščo iz leta 1530, ključavnice iz leta 1700 itd.²⁶ V letu 1940 so nadaljevali z urejevanjem meščanske zbirke, lapidarija in cerkvene zbirke. Tega leta sta sklenila mestna občina in Muzejsko društvo najemno pogodbo. Z izjemo pritličnih prostorov v južnem in vzhodnem traktu ter bastiji je mestna občina prepustila Muzejskemu društvu v uporabo mariborski grad. V prvem nadstropju so prostore namenili tudi banovinskemu arhivu, del prostorov pa so namenili še za reprezentančne namene mesta Maribora in za elitne kulturne priveditve.²⁷

Vsa dela v zvezi s preurejanjem gradu, načrtovanjem in nameščanjem muzejskih zbirk so tekla pod Baševim vodstvom. Zbirke so nameravali odpreti javnosti 24. in 25. maja 1941 hkrati z zborovanjem slovenskih zgodovinarjev. Žal je prej vkorakala nacistična vojska. Franjo Baš je tudi v času okupacije ostal v muzeju in uspel zavarovati gradivo pred uničenjem oziroma pred preselitvijo. Na vodenje muzeja in dogajanje v njem ni imel vpliva. Tako tudi na odprtje etnološke in arheološke zbirke 31. januarja 1943.

²⁴ Otvoritev novih muzejskih prostorov, MVJ 12 (1938) 286, 19. XII., str. 2.

²⁵ Prvi obisk v mariborskem muzeju, Slovenec 67 (1939) 58, 10. III., str. 7.

²⁶ PAM, fond Muzejsko društvo. Občni zbor Muzejskega društva 4. II. 1940 – Poročilo društva za leto 1939.

²⁷ PAM, fond Muzejsko društvo. Najemna pogodba med Mestno občino Maribor in Muzejskim društvom, Maribor, 19. IV. 1940.

Kratek pregled zgodovine muzeja po letu 1945

Po koncu vojne je bil Franjo Baš imenovan za prvega ravnatelja Pokrajinskega muzeja v Mariboru. Otvoritev muzejskih zbirk je bila 8. septembra 1946. Javnosti so bili predstavljeni trije oddelki: – arheološki, etnološki in prirodopisni. Naslednje leto je bila predstavljena še zbirka umetne obrti in numizmatike, leta 1948 pa je bila predana javnosti na ogled še razstava umetnosti, historične topografije mesta Maribora in okupacijske dobe ter narodno osvobodilne borbe.²⁸ Septembra leta 1947 je bila tudi uradna otvoritev muzeja, ko je hkrati v Mariboru potekalo tudi IV. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Javnosti pa so bile predane na ogled vse do takrat zbrane zbirke: arheološka, etnološka, mariborska, numizmatična, umetno-obrtna, umetnostna, prirodopisna ter zbirki stanovanjske kulture in narodne osvoboditve. S to otvoritvijo je bil zaključen proces urejanja muzeja v grajskih prostorih, ki se je začel leta 1933.²⁹

Po letu 1947 je prišlo tudi do vsebinskih premikov znotraj prvotno zasnovanih zbirk. Nastale so nove zbirke, nekatere pa so bile tudi ukinjene. Na pobudo Frana Minařika je bila ob njegovi sedemdesetletnici odprta lekarniška zbirka. Prirodoslovna zbirka je bila prenešena v poslopje II. gimnazije, od koder je bila preseljena na osnovno šolo v Svečini. Zbirka narodne osvoboditve je bila v grajskih prostorih do leta 1958, ko je prišlo do osamosvojitve Muzeja narodne osvoboditve, leta 1954 pa je bil del likovnega fonda premeščen v novo ustanovljeno Umetnostno galerijo. Najmlajša zbirka je kostumska zbirka, katere začetek predstavlja razstava Tristo let mode na Slovenskem, leta 1969 pa se je razširila še s področjem vojaških uniform.³⁰ Prav ta zbirka še naprej ohranja značaj osrednje muzejske kostumske zbirke v državi.

Leta 1973 je muzej sprejel preureditveni načrt, po katerem ohranja svojo kompleksnost in regionalnost, vseboval pa je predvsem posodabljanje razstavne opreme in prostorske premike posameznih zbirk. Po razstavi o Antonu Martinu Slomšku leta 1992 je muzej skušal slediti tendenci sodobnih muzejev, da se muzeji čimbolj približujejo potrebam obiskovalcev. V ta namen je bil v zbirke instaliran računalnik in televizijski sprejemnik, muzealije pa so bile s podnapisi opremljene poleg slovenskega še v nemškem jeziku. O posameznih zbirkah pa so izhajala tudi informativna besedila v slovenskem, nemškem in tudi v angleškem jeziku. Leta 1996 je muzej popolnoma prenovil še restavratorsko delavnico. Pomembna pridobitev tega obdobja pa je tudi ureditev razstavišča MIC Grad, ki je omogočilo razbremenitev prostorov, zasedenih s stalno muzejsko razstavo.³¹

Sedaj hrani muzej okoli 50.000 predmetov. Velik dotok gradiva v zadnjih petdesetih letih so povzročila številna arheološka izkopavanja, oblikovanje lekarniške in kostumske zbirke, pomemben delež pa imajo tudi številne donacije posameznikov.³²

²⁸ 60 let muzejskih zbirk v Mariborskem mestnem gradu, Pokrajinski muzej v Mariboru 18. maj – 30. avgust 1998, str. 10.

²⁹ Sergej Vrišer, Pokrajinski muzej Maribor, Zgodovinsko društvo v Mariboru 1903–1978, str. 29.

³⁰ Drago Oman, Prvo stoletje zbiranje muzealij v Mariboru, Stoletno sporočilo, Pokrajinski muzej Maribor 2003, str. 16–17.

³¹ 60 let muzejskih zbirk v Mariborskem mestnem gradu, Pokrajinski muzej v Mariboru 18. maj – 30. avgust 1998, str. 10.

³² Drago Oman, Prvo stoletje zbiranje muzealij v Mariboru, Stoletno sporočilo, Pokrajinski muzej Maribor 2003, str. 17.

Muzej kot vir poučevanja zgodovine

Muzej je torej ustanova, ki zbira, ureja, hrani in strokovno obdeluje zbirke umetnin, zgodovinskih spomenikov in predmetov. Vse to z namenom, da se predmeti preučijo in razložijo ter razstavijo. Bistvo sodobnega muzeja je v tem, da se razstavljeni predmeti čim bolj približajo obiskovalcem. Vse to z namenom, da ohranja naš zgodovinski spomin, oz. da omogoča obiskovalcu, da med preteklim in sedanjim časom najde neko vzporednico. Muzej torej predstavlja institucijo, ki je v službi človeške družbe in njenega razvoja.

Ob vsem tem bi se morali zavedati, da predstavlja muzej tudi vzgojno-izobraževalno ustanovo, ki bi morala biti tesno povezana s šolami. Bogat zgodovinski material je pri posredovanju zgodovinskih spoznanj tudi izredno uspešno učno sredstvo. Koristi za pouk so tako didaktične kakor tudi pedagoške in psihološke.³³ Ogled muzejskih zbirk povečuje interes in aktivnost učencev, povečuje njihovo znanje in razvija umske sposobnosti. Obravnavanje zgodovinske snovi s pomočjo muzeja pa nudi tudi obilo možnosti za poudarjanje vzgojnih vrednot: od humanističnega pomena, moralno-etičnega do estetskega. Učni proces naj ne bi bil omejen le na učilnico, ampak bi se moral razširiti še na ogled muzejev, arhivov in na ekskurzije. To naj bi postala stalna oblika učnovzgojnega dela. V tistih krajih, kjer imajo šole v neposredni bližini muzeje, bi morali učitelji določene učne ure obravnavati v muzejih. V razredu pa bi nato novo osvojeno učno snov ponovili in poglobili. Vsakemu učitelju pomeni muzej možnost za dodatno dejavnost, s katero dopolnjuje, utemeljuje in povezuje teoretična znanja s praktičnimi. Pri načrtovanju obiskov v muzeju pa žal naletijo učitelji v šolah na mnoge ovire, tako npr. oddaljenost muzejev, finančne težave, časovna stiska, prevelike skupine učencev, nenaklonjenost takim dejavnostim itd. Povezovanje dveh različnih institucij zahteva od učitelja visoko strokovnost v znanju in metodični usposobljenosti, pa tudi nekaj organizacijskih sposobnosti. Potem, ko učitelj uskladi načrtno sodelovanje z muzejem se mora pravočasno informirati o muzejskem gradivu, zbirkah in razstavljenih predmetih. To je pomembno tudi zato, ker so zbirke različno urejene, kronološko, razvojno, tematsko ali prostorno geografsko, redko pa so urejene tudi po didaktičnih namenih šole.³⁴ Pogoji za tesnejše sodelovanje med šolami in muzeji pa je tudi neposredna povezava učitelja zgodovine s kustosi muzeja. Prav kustosi so tisti, ki dajejo vsebino tistemu, kar ima muzej v svojih zbirkah. Dobrodošlo in nujno je sodelovanje kustosov pri pripravi učnih ur ali učnih delavnic v muzejih. Žal je v naših muzejih še vedno premalo kustosov – pedagogov, ki bi poleg strokovnega znanja imeli tudi pedagoške, psihološke, didaktične in metodične spretnosti pri delu z mladimi.

Pri načrtovanju ogleda muzeja mora učitelj upoštevati več vzgojno-izobraževalnih ciljev. Ob tem mora biti upoštevana:

- zunanja ali širša priprava, ki naj bo sestavljena iz naslednjih elementov: predhodna priprava, ogled muzeja ter pregled opravljenega dela.
- notranja ali ožja priprava, ki jo sestavljata dva elementa: tehnična in vsebinska priprava. Tehnična priprava obsega ogled razstave, odločitev koliko učencev bomo peljali v muzej, katera razvojna stopnja učencev je vezana na razumevanje določene teme, koliko časa bo trajal ogled, bo samostojen, v blok uri ali v okviru ekskurzije ali kulturnega dne ter kako bomo prišli do muzeja. Vsebinska priprava pa zahteva od učitelja določitev izobraževalnih ciljev, določitev delovnih nalog, vodenje po muzeju, motivacija učencev pred odhodom v muzej, delo v šoli, ki je sestavljeno iz ustnega poročila ali pisne naloge.³⁵

³³ Andreja Valič Zupan, Muzej kot vir poučevanja zgodovine, *Zgodovina v šoli*, št. 4, 1997, str. 74–77.

³⁴ Mavricij Zgonik, *Zgodovina v sodobni šoli*, Ljubljana 1968, str. 222.

³⁵ Cirila Trampuš, *Obiščimo muzej*, Ljubljana 1998, str. 17–21.

Učna ura v Pokrajinskem muzeju v Mariboru – ogled razstave Sledovi davne preteklosti (Brinjeva gora z okolico).

Poleg že omenjenih stalnih razstav v Pokrajinskem muzeju Maribor, ki so vedno na voljo ogledom, so tudi občasne zbirke, tako tudi razstava Sledovi davne preteklosti (Brinjeva gora z okolico).

Na razstavi je predstavljen izbor arheoloških najdb z Brinjeve gore in bližnjih najdišč, ki jih je v letih 1953–1963 raziskal arheolog Stanko Pahič. Izkopavanja na tem prostoru so odkrila številne dokaze skoraj kontinuirane prisotnosti prebivalcev od bakrene dobe do zgodnjega srednjega veka. Med ostalim gradivom so na ogled bakrenodobna lončenina in kamnito orodje iz selišč v Brezju in Zrečah, bronastodobne naselbinske in grobne najdbe z Brinjeve gore in bližnjega Brezja, železnodobne najdbe z Brinjeve gore, rimskodobno steklo, drobni bronasti in železni predmeti ter marmorni votivni spomenik posvečen Jupitru. Ob razstavljenem gradivu se nam preko dokumentarno opremljenih panojev razkrivajo različne oblike naselitve in različni načini pokopa skozi posamezna prazgodovinska in zgodovinska obdobja.

Ogled te razstave oz. učna ura v muzeju je najbolj primerna za učence 6. razredov osnovne šole oz. 1. letnikov srednje šole. Pred ogledom se najprej posvetimo predhodni in tehnični pripravi. Ko opravimo z organizacijskimi zadevami, se lotimo vsebinskega dela. Najprej seznanimo učence s svojo namero. Učence za ogled motiviramo z metodo razgovora. Pogovarjali se bomo o tem, kaj že vedo o muzeju. Nato razložimo cilje, ki jih bomo dosegli z ogledom te občasne razstave. Učence razdelimo po skupinah in jim določimo naloge, ki jih morajo v muzeju narediti. Vsaka skupina mora izbrati vodjo, ki je odgovoren, da vsak član skupine naredi svoje delo. Če so priprave na delo z razredom dobro izvedene, bo delo v muzeju teklo brez večjih težav. Naloga učitelja bo, da bo le pomagal posameznim skupinam, jim razlagal in svetoval. Učence bo v razgovoru vodil do bistva problema, ki ga morajo rešiti. Učencem bo v pomoč tudi kustos, ki jih bo prav tako opozarjal, kako in kaj naredijo, da bo naloga dobro opravljena. Učenci pa si ob ogledu razstave in pomoči učitelja nova spoznanja zapisujejo, rišejo, skicirajo, prepisujejo.

S takšno pripravo gremo v muzej. Vsak udeleženec ogleda bo natanko vedel, kaj je njegovo delo. Na koncu ogleda razstave damo učencem še nekaj minut, da pregledajo naloge, nato jih morajo oddati.

Po končanem delu v muzeju se delo nadaljuje v razredu. Vodje posameznih skupin poročajo tako, da se zbrana snov vrsti v določenem kronološkem redu. Vsi učenci si spoznanja posameznih skupin zapisujejo. Naloga učitelja je, da delo povezuje in učence vodi do pravih spoznanj.

Ob koncu

Ob zaključku velja ugotovitev, da je ena od možnosti, da sledimo zahtevam sodobnega pouka zgodovine tudi ta, da obiščemo muzej. Zavedati se moramo, da so prednosti stalnega sodelovanja številna. Učenci ob stiku z muzeji spoznavajo v praksi, kar so se naučili v šoli; navajamo jih na samostojno, kreativno razmišljanje in na samostojno delo; seznanijo se z kulturno dediščino, z načinom življenja nekoč in ga primerjajo z današnjim. Z obiskom muzeja bodo ure zgodovine povezane s stvarnostjo, z življenjem. Tudi tako se bomo približali enemu od najpomembnejših naukov, ki jih uči življenje: nauk o tem, kako uživati v tem, kar delamo, kako uživati v tem, kar učimo in česar se učimo.

S u m m a r y

Museum as an Aid for Teaching History

Dragan Potočnik

Teachers of history must be acquainted with contemporary teaching methods. They need to realize that the old, settled ways of teaching do not suffice any more. All too frequently, the classes are dull, uninteresting and devoid of closer contact with reality and the way of life beyond classroom walls. One of the possibilities to avoid this is to include visits to museums into the curriculum.

A teacher has to cooperate with museum institutions, know about their permanent and temporary exhibits and follow their other activities. Next step is the decision which museum material or exhibit could best serve as a supplement to the material covered in class. The teacher must also define the teaching methods and objectives that need to be attained and realized by visiting a given exhibit. This cooperation between the school and the museum is beneficial for the museum as well; good cooperation between the two institutions opens up new work possibilities for the future. By far the most important, however, is what students were able to hear, see, remember and learn by visiting the museum, for their interest, needs and capabilities are the main priority in the process of introducing such a new teaching method. It also helps students to acquire another experience and understand their local environment better.

By being exposed to direct contacts with museum work students put into practice what they had learned in class. They gradually acquire the habit of working independently, of creative thinking and of problem solving. They also learn about their cultural heritage and the way of life in the past, and are able to draw parallels with the lifestyle of today.

Jožef Smej

Je stal pranger tudi pri gornjelendavski župnijski cerkvi?

Namesto udomačenega imena za kraj Grad na Goričkem v Prekmurju uporabljamo v pričujočem prispevku ime Gornja Lendava in pridevnik gornjelendavski, ustrezno izrazu Superior Lyndva (1394) in Felsewlyndwa (1498).¹ Gornja Lendava namesto Grad, tako navajajo ta kraj avtorji v svojih zgodovinskih razpravah.² V naslovu pričujočega prispevka je na koncu vprašaj. Na to vprašanje lahko odgovorimo pritrdilno, če upoštevamo faksimile tu objavljenega pisma gornjelendavskega župnika Jurija Geödiya z dne 17. novembra 1654, vendar z določenim pridržkom ali omejitvijo. Sramotilni steber pri gornjelendavski župnijski cerkvi namreč ni ohranjen, tudi se ne omenja v kanoničnih vizitacijah, kot je to primer v župniji Sv. Antona v Slovenskih goricah. Kanonična vizitacija vikarialne cerkve Sv. Antona v Slovenskih goricah z dne 3. oktobra 1617 pravi: »Crux alta rubeo colore depicta in medio caemiterii erigatur. Cathatasta infamis loco crucis illius pro tormento adulterorum extra caemiterium fiat« (»Z rdečo barvo poslikan visok križ naj se postavi v sredini pokopališča. Sramotilna mučilna priprava za mučenje prešuštnikov pa naj se s kraja, kjer bo stal križ, premesti na kraj zunaj pokopališča«).³ »Cypus«, sramotilna priprava za mučenje se omenja tudi pri Sv. Benediktu v Kančevcih (o tem več pozneje).

Imena sramotilnih stebrov

Najbolj pogosto ime je »pranger« ali tudi »prangar«. Slovenski etimološki slovar razlaga to besedo takole: Nekdaj sramotilni steber, h kateremu so postavljali ali privezovali ljudi za kazen. Ime je prevzeto iz srednjevisokonemškega »pranger« ali »branger«, iz česar se je razvilo nemško »Pranger«. To je prek latiniziranega »prangerium« izposojeno iz srednje-spodnjenemškega »prenger«, kar je izpeljanka iz »prangen«, v srednjevisokonemškem »phren-gen« in pomeni »stiskati«, »vezati«.⁴ Madžarska izpeljanka iz »pranger« se glasi »pellen-gér«. Morda župnik Geödi v svojem pismu ni upal zapisati ime »pranger«, ker je bil takrat v navadi priimek »Pranger«.⁵ Madžarski viri uporabljajo tudi izraze »szégyenfa«, »szégyenkö«, »szégyenoszlop«; njihovi razlagalni slovarji imajo ob teh besedah kratico »Tört«, kar pome-

¹ Prim. Ivan Zelko, Prekmurje do leta 1500, Historična topografija Slovenije I. Pomurska založba, Murska Sobota 1982, 40–41.

² Prim. Darja Kerec, Prekmurska zavest in slovenstvo, v: Zgodovinski časopis 57 (2003) 1–2, 66.

³ Prim. Visitatio tertiae filialis seu vicarialis ecclesiae ad S(anctum) Antonium in Collibus Sclavonicis facta 3. octob(ri)s anno 1617 (Vizitacija tretje podružnične ali vikarialne cerkve Sv. Antona v Slovenskih goricah, opravljena 3. oktobra leta 1617), v: Acta Ecclesiastica Sloveniae 5, Ljubljana 1983, 144–145.

⁴ Prim. Marko Snoj, Slovenski etimološki slovar, Založba Mladinska knjiga, Ljubljana 1997, 482–483.

⁵ Prim. Visitatio Canonica Parochiae Fölsö Lendvensis (...) anno 1756, die 17. Septembris peracta (Kanonična vizitacija gornjelendavske župnije z dne 17. septembra 1756): »Capella Publica Beatissimae Virginis Dolorosae in Fölsö Lendva (...). Eremita ad hanc Capellam est Augustinus Pränger, cujus graviter repraehensi emendatio speratur«, pag. 1387 (»Javna kapela preblažene Device, Žalostne Matere Božje, v Gornji Lendavi (...). Puščavnik pri tej kapeli je Avguštin Pränger. Upamo, da se bo poboljšal, potem ko je bil ostro opomnjen«, str. 1387).

ni, da gre za zgodovinske pojme: »sramotilni kol«, »sramotilni kamen«, »sramotilni steber«. Ustavili smo se posebej pri madžarskih imenih, ker je Geödi pisal pismo v madžarščini. Za »pranger« uporablja slovaščina isto besedo kot slovenščina: »sramotilni steber«.⁶

Latinski izrazi: »prangerium«, »palus infamans« (»sramotilni kol«), »columna infamiae« (»steber sramote«) in »cathatasta infamis«. Izraz »cathatasta« je v zvezi z latinsko besedo »catasta, ae f«; prvotno je ta izraz pomenil oder, kamor so postavljali na ogled sužnje, ki so bili naprodaj, pozneje pa mučilno pripravo.⁷ Potemtakem lahko »cathatasta infamis« prevedemo takole: »sramotilna mučilna priprava«.

Dejanja, kaznovana s prangerjem

Med najbolj pogostimi kaznivimi dejanji navajajo viri naslednja: prešuštvo (adulterium), splav, detomor, bigamija, krvoskranstvo, posilstvo, zvodništvo, sklenitev zakonske zveze kljub prepovedi, homoseksualnost, nečistovanje, spolni odnosi kakor tudi nosečnost med neporočenimi.⁸ Prav ta slednji delikt pride v poštev v Geödijevem pismu.

Zgodovinsko okolje Geödijevega pisma

Jurij Geödi je bil protestantski predikant pri gornjelendavski župnijski cerkvi, in sicer v letih od 1651–1655.⁹ Zemljiški gospod Peter Széchy je leta 1672 dal odstaviti zadnjega predikanta in gornjelendavsko cerkev zopet izročil katoličanom.

Zemljiški gospod, kateremu Geödi pisno odgovarja, je bil grof Adam de Batthyány (1609–1659); oskrbnik rakičanskega gradu pa je bil Blaž Temlin (ohranjenih je veliko Temlinovih pisem, ki jih je pisal grofu A. Batthyányu, posebej glede turškega plenjenja. Temlin je stanoval v Rakičanu, Batthyány pa v Németh Újváru (Güssing)).

V Bodoncih je bila podružnična cerkev sv. Lenarta. Omenja se že leta 1627.¹⁰ Za njeno popravilo bi bil moral Jurij Peterman iz Bodonec plačati šest forintov.

Morda so imeli neke vrste »cippus« tudi pri gornjelendavski cerkvi, kot je bilo to pri Sv. Benediktu v Kančevcih. »Cippus« ustreza grški besedi »kyphos« ali »kyphon«, tj. ukrivljena lesena priprava, s katero so kaznovali in sramotili delinkvente. »Cippus« je ukrivil delinkventa in potem so tako ukrivljenemu vklenili roke in noge. Tako so na primer leta 1779 pri Sv. Benediktu v Kančevcih hoteli vinjeni ljudje vkleniti v »cippus« (»in Cypum includere«) puščavnika Feliksa Pergerja.¹¹

⁶ Prim. Richard Horna, *Der Pranger in der Tschechoslowakei*, Leykam Verlag Graz, 1965, 45.

⁷ Prim. Lateinisches etymologisches Wörterbuch von A. Walde und J. B. Hofmann I., Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1982, 181.

⁸ Franci Strmecki, *Izvajanje sramotilne kazni s sramotilnim stebrom in ostalimi oblikami prangerjev*. Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta, Diplomski naloga, Maribor, december 2001, 25.

⁹ Ivan Kolenc, *Zgodovina župnije Marije vnebovzete pri Gradu*, tipkopis, 1956, 6. Tipkopis je skupaj z drugimi tipkopisi zvezan v zvezek s trdimi platnicami. Naslov zvezka: *Zgodovina župnij soboške dekanije*, 1956. Dekanijski arhiv Murska Sobota. Prim. Štefan Kuhar, *Mozaik podatkov iz župnije Grad*, Grad 2004, 63–64.

¹⁰ Ivan Zelko, *Gradivo za zgodovino reformacije v Prekmurju*. Vizitacijski zapisnik iz leta 1627, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 44 (1973) 121–123: »Vizitacija gornjelendavske cerkve, opravljena 16. julija 1627 (...). H gornjelendavski župnijski cerkvi pripadata dve podružnici. Prva je Kozma-Damijan (...). Druga podružnica je Sv. Lenart. K tej pripadajo štiri vasi: Bodonci, Zenkovci, Beznovci, Tivadarovci (Vadarci).«

¹¹ Prim. Jožef Smej, *Težave in skrbi Mikloša Küzmiča kot vicearhidiakonovega namestnika v letu 1779*, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 69 (1998) 125–126.

1654. 11. 17.

Illustrom Dni Dni Comis mihi gratias agere

Sed iocul in reges, alia iocul reges

At Nagod regem ut leuit sub dato s. die Currentis Mensis Jure
 Condonozom lator Petroman Georgi nri jobazya qarafa reges.
 allayatos engodolomel rorum, de a dolis solikal kilombon rasion
 hagi som az mint hodi informalta. Mardul on som huzara nom montom.
 som uter nom habozattam, huzom az dize, lakuan az i hazanal,
 az iduzgi az domyul gonozull elt, es magis az huziome. Mslint
 az vandiastaz somit az raxarng huzent az it valle delli Londoni
 spent dzhahat, hagi mint az delli vuzatatan dromel. Gonozattom
 buntet-jec az dzhahat. Hozonban azim Petroman Georgi dzhahat
 az dzhahat vuzatatan, es kiniozgi leme engodolomel az huzatogah.
 r: hat qozit adri az meliv: qozadast az, aban angiduan a huzah.
 kiniozgi, hagi az domit kizolot spent Lenari Templom
 epistol valoa, embelozatki qozadast. de Petroman Georgi nom adast
 magh adri az hat qozit ugi huzatki del spent, az mint magat obligal
 ta Melidani gonozulic leuit altal magh talata dlob a huzah. mal
 tozia az it valle huzahat hatalma avra, hagi magh huzat, az dli
 buntet magh dzhahat, azon huzuan a dnuo gonozul icent.
 zabirantia huzi vram ha az dli vuzatatan gonozulic icent.
 dzhahat buntet, anival inlab il qozadast az vuz gonoz dlob (vuzul
 nom mindon dromel az dli huzat dli dzhahat icent. fozat, fozat
 rondon valto; es mind az dzhahat dzhahat dzhahat dzhahat
 huzi vram vuzom huzah, hagi az dli dzhahat huzat dzhahat
 az dli dzhahat. Nagod gonoz allayatosan huzom, fozat
 dli dzhahat gonozulic dzhahat dzhahat dzhahat huzi az
 gonoz dzhahat inlab dzhahat az dzhahat. vuzat buntet dzhahat huzi az
 mind az dzhahat. Gonozul dzhahat huzi dzhahat dzhahat.
 Nagod huzat dzhahat dzhahat dzhahat. Data / in Jure
 Superiori Indue. Die 17 Jure A. 1654.

BAITIK LEVITIC JURE

Humilimus Servus
Georgius Gedi Paschus

Geódi se v nasprotju s protestantskimi pastorgji podpiše »parochus« (župnik) in ne »ecclesiastes« (pridigar).¹²

V tistem času (1654) gospodujejo nad Prekmurjem še Turki, tako da so prebivalci morali plačevati davek Turkom in grofom (bitka pri Monoštru je bila slabih deset let pozneje, 1. avgusta 1664).

Tu objavljamo najprej Geódijevo pismo v prevodu, nato pa še faksimile pisma. Iz pisma je tako rekoč razvidno, da gre za neko sramotilno mučilno pripravo: »... cerkveni cehmeštri so ga po od starodavnih dni udomačenem običaju (...) neke nedelje privedli h gornjelendavski župnijski cerkvi (...). Jurij Peterman pa je (...) občinstvo vztrajno, ponižno in milo prosil, naj tega njegovega mlajšega brata nikar tako zelo ne osramotijo.«

Pismo¹³ se v celoti glasi takole:

Presvetli gospod, meni milostljivi gospod grof!

Bog naj blagoslovi Vaše blagorodje z mnogimi dobrinami in zdravjem.

Pismo, ki ga je Vaša milostljivost pisala 5. dne tekočega meseca novembra glede pritožbe Vašega podložnika Jurija Petermana, stanujočega v Bodoncih, sem pokorno prejel. Zadeva pa je povsem drugačna, kakor Vas je imenovani o njej informiral. Jaz namreč sploh nisem šel na njegov dom, niti ga nisem vznemirjal ali nadlegoval. Pač pa se je njegov mlajši brat, ki živi v njegovi hiši, nesramno spečal z ovdovelo žensko, ki je z njim tudi zanosila. Ko so to zvedeli cerkveni cehmeštri, so ga po od starodavnih dni udomačenem običaju in strogorednosti neke nedelje privedli h gornjelendavski župnijski cerkvi, da bi za svoje nesramno početje prejel zasluženo kazen, in sicer javno pri cerkvi. Jurij Peterman pa je prihitel k cerkvi in navzoče občinstvo vztrajno, ponižno in milo prosil, naj tega njegovega mlajšega brata nikar tako zelo ne osramotijo. Dejal je, da je rajši pripravljen dati šest forintov za gradnjo kake cerkve. To svojo obljubo je tudi s prisego potrdil. Občinstvo je njegovi prošnji ugodilo in njegovega mlajšega brata pomilostilo. Ko so preteklo spomlad začeli temeljito obnavljati podružnično cerkev svetega Lenarta, so Jurija Petermana opomnili na njegovo obljubo, toda on ni hotel dati omenjenih šest forintov. Zato so dali pripeljati njegova kola, kmečki voz, kot se je bil pisno obvezal rakičanskemu grajskemu oskrbniku. Cerkevna občina je namreč našla še več prejšnjih Petermanovih dolgov, zato mu je sedaj vse to namesto denarne terjatve vračunala. Od vsega začetka namreč ima tukajšnja cerkevna občina oblast, da sama opravi tovrstna kaznovanja in pri tem gre mirno mimo pravic zemljiškega gospoda. Sicer pa, milostljivi gospod, če takšni nemoralneži ne bi bili po cerkveni plati kaznovani, bi se bilo nedostojno nesramno življenje še bolj razpaslo (posebej še ker je bil tudi Jurij Peterman sam pred leti na podobnem slabem glasu, saj vendar ne gre, da bi se vsako leto pri tej ali oni hiši zgodila podobna pregreha). Vse to počenjajo le pozemeljsko čuteči ljudje, cerkveni možje pa z vsem tem obračunavajo. Milostljivi gospod, moja služba mi je narekovala in mi narekuje, da takšne pregrehe javno ožigosam, več kot pa to ne morem narediti. Vašo milostljivost pa ponižno prosim, da takšne pritožnike tudi po svojem oskrbniku kaznujete, da se ta nesramni greh v ljudeh kar najbolj zatre, in sicer sedaj in v prihodnje.

¹² Štefan Küzmič (1723–1779), prekmurski pisatelj, se je podpisoval kot »ecclesiastes Surdensis«, »pridigar v Surdu«.

¹³ Pismo ima oznako »Batthyány Herceg Leveltár Körmend« (»Arhiv knezov Batthyanyijev, Körmend«). Nahajališče: Mestni županijski arhiv, Sombotel.

Vaše blagorodje naj prejme od Boga obilno nagrado in naj Vas ohranja v ljubem zdravju, in sicer v korist in varstvo države.

Datae (sc. Litterae – op. J. S.) in Parochia Superioris Linduae

Die 17 No(vem)br(is) A. 1654 (Dano v župniji Gornja Lendava, dne 17. novembra 1654)

*Eiusdem Ill(ustri)s(i)mae
D(ominationis) V(est)rae*

*Humilimus Servus
Georgius Geödi parochus m.p.*

Istega Vašega presvetlega gospostva

*Ponižni sluga
Jurij Geödi, župnik s.r.*

Zusammenfassung

Stand der Pranger auch bei der Pfarrkirche von Gornja Lendava?

Jožef Smej

Georg Geödi, protestantischer Pastor in Gornja Lendava (Grad) von 1651 bis 1655, schrieb am 17. November 1654 an den Grafen Adam von Batthyány (1609–1659) bezüglich der Beschwerde Georg Petermans, des batthyánischen Untertanen, wohnhaft in Bodonci. Peterman beschwerte sich, dass ihm die Kirchenräte von Gornja Lendava den Wagen gepfändet hätten. Die erwähnten Kirchenräte haben nämlich nach der althergebrachten Sitte den jüngeren Bruder Petermans an einem Sonntag zur Pfarrkirche von Gornja Lendava geführt, dass er dort infolge seiner unverschämten Tat bestraft und beschämt würde. Er verkehrte nämlich geschlechtlich mit einer verwitweten Frau wobei sie schwanger wurde. Für diese abscheuliche Tat sollte er öffentlich bestraft und in Schande gebracht werden. Georg Peterman aber bat die anwesenden Kirchenräte: sie sollen seinen anwesenden Bruder nicht so öffentlich beschämen. Er sagte, dass er lieber bereit sei, 6 Forint zu geben für den Ausbau irgendwelcher Kirche. Dieses eigene Versprechen bestätigte er auch durch den Schwur. Das Publikum gab seiner Bitte statt und begnadigte seinen Bruder.

Als man im Frühling 1653 die Filialkirche Sveti Lenart in Bodonci gründlich zu erneuern begann, ermahnte man Georg Peterman, er möge und solle sein Versprechen erfüllen, er wollte aber die erwähnten 6 Forint nicht hergeben. Deshalb haben sie seinen Wagen gepfändet. Die Pfarrgemeinde fand nämlich auch noch mehrere Schulden Petermans, deshalb hat sie anstatt des Bargeldes diese Forderung durch die Konfiskation des Wagens eingerechnet. Schon von allem Anfang an war die Pfarrgemeinde derartige Bestrafungen zu vollziehen berechtigt, obwohl sie die Rechte des Lehensherrn dabei umging.

Geödi betonte dem Grafen, dass solche sittenlosen Männer öffentlich bestraft werden müssen, sonst würde sich dieses schamlose, unverschämte Leben noch mehr verbreiten, besonders, weil auch Georg Peterman in üblem Ruf stand.

Der Graf möge derartige Beschwerdeinleger durch seinen Verwalter von Rakičan, Blaž Temlin, bestrafen. Das soll geschehen, dass man derartig abscheuliche Sünde vollkommen und gründlich verhindert.

Auf Grund dieses Briefes Geödis behandelt der Autor in dem vorliegenden Artikel den Pranger und die mit dem Aussetzen am Pranger bestrafte Missetaten.

Er lässt noch zu, dass es möglich sei, dass der Pranger auch bei der Pfarrkirche von Gornja Lendava gestanden habe.

Eine ähnliche Schandvorrichtung »Cippus«, ein hölzernes Werkzeug zum Krummschließen und Foltern von Missetätern, stand nämlich bei der Pfarrkirche Sv. Benedikt in Kančevci.

V seriji »Knjižnica Kronike« so izšle naslednje publikacije:

Po 16-letni prekinitvi je v seriji izšla nova knjižica št. 7 z naslovom **ŽIVETI OD KNJIG. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja**, avtorice Anje Dular, v obsegu 255 strani.

Knjižico lahko kupite za samo 1500 SIT.

Milko Kos: **SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA**, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani (razprodana)

Igor Vrišer: **RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE** (1956), 72 strani

Vlado Valenčič: **SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI** (1957), 68 strani

Sergij Vilfan – Josip Černivec: **ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE** (1958), 128 strani

Peter Vodopivec: **LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE** (1971), 104 strani

RAZMERJA MED ETNOLOGIJO IN ZGODOVINO (1986), 302 strani

Za vsako knjižico boste odšteli samo 500 SIT.

Komplet novega 7. zvezka in petih zvezkov pa lahko prejmete za samo 3.000 SIT.

Vse publikacije lahko naročite na uredništvu revije **KRONIKA**
Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
telefon: 01 241 1200 ali na e-pošto: kronika@uni-lj.si

IN MEMORIAM

**Prof. dr. Tone Ferenc
(1927–2003)**

Ne samo v uspešnem zasebnem življenju, tudi na poti k strokovni uspešnosti mora človeka spremljati vsaj kanček sreče. Če ti je bilo kot zgodovinarju dano, da si med svoje učitelje, kolege ali prijatelje šteš velika imena modernega slovenskega zgodovinopisja, kot so bili Fran Zwitter, Bogo Grafenauer, Metod Mikuž, Ferdo Gestrin..., Tone Ferenc, si lahko počaščen in se lahko šteješ med srečneže. Tega privilegija je bila deležna tudi najina generacija.

Med zgodovinarje, ki so neizbrisno zaznamovali slovensko zgodovinopisje sodi tudi naš kolega in prijatelj – red. prof. dr. Tone Ferenc. Zgubili smo ga 25. oktobra lanskega leta. Zgodovinarja, ki mu na strokovni poti ni bilo vedno postlano z rožicami in je zato vedno nosil kanček grenkobe v srcu, znanstvenika, ki mu je bilo temeljno življenjsko vodilo raziskovalno delo, pesnika, ki so mu domači ob 75 letnici »izdali« zbrana dela priložnostnih pesmi, veseljaka, ki ga je bila vesela vsaka družba, in prijatelja, ki ni vedno lahko sklepal prijateljstev, če pa jih je, so bila tako rekoč večna. Zlasti pa je bil Tone izredno občutljiv, čeprav včasih na videz oster, nepremakljiv in za koga morda tudi vase zaverovan. Bil je človek občudovanja vredne delavnosti in načel. Majhnih in velikih. Svojih strokovnih in zasebnih stališč ni spreminjal »po (političnem) vetru«. Spreminjal jih le, če so zato obstajali trdni argumenti. Njegovo strokovno življenje je pravzaprav časovna premica. Tudi pri pisanju zgodovine NOB, kateri je bil najbolj zavezan. Ker je bilo domala vse kar je napisal osnovano na zgodovinskih virih, je tudi mogel verjeti v to, kar je napisal.

Tone Ferenc je namreč sodil v tisto vrsto slovenskih zgodovinarjev, ki zgodovinska dogajanja interpretirajo in reinterpretirajo le na osnovi virov. Vsi, ki smo ga poznali vemo za njegov sintagmo, celo moto znanstvenega dela – »govorijo naj dokumenti«. Pa ne zato, ker je bil v delu svoje strokovne kariere arhivist, temveč zato, ker se je trdno držal temeljnega metodološkega načela naše stroke – »kritične analize virov«. Ta zavezanost arhivskemu gradivu se seveda kaže v dobršnem delu njegovega znanstvenega opusa, saj je objavil kar nekaj (komentiranih) zbirk virov, brez katerih si preučevanja zgodovine predvsem medvojnega dogajanja na Slovenskem ni mogoče predstavljati. Res je bilo včasih težko razumeti, kako zmore po cele dneve neumorno sedeti v arhivih in si z drobnostmi, a zelo čitljivo pisavo izpisovati pomembne podatke ali tudi cele dokumente. Še potem, ko je bilo preslikovanje arhivskih virov že nekaj vsakdanjega, se je zanj odločil zelo preudarno in varčno. V njegovi zapuščini je sicer veliko zvitkov filmov in še več papirnatih fotokopij dokumentov iz arhivov širom po svetu, toda dvomimo, da je nepotrebnih posnetkov veliko. Tako je zmogel s štipendijo deni-

mo za štirinajst dni, raziskovati v tujini tudi še enkrat dalj. To njegovo delo in na njem temelječe pisanje zgodovine, čeprav včasih označevano tudi s pozitivizmom, je Tonetu Ferencu prineslo ne samo vrsto domačih priznanj, temveč so ga tudi v tujini uvrstili med najuglednejše preučevalce in poznavalce zgodovine druge svetovne vojne pri nas, pa tudi širše. Napisal pa je toliko, kot malokdo, če sploh kdo, med piščičimi slovenskimi zgodovinarji.¹ Zato sem bil mlajši od obeh podpisanih počaščen, da so me v začetku devetdesetih let, z njim vred uvrstili v skupino, sicer »politično spornih« zgodovinarjev sodobnega časa, v katero nas je sledeč informacijam naše doktorandke, uvrstil znan slovenski novinar osrednjega slovenskega dnevnika. Tudi ob vloženi ovadbi, češ, da je dr. Ferenc sodeloval pri »etničnem čiščenju« prekmurskih Nemcev, ki jo je tožilstvo sicer ovrglo, njemu pa je zagotovo skrajšalo življenje, smo mu stali trdno ob strani.

V univerzitetni pedagoški proces se je dr. Tone Ferenc kot znanstveni svetnik vključil leta 1975 pri podiplomskem študiju. Prelomnica v njegovem pedagoškem delu na Filozofski fakulteti je bilo leto 1981, ko je kot redni profesor dobil povabilo, da prevzame predavanja in seminar iz zgodovine NOB in druge svetovne vojne. S postopnim prevzemom celotnih dodiplomskih in podiplomskih pedagoških obveznosti za to problematiko je omogočil programsko preosnovanje študija zgodovine z oblikovanjem samostojne študijske smeri za narodno in občo zgodovino med vojnama ter prispeval k zapolnitvi velike vrzeli, ki je nastala z upokojitvijo prof. dr. Metoda Mikuža. Tone je bil na to ponosen. Rad je predaval, prenašal svoje enciklopedično znanje na študente in pomagal mlajšim kolegom. Sprejeli smo ga za svojega, čeprav v začetku nekateri ne brez pomislekov, saj je navzven kazal svojo trdo lupino, mehke notranjosti pa še nismo prav poznali in nismo bili povsem prepričani ali se bomo tudi človeško ujeli. Toda tudi on nas je kmalu vzel za svoje. Celotne med nami, ki bi mu bili lahko sinovi, kot je rad poudarjal.

Čeprav ni nikoli zapustil svoje prve in največje ljubezni, današnjega Inštituta za novejšo zgodovino in svojega z akribijo zaznamovanega znanstveno raziskovalnega dela, se je z njemu lastno vestnostjo predal tudi pedagoškemu delu. In ostal je zvest samemu sebi, svojim načelom. »Predavam le tisto kar raziskujem«, je vedno znova zatrjeval. Študentom je posredoval tudi vse svoje najnovejše znanstvene izsledke. Diplomске naloge, magisteriji in doktorati opravljeni pri njem kot mentorju so bili vedno znanstvena dela napisana na virih. Popravljeni je bilo treba toliko časa, dokler ni bilo vse na svojem mestu, tako kot so zahtevali stroka in metodološki kriteriji. Zahteval je veliko, a je tudi veliko dajal. Kar je zahteval od sebe je zahteval tudi od drugih. Taka naravnost ni prispevala vedno le k priljubljenosti in razumevanju, prav gotovo pa k usposabljanju kakovostnega znanstvenega naraščaja. Oddelek za zgodovino ter posebej njegovi kolegi in prijatelji s katedre za sodobno zgodovino visoko cenimo pedagoško-znanstveno delo dr. Toneta Ferenca.² Cenili smo, da je prof. Ferenc tudi po letu 1995, ko je končal svoje delo na dodiplomskem študiju, občasno še sodeloval pri doktoratih in magisterijih, redno pa prihajal na tradicionalna letna srečanja sodelavcev oddelka za zgodovino FF.

Ko pa si je Tone Ferenc vendarle oddahnil od dela, se je prelevil v iskrivega sogovornika, priložnostnega pesnika in pravega prleškega veseljaka. Ponosen nase, na svoj rod, družino,

¹ Zgodovinski časopis je ob Ferencovi šestdesetletnici in sedemdesetletnici objavil jubilejna članka z orisom njegovega bogatega znanstvenega in strokovnega opusa, ki sta ga prispevala Miroslav Stiplovšek v: ZČ, 41 (1987) 393–398 in Boris Mlakar v: ZČ, 51 (1997) 297–300.

² Pomembna pedagoška vloga prof. dr. Ferenca je osvetljena v vseh jubilejnih fakultetnih publikacijah (Sedemdeset let Filozofske fakultete v Ljubljani, Zbornik 1919–1999, Oddelek za zgodovino 1900–2000 ob osemdesetletnici).

Prlekijo in svoje delo med domačimi trtami, je znal zabavati vso družbo. Tudi z (resnimi) zatrjevanji, da bi bil lavantinski škof, če ne bi bil to, kar je. Nikoli ni prvi odšel iz družbe. Če kdo, je on znal ostro ločevati delo od zabave. Kdor Toneta ni poznal ob kupici vina, ga pravzaprav sploh ni poznal. Nekateri smo ga na žalost prepozno spoznali in zlasti poznali premalo časa, toda dovolj dolgo, da vemo, kaj smo izgubili z njegovim odhodom v spomin.

Njegovo znanstveno raziskovalno delo je in bo ocenila stroka. Ocenjevalcev je bilo in bo veliko, če drugega ne zato, ker je vzgojil veliko zgodovinarjev, ki so danes v vrhu slovenskega zgodovinopisja. Ocene zagotovo ne bodo samo pozitivne in ne enoznačne, toda tega se je zavedal, ko je zapisal prvo črko v svoji prvi znanstveni razpravi. Mnogo manj pa je in bo takih, ki bodo vedeli, kdo in kakšen je bil človek ter zakaj je na etiketo buteljke svojega vrhunskega, jeruzalemskega šipona zapisal verz:

»Naj vinska kaplja vsaka,
čista kakor biser,
se prelije v žlahtno misel,
da vsak brat sto let dočaka.

Iz moje molitve v naših goricah«

Ni mu bilo dano, da bi se mu izpolnila zapisana želja. Tistim, ki smo mu bili blizu pa ne, da bi se lahko še dolgo družili z njim.

Dušan Nećak, Miroslav Stiplovšek

Nove publikacije Zbirke Zgodovinskega časopisa

V zadnjem letu dni smo ob rednih zvezkih *Zgodovinskega časopisa* – ZČ izdali še več zvezkov *Zbirke Zgodovinskega časopisa*.

24. in 28. zvezek Zbirke ZČ, ki smo ju izdali v sodelovanju s tržaškim Krožkom za družbena vprašanja Virgil Šček, objavljata delo mag. Petra Rustje **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu**. V prvem delu so študija akademika prof.dr. Vasilija Melika, življenjepis dr. Otokarja Rybáře kot predstavnika »zlate dobe« tržaških Slovencev, vrsta fotografij in dokumentov, nekaj avtorjevih pojasnil, članki iz Edinosti ter povzetki celotne izdaje v slovenščini, italijanščini, nemščini in češčini. V drugem delu so Rybářevi parlamentarni govori in vprašanja ter pomenljivejši članki iz Edinosti, ki jih je Peter Rustja s kratkimi veznimi besedili tudi komentiral. S tema zvezkoma se končuje niz knjig, posvečenih parlamentarnim nastopom primorskih poslancev v dunajskem in nato rimskem parlamentu. Oba zvezka skupaj v prosti prodaji staneta 4.400 SIT, za člane ZZDS 3.300 SIT, za študente pa 2.200 SIT.

26. zvezek Zbirke ZČ, ki smo ga izdali v sodelovanju s Študentsko založbo, je druga, dopolnjena izdaja standardnega učbenika akademika prof. dr. Rajka Bratoža **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo**. Tej izdaji je dodan izbor novejšje literature za grško zgodovino, predstavljene so novosti iz raziskovanj grške kolonizacije na Jadranu in navzočnosti Grkov na današnjem slovenskem ozemlju ter v njegovem sosledstvu, delo pa zaokrožajo kazala literarnih virov, oseb, krajev in avtorjev. Maloprodajna cena je 4.800 SIT, za člane ZZDS 3.600 SIT, za študente 2.400 SIT.

27. zvezek Zbirke ZČ smo izdali v sodelovanju z ljubljanskim Inštitutom za narodnostna vprašanja in objavlja delo akademika prof.dr. Janka Pleterskega **Koroški plebiscit 1920. Poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu = Kärntner Volksabstimmung 1920. Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes »Kärntner Volksabstimmung«**. Po obsegu drobna, po vsebini pa bogata publikacija predstavlja referenčni pregled historičnih dognanj o prelomnem dogodku slovenske zgodovine. Maloprodajna cena je 800 SIT, za člane ZZDS 600 SIT, za študente pa 400 SIT.

Vse številke ZČ in *Zbirke ZČ* lahko dobite na sedežu Zgodovinskega društva za Slovenijo v Ljubljani, Aškerčeva 2, tel. 01/24-11-200, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si.

Prof. dr. Jadran Ferluga (1920–2004)

Po enajstih letih težke bolezni, ki ga je priklenila na invalidski voziček in skrbni negi soproge Katice, je 27. januarja 2004 v Piranu tiho preminul univ. prof. dr. Jadran Ferluga. 6. februarja so njegove posmrtno ostanke v ožjem družinskem krogu položili v rodbinsko grobnico na Občinah v Trstu. Pogreba sva se udeležila v imenu oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani in se poklonila njegovemu spomenu prof. dr. Peter Štih in podpisani.

Jadrana Ferlugo sem spoznal leta 1967 na nekem simpoziju v Beogradu. Ko me je leta 1987 prof. dr. Bogo Grafenauer zadolžil, naj napišem za Enciklopedijo Slovenije geslo o njemu, sem se znašel pred težko nalogo. O Jadranu Ferlugi nisem našel podatkov niti v Enciklopediji Jugoslavije niti v Primorskem biografskem leksikonu, čeprav je bil takrat že uveljavljen znanstvenik, bizantolog. Obrnil sem se s pismom na katedro za bizantologijo v Beogradu, naj mi posredujejo njegove biografske in bibliografske podatke, pa so mi svetovali, naj se raje obrnem osebno na njega v Münstru, kjer predava na univerzi. In tako sem ponovno navezal stik z Jadranom. Poslal mi je zelene podatke o sebi, na podlagi katerih sem napisal geslo Jadran Ferluga za ES (3. zvezek, Ljubljana 1989, str. 98) ter pozneje za novo izdajo Enciklopedije Jugoslavije (slovenska izdaja, 4. zvezek, Ljubljana 1989, str. 115). Seveda pa ni ostalo samo pri naključni navezavi stikov. Aktivno sodelovanje se je nadaljevalo vse do njegove bolezni, čeprav sem stike z njim, oziroma z njegovo soprogo ohranil vse do njegove smrti.

Naj obnovim nekaj osnovnih generalij iz njegove biografije in bibliografije, ki sem jih zapisal ob njegovi 75-letnici, ko je bil že težko bolan (ZČ, 49/1, 1995, str. 127–128). Jadran Ferluga se je rodil v Trstu 12. februarja 1920 v stari ugledni slovenski tržaški družini. Zaradi protifašistične dejavnosti je bil zaprt na Reki, nato pa interniran v južni Italiji. Po kapitulaciji Italije je bil najprej v angleški vojski, nato pa od konca leta 1944 v Bariju oficir za zvezo z NOB Jugoslavije. Po osvoboditvi je do sredine leta 1947 študiral zgodovino na Sorboni v Parizu. V tem času je sodeloval v jugoslovanski delegaciji na pariški mirovni konferenci. Jeseni 1947 je nadaljeval študij zgodovine na beograjski univerzi, kjer je diplomiral leta 1949. Kot asistent na katedri za bizantologijo na Filozofski fakulteti v Beogradu se je poglobljaj pod mentorstvom slavnega bizantologa prof. Georgija Ostogorskega. Doktoriral je leta 1956 s temo »*Biznatinska uprava v Dalmaciji*«. Od leta 1957 do 1978 je na FF v Beogradu kot docent predaval zgodovino jugoslovanskih narodov (razen srbske) v srednjem veku, pri čemer je izjemno pozornost posvetil slovenski srednjeveški zgodovini. Strokovno je bil povezan s slovenskimi medievisti prof. dr. Milkom Kosom in prof. dr. Bogom Grafenauerjem. Leta 1970 je zapustil beograjsko univerzo in prevzel katedro za bizantologijo na univerzi v Münstru (Nemčija) in kot redni profesor predaval bizantologijo do upokojitve leta 1985.

Jadran Ferluga je bil eden redkih Slovencev, ki se je posvetil izključno bizantologiji in postal eden vodilnih evropskih bizantologov. Njegov znanstveni opus je izredno obsežen,

znanstveni interes pa usmerjen predvsem v proučevanje bizantinske zgodovine v zgodnjem srednjem veku s posebnim ozirom na balkanski prostor. Tehten je njegov prispevek pri analizah več bizantinskih virov, predvsem pa je prispeval komentarje k prevodom bizantinskih piscev v znani zbirki »*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*«, ki jo je izdajal Vizantološki institut v Beogradu. Žal še ni izdelan celotni pregled bibliografije del Jadrana Ferluge.¹ Jadran Ferluga je z referati nastopal na vseh povojnih svetovnih bizantoloških kongresih, na mnogih specializiranih kongresih in simpozijih v Italiji, Nemčiji, ZDA in drugod. Bil je član raznih bizantoloških združenj in dopisni član ugledne »*Deputazione di storia patria per la Venezia*« v Benetkah.

Z oddelkom za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani in Zvezo zgodovinskih društev Slovenije je začel sodelovati leta 1987. Dogovorili smo se, da bi kot stalni zunanji sodelavec pripravil serijo predavanj iz bizantologije za študente in učitelje zgodovine (kot dopolnilno izobraževanje). S tem smo nameravali na oddelku za zgodovino izpolniti praznino v učnem programu, kajti bizantologija pri predavanjih ni bila specialno obravnavana. Kot gost oddelka za zgodovino je imel Jadran Ferluga več predavanj in seminarjev leta 1987, 1989 in 1992. Že prva predavanja so pokazala, da je Jadran Ferluga odličen predavatelj, ki je z njemu svojskim, živahnim, temperamentnim načinom predavanja, znal pritegniti poslušalce. Kljub težki snovi, je znal temo predavanja predstaviti razumljivo, zato je bila udeležba študentov na predavanjih izjemno velika.

Ko je leta 1989 študentom zgodovine, arheologije in klasične filologije v ciklusu predavanj govoril o bizantinski družbi in državi, smo se odločili, da njegova predavanja izdamo kot skripta, ki bi predstavljala nujen pripomoček za boljše razumevanje razvoja Bizanca, pomembne vzhodnoevropske države, ki je stoletja krojila usodo Balkana. Priročnik z naslovom »*Bizantinska družba in država*« je izšel leta 1990 (izdajatelj FF), ponatis pa leta 1996 in še danes služi študentom kot dopolnilno učbeniško gradivo. V predgovoru je Jadran Ferluga zapisal naslednje misli, v katerih se zrcali njegov pedagoški pristop: »Po vsakem predavanju smo brali in analizirali vire, na katerih so slonela tako dognanja, kakor tudi moja ocena, postavljena v predavanjih. Na prošnjo kolegov oddelka za zgodovino FF sem ta predavanja pripravil kot skripto, ki je tu in tam razširjena z izvlečki iz nekaterih virov z osnovno literaturo. Upam, da bo kakor drugim, tako tudi študentom, ki so obiskovali ta kratki ciklus predavanj, moj skromni pregled nekaterih aspektov bizantinske zgodovine pomagal, da razširijo poglede preteklosti, kar je za zgodovinarje še posebno pomembno«. Lahko smo zadovoljni, da so njegova predavanja dopolnjena z opombami izšla v *Zgodovinskem časopisu* in na ta način ohranili rezultate njegovega pedagoškega dela na oddelku za zgodovino FF v Ljubljani.²

Ko je oddelek za zgodovino začel leta 1992 pripravljati kolokvij ob stoletnici rojstva Milka Kosa, smo se obrnili na Jadrana Ferlugo, da bi sodeloval na kolokviju z referatom. Obljubil je prispevek »*Bizantologija pri Slovencih*«. Istočasno smo se še dogovarjali o temah, ki naj bi jih imel na predavanjih za študente v letu 1993. Nameraval je dopolniti sliko o vsakdanjem življenju v Bizancu in predavati o zanimivi aktualni temi »*Bizantologija in bizantinizem*«. Žal je njegova bolezen, ki ga je paralizirala, preprečila izvedbo teh načrtov. Poslej smo se srečevali z njim v Portorožu, kjer je preživel toplejši del leta. Mediteranski zrak in bližina morja ter rojstnega kraja, sta ugodno vplivala na njegovo počutje.

¹ G. Prinzing, *Schriftverzeichnis Jadran Ferluga*, Münster 1985 (nepopolna bibliografija).

² Poti in metode politične ekspanzije Bizanca na Balkanu od srede VII. do prvih desetletij XI. stoletja, *ZČ*, 41/4, 1987, str. 573–583; Kolonizacijska politika bizantinske oblasti od VII. do XIII. stoletja, *ZČ*, 42/1, 1988, str. 13–26; Bizanc na Jadranu (6.–13. stoletje), *ZČ*, 44/3, str. 363–386; Bizantinsko podeželje v »Spominih in nasvetih« tesalskega veleposestnika XI. stoletja, *ZČ*, 49/2, 1995, str. 159–174.

Jadran Ferluga je večji del svojega življenja preživel na kontinentu (Beograd, Münster), toda na jesen svojega življenja si je zaželel priti nazaj v mediteransko okolje. Kupil si je hišo v slikovitem srednjeveškem istrskem mestecu Motovunu. Uredil si je delovni kabinet in tja preselil bogato specializirano bizantološko knjižnico. Ko je zbolel in ugotovil, da mu knjižnica ne bo več služila, sta jo s soprogo sklenila ponuditi v hrambo neki slovenski instituciji. Takratni predstojnik oddelka za zgodovino dr. Peter Štih je ponudbo sprejel in knjižnica, ki šteje 1289 zvezkov, je danes vključena kot separatum v knjižnico na oddelku za zgodovino.

Čutili smo, da je Jadran Ferluga rad prihajal med nas na Filozofsko fakulteto v Ljubljani. Hvaležni smo mu za njegov prispevek k boljšemu poznavanju problemov bizantologije v slovenskem okolju in predvsem za njegovo prešernost in prijateljstvo, ki smo ga bili deležni.

Ignacij Voje

HISTORIA**znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani**

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas : zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997. – 1.000 SIT

Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997. – 1.500 SIT

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999. – 1.000 SIT

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Dragan Matič, Nemci v Ljubljani. – Ljubljana 2002. – 1500 SIT

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

Posvet ob 100-letnici smrti Ivana Nabergoja (1835–1902)

Trst, 7. september 2002

V soboto popoldne, 7. septembra 2002, je bil v veliki konferenčni dvorani Visoke šole za prevajalce in tolmače (ali v italijanskem izvirniku Scuola Superiore di Lingue Moderne per interpreti e traduttori) v Trstu posvet ob 100 letnici smrti poslanca in narodnega buditelja Ivana Nabergoja (1835–1902). Za nas je omenjeno poslopje še vedno Narodni dom. In prav iz navedenega razloga je bil izbran za kraj posveta.

Prireditelj posveta je bila Narodna in študijska knjižnica pod pokroviteljstvom obeh krovnih organizacij Slovencev v Italiji: Slovenske kulturno-gospodarske zveze in Sveta slovenskih organizacij. Pri pobudi so sodelovale organizacije in društva s Proseka in Kontovela. Po posvetu popoldne v veliki dvorani bivšega Narodnega doma v Trstu je bil zvečer v Kulturnem domu na Proseku še kulturni večer, na katerem so sodelovali: Godbeno društvo Prosek, Moški pevski zbor Vasilij Mirk in Slovensko dramsko društvo Jaka Štoka.

Ivan Nabergoj je bil ena izmed najbolj uglednih osebnosti iz slovenskega tržaškega narodnega preporoda v drugi polovici XIX. stoletja. Nabergoj je pripadal tisti generaciji, ki je postavila na noge osrednjo strukturo tržaških Slovencev, na kateri se je nato uresničil dejanski narodni preporod v zadnjem desetletju XIX. stoletja ter v prvem desetletju XX. stoletja z izgradnjo osrednjega Narodnega doma v letu 1904. Pred njim je bila skupina Slovencev in Slovnanov, ki je osnovala v letih 1848–1849 Slavjansko društvo in glasilo Slavjanski Rodoljub, nato pa še skupina okoli Slavjanske čitalnice, ki je bila ustanovljena leta 1861 v Trstu in čitalniškega gibanja v Trstu in okolici v šestdesetih letih XIX. stoletja.

Narodni buditelj, rodoljub, poslanec in politik Ivan Nabergoj se je rodil na Proseku 28. maja 1835, umrl je prav tako na Proseku 10. septembra 1902. Spomnili smo se ga torej prav ob stoti obletnici smrti. Oče Ivan je bil kmet, ki se je z Vipavskega priženil k Mariji Rupel na Prosek. Leta 1862 se je prvič oglasil v kranjskih Novicah z dopisom o kmečkih zadevah. V kratkem si je pridobil ugled v narodnih vrstah, saj je že v letu 1863 nagovoril Bleiweisa v imenu Primorskih Slovencev. Vsekakor pa je Nabergojevo ime najbolj zvenelo, ko je bil izvoljen v tržaški mestni svet odnosno v deželni svet, še bolj pa ko je bil izvoljen za poslanca v državni zbor na Dunaju. Tržaški mestni in obenem deželni poslanec je postal leta 1865 in to ostal neprekinjeno do leta 1900, torej polnih 35 let. V parlament na Dunaj je bil prvič izvoljen leta 1873. Nato je ostal poslanec vse do leta 1897, torej 24 let. Zato je povsem umevno, da je ime Ivana Nabergoja tesno povezano prav z njegovo večdesetletno vlogo predstavnika tržaških Slovencev v državnem zboru na Dunaju ter v mestnem in deželnem svetu v Trstu.

Nabergoj je bil seveda izvoljeni predstavnik tržaških Slovencev, istočasno pa je bil eden izmed najbolj uglednih veljakov Političnega društva Edinost. Pri Edinosti je bil Nabergoj od same ustanovitve 12. novembra 1874. Nato pa je bil predsednik političnega društva Edinost od 20. junija 1875 do 4. aprila 1891. Nabergoj je torej vodil in soustvarjal politiko Edinosti prav v prvem vzponu narodnega preporoda v Trstu. Seveda naletimo na ime Nabergoja pri marsikateri pobudi v Trstu in okolici v naslednjih letih. Omejimo se le na nekatere: list Edinost (1876), Bralno društvo na Proseku (1878), Delavsko podporno društvo v Trstu (1879), Tržaška posojilnica in hranilnica (1891), Kmetijska in vrtnarska družba za Trst in okolico (1894).

10. septembra 1902 je tržaški slovenski dnevnik Edinost čez celo prvo stran objavil nekrolog in zapis o Ivanu Nabergoju. Navajam nekaj besed iz nekrologa: »(...) Iz vsega tega je razvidno, da je bilo njegovo delovanje vsestransko ter da so njegove zasluge za obstoj in napredek slovenskega življa ob Adriji, neprecenljive vrednosti. Njegove zasluge pa so pripoznali tudi na najvišjem mestu in mu je naš cesar podelil viteštvo Fran Josipovega reda. Kakor smo bili ponosni na tega uzornega prvaka, ki je izšel

iz priproste okoličanske hiše, tako se sedaj težkim srcem ločujemo od njega za vedno. Nabergoj je sicer umrl, a njegov duh bo vladal med nami še vedno (...).«

Zato se je ob stoletnici smrti porodila zamisel o posvetu ter o kulturnem večeru. Želja in namig sta prišla tudi iz Ljubljane. Književnik, univerzitetni profesor Dimitrij Rupel, zunanji minister vlade RS je izrazil željo, da se Nabergoja ne sme prezreti ob stoletnici smrti. Dimitrij Rupel je tudi sorodnik Ivana Nabergoja, njegova družina prihaja s Proseka.

Na posvetu v Narodnem domu so sodelovali: zgodovinar, univerzitetni profesor in akademik Vasilij Melik, zgodovinar in raziskovalec slovenske preteklosti v XIX. stoletju Stane Granda, mladi tržaški zgodovinar Peter Rustja, ki je pred dvema letoma objavil publikacijo o Nabergoju. Posvet pa je zaokrožil in zaključil zunanji minister Dimitrij Rupel. V Nabergojevi rojstni vasi je bil tudi kulturni večer v Kulturnem domu, kjer so nastopile domače pevske, dramske in glasbene skupine. Slavnostni nagovor je imel minister Dimitrij Rupel.

Povrnimo se k posvetu. Tržaški Slovenci so napolnili prostorno konferenčno dvorano v pritličju stavbe, kjer je potekal posvet. Posvet je uvedel prof. Viljem Černo, predsednik Narodne in študijske knjižnice, ki je v imenu prireditelja poudaril pomen pobude ter naglasil sporočilnost pobude, da se odvija prav v poslopju Narodnega doma v Trstu. Zgodovinar Milan Pahor je nato v krajšem posegu orisal življenjsko pot narodnega buditelja in politika Ivana Nabergoja. Za njegove zasluge ga je habsburški cesar imenoval za viteza. Nato se je začel zgodovinski posvet, ki so ga zaokrožili akademik Vasilij Melik, zgodovinar in raziskovalec slovenske preteklosti XIX. stoletja Stane Granda ter mladi tržaški zgodovinar Peter Rustja.

Akademik Vasilij Melik je v svojem prispevku nazorno prikazal pregled volilnih sistemov, ki so pod habsburško monarhijo veljali na Slovenskem in zato seveda tudi na Tržaškem. Bistvo teh sistemov je bilo, da so bili volilni upravičenci le davkoplačevalci. Le-ti pa so bili razdeljeni v več volilnih razredov. Ker je imel vsak volilni razred načeloma pravico do enakega ali podobnega števila izvoljenih predstavnikov, so bili dejansko maloštevilni bogataši izenačeni s številnimi manj premožnimi. Nabergoj je bil v tržaški občinski oziroma deželni svet izvoljen v četrtem volilnem okrožju, ki je obsegal tudi mestno okolico. Podobno je bil izvoljen Nabergoj tudi v parlament na Dunaju.

Zgodovinar Stane Granda je v svojem posegu povedal, da sta se življenje in delo Ivana Nabergoja odvijala v posebno dramatičnem obdobju v slovenski zgodovini. To je bila doba prehoda Slovencev iz ljudstva v narod. Po mnenju Staneta Grande je mogoče življenjski opus Ivan Nabergoja porazdeliti na tri pomembna obdobja. Prvo obdobje sega do leta 1860. To obdobje lahko imenujemo rast in razvoj Nabergoja iz kmeta podjetnika v javnega delavca v narodnjaškem taboru v Trstu. Prav zaradi svojega kmečkega izvora je bil obenem Nabergoj realist v politiki, kjer se je vedno izogibal ekstremov. Drugo obdobje lahko zakoličimo z letnicama 1860 in 1873. To je doba njegove politične uveljavitve v tržaškem prostoru. Tretje obdobje od leta 1873 do leta 1897 pa je doba, ko je bil Nabergoj protagonist slovenskega narodnega in političnega življenja v Trstu in na Dunaju. Prvak tržaške Edinosti postane tudi protagonist v tržaškem in slovenskem političnem prostoru.

Mladi tržaški zgodovinar Peter Rustja je v svojem nastopu na posvetu govoril o Nabergojevih govorih v parlamentu na Dunaju. Nastope poslanca Ivana Nabergoja je razdelil v tri sklope: a) govore, ki so obravnavali gospodarska vprašanja in vprašanja razvoja v državi; b) govore, ki so obravnavali medetnične odnose v Trstu in širše gledano v habsburški monarhiji; c) govore, ki so obravnavali slovenske narodne pravice. Rustja je med drugim poudaril, da je Nabergoj rad naglasil, ko je govoril o Trstu, da gre za avstrijsko mesto. Ta teza je bila namenjena predvsem italijanskim nacionalističnim oziroma iredentističnim krogom, ki so seveda vehementno vedno govorili o italijanskem mestu Trst (la italianissima città di Trieste, cara al cuore di tutti gli italiani).

Dimitrij Rupel se je v svojem sklepnem posegu dotaknil življenjske poti Ivana Nabergoja. Naglasil je višek leta 1890, ko ga je cesar imenoval za viteza. Obenem pa je poudaril, da je bil Nabergoj eden izmed začetnikov slovenske parlamentarne tradicije. Tako je Nabergoj zaznamoval slovensko politično zgodovino kot dosleden narodnjak, a obenem kot velik demokrat.

Milan Pahor

33. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf – Modinci

Murska Sobota, 1.–4. julija 2003

Zgodovinarji, ki se ukvarjajo s problematiko panonskega prostora, so se že triinšdesetih srečali, to pot ponovno v Sloveniji, in sicer v Murski Soboti. Začetek julija sicer ni najbolj ustrezen čas za simpozij, še posebej, ker je v panonskem prostoru ta čas navadno tudi zelo vroče. Začetek julija je bil postavljen od vsega začetka modinških srečanj, in sicer zato, ker se v Avstriji konec junija konča pouk na šolah in se tega simpozija potem lahko udeležijo tudi šolniki. Že po tradiciji je bilo srečanje v Sloveniji spet v drugem mestu. To je tradicija, ki se je slovenski organizatorji držijo in Murska Sobota je tako sledila Ptujju, Rogaški Slatini, Celju, Radencem in Mariboru, ki so v obratnem vrstnem redu že priredili ta simpozij. Murska Sobota se je kot gostitelj zelo izkazala in v imenu organizatorjev bi se tudi na tem mestu zahvalil vsem v Soboti, ki so nam omogočili tako prijetno bivanje, še posebej vodstvu in osebju hotela Diana, muzeju in občini. Prav vsi udeleženci so bili izjemno zadovoljni s hotelom, prijaznostjo osebja, z dejstvom, da smo imeli vso dejavnost na enem mestu (stanovanje, hrano, predavanja), z izletom, z lepim koncertom mariborskega okteta. Še sreča, da niso videli in vedeli za temne strani, ki niso bile tako očitne, organizatorje pa so postavljale pred velike preizkušnje. O tem bom na koncu tega poročila še zapisal nekaj besed.

Na koncu simpozija je bila ocena neslovenskih članov mednarodnega organizacijskega komiteja enotna, da je simpozij zelo uspel, tako po kvaliteti referatov, kot tudi po organizacijski plati. Tudi sam sem bil prijetno presenečen nad zanimivostjo in kvaliteto referatov, saj se mi je zdelo, da nova tematika, ki je bila na vrsti in ki se bo nadaljevala tudi še prihodnje leto, ne bo vzbudila kaj prida zanimanja in da referati ne bodo prispevali kaj dosti novega.

Prav škoda bi bilo, če nam zbornika ne bo uspelo izdati. Žal pa je bilo tudi to pot zelo malo diskusije, kar pa se mi zdi, da gre na rovaš precej specialne problematike, o kateri širši krog udeležencev ni kaj dosti vedel. Kot je v navadi, je bil prvi referat posvečen kraju simpozija in domačinka *Metka Fujs* je zelo plastično prikazala historični razvoj Murske Sobote. Ožjo simpozijško tematiko, to se pravi potovalno kulturo v panonskem prostoru od 18. do srede 19. stoletja, je uvedel referat *Walterja Brunnerja* iz Gradca, ki je posegel tudi znatno bolj nazaj kot ostali referenti in je predstavil opisovanje panonskega prostora izpod peresa Martina Zellerja (1589-1681). *Željko Holjevac* iz Zagreba se je posvetil prikazovanju Hrvatov v zahodni Ogrski, kot je to opisal leta 1828 Csaplovic. *István Sošs* iz Budimpešte je pripravil referat o statistično-historičnem opisu zahodne Ogrske, s posebnim ozirom na komitat Vás v delu Mátyása Béla. *Eva Holz* iz Ljubljane je poročala o potovanjih visokega plemstva po vzhodni Sloveniji, pri čemer se je posebej posvetila potovanju cesarja Leopolda II. *Krisztina Kulcsár* iz Budimpešte je prikazala, kako so spoznavali podeželje na potovanjih cesarja Jožefa II. *Elke Hammer-Luza* iz Gradca je pripravila referat o štajerskih cestah od konca 18. in v prvi polovici 19. stoletja. *Júdit Somogyi* iz Kaposvárja pa je opozorila na promet v komitatu Somogy v 18. in 19. stoletju. *Andrej Hozjan* z mariborske Pedagoške fakultete je na podlagi Esterházyjevega privatnega arhiva pripravil referat o potovanjih te in drugih ogrskih visokih plemiških rodbin v Prekmurje. *Leonhard Prickler* iz Eisenstadta pa je pokazal, kateri so bili začetki in cilji turizma v biedermajerskem in predmarčnem času. Podobno je storil tudi *Imre Halász* iz Zalaegerszega, ki je predstavil kulturo potovanja pred obdobjem množičnega turizma v panonskem prostoru. *Drago Roksandić* iz Zagreba se je ukvarjal s potovanji na podlagi opisa varaždinskega generalata iz leta 1783. Zadnji je bil na vrsti referat *Margarete Wagner* z Dunaja, ki je pripravila referat o odmevih potovanj v avstrijski literaturi 19. stoletja.

Za konec naj omenim še težave pred katerimi stoji slovenska stran pri organizaciji in sodelovanju teh srečanj. Od vsega začetka, že več kot trideset let, je v tem vsakoletnem srečanju štirih narodov in pokrajin, ki jim je vsaj deloma skupen panonski prostor, sodelovala mariborska univerza. Ko je leta 1986 tedanji izvršni svet SR Slovenije sklenil posebni samoupravni sporazum, se je zdelo, da je finančna plat tega sodelovanja urejena in do srede devetdesetih let preteklega stoletja je tako tudi bilo. Potem pa je bilo s strani države vse manj razumevanja za finančno podporo in zdaj naj bi bila ta pomoč zaob-

sežena v postavki o mednarodnem sodelovanju mariborske univerze. Razlika je seveda ogromna. Ob začetku mogersdorfških srečanj je bila mariborska univerza šele v nastajanju in mednarodno srečanje je bilo tedaj nekaj zelo zaželenega, pa težko uresničljivega, za mariborske visokošolske zavode pa eno redkih vključenj v mednarodni prostor. Danes je mariborska univerza velika, neprimerno bolj ugledna kot v letih nastajanja, mednarodnih povezav pa je temu ustrezno veliko. Organizacija modinških srečanj pa je takšna kot je bila na začetku: organizator mora, sicer le vsakih pet let, kriti stroške vsem referentom, organizirati kulturno prireditev, poldnevni izlet, plačati referentom honorarje in izdati zbornik. Simultanemu prevajanju, ki je bilo zaradi specifičnosti jezikov potrebno in je privabljalo udeležence, so se vse članice zaradi stroškov že odrekle in tudi zborniki, ki mimogrede odhajajo na okrog sto knjižnic širom po svetu, izhajajo le še v nemščini ali angleščini. V Murski Soboti se je tudi prvič zgodilo, da država prirediteljica razen referentov, dveh članov organizacijskega komiteja in dveh udeležencev samoplačnikov, ni imela nobenega udeleženca, ostale članice so podelile po deset do dvajset štipendij. Slovenska stran že drugič ni mogla dati štipendij niti študentom. Na dolgu smo še za izdajo zbornika iz leta 1998, ko smo organizirali simpozij na Ptuj, denarja za lanskoletnega pa seveda tudi ni. Vsi drugi udeleženci se sicer tudi ubadajo s finančnimi težavami, vendar je ta simpozij v letnem proračunu madžarskih komitatov in štajerske ter gradiščanske deželne vlade, le Hrvati so v podobno slabem položaju. Povsem jasno je, da mariborska univerza teh stroškov sama ne zmore. Po drugi strani je dejstvo, da zanimanje za ta simpozij raste in priključile bi se mu rade tudi druge države. Že v letu 2004 bo prvič zraven še nov madžarski komitat, in sicer Somogy z univerzo v Pécsu, člani želijo postati Slovaki in Vojvodina. Kaj bo s slovenskim sodelovanjem, pa je seveda še veliko vprašanje.

Franc Rozman

K analizi aktualnih razprav o beguncih in izgnancih v času 1938–1950 v srednji in vzhodni Evropi

Delovno srečanje v okviru projekta Forost: »Diskurzi v evropskih pristopnih državah Poljski, Češki, Slovaški, Madžarski in Sloveniji o prisilnih selitvah v letih 1938–1950«

München, 11. oktober 2003

Množica del memoarske narave, ki v zadnjih letih poglavje za poglavjem iz preteklosti vedno zno-va postavljajo v javno razpravo, je temo beguncev in izgnancev že pred desetletji premestila z nevidne-ga obrobja v središče zgodovinskopolitičnega razpravljanja. Neštete televizijske dokumentarne oddaje in dolge police leposlovnih oziroma poljudnoznanstvenih knjig so v Nemčiji »ponovno odkrile« be-gunce in izgnance z vzhoda. To se sicer ni dogajalo brez dobro znanega strankarskega političnega miniranja obravnavanega področja, vendar dosti bolj neodvisno od strankarsko specifičnih ideoloških in retoričnih preferenc kot v desetletjih poprej, ko se je zdelo, da ta tematika »pripada« zgolj političnim interesnim organizacijam izgnancev. Večje pozornosti je deležna tudi pobuda za ustanovitev »Centra proti preganjanju« (Zentrum gegen Vertreibungen) s sedežem v Berlinu. Nosilka te zamisli je predsednica »Zveze izgnancev« (Bund der Vertriebenen, BdV) Erika Steinbach, zaradi česar ona sama in organi-zacija BdV uživata nenavadno popularnost v medijih.

Martin Schulze Wessel (München) je v uvodu ob odprtju prvega delovnega zasedanja v okviru projekta Forost, ki je bilo 11. oktobra 2003 v senatni dvorani Ludvik-Maksimilijanove univerze v Mün-chnu, poudaril, da ob izboru teme »Diskurzi v evropskih pristopnih državah Poljski, Češki, Slovaški, Madžarski in Sloveniji o prisilnih selitvah v letih 1938–1950« v okviru bavarskega znanstvenega projekta

FOROST¹ ni bilo mogoče slutiti, kako vroča bo razprava o beguncih in izgnancih še v letu 2003. Aktualnost in obširnost te tematike, ki zadeva celoten evropski prostor, zato postavljata pred znanost izziv, da v razpravo vnese objektivnost.

S to nalogo se poskuša na osnovi medstrokovne in mednarodne obravnave spopasti projekt »Diskurzi o prisilnih selitvah v letih 1938–1950«, ki ga vodijo Martin Schultze Wessel, Peter Haslinger in K. Erik Franzen v sodelovanju s češkimi, slovaškimi in madžarskimi sodelavkami in sodelavci na Collegium Carolinum. Tako je bila na dopoldanskem zasedanju (v predsedstvu Hans Lemberg/Marburg in Peter Haslinger) predlagana tema obravnavana v dveh sekcijah s »pregledi po državah«. Ta tradicionalni pristop s preučevanjem države za državo se je izkazal kot zelo ugoden za razpravo, kajti uporaba primerjalne metode se je pri njem samoumevno ponujala sama po sebi. V izvajanju sodelujočih se je na prvem mestu potrdilo dejstvo, da razprave v vzhodni srednji Evropi sicer obravnavajo isti pojav – na primer prepoznavanje sebe ne le kot žrtve, ampak tudi kot storilca prisilnega dejanja – toda kar zadeva njegovo sosledje, obseg in pomen, obstajajo velike razlike tako glede na različne poteke prisilnih selitev po letu 1938 kot tudi glede na posamezne obravnavane države. Na drugem mestu se je pokazalo, kako se v vseh analiziranih primerih različne razprave o žrtvah tesno prepletajo med seboj – všteti tudi Nemčijo. Na tretjem mestu pa je kot osrednja zanimivost obravnavane tematike stopil v ospredje odnos med zgodovinsko raziskavo in javno oziroma medijsko razpravo.

Włodzimierz Borodziej (Varšava) je takoj poudaril, da bo v svoji analizi znanstvenih in publicističnih razprav o prisilnih selitvah v letih 1938–1950 na Poljskem najbrž izrazito pristranski, ker je v teh razpravah tudi sam sodeloval. Njihov potek po letu 1989 je razdelil v dve obdobji: za prvo naj bi bilo značilno predvsem to, da na javne razprave tako rekoč ni niti malo vplival razvoj tedanjih pomembnih zgodovinskih dogodkov, tako da je konec leta 1996 nastal vtis, da so se končale razprave o prisilnih selitvah, ki so bile medtem tudi že dokumentirane. V nasprotju s tem prvim obdobjem pa naj bi drugo, ki ga je Borodziej postavil v čas po juniju 2002, predstavljalo samo odmev na »vrnitev spomina na begunce« v Nemčiji, na kar so se na Poljskem odzvali s skrajno zagnanostjo, ne da bi bili pri tem zares poznali stvarno vsebino. Vidno zarezo, ki je ponovno razvnela polemične strasti, naj bi predstavljali dogodki, kakršna sta bila binško srečanje sudetskih Nemcev in govor Edmunda Stoiberja v Leipzigu. Toda šele predlog za ustanovitev berlinskega »Centra proti preganjanju«, ki ga je izoblikovala Erika Steinbach, naj bi bil na Poljskem ustvaril nekakšno »nacionalno fronto« in z njo tudi ponovna razhajanja v razpravah. S tem povezana naloga zgodovinarjev naj bi bila tudi v tem, da določijo okvire tistega, kar se da javno povedati.

Claudia Kraft (Varšava) je v svojem izvajanju opozorila na to, da je »nacionalna fronta« nasprotnikov berlinskega centra notranje dokaj neenotna. Na osnovi svoje lastne časovne razvrstitve dogodkov, ki se rahlo razlikuje od Borodziejeve, je ugotovila, da se je razprava od »razkrivanja laži« v začetku devetdesetih let, pri katerem je največ šlo za zapolnjevanje tako imenovanih belih lis, preusmerila k poudarjenemu političnemu opredeljevanju. Posledica tega zasuka naj bi bila pomanjkljiva rekontekstualizacija razprav o žrtvah. Claudia Kraft ni soglašala z Borodziejovo oceno, da se je razprava o »odkopavanju trupel« sredi devetdesetih let že končala, češ da je ta tematika na tihem ves čas tlela pod pepelom, kajti samo tako so lahko polemike o berlinskem centru izbruhnile s takšno sunkovitostjo. Vsekakor pa po njenem mnenju stališča »taborov« niso zmerom jasno razvidna: tako je na primer med zgodovinarji na podeželju moč na eni strani naleteti na skrajne poljskonacionalistične argumente v razpravah o izgonu Nemcev, na drugi strani pa obenem na prizadevno raziskovanje krajevnih dokazov o poljsko-nemških povezavah.

Nasprotno kot na Poljskem je bil na Češkem berlinski »Center proti preganjanju« doslej deležen le skromne pozornosti. Praški sociolog Miloš Havelka je to nezavzetost pripisal utrujenosti češke javnosti, ki se je – po več kot desetih letih zagretilih polemik o izgonu Nemcev iz Čehoslovaške in o zgodovini češko-nemškega konflikta – tega premlevanja kratko malo naveličala. Očrtal je razvoj čeških razprav o »odsunu«, t.j. izgonu, od šestdesetih let 20. stoletja dalje, ki so zmerom vsebovale tudi kritično obravnavo vsakokratne politične stvarnosti. Po letu 1989, ko je prvič bilo mogoče o temi spregovoriti javno, pa sta se obe prevladujoči interpretacijski stališči hitro zakrknili, tako da prvotne, z moralnimi argu-

¹ Več o tem glej: www.collegium-carolinum.de in <http://www.fak12.uni-muenchen.de/forost/index2.html>.

menti usmerjane razprave ni bilo mogoče razširiti z novimi pobudami. To polarizacijo je Havelka navedel tudi kot vzrok za dejstvo, da so bile češke študije o »odsunu«, ki jih je dosti in so kvalitetne, doslej le poredko sprejete, in to ne le v javnosti, ampak tudi v znanosti. Njegova ugotovitev kaže na rastoče konflikte med zgodovinarji zaradi njihove vloge v javnosti in politiki. Havelka je potemtakem češkim kolegom napovedal skorajšnji »spopad zgodovinarske stroke«.

Marína Zavacká (Bratislava) je v svojem referatu podčrtala, da na Slovaškem, podobno kot na Poljskem in Češkem, prevladuje težnja po prikazovanju lastnega naroda kot »večne žrtve«. Vsaka manjšinska narodna skupnost na Slovaškem je namreč v preteklosti morala okusiti preganjanje in to dejstvo močno poudarja pred drugimi narodnimi skupnostmi. Tako je npr. s slovaškonacionalističnega vidika nesmiselno kakršno koli razpravljanje o izselitvi Madžarov, češ da tako kot poprej tudi zdaj na Slovaškem še zmerom obstaja madžarska manjšina. Ker so bile selitve prebivalstva v pretežno agrarno usmerjeni slovaški družbi v prvih povojnih letih same po sebi ocenjene kot nekaj negativnega, je še danes težko uveljaviti drugačen pogled na migracijska gibanja in vanje zajete plasti prebivalstva. Ideal etnično homogene države je po mnenju Maríne Zavacke pripeljal do stanja, ko izganjanje ljudi kot tako sicer ni deležno odobravanja, medtem ko so njegove posledice ocenjene pozitivno. Ta ugotovitev gotovo ne velja samo za slovaško družbo!

Za Zvezno republiko Nemčijo je K. Erik Franzen navedel tri velika obdobja znanstvenih in publicističnih razprav o prisilnih selitvah. Prvo se umešča v čas Adenauerjeve vlade, ko je poenotenje Zahoda imelo soglasno politično prednost, obenem pa so bile nemške žrtve zaradi hladne vojne trdno zasidrane v javnih razpravah in v pozornosti vladajočih družbenih plasti. Nemci kot storilci so stopili v ospredje šele v drugem obdobju, v šestdesetih letih 20. st., in sicer ob previdnem »odkrivanju« holokavsta; v tej fazi so fenomen preganjanja enosmerno pripisovali zgolj nacionalsocializmu in so ga med drugim begunske organizacije povezovale s holokavstom. Po sklenitvi politične sprave z vzhodnoevropskimi državami so v Nemčiji razprave o izgnancih potihnille. Šele po padcu železne zaves je tematika begunstva in izgnanstva znova deležna trajne pozornosti, kar Franzen pripisuje na eni strani iskanju identitete po združitvi obeh Nemčij in z njo povezanemu valu »spominjanja«, na drugi strani pa nujni soglasne obravnave preteklosti skupaj s sosednjimi in Evropski zvezi pridružujočimi se državami.

Jürgen Danyel (Potsdam) je Franzenovemu pregledu dodal vzhodnonemško izkušnjo. Kot »vodilna izvoznica problemov preteklosti« je Nemška demokratična republika (NDR) tudi problem izgnancev prevzela na ramena Zvezne republike Nemčije (ZRN). Zato je na vzhodu v NDR v polemikah o begunskih in izgnancih že dosti prej zavladal mir, kakršen je glede te tematike na zahodu v ZRN nastal šele v sedemdesetih letih. Zatem se je z letom 1989 Nemčiji ponudila priložnost, da bi ponovno odprla razpravo o preteklosti, ne da bi s tem vznemirjala sosednje države. Toda ugodni trenutek – tako Danyel – je bil zamujen zaradi institucionalnih in ritualnih prenosov vsega na novo združeno zvezno državo.

Heidemarie Uhl (Graz) je v svojem prispevku primerjavo diskurzov razširila na avstrijsko vzporednico in poudarila, da sta bila v Avstriji begunstvo in izgnanstvo postranska tema v medijih. Zanje so se zanimale samo nekatere družbene plasti ter so ji pripisovali smisel samo v nekaterih pokrajinah in v povezavi s točno določenimi političnimi cilji, predvsem kot ugovor zoper brisanje nacistične preteklosti in kot »čustveno utrjevanje« proti podobam holokavsta. Nova usmeritev pa v Avstriji nastaja šele v zvezi s širjenjem Evropske zveze proti vzhodu.

Potek razprav na Madžarskem sta v dveh prispevkih prikazala Gerhard Seewann (München) in Éva Kovács (Budimpešta/Dunaj). Seewann je opisal razvoj dveh nasprotujočih si tokov v razpravah o izgnanih – prvega, ki je preganjanje obsojal, in drugega, ki je v bistvu odobral stare argumente za preganjanje – in nato opisal še »kulturo spominjanja«, ki je vzcvetela v zadnjih petnajstih letih, vendar je zanjo značilno, da je ločena od zgodovinopisja. Spregovoril je o »virusu spominjanja«, ki se zadnje čase bohoti v madžarski družbi in predvsem služi prikazu Madžarske kot žrtve. Éva Kovács je Seewannovo oceno podprla in podčrtala, da Židje kot »žrtve drugih«, torej Nemcev, na Madžarskem niso bili deležni nikakršnega sočutja. Za pojem holokavsta kljub temu, da je že dobro raziskan in o njem govorijo javne razprave, velja, da se »atipično umešča« v madžarsko zgodovinopisje. V zadnjih letih je moč opaziti naraščajočo težnjo po primerjanju in enačenju komunistične in nacistične zasedbe oziroma teh dveh političnih sistemov. Tako je na primer pri obravnavi »Hiše terorja« v Budimpešti prevladala zahteva, da se izkušnje z obema totalitarizmoma obdelajo primerjalno, pri čemer pa dobivajo žrtve komunizma večji politični poudarek kot žrtve nacističnega preganjanja.

Dopoldanska predavanja so jasno pokazala razhajanja – regionalne, generacijske in politične razlike, ki oblikujejo vsakokratne nacionalne diskurze, kakor tudi časovna neujemanja med različnimi državami. Kot vzrok za zapiranje razprav v nacionalne okvire je bila navedena paradigma nacionalne države, ki tako v preteklosti kakor v sedanjosti prevladuje v zgodovinopisju po celi Evropi, a v njene parametre na primer sploh ni mogoče ustrezno umestiti prisilnih selitev na koncu druge svetovne vojne. Spričo tega se ni bilo mogoče ubraniti vtisa, da takrat, konacionalni diskurzi trčijo drug ob drugega, povečini porodijo negativne posledice. Na primer tako, na kar je opozorila Heidemarie Uhl, da Poljaki izpostavljajo nemško storilsko krivdo takrat, ko Nemci opozarjajo, da so bili žrtve tudi sami. Pa tudi kadar načelne izjave kažejo na domnevno soglasje, se v ozadju pogosto skrivajo velike razlike v pogledih, kar je Jürgen Danyel prepričljivo ponazoril v kratki analizi bleščeče metafore o »evropeizaciji spomina«.

Popoldanska predavanja (v predsedstvu Martin Schulze Wessel in K. Erik Franzen) so imela namen z vidika različnih disciplin razčleniti teoretične in metodične podlage tematskega področja prisilnih selitev in njihove diskurzivne prilagoditve. Barbara Dietz (München) je predstavila tipologijo prisilnih selitev in izgonov z migracijskoteoretičnega vidika, pri čemer je razčlenila oblike, vzroke in posledice neprostoVOLJNIH selitvenih dogajanj ter namenila posebno pozornost ravnanju in politiki držav, ki so imigrante sprejemale. Poudarila je, da naj bi podpora, ki so je bili izgnanci deležni v Zvezni republiki Nemčiji, po svoji enkratnosti ne imela primerjave. Celo Izrael naj ne bi bil – popolnoma prostovoljnim – imigrantom tako vsestransko priskočil na pomoč.

Jurist Petr Bohata (München) je v svojem prispevku izpostavil težave, ki nastanejo, če bi želeli juridično utemeljiti pojave, kakršni so zadnje čase medijsko zelo razvpiti Beneševi dekreti. Skladno s študijo Evropske unije o Beneševih dekretih iz leta 2002 je prišel do ugotovitve, da le-ti sicer ne predstavljajo ovire za vključitev Češke v Evropsko unijo, vendar je na temelju različnih vidikov ustavnega in državljanskega prava in na temelju v pravu Združene Evrope zapisane prepovedi diskriminacije pokazal, kako problematični so pravzaprav ti dekreti, ki so v češkem pravu brez precedensa. Brez upoštevanja zgodovinskih okoliščin – se pravi pravne negotovosti, ki je vladala v povojni Čehoslovaški – jih ni mogoče doumeti. Ob takem pogledu nanje Beneševi dekreti postanejo predmet razprave za zgodovinsko znanost in v temelju predstavljajo politični izziv.

Tretje popoldansko predavanje se je nanašalo na pojme in metode diskurzivne teorije in s tem na nadaljnje raziskave v okviru projekta Forost. Peter Haslinger se je zavzel za to, da bi v temeljnih razpravah namesto »diskurzivni zgodovini«, »zgodovinski politiki«, »kulturi spominjanja« in »identitetnim raziskavam« dali več prostora pojmu »identiteta«, češ da je bil v razpravah zadnjega časa znanstveno zapostavljen. Vrh tega naj bi po Haslingerjevemu mnenju doslej še ne bila pojasnjena razmejitev med »kulturo spominjanja« in »diskurzivno zgodovino«. Poudaril je, da se razprave o prisilnih selitvah prek sedanjega osredotočenja na fenomen »kulture spominjanja« izrodijo – četudi hermenevitično prefinjeno – v obujanje nacionalnih zgodovinskih konstruktoV, in se s tem navezal na vsebino dopoldanskih razprav. Prav pri analizi medsebojno prepletenih nacionalne meje prestopajočih razprav, ki je primerna zgodovinskim dogajanjem, bi bila potrebna razširitev koncepta z diskurzivnozgodovinskimi in zgodovinskopolitičnimi nastavki. Dokler bodo pogledi na tematiko prisilnih selitev pretežno podrejeni nacionalnim vidikom, tudi »Center proti preganjanju«, naj bo naravnano tako ali drugače, ne more sprožiti ničesar boljšega kot samo kopičenje nacionalističnega opredeljevanja. Zaradi tega ni še napočil pravi čas za koncipiranje takšnega centra.

Mathias Beer (Tübingen) in Christiane Brenner (München) sta vsak s svojimi osebnimi ugotovitvami v zadnji točki delovnega srečanja zbrala vtise iz diskusij in pobude za projektno skupino Forost. Mathias Beer je kot pozitivno poudaril dejstvo, da je projekt s svojim široko zastavljenim predmetom raziskave presegel »področja držav«, in se zavzel na eni strani za vsestransko primerjavo družbenih okoliščin in težkih posledic prisilnih selitev kakor tudi razprav o njih, ter na drugi strani za to, da bi raziskave razširili tudi na čas pred letom 1989. Pobudo za berlinski center je označil le kot del diskurza, češ da po njegovem center ni že diskurz kot tak, a postati bi moral pobuda, ne pa vzrok za preučevanje fenomena prisilnih selitev. Christiane Brenner je poudarila velik pomen, ki ga ima primerjalna metoda spričo prevladujoče nagnjenosti k sklepanju po analogiji, in dala pobudo, da bi vsaj v posameznih točkah v projekt vgradili tudi diahrono primerjavo. Medtem ko se je Mathias Beer zavzel za to, da bi čimbolj jasno opredelili pojmovne in metodične sestavine projekta, je bila Christiane Brenner mnenja, da bi bilo nujno potrebno bolj upoštevati akterje in interese, ki v sedanjih razpravah le poredko pridejo

v ospredje. »Center proti preganjanju« je ne nazadnje tudi izraz boja za preživetje organizacij izgnancev v času po generaciji, ki je preganjanje neposredno doživljala.

K. Erik Franzen je delovno srečanje sklenil s povabilom na drugo srečanje projektne skupine v aprilu 2004 v Regensburgu s temo »Govor politike – politika govora«.

Christiane Brenner

Šolska kronika

Zbornik za zgodovino šolstva

Slovenski šolski muzej v Ljubljani izdaja svoje glasilo, ki izhaja kot vsakoletni zbornik s tradicijo leta 1964 nastalega zbornika šolsko-pedagoških muzejev v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. Kot specializirana slovenska revija za zgodovino šolstva in pedagogike predstavlja včerajšnji utrip naših šol in je s svojim sporočilom obrnjena h koreninam, iz katerih raste tudi današnji šolski dan.

Revija je odprta za zgodovinarje, pedagoge, slaviste in vse šolnike, pa tudi za zgodovinske krožke, ki s svojimi prispevki predstavljajo raziskovalne rezultate s področja zgodovine šolstva od študij, do objav virov, spominskih zapisov in poročil o publikacijah. Objavlja pa tudi bibliografijo za slovensko zgodovino šolstva.

Zbornik za zgodovino šolstva – Šolska kronika je na voljo naročnikom in drugim na sedežu uredništva v Slovenskem šolskem muzeju, Plečnikov trg 1 v Ljubljani.

OCENE

Giuseppe Albertoni, **Die Herrschaft des Bischofs. Macht und Gesellschaft zwischen Etsch und Inn im Mittelalter (9.–11. Jahrhundert)**. Bozen : Athesia, 2003. 223 strani. (Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs / Pubblicazioni dell' Archivio Provinciale di Bolzano ; 14).

»Le terre del vescovo. Potere e società nel Tirolo medievale (secoli IX–XI)« – leta 1996 v Torinu v italijanščini objavljena »tesi di dottorato« Giuseppeja Albertonija, ki trenutno opravlja delo asistenta-raziskovalca (»ricercatore«) na Univerzi v Trentu, – je pod nekoliko spremenjenim naslovom zdaj na voljo tudi v nemški različici.

Čas med 9. in 11. stoletjem, ki je zapustil malo pisnih dokumentov, je v zgodovinospisju Tirolske v primerjavi z, denimo, 12. in 13. stoletjem – dolgim obdobjem nastajanja dežele – iz različnih vzrokov ostajal vrsto desetletij zanemarjen. Albertonijevo delo ponuja izostren pogled na čas, v katerem so bile položene za prihodnost pomembne tirnice, hkrati pa nakazuje spremembo perspektive. V središču raziskave so pogoji nastanka ter oblikovanje škofije in poznejše knezoškofije Säben-Brixen. Izhajajoč iz postopnega ozemeljskega razvoja na zgodnesrednjeveških temeljih, umeščeni v polje napetosti med Langobardi, Agilofingi in Franki, Albertoni opiše daljnosežne smernice gospodarskega in družbenega razvoja v tem prostoru. Fevdalna razmerja, zemljiško gospostvo, sistem dvorov (Villikationsverfassung) ter njihov vpliv na podeželsko družbo in produkcijska razmerja so na podlagi novejših raziskav s tega področja obdelani podrobno in problemsko.

Albertoni izčrpno presoja tudi pomen sprememb v političnem okviru odnosov med Säbnom/Brixnom, Bavarsko in državo: säbenski škofje in dinastično podeželsko plemstvo so se sprva lahko uveljavili z nasledstvom karolinških oblastnikov. V 10. stoletju so na säbenskem škofovskem prestolu prevladovali pripadniki velikih bavarskih družin – Luitpoldingov, Rapotonov, starejših Welfov in predvsem Ariboncev. Iz njihovih vrst so večinoma izšli tudi nosilci grofovske oblasti. Oba najpomembnejša Aribonca na sedežu svetega Ingenuina in Kasijana, škofa Albin (977–1006) in Hartvik (1022–1039), sta se v tekmi s konkurenčnimi dinastijami lahko uveljavila predvsem po zaslugi odličnih odnosov s saško oziroma salijsko kraljevsko hišo. S cesarskimi darovnicami – predvsem na Koroškem (Beljak, Reifnitz), Kranjskem (Bled, Bohinj) in na starobavarskih tleh – se je zemljiškogospodarska in oblastna baza škofije izjemno razširila. Skupaj s pravicami v dolini rek Eisack in Inn so škofje tako imeli pomembne položaje vzdolž za cesarsko politiko visokega srednjega veka osrednjih povezovalnih poti prek vzhodnih Alp. Prenos grofovske oblasti v grofiji Norital na brixenskega škofa (1027) v tem kontekstu – v nasprotju z dosedanjimi interpretacijami zgodovine tega področja, ki tu navadno vidijo izhodišče poznejšega uspeha tirolskih grofov – predstavlja tako rekoč zaključek nekega razvoja.

Strategiji vladanja aribonskih škofov – zavarovati se z močno navezavo na cesarsko hišo – so sledili tudi njihovi nasledniki v poznem 11. stoletju: škof Popo (1039–1048) je bil edini brixenski škof, ki je kot Damaz II. za nekaj tednov zasedel papeški položaj. Izjemno pomemben je bil škof Altvin, nenazadnje zaradi svojega nenavadno dolgega škofovanja (1049–1097). V nasprotju s svojim metropolitom, salzburškim nadškofom, je v t. i. investiturnem sporu ostal na strani Henrika IV. – spomnimo se sinode v Brixnu leta 1080, na kateri so Gregorja VII. odstavili, nadškofa Wiberta iz Ravene pa določili za novega papeškega kandidata – in z njegovim porazom tudi sam doživel neuspeh. Najprej pa si je Altvin na tej poti s prenosom grofije Pustertal (1091) pridobil nadzor nad povezovalnimi potmi med dolino reke Eisack ter koroškimi in kranjskimi škofovskimi posestvi. Obenem mu je uspelo skoraj popolnoma poenotiti ozemlje: od leta 1030 v tradicijskih knjigah pogosteje zabeležene darovnice, fevdalnopravna odvisnost napredujočih militov in nadzor nad skupino ministerialov, ki je izšla iz dvornega personala in bila sprva še močno diferencirana, so bili pogoj za oblastniški preboj škofije. Vakuum, ki je na vladarskem položaju nastal ob Altvinovem neuspehu, je pospešil vzpon rodov odvetnikov, denimo Arnoldov, Udalrihgov ali pozneje tirolskih grofov.

Glavni vir za socialnogodovinske vidike, torej predvsem za tiste segmente Albertonijevega prikaza, ki raziskujejo podeželsko družbo, so zlasti brixenske tradicijske knjige. Kot je znano, vsebuje ta skoraj izključno v južnonemško-avstrijskem prostoru razširjen tip vira zapise o darilnih in menjalnih listinah glede zemljiških posesti, ki zagotavljajo pravice in posest; za te zapise so – od 9., še posebej intenzivno pa od 11. stoletja dalje – skrbele predvsem cerkvene ustanove. Albertoni tu ponuja vse od objave Oswalda Redlicha (1886) najtemeljitejšo obdelavo tega za proučevano področje izjemno pomembnega vira in obenem njegovo najplodnejšo uporabo. Prek intenzivne recepcije izsledkov francoskih medievistov (Marc Bloch, Georges Duby, Philippe Dollinger, Robert Boutruche, Guy Bois in Pierre Toubert) in pod vplivom italijanske raziskovalne tradicije, ki se močno opira na francosko (Giuseppe Sergi, Giovanni Tabacco, Massimo Montanari, Paolo Cammarosano, Vito Fumagalli, Andrea Castagnetti), uspe Albertoni opraviti prepričljivo sintezo z izsledki raziskovanja te tematike v nemškogovorečem prostoru.

Pomemben del knjige predstavlja tudi uvodno poglavje »Tirol im Spiegel des Mittelalters« (str. 11–36), v katerem se Albertoni temeljito loti tradicionalnih omejitev tirolskega zgodovinopisja in pri tem med drugim poskuša pojasniti, zakaj se je takšen vir, kot so brixenske tradicijske knjige, doslej tako malo upoštevalo. Prva svetovna vojna kot izvorna katastrofa 20. stoletja predstavlja tudi glavno cezuro v tirolski medievistiki, ki so se ji posvečali predvsem na Univerzi v Innsbrucku. Medtem ko je pred vojno prevladovalo pozitivistično in kritični obravnavi virov zavezano raziskovanje, je v času med obema vojnama z zgodovinarji Hermannom Wopfnerjem, Ottom Stolzem in Franzem Huterjem – kljub nekaterim izvirnim zastavkom, denimo pri Wopfnerju – prav zgodovina srednjega veka zaradi obrambe nemštva v Južni Tirolski, ki je bila leta 1919 priključena Italiji, vse bolj postajala sredstvo ideološkega boja. Spoznavni interes raziskovanja srednjega veka se tudi v času po drugi svetovni vojni ni bistveno spremenil. To je med drugim večkrat vodilo k temu, da so družbene in gospodarske razmere 12. in 13. stoletja ostajale neraziskane in da so jih v glavnem brez upoštevanja izsledkov izventirolskih in mednarodnih raziskav projicirali v 10. in 11. stoletje. Metodološko izoliranost in stagnacijo innsbruškega deželnega zgodovinopisja, ki sta segali globoko v 70. leta 20. stoletja, je bilo mogoče odpraviti šele v zadnjih dveh desetletjih.

Prevod v bistvenih točkah sledi predlogi; v primerjavi z italijansko izdajo je bilo besedilo nekoliko skraćeno, podatki v opombah pod črto pa so bili dopolnjeni z literaturo, ki je izšla v času od italijanske izdaje. Besedilu so v dodatku priloženi štirje rodovniki (Rapotonov in starejših Welfov, Ariboncev, Sighardingov in Pilgrimidov), 19 preglednic, ki pojasnjujejo posamezne vidike raziskave, in devet zemljevidov, ki ponujajo prvo – ne le zemljepisno – orientacijo. To izredno navdihujoče delo zaključujeta še krajevno in imensko kazalo.

Gustav Pfeifer
Prevedla Anja Naglič

Darja Mihelič, **Piranska notarska knjiga (1289-1292), Tretji zvezek**. Ljubljana : ZRC SAZU 2002. 258 strani. (Thesaurus memoriale, Fontes ; 1).

Število znanstvenih delavcev, ki pri nas delajo na področju proučevanja in izdajanja srednjeveških listin in zapisov se sicer povečuje, vendar med najboljše poznavalce srednjeveškega gradiva primorskih mest in najbolj delavne brez dvoma sodi Darja Mihelič. Specializirala se je na izdajanje Piranskih notarskih knjig. Pred nami je že tretja iz serije objav piranskih notarskih knjig. Program edicij virov za slovensko zgodovino, sprejet leta 1972, je predvideval, da naj bi se strokovno delo zgodovinarjev usmerilo tudi na objave gradiva s področja Slovenske Istre, zlasti mest ob njeni obali. Prvenstveno naj bi se pripravile nove izdaje mestnih statutov in listinskega gradiva, posebej še objave notarskih knjig in izbor iz vicedomskih knjig. Tega dela se je sistematično lotila Darja Mihelič. Prvi dve notarski knjigi je izdala v zbirki Viri za zgodovino Slovencev v 7. (ocena: F. Gestrin, ZČ 38/1-2, 1984, str. 145-146) in 9. zvezku (ocena: I. Voje, ZČ 41/2, 1987, str. 365-366), ki ju je izdala SAZU. Tretja knjiga, ki je logično nadaljevanje omenjenih prvih dveh, pa je izšla v seriji Fontes 1, katere izdajatelj je ZRC SAZU.

Notarske knjige so bile v srednjem veku v obmorskih mestih izredno pomembne. Notar, ki je v svoje knjige beležil pravne, poslovne in privatne zapise, je bil pooblaščen oseba in je užival javno zaupanje. Notarski zapis je kot javna listina imel pomen samostojnega dokazila. V notarsko knjigo je notar vpisoval skrajšane predloge vsebine listine, t.i. »imbreviature«, pri čemer je nepomembne dele formul izpuščal. Na osnovi predloge je notar izdelal popoln tekst originalne listine, če je stranka potrebovala original.

Arhiv v Piranu hrani kot pisno dediščino ostalin mestne uprave vrsto notarskih knjig, med katerimi so nekatere ohranjene le v fragmentih. Časovno segajo v zadnji dve desetletji 13. in v prvi dve 14. stoletja. Bolj ali manj popolnih je ohranjenih 17 notarskih knjig. Ker se posamezne knjige časovno prekrivajo, pomeni, da je v Piranu notarsko dejavnost opravljalo istočasno več notarjev. Prvi dve objavljeni piranski notarski knjigi (I. od 1281-1287/89, 1144 listin; II. od 1284-1288, 633 listin) je pisal notar Dominicus Petenarius, ki je do leta 1300 vodil še več knjig. V tretji knjigi objavlja Darja Mihelič 6. piransko notarsko knjigo, ki zajema čas od 1289-1292 in vsebuje 589 listin. Pisec te knjige je notar Sclau(i)onus. Avtorica meni, da je omenjeni notar verjetno identičen z notarjem Sclauonom de Bel(l)ono, ki se v zapiskih večkrat omenja.

V uvodnih poglavjih je avtorica posvetila svoja razmišljanja predvsem značilnostim in posebnostim rokopisa tretje objavljene knjige ter na ta način predstavila izvornik. Posebej je opozorila na značilnosti pisave, ločila, okrajšave besed, skratka dala je izčrpno paleografsko analizo teksta. Obdelala pa je tudi nekatere diplomatične značilnosti notarskih vpisov. Jezik tekstov je vulgarizirana latinščina, slovnično nepravilna z mnogimi vplivi italijanščine. Vsa uvodna besedila so prevedena tudi v angleščino, kar bo piranske notarske knjige približalo tudi širši strokovni javnosti.

Osrednji del knjige predstavlja prepis izvornika v celoti brez okrajšav posameznih formul (str. 41 do 165). Notarski vpisi (vseh je 589) so zaporedoma oštevilčeni in imajo kratek regest v slovenščini in angleščini. Objavljeni notarski vpisi so vsebinsko in tematsko zelo bogati. Prevladujejo vpisi z značajem zadolžnic (okr. 50%). V glavnem iz imbreviatur izvemo, katero trgovsko blago je vzel dolžnik na kredit. Največkrat se omenjata vino in žito, naletimo pa tudi na sol, platno, oklepe, plovila. Pogosto se kot obveza dolžnika navaja samo gotovina, oziroma vrednost posojila v denarju. Zelo redko se omenja v zadolžnicah trgovsko blago, s katerim bi dolžnik poravnaval svojo kreditno obveznost. Tekst piranske zadolžnice, v primerjavi z dubrovniško ali zadarsko, je zelo lakoničen brez specialnih formul, ki bi izhajale iz kreditnega poslovanja. Poleg datuma se omenja ime dolžnika in upnika, vsota, rok vračanja posojila in kazen za prekoračitev roka (običajno »sub pena tercii«). Jamstvo, poroštvo in zastava so včasih sestavni del zapisa, pojavljajo pa se tudi v obliki samostojnih zapisov. Vrnitev dolga je zabeležena v obliki pobotnice kot samostojen vpis. Običajen način razveljavitve dolžniškega razmerja je bil križec na levi strani vpisa ali prečrtavanja zadolžnice.

Med drugimi pogodbami je piranski notar v svojo knjigo zapisoval še dogovore v zvezi s poslovanjem oziroma storitvami, delovanjem poslovnih in trgovskih družb, oddajanjem nepremičnin v najeme in zakupe. Precej je vpisov oporok (20), ki glede na raznovrstnost podatkov sodijo med izredno bogat vir za poznavanje premoženjskega stanja prebivalcev Pirana. Podobno sliko nudijo tudi popisi premoženja sirot. Za oporokami in inventarji po svoji povednosti ne zastajajo ženitne pogodbe. V 6. knjigi je tudi veliko število vpisov, ki zadevajo sodne postopke.

Imbreviature so sestavljene po določenem formularju. Na začetku je simbolična invokacija v obliki križa, temu sledi črka C, njej pa datum. Obsežnejša oblika datuma je vpisana na začetku novega leta, zato najdemo v vpisih le dan in mesec. Dan je označen na bolonjski način. Datumu sledi omemba prič, nato sledi jedro vpisa-pogodba. Vpis zaključuje grožnja s kaznijo, če se poslovni partner ne bi držal dogovora.

Avtorica pri prepisu zelo vestno sledi izvorniku, okrajšave razrešuje v skladu z oznakami krajšanja. Ohranja vse nedoslednosti besedila. V opombah k vsakemu vpisu posebej pojasnjuje in razloži razne posebnosti, popravke in dopolnila, ki jih je uporabljal ali vnašal v besedilo notar. Opozarja tudi na razne dodatne znake, ki jih je notar beležil na robu knjige ob vpisu (t.i. marginalne beležke). Izdaja notarskih vpisov je s sprotnim načinom navajanja opomb samo pridobila na uporabnosti.

Na koncu knjige je zelo pregleden seznam in povzetek vpisov z označbo folija, datuma in kratkim regestom. Izredno natančno so izdelani registri, tako seznam osebnih in krajevnih imen. Še posebej bi opozoril na stvarni register, ki ga lahko uporabimo tudi kot slovar latinskih besed, ki jih je avtorica

našla v vpisanih pogodbah. K vsakemu latinskemu pojmu je namreč dodan slovenski prevod. To bi bila lahko podlaga, da bi sčasoma tudi pri nas izdelali strokovni slovar srednjeveške latinščine, podobno, kot ga imajo Hrvati.

V drugi knjigi izdaje piranskih notarskih knjig je Darja Mihelič objavila nekaj faksimilov. Mislim, da bi bilo smotno, če bi tudi v tretji knjigi ali v naslednjih izdajah objavila nekaj strani faksimilov, ki bi v marsičem pojasnili njena izvajanja v uvodnih poglavjih pa tudi neposredno predstavili vsebino imbreviatur.

Izdajanje najstarejših notarskih knjig Piranskega arhiva predstavlja izredno bogato podlago za preučevanje zgodovine Pirana, pa tudi za zgodovino širšega zaledja in še posebej za zgodovino slovenske Istre. Objavljeno arhivsko gradivo pa ne bo služilo samo zgodovinarjem, ampak tudi drugim znanstvenim strokam (jezikoslovje, pravo). V notarskih vpisih se namreč odraža takratni vsakdan.

Ignacij Voje

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet des Republik Slowenien. 6. zvezek. Ur. Vincenc Rajšp, Ljubljana : ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 2000. 385 strani.

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet des Republik Slowenien. 7. zvezek. Ur. Vincenc Rajšp, Ljubljana : ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 2001. 131 strani.

Projekt, ki si ga je zamislil urednik Vincenc Rajšp je v celoti izpolnjen. Kot je pri predstavitvi 1. zvezka leta 1995 napovedal, da bo vsako leto izšel en zvezek, 7. torej čez sedem let, je naposled uresničeno. V to delo je vtakano ogromno naporov, prepričevanj in trdega dela urednika in sodelavcev arhivarjev, da je projekt brez zamude dokončan. Dragocena publikacija o prostorski predstavitvi Slovenije izpred 200 let je plod sodelovanja ZRC SAZU in Arhiva Republike Slovenije ter podprto s številnimi sponzorji. Verjetno se še premalo zavedamo, kako dragoceno gradivo je sedaj dostopno najširšemu krogu raziskovalcev.

Z uspešnim zaključkom projekta smo dobili natančno izrisano – kartografsko upodobljeno in tekstovno opisano Slovenijo z druge polovice 18. stoletja. Ker gre za pionirsko delo, nam te karte in opisi za posamezne sekcije, na katere je bila razdeljena Slovenija, ohranjajo marsikatero podrobnost na terenu, ki nam jih drugi pisni viri ne morejo ponazoriti. Ena od nalog zgodovinarjev in raziskovalcev bo, podrobneje proučiti toponime in predvsem ledinska imena, saj gre za prvi tovrstni topografski opis slovenskega ozemlja. K proučevanju tega gradiva bodo pritegnjeni tudi drugi strokovnjaki s področja prostorskega planiranja, gozdarstva (sestava avtohtonega gozda) ekologije, prava (razni pojmi), cerkvene ureditve, umetnostne zgodovine (objekti grajeni iz trdnega materiala: gradovi, cerkve, javni uradi), obramboslovja (strateške točke, obrambne pozicije). Strokovnjakom iz Slovenije je prvim uspelo izdati to dragoceno gradivo iz zbirk Vojnega arhiva na Dunaju v faksimilirani in pisni izdaji, za kar zaslužijo izjemno priznanje.

Koncept 6. in 7. knjige je podoben, kot ga srečamo v prejšnjih petih zvezkih (recenzije so objavljene v ZČ, I. zv. letnik 50/3, 1996, str.457–459, II. zv.; 51/2, 1997, str. 287–288; III. zv. 52/2, 1998, str. 292–296; IV. zv., 52/4, 1998, str. 616–618; V. zv., 54/3, 2000, str. 472–474). Spremno besedo je prispeval Feliks J. Bister, ki jo je v 7. zvezku razširil s razmišljanjem ob zaključku projekta. O jožefinskem vojaškem zemljevidu, njegovem nastajanju in izvedbi je obsežen članek napisal eden od zaslužnih avstrijskih sodelavcev Erich Hilbrand, ki je tekst prilagajal vsebini posameznega zvezka. Pojasnila k vsebini 6. i. 7. zvezka pa je podal glavni organizator projekta in urednik Vincenc Rajšp.

V vsebinski predstavitvi 6. in 7. knjige bom skušal opozoriti na nekatere posebnosti in značilnosti določenega področja na katerega naletimo v opisih. Karte (zemljevidi) namreč dopolnjujejo pisni del Jožefionskih merjenj, saj natančneje predstavljajo tiste pojave na terenu, ki jih pisno ni bilo mogoče dovolj nazorno prikazati.

6. knjiga obsega 20 sekcij, ki pokrivajo območje Dravske doline od Labota (Lavamünd) do Maribora ter vzhodni del nekdanje Spodnje Štajerske (Ljutomer, Ormož). Segajo tudi na mejna področja današnje Avstrije.

Opisi velikega dela Štajerske so zelo bogati raznovrstnih podatkov, zato bom skušal opozoriti na nekatere najbolj značilne. Zajetih je nekaj krajev in mest na Štajerskem, ki so jim popisovalci namenili posebno pozornost, saj so predstavljali z vojaškega stališča pomembne strateške točke. Posebej so označevali trge in mesta. Naštejemo 5 mest in 13 trgov. Poseljenost je izredno visoka, saj je zajetih skoraj 700 vasi in krajev. V trgih in mestih so navedene župne cerkve, župnišča, podružnice, samostani, javne zgradbe (rotovž, mitnice, tridesetinski in solni uradi), trdne, zidane meščanske hiše, ter posebej izpostavljeni gradovi in dvorci. Gradovi in samostani v mestih so bili za vojsko pomembni objekti, v katerih bi v primeru potrebe lahko nastanili določene kontingente vojske. Pri opisu mesta Ptuja je zanimiva vojaška usposobljenost dveh samostanov dominikanskega in minoritskega. Oba sta četvero-kotno trdno grajena z obokanimi hodniki, kamor je moč veliko shraniti (verjetno je mišljen proviant). Izven trga Radlje je omenjen prostoren nekdanji nunski samostan obdan z obzidjem, ki lahko sprejme eno kompanijo, medtem ko minoritski samostan in grad lahko sprejmeta eno divizijo. Glede učinkovite obrambe je zanimiva ugotovitev glede položaja kraja in gradu Cmurek. Nekateri trgi oz. mesta so v preteklosti opravljali pomembne strateške točke v obrambi pred turškimi vpadi in bili vpeti v obrambno verigo Vojne krajine. Za mesto Gornja Radgona je zapisano, da je bila nekoč trdnjava, obdana z utrdnami in okopi ter suhim jarkom, nameščenih po pravilih vojne gradbene vede, ki so še v precej dobrem stanju. Tudi za mesto Ormož je podarjeno, da je bila tu nekdanja trdnjava, na katero spominjajo ostanki zidov in jarkov okoli tega malega mesta. Jarki so zamočvirjeni. V času popisa je bilo še zelo dobro utrjeno mesto Slovenska Bistrica. Kraj je v celoti zidan, grad v mestu je trden z vodnim kanalom, kar preprečuje vdor sovražnika. Ob mestnih vratih sta minoritski samostan in cerkev, ki sta zelo primerna za obrambo. Nasprotno pa sta Maribor in Ptuj v času popisa obrambno zelo šibka. V Mariboru je bilo obzidje slabo, skozenj je mogoče razen pri treh mestnih vratih priti še na več mestih. Tudi za Ptuj je rečeno, da je mestno obzidje slabo, večinoma podrti in zazidano s hišami, vrata pa močno izdelana. Seveda nam ti podrobni opisi dajejo zelo nazorno sliko o ohranjenosti srednjeveške podobe naših mest. Opisi gradov, gledano bolj z obrambnega stališča, so predstavljeni tudi izven mest v posameznih krajih. Za Dornavski grad je rečeno, da je prostoren, trden in lepo grajen, vendar bolj za okras, ne pa za obrambo. Tudi grad Turnišče pri Pobrežju je namenjen le zabavi in ni grajen v obrambne namene. Zanimiva je pripomba pri Hajdini. Tam je za taborjenje namenjen poseben prostor, na katerem stoji za te potrebe 16 dobrih, zidanih vodnjakov. Med obrambne objekte popisovalci štejejo tudi ostanke starih okopov, ki so bili narejeni v času vojne s kruci (kruci so ogrski najemniki, ki so nosili na obleki pripet križ. V opisu je mišljen upor od 1703 do 1711 pod vodstvom F. Rákóczyja II.) in segajo od Žetincev vzdolž mejnega jarka do Mure. Za kastelologe so takšni opisi enkratno primerjalno gradivo.

Štajerska je bila v 18. stoletju tranzitna dežela, zato nas ne sme čuditi, da je bila posejana z nekaterimi uradnimi ustanovami, ki so bile povezane s trgovino. Na prvem mestu so mitnice, ki jih najdemo v Muti, Ernovžu in Weitersfeldu in tridesetinski uradi v krajih ob meji s Hrvaško (Ormož, Veržej, Vrhovec, Središče ob Dravi). Solni uradi so bili v Ernovžu, Ljutomeru in Ormožu, skladišče soli pa v Veržeju. Gostilne in krčme najdemo v večjih mestih in trgih, pa tudi v večjih krajih ob pomembnejših cestah. Krčme so bile večinoma zidane, le nekatere so bile lesene. Od javnih objektov naj omenim še špital v Arnežu, vodarno v kraju Landscha, pošto v Vrhovcu. V mnogih krajih na Štajerskem so omenjene šole, ki so večinoma zidane (Jareninski Dol, Lenart v Slovenskih Goricah, Hrastje, Ljutomer) ali lesene (Kapeljski vrh, Jakobski Dol). Zakaj je prav na tem predelu Štajerske koncentracija šol nam popisovalci ne poročajo. Ker stojijo omenjene šole vedno poleg župnišč, je morala k razširjenosti šol prispevati Cerkev.

V času popisa je bilo na Štajerskem veliko gospodarskih obratov ali objektov. Mlini in žage se omenjajo skoraj na vseh rekah in potokih, kjer so bili ugodni pogoji za to dejavnost. Veliko mlinov je bilo trdno grajenih, so bili pa tudi leseni. Omenjeno je, da so na potoku Lobnica pri Rušah stoječi mlini oziroma žage zbite iz desk. Poleg stoječih mlinov na potoku Bistrica pri Rušah so tudi stope, majhne, lesene stavbe. Irharna je v Drobotincih, opekarna v Košakah pri Mariboru, glažute pa na Pohorju okrog Areha. Na Pohorju na Mali Kopi nasproti cerkve sv. Antona je omenjen rudnik železove rude, pralnica rude je v Radlju, fužine v Ravnah, kovačija pa v Majšperku. V Ljutomerskem hribovju v hribu Strmec

je označen rudnik kamene soli, ki pa je, kot je zapisano v poročilu, zazidan in se ne uporablja. Toplice so že takrat delovale v Radencih.

Zelo nazorno je opisana poseljenost vzhodne Štajerske in poudarjene značilnosti pokrajine. Predvsem so opisane vinske gorice (Haloze, Slovenske Gorice, okolica Maribora), za katere je rečeno, da so sem ter tja vzdolž slemen raztresene viničarske hiše, gorniške hiše, zidanice in kleti, ki so deloma naseljene, večinoma pa nenaseljene. Takšni predeli se ne štejejo za vasi. Označena je tudi socialna struktura prebivalstva na teh področjih. Prebivalci tega območja so označeni kot kajzarji in viničarji, njihove hiše pa pripadajo lastnikom vinogradov. Pri kraju Ledumerje je zabeleženo ustno izročilo o poseljenosti. Pri tej vasi v bližnjem gozdu je veliko gričev, ki so, po pripovedovanju, nekdanje stavbe opuščene vasi. Zanimiva je tudi označba hiš v predmestju Maribora ob graški deželni cesti. To predmestje sestavljajo večinoma kamnite hiše, ki pa niso naseljene, ampak jih uporabljajo za vinske kleti.

Veliko pozornost so popisovalci namenili cerkvenim zgradbam, saj so bile večinoma zidane in dobro grajene ter so zavzemale ugodne strateške položaje. Popisovalci so zelo vestno ugotavljali, kakšen status je imela cerkev, ali je bila župnijska ali duhovnijska. Prav ti podatki so pomemben vir za poznavanje cerkvene ureditve na Štajerskem v času popisovanja. O tem nas prepriča podatek za kraj Vitomarci. Zapisano je, da ta kraj pravzaprav ni vas, ampak župnija. Pri cerkvah, ki niso imele značaja župnij, imele pa so duhovnika, je običajno zapisano, da poleg cerkve stoji duhovnikova hiša z mežnarjevim stanovanjem (npr. Pernica, Zrkovci, Sv. Trije kralji, Veličane, Sv. Duh nad Ostrim vrhom). Posebej bi se zaustavil pri opisu cerkve Devica Marija v Puščavi. Cerkev je trdna, zgrajena iz kamnitih blokov, leži zelo globoko med prav strmim hribovjem. Cerkev je zelo stara in spada pod župnijsko cerkev sv. Lovrenca. Ne gre za vas, ampak le za duhovnikovo, cerkovnikovo in pekovo hišo. Nekatere fare imajo župnikovo bivališče označeno kot župnikov dvorec (npr. Malečnik, Sv. Rupert, Sv. Urban v Desterniku, Starše, Sv. Lenart v Slovenskih Goricah). Podružnične cerkve so včasih posebej označene, večinoma pa se navaja le njihov patron. Posebej so omenjene kapele. Za tisto, ki stoji na vrhu hriba Zablenščak je zabeleženo, da je kamnita, ne do konca zgrajena kapela sv. Kunigunde. Na področju med Mariborom, Ptujem in Ljutomerom so župnijske cerkve in župnišča obdana z obzidjem, le pri nekaterih je posebej omenjeno, da so brez obzidja (npr. Terbegovci). V Veržaju je bila zidana cerkev s cerkvenim dvoriščem ograjena z leseno ograjo. Zelo podroben opis imamo za Ptujsko Goro, pri kateri je zapisano, da je cerkev trdna, velika in obdana z dva sežnja visokim in debelim zidom, ob katerem je zgrajen velik rondel in posebej stanovanjski prostor. Čeprav je bila Ptujška Gora verjetno že tedaj romarski kraj, ni to posebej omenjeno. Kot romarski kraj pa so popisovalci označili Sv. Ano v Slovenskih Goricah, Polenšak in Sv. Areha na Pohorju (pripisano: znana po romanjih). Sprašujemo se, ali gre pri cerkvah z obzidjem za ostanke protiturških taborov, ali so imeli širši obrambni značaj? Brez dvoma so bili v času popisovanja še vedno aktualni z vidika obrambe.

Veliko pozornost so popisovalci namenili komunikacijam, saj je bilo stanje cest in vodnih poti zelo pomembno pri transportu in premikih vojske. Glavne ceste, kot Koroška deželna cesta, komercialna cesta od Slovenskih Konjic do Maribora in deželna cesta od Ptuja do Maribora so bile redno vzdrževane in uporabne v vsakem času. Te ceste so bile primerne tudi za težja vozila. Popisovalce je zanimala še podlaga cest. Tiste, ki so imele peščena tla so bile večinoma označene kot dobre, one z ilovnatimi tlemi pa slabe in težko prevozne, zlasti pozimi. Zanimiva je pripomba za pot, ki vodi od Žitečke vasi preko Malečnika do Maribora, da je zaradi rušenja Meljskega hriba (verjetno posledica plazov) vozna pot uničena, zato je na mestu rušenja le še pešpot. Za kmečke poti je rečeno, da so zanemarjene, ker jih ne vzdržujejo. Popisovalce so zelo zanimali mostovi, njihova trdnost in prevoznost. Večinoma so bili leseni pa tudi kamniti in predvsem na glavnih cestah dobro grajeni. Mostovi čez potoke so bili običajno navadni kmečki, grajeni iz okleščkov in niso prenesli težkih bremen. Omenjeni so tudi mostovi najslabše vrste, narejeni iz dračja in ometani z blatom (Sejanski potok) ali iz šibja (potoček Vudinja). Opisana je tudi nosilnost nekaterih brodov na Dravi in Muri.

Razumljivo je, da so popisovalci posvečali veliko pozornost vodam. Zelo nazorno imamo opisano stanje reke Drave in Mure, izmerjeno njihovo globino in predstavljeno strugo in bregove. Iz zapisov so razvidne hidrološke razmere v različnih letnih časih. Popisovalce je med drugim zanimalo, v kakšnem obsegu poplavlja reke in potoki. Veliko močvirij je ob Dravi in Pesnici.

Iz popisov izvemo tudi za sestavo gozdov in njihovo prehodnost. Gozdovi na področju Štajerske so listnati (hrastovi in bukovi), iglasti (smrekovi, jelovi) in mešani.

Zaključni 7. zvezek projekta obsega deset sekcij ogrske izmere, ki je bila izpeljana v dveh stopnjah. Že pred zaključkom izmere in popisa za dežele češke krone, je maršal Lacy, eden od pobudnikov izmere avstrijskih dežel, zagovarjal nadaljevanje izmere v deželah Štefanove krone. Marija Terezija se je strinjala, da se delo pospeši tudi na Ogrskem. To delo je začel podpolkovnik Matzel leta 1769, ko pa se je leta 1771 smrtno ponesrečil, je bilo delo začasno ustavljeno. Šele po dobrem desetletju se je izmera spet nadaljevala pod vodstvom Andreasa barona von Neua. V tem drugem delovnem obdobju so bile obdelane zgoraj navedene sekcije severovzhodnega dela Slovenije, to je današnje Prekmurje. Svojo nalogo so popisovalci izvedli šele po letu 1784. Karte za Prekmurje se nekoliko razlikujejo od tistih za Notranjo Avstrijo. Na kartah najdemo ob vseh podatkih za Notranjo Avstrijo še oznake za različne veroizpovedi in pokopališča. Katoliške cerkve in kapele so označene s črkama SC, protestantske in kalvinske pa z E in K.

Opisi so bolj skromni od ostalih, ki v prejšnjih zvezkih prikazujejo slovenske dežele. Če opise povežemo s kartami, dobimo kljub temu zelo različne ter bogate podatke o prostorski predstavitvi pokrajine. Rubrike so enake kot v popisih ostalih predelov Slovenije. Še največ podatkov najdemo v rubriki »trdna zgradbe«. V tej rubriki pa niso omenjene le trdno zidane zgradbe, temveč tudi lesene hiše, ki so v Prekmurju prevladovali. Med trdno grajenimi kamnitimi zgradbami prevladujejo predvsem cerkve z župniščem. Edino pri Sv. Benediktu je omenjeno, da stoji kamnita cerkev z obzidanim pokopališčem. Novi kamniti molilnici se omenjata v vaseh Puconci in Križevci (protestantski). Lesene cerkve se omenjajo v krajih: Bodonci, Moščanci, Vaneča, Selo, Kobilje, Kuštanovci in Dokležovje. Med trdnimi zgradbami so posebej omenjeni gradovi in dvorci ter njihove pristave. Nekoliko podrobnejši opis gradu je pri trgu Grad (trden grad z majhnim obzidjem), pri Murski Soboti (kamnit grad s suhim jarkom), pri Rakičanu (četverkotni grad s suhim jarkom) in pri Beltincih (četverkotni grad s suho kaščo in vodnim jarkom). Na področju Prekmurja je zelo veliko trdno grajenih, kamnitih gostiln (pri Cankovi je posebej poudarjeno – novograjena kamnita gostilna) in kamnitih mlinov. V kraju Kruci je posebej omenjena kamnita preša, ki je primerna za nastanitev. Pri mnogih krajih je zapisano, da gre za raztresene vasi, iz omemb pa je razvidno, da gre pri stanovanjskih hišah za dimnice ali viničarske hiše. Edino pri Štrigovi je poudarjeno, da so v kraju tudi dobre stanovanjske hiše. Proizvodnji objekt je omenjen v trgu Dobrovniki in to opekarna. V trgu Grad pa je kopalnišče.

Nekaj podrobnejših podatkov dobimo tudi o gozdovih. Gozd med Cankovo in Skakovci je redek in služi za pašo, zato je ograjen. Tudi na drugih področjih je poudarjeno, da služi gozd za pašo. Posebna pozornost popisovalcev je posvečena vodam. Opis reke Mure je zelo podroben, predvsem je označena njena globina in prehodnost. Pri Murskem Središču je poudarjeno, da Mura ni nikjer prehodna. Popisovalci so označili tudi njene mrtvice. Pri Dokležovju je omenjen splav. Poudarjeno je, da Mura ob visoki vodi naraste in poplavlja. V zvezi z reko Muro je tudi posebej označena deželna meja (kar je precej redkost), ki naj bi jo določali mejni kamni, vendar s pripombo, da mnoge od njih Mura odtrga. Označena močvirja so pomemben vir za proučevanje hidrologije Prekmurja v času izmere.

Komunikacijska mreža je zelo plastično predstavljena, kar je omogočalo dobro orientacijo za vojaške potrebe. Pomembnejše ceste, kot je tista, ki gre iz Monoštra preko Cankove do Radgone, je opisana kot dobra in grajena kakor velike tlakovane ceste. Podobno je opisana cesta, ki se pri Ljutomeru cepi tako, da gre en krak proti Čakovcu, drugi pa proti Lendavi ter poštna cesta pri Gornjem Lakošu. Na več mestih so omenjeni kamniti mostovi. Zelo malo pa je v opisih navedenih statističnih podatkov o namestitvi vojske v raznih objektih.

Dodatne podatke k opisom nudijo karte z upodobitvijo pokrajine, na katerih so zelo natančno s posebnimi znaki prikazani mlini, mostovi, znamenja, leseni in kamniti križi (na kartah jih je označenih izjemno veliko), kapele, pokopališča. Natančno so risarji predstavili kultiviranost pokrajine; vse vrste naselij, zgradb in cest. Izjemno bogastvo predstavljajo imena krajev in ledinska imena, ki so zapisana v slovenski, nemški in madžarski obliki.

Uporabniku gradiva bodo izredno koristila pomagala, ki so dodana vsaki knjigi. Zelo uporabno za raziskovalca področij, ki jih obsegajo karte in opisi, bo poglavje »Toponomija sekcij«. To zahtevno in zamudno delo je pri zadnjih dveh knjigah opravil urednik Vincenc Rajšp ter s tem zajel celotno besedišče, ki ga je našel na kartah. Imena krajev in različni toponimi se namreč ne pokrivajo s toponimi v opisih. Dopolnilo opisom predstavljajo tudi v opombah omenjeni mlini, žage, križi, kapelice, vislice, pokopališča, ki so označeni na kartah. Na koncu je objavljen še indeks, v katerem so po abecedi razvrščena imena iz

teksta opisov in kart. Imena iz nemškega in madžarskega dela teksta so polkrepka, imena iz kart so natisnjena kurzivno in podčrtana, današnje poimenovanje krajev pa z običajnim tiskom. Skrbno izdelane indekse lahko uporabimo kot slovar krajevnih imen za zgodovinska in sedanja imena naselij. Z indeksi smo dobili najpopolnejši seznam toponimov slovenskega ozemlja iz konca 18. stoletja.

Naj končam z mislimi uvodničarja Feliksa J. Bistra: »S svojimi temeljitimi opisi pokrajine ponuja knjiga za številne poklicne in zasebne potrebe nov pristop k domači kulturni in naravni pokrajini. Poleg zemljepisne in kulturne žsoseščine' razvija dodatne povezave na gospodarski, politični, kulturni in cerkveni ravni. Ti pogledi vsekakor niso nepomembni za sodobno družbo in znanost, saj lajšajo spopadanje z večplastnostjo lastne identitete«.

Ignacij Voje

Slovenska kronika XIX. stoletja. 1800-1860. Ur. Janez Cvirn. Ljubljana : Nova revija 2001. 473 strani.

Slovenska kronika XIX. stoletja. 1861-1883. Ur. Janez Cvirn. Ljubljana : Nova revija 2003. 412 strani.

Slovenska kronika XIX. stoletja. 1884-1899. Ur. Janez Cvirn. Ljubljana : Nova revija 2003. 374 strani.

»Trajalo je sicer dlje, toda splačalo se je počakati.« Tako nekako je na slavnostni akademiji Nove revije v ljubljanski Unionski dvorani ob izidu zadnjih dveh knjig Slovenske kronike XIX. stoletja svoj govor zaključil njen odgovorni urednik dr. Janez Cvirn. Zahtevni projekt, ki je izšel pri Novi reviji, je bil tako po približno sedmih letih zaključen. Čakanje na izid se je zaradi vsebinske in tehnične zahtevnosti projekta resnično morda malo zavleklo, toda od izida to gotovo sploh nikogar več ne zanima. Zdaj ni več važno, kako (dolgo) je kronika nastajala, ampak kakšna je.

Zadnja dva zvezka Slovenske kronike XIX. stoletja sta se tako oktobra 2003 pridružila v letu 2001 izdanemu prvemu zvezku omenjene kronike. Prvi del je »dolgo 19. stoletje« obravnaval med leti 1800 in 1860, zadnja dva pa sta razdeljena na obdobji 1861-1883 in 1884-1899. V primerjavi s Slovensko kroniko XX. stoletja, ki se je v letih 1995 in 1996 uveljavila v dveh delih, je Slovenska kronika XIX. stoletja torej nekoliko obsežnejša, kar pa ne odpira novih bistvenih vprašanj na kvalitativnem primerjalnem nivoju. Kronika XIX. stoletja je pač obsežnejša bolj zaradi koncepta predstavitve 19. stoletja kot pa zaradi historične »teže« katerega od obeh minulih stoletij slovenske zgodovine.

Poleg organizacijsko tehnične podpore Nove revije, ki je mimogrede že večkrat najavila nadaljevanje serije Slovenske kronike, ima največ zaslug za izid nove kronike gotovo njen uredniški odbor. Poleg že omenjenega odgovornega urednika dr. Janeza Cvirna, so tu veliko vlogo odigrali vsaj še štirje uredniki kronike: dr. Stane Granda, ddr. Igor Grdina, dr. Milček Komelj in dr. Andrej Studen. Že bežen pregled kronike razkrije, da so omenjeni hkrati tudi avtorji večine gesel. Peterici urednikov v vseh treh knjigah pa se je v zadnjih dveh knjigah pridružil še mag. Jonatan Vinkler. Vseh avtorjev besedil je v kroniki kar 53, in sicer od uveljavljenih imen, med katerimi gre gotovo omeniti vsaj akad. dr. Vasilija Melika, ki je prispeval tudi dva uvodnika in nekaj člankov pa vse do nekaj še uveljavljajočih se mlajših zgodovinarjev, ki so se skozi študij z določeno tematiko že toliko zblížali, da so lahko tehtno in po svojih močeh sooblikovali vsebino kronike, morda le z enim ali dvema prispevkoma. Ta odprtost urednikov za posamezna obdobja je gotovo dodatno doprinesla k svežini izdaje.

Zares težko je objektivno in kritično vrednotiti to 1259 strani obsegajočo izdajo, ko pa je projekt Slovenske kronike XIX. stoletja eden redkih predvsem vsebinsko tako obsežnih izdelkov slovenskega zgodovinopisja. Skoraj gotovo bo vsak, ki se bo z novo kroniko zblížal, pod vtisom dejstva, da ima v rokah izdelek, ki izdatno zrcali možnosti in znanje več sodobnih generacij pišočih slovenskih zgodovinarjev 19. stoletja. Slovenska kronika XIX. stoletja tako vsaj zaenkrat zagotovo tvori enega od aktualnih temeljnih kamnov naše zgodovine 19. stoletja. Preprosto rečeno, nova kronika je veliko delo, katerega kritično vrednotenje je izredno zahtevno, saj bi moral imeti ocenjevalec te gmote ne le na to

obdobje izostren sintetičen pogled, ampak bi nujno moral obvladovati tudi mnoge parcialne teme, tako npr. področje politične, kulturne ali gospodarske zgodovine kot tudi področja zgodovine športa, vsakdanjega življenja, glasbe, slikarstva, vojske, marginalnih skupin... Tako se mi v tem besedilu ne zdi niti smiselno podajati orise poglavij ali pa zgolj naključno naštetih nekaj gesel, saj bi se s tem obseg tega besedila vsaj neprimerno povečal, če že ne bi z naštevanji preveč »zatežil« ali pa morda z izpostavljanji nekaterih gesel in nenamernim »ignoriranjem« drugih, celo koga »prikrajšal«. Na žalost lahko le skromno in toplo priporočim, da si ob zaporednem ali pa bolj preskakajočem branju, ki ga kronika dopušča, vsak o ediciji ustvari svoje mnenje. Skoraj prepričan sem, da bi vam najbrž podobno znal svetovati tudi kakšen bolj znan, načitan in uveljavljen zgodovinar ali zgodovinarica. Tudi najbolj izbirčnega bralca namreč utegne mozaični pregled mnogih segmentov 19. stoletja še kako pritegniti.

Praktično se v Slovenski kroniki XIX. stoletja gotovo najde za vsakogar nekaj, kot hkrati velja tudi to, da je vse obenem napisano priljudno za vsakogar. Omenjena dvojnost je tako hkrati velika prednost, kot tudi slabost, saj bo zgodovinar-raziskovalec zelo pogrešal ob besedilu znanstveni aparat. Toda, če pomislimo še enkrat, je to po drugi strani za celotni slovenski prostor morda vseeno bolje. Zgodovinar si tako ali tako mora znati pomagati predvsem sam, medtem ko je kronika s svojim pripovednim konceptom neprimerljivo bolj blizu tudi drugim – posebej tistim, ki jim je humanistična izobrazba vedno bolj daleč in takih je, posebej šolajoče mladine, kot se ugotavlja z leti, vedno več.

Z razširjeno vsebinsko pahljačo je tako skozi »triptih« kronik 19. stoletja zaznavna sočasna obravnava pogleda na zgodovino drugih nivojev. Poleg uveljavljenega principa podajanja zgodovine 19. stoletja kot obdobja nacionalnega oblikovanja Slovencev v moderen evropski narod, je tako večkrat izpostavljen pogled npr. skozi razširjeno kulturno oziroma socialno zgodovino. Ta seveda pri nas ni novost, saj slovensko zgodovinopisje takšen princip pozna že vsaj od Josipa Mala. Skratka, slovensko 19. stoletje je skozi oči Slovenske kronike vse prej kot zgolj stoletje nacionalizmov in meščanstva. Zgradba kronike tako teži na izmenjujočem oziroma dopolnjujočem podajanju različnih tem. Narodne kulturno-politične osebnosti si tako recimo delijo v knjigi prostor tako, kot so si ga v zgodovinskem času še z drugimi istočasnimi vzporednimi vsebinami. Pogled »od zgoraj« je tako vsaj uravnotežen s tistim »od spodaj«, vse to pa nam doprinese mnogo k kompleksnejšemu razumevanju življenja v določenem zgodovinskem času in prostoru. Zgodovinar se s pomočjo tako zastavljene kronike zmore veliko lažje približati večplastnemu in med seboj odvisnemu razumevanju zgodovine. Kvaliteta kronike je torej predvsem v njenem konceptu, ki naj bi bil tudi v širši geografski okolici izviren. Mozaični slog podajanja različnih vsebin skozi zaokrožene zgodbe namreč izrazito presega klasični kronološki način (kvečjemu) enciklopedičnega podajanja gesel. Kot smo že vajeni iz Slovenske kronike XX. stoletja, zgradba knjige sloni na kronologiji, le da je ta v določeni meri predvsem »izgovor«, da se z določeno vsebino spoznamo skozi daljši zgodovinski lok. Datum, ki označuje nek dogodek je skratka le izhodišče, ki naj preseže t.i. dogodkovno zgodovino.

Četudi se Slovenska kronika XIX. stoletja še vedno po svoji strukturi poglavij oziroma prelomnih obdobjih drži v naši historiografiji prevladujočega in že utečenega kulturno-političnega kriterija, njej ne zmanjkuje smisla za detajl. S tem Slovenska kronika prekaša klasično »metazgodovino«, saj nam skozi svoj mozaik razkriva »duh časa« tako, da ga lahko bolj od blizu začutimo in se z njim približamo popolnejšemu razumevanju včerajšnjega sveta. Odličen pripomoček k temu večplastnemu odstiranju je tudi izbrana slikovna oprema dela. Kot je bilo slišati večkrat, je v kroniki objavljenih ogromno materialov celo prvič, pri čemer gradivu nikakor ne manjka niti umetniške še manj pa dokumentarne vrednosti.

Raznolikost tematik v kroniki se je končno naknadno pokazala tudi v številčnem obsegu dela, ki je fizično presegel izdajo v predvideni dve knjigi. Bolj praktični kot pa vsebinski razlogi so tako vodili v intervencijo, da se je predvidena druga knjiga razdelila na dva dela. Gmota obravnavanih tematik je tako prisilila ustvarjalce tudi v upoštevanje redkega kriterija, ki je vezan bolj na tehnično izvedbo. Druga dva zvezka sta tako razmejena z letnico 1883-1884. Ta »mejnik« je postal šele naknadno utemeljen z dejstvom, da so tedaj Slovenci na Kranjskem dobili dokončno prevlado v deželnem zboru. Naravnejši mejnik bi bil morda za Slovence bolj začetek Taaffejeve dobe, kar se je rezultiralo tudi v stanju na Kranjskem leta 1883, toda kot že omenjeno, je na cezuro znotraj edicije najverjetneje bolj vplivala praktična oziroma fizična lastnost obsežne knjižne izdaje. Da bi se navkljub temu zato držal Slovenske kronike pečat »kranjskocentričnosti« pa vseeno ne moremo trditi, saj nam prav v vseh izdanih knjigah Slovenske kronike vidno v oči padajo teme s številnih regionalnih okolij in tudi izseljeništv.

Slovenska kronika XIX. stoletja je torej eden od najbolj vidnih rezultatov znanja večine danes pišočin zgodovinarjev 19. stoletja. Toda, četudi velja, da današnji rod le sloni na ramah znanja predhodnikov in da današnji zgodovinarji ob odkrivanju novega in kritičnem pretresanju starega v principu le nadaljujejo oziroma nadgrajujejo znanje predhodnikov, se po drugi strani način podajanja zgodovine skozi edicijo Slovenske kronike XIX. stoletja zdi ne le mnogo bolj pripoveden in svež, ampak z več gesli napoveduje tudi nekaj novih sodobnih pogledov na slovensko zgodovino. Zdi se, da daje Slovenska kronika XIX. stoletja v zasnovi in vsebini dovolj kvalitetne temelje za moderno znanstveno-kritično in sintetično slovensko zgodovino 19. stoletja.

Borut Batagelj

Eric Hobsbawm, *Gefährliche Zeiten. Ein Leben im 20. Jahrhundert*. München, Wien : Carl Hanser Verlag, 2003, 499 strani.

Znameniti angleški zgodovinar Eric Hobsbawm je napisal avtobiografijo, katere izvirni naslov je *Interesting Times*, nemška založba pa ga je prekrstila v *Gefährliche Zeiten*, torej v Nevarne čase. Avtobiografija res zajema večino 20. stoletja, obdobje ekstremov, ki hkrati uteleša napredek in propad, produkcijo in uničenje, osvoboditev in nasilje in sicer od leta 1917, ko je bil pisec rojen judovskim staršem v Aleksandriji in je tako postal angleški državljan, do 11. septembra 2001, do terorističnega napada na Svetovni trgovinski center v New Yorku in na Pentagon. Sorodniki po očetovi strani so angleški Judje, po materini pa avstrijski. Starša sta se z njim kot dojenčkom v zadnjih zdihljajih Avstro-Ogrske monarhije preselila na Dunaj, kamor je prišel tudi očetov brat. S kakimi posli sta se na Dunaju brata ukvarjala, deček ni nikoli izvedel. Šele tik pred selitvijo v Berlin mu je prišlo na uho, da se stric ukvarja z nečim pri filmu. Vsekakor pa je njegova družina spadala v zgornji srednji razred, vendar noben sorodnik pred njim ni dosegel visokošolske izobrazbe.

V Avstriji so bile razmere v letih po prvi svetovni vojni sila težavne, očetovi posli so bili čedalje manj donosni, nato je leta 1929 nenadoma umrl, po dveh letih pa je zaradi jetike umrla še mati. Na Dunaju je deček obiskoval osnovno šolo in gimnazijo. Po smrti staršev se je izkazala značilna judovska družinska vzajemnost in je za obojestranske sirote (njega in še dve sestri) prevzel stric, ki ga je vzel s seboj v Berlin, kjer je obiskoval Gimnazijo princa Heinricha v Schönebergu, ki je bila očitno zelo odprta in po dijakih versko zelo mešana, saj jo je obiskovalo 388 dijakov večinske protestantske, 48 katoliške, 35 judovske in 6 dijakov drugih veroizpovedi. Zdi se, da je ta gimnazija imela na dijaka daljnosežen vpliv. Že tedaj se je, najbrž pod vplivom bratranca, ki je postal brezposeln, začel politično udejstvovati v Komunistični stranki Nemčije.

Ker so se gospodarske razmere po svetovni gospodarski krizi v Nemčiji čedalje bolj slabšale in je Hitler 30. januarja 1933 prevzel oblast, so Hobsbawmi odšli v Anglijo. To dejstvo samo ni bilo povezano s težavami, saj so bili angleški državljeni. Toda v Angliji je bilo treba začeti vse znova, kar ni bilo lahko. Hobsbawm je nadalje obiskoval srednjo šolo, nato pa se je na testu za izredno nadarjene zelo dobro odrezal in je dobil triletno štipendijo za znamenito univerzo Cambridge. Tam je študiral zgodovino; vendar je bil študij zelo svoboden in se je ukvarjal še z marsičem drugim. Tedaj očitno angleške univerze še niso bile tako »prešolane« kakor so zdaj evropske in je bilo pomembno, da je nekdo na kaki znani univerzi študiral, ne pa tudi ali je dosegel kako diplomu. Saj so v zelo ugledne, npr. diplomatske službe jemali ljudi, ki razen dokaza, da so študirali, niso imeli nobenih drugih spričeval. Hobsbawm očitno tedaj ni končal študija z diplomu, je pa to pozneje nadoknadil z magisterijem in doktoratom. Uspešno je pridobival štipendije za študij jezikov in za potovanja v razne države. Ko so se začele priprave na vojno z Nemčijo je bil vpoklican k vojakom. Ker pa je bil kot komunist sumljiv, ga niso, kot intelektualce njegovega kova, četudi je znal precej jezikov, dodelili k vojaški obveščevalni službi ali v kak strateški oddelek, temveč med kraljevske pionirje. Vojni čas je pri njih zapravljal brez koristi. Po vojni so ga vključili v prevzgojo nemškega naroda, kjer je, ker je bila nemščina njegov materni jezik, predaval na tečajih, zlasti v severni Nemčiji.

Po preselitvi v London se je včlanil v Komunistični stranko Velike Britanije in je v njej ostal do leta 1991, ko se je ta sama razpustila. Sam torej stranke nikoli ni zapustil in je bil komunist skoraj 60 let. Vendar nikoli ni bil tipični partijec, bil je bolj kabinetni komunist, ki nikoli ni prevzel kakega vidnejšega mesta v stranki in se tudi ni udeleževal raznih strankinih demonstracij. Pisal pa je tezne papirje k raznim vprašanjem. Pač pa je bil zelo aktiven v Skupini zgodovinarjev znotraj stranke, ki je postala pozneje tudi širše pomembna. Dramatična svetovna zgodovina, ki jo je doživljal že v Nemčiji in Angliji je vzbudila v njem strast za zgodovino. Zdaj je po mnenju številnih strokovnjakov eden najpomembnejših zgodovinarjev, katerega knjige so razširjene po vsem svetu. V komunizmu je Hobsbawm dolgo videl prihodnost, šele postopoma se je povezava s partijo rahljala. Zapustil, kot smo videli, pa je ni nikoli. Kot zgodovinar je iskal dinamiko onstran velikih revolucij. Ko so novembra 2003 v Berlinu ob izidu Hobsbawmovih Nevarnih časov in četrtega zvezka Wehlerjeve Nemške družbene zgodovine (*Deutsche Gesellschaftsgeschichte*), obeh zdaj pač najpomembnejših zgodovinarjev zahodnega sveta, pripravili vrhunsko srečanje, je številno občinstvo zadržalo dih, ko je Wehler vprašal Hobsbawma: »Zakaj se še zmeraj označuješ kot komunist in ne kot neortodoksni marksist?« Hobsbawm se je trenutek obotavljal, nato pa je tiho, pa vendar odločno odgovoril: »Iz kljubovalnosti« ter dodal »in iz ponosa«. Pri vsakem drugem bi ta odgovor povzročil močno čudenje – ne pa pri tem 86-letnem vročeglavcu, ki je vse življenje ostal sebi zvest in kot nihče drug ne pooseblja bolj neuničljivega upanja na boljše, bolj človeka vredno življenje, predvsem delavcev. »Sanje Oktobrske revolucije so še vedno nekje v moji notranjosti«. Ker je v letih pred drugo svetovno vojno začel prodirati v Evropo jazz se je navdušil zanj in postal kritik te glasbene zvrsti ter njen teoretik. Jazz je usmeril Hobsbawmovo zanimanje na raznotero področje kulturnih revolucij: na preobrate, ki se neopazno hkrati dogajajo na različnih krajih in zgodovini pogosto dajejo globlji pečat kakor politika in vojne.

Članstvo v Komunistični stranki mu po koncu druge svetovne vojne seveda ni bilo v prid. Ni bil sicer tako izločen iz javnega delovanja in preganjan kakor komunisti v Ameriki pod senatorjem McCarthyjem, vendar so bile težave s stalnim delovnim mestom, ki ga kljub izvrstnim priporočilom ni in ni dobil in je moral poučevati v kolidžu za odrasle, seveda po njihovi službi v večernih urah, pozneje je poučeval tudi na ugledni Londonski šoli za ekonomijo. Medtem je zavzeto objavljaj razne publikacije iz družbene in gospodarske zgodovine, med njimi nekaj sila odmevnih knjig zlasti iz zgodovine delavskega razreda, revolucij, uporništv in podobno. Posebno so mu bile pri srcu najnižje družbene plasti in njihova zastopstva, zlasti sindikati. Prek svojih knjig in brez števila javnih nastopov po vsem svetu je postal zelo znan in iskan. Kakor je imel v začetku težave z akademsko kariero, bi si v poznejših letih lahko naravnost izbral zgodovinske stolice na najuglednejših univerzah po svetu. Silno veliko je potoval, malo je držav, ki jih ni obiskal. Bil je gotovo med prvaki posebne pasme tako imenovanih gostujočih profesorjev, izjemno aktivno pa je bil udeležen tudi v kongresnem in simpozijemskem turizmu.

Pri srcu mu niso bile države vzhodnega bloka. Najbrž je nesimpatije do njih pridobil že v otroštvu na Dunaju, saj so številni narodi v njih pripomogli k propadu Avstro-Ogrske monarhije in jim avstrijski, zlasti še dunajski Judje niso bili naklonjeni. Menil je, da bi lahko bila pestrost jezikov, številnost ver in multikulturalnost v monarhiji vzpodbudna za kompleksnejšo zgodovinsko perspektivo. Kakor je videti iz knjige, je obiskal samo Češko in Sovjetsko zvezo. Zlasti v slednji ni dobil dobrih vtisov. Zanimivo je, da so tudi angleški komunisti, kakor tudi slovenski po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo morali preobrniti jadra. Prej so seveda bili protiimperialistično usmerjeni, torej usmerjeni proti svoji lastni vladi. Ko pa sta se znašli Anglija in Sovjetska zveza na isti strani, so morali začeti podpirati lastno vlado. Ker je bil Hobsbawm kot angleški komunist zvest privrženec Kominterne, je kljub vednosti o zločinih sovjetske partije nad svojimi narodi, v glavnem soglašal z njeno politiko. Z Jugoslavijo očitno kakih posebnih stikov ni imel. V knjigi je omenjen le predvojni komunistični mladinski voditelj Ivo Lola Ribar. Hobsbawm je imel tudi neke zveze s člani angleške vojaške misije pri Vrhovnem štabu partizanskih odredov Jugoslavije. Po Informbiroju pa je vsaj delno imel razumevanje za jugoslovanski odklon od veljavne sovjetske doktrine. Precej angleške komunistične mladine je pomagalo tudi pri gradnji »mladinske proge« v Jugoslaviji. Omenjeni so tudi študentski protesti 1968 v Beogradu. Po propadu Sovjetske zveze, po padcu berlinskega zidu in sesutju komunističnih režimov v Vzhodni Evropi pa mu ni bil pri srcu nastanek tamkajšnjih novih držav in s tem novih nacionalnih identitet, kar mu kot internacionalistu in kot »nigdirdomu«, kakor se sam imenuje, ker pravzaprav ni bil nikjer doma, ne kaže zameriti.

Posebno mu je bila pri srcu Francija, kjer je še pred vojno preživel počitnice in se izpopolnjeval v jeziku, čeprav ga je že mati doma učila francoščine. Od zgodovinarjev so mu bili zelo blizu privrženci Annalov, pa tudi s francoskimi komunisti se je kar ujemal, dokler se ni začel njihov nezadržan zdr navzdol. Posebej blizu mu je bila Italija s tamkajšnjimi umetnostnimi spomeniki in lahkotnim stilom življenja, številnimi prijatelji, tudi iz najvišjih družbenih krogov, pa tudi s tamkajšnjimi komunisti je imel zelo dobre stike, zlasti do Berlinguerja. Tudi v Tretjem svetu je bil povsod dobrodošel, zlasti še v Južni Ameriki. Na tem območju je videl velike perspektive za komunistično gibanje. Tam so ga sprejemali tudi državni predsedniki ne glede na strankarske barve. Ves čas svojega delovanja se je povsod zanimal za stanje najnižjih družbenih plasti in za možnosti izboljšanja njihovega položaja, če ne drugače tudi na revolucionarni način, vendar le v teoriji.

Posebnost je Hobsbawmovo razmerje z Združenimi državami Amerike. Ta država je imela do šestdesetih let, v obdobju hladne vojne zelo ostre predpise, ki so preprečevali kakršenkoli vstop komunistov v državo, tudi za prav kratkotrajne obiske. To je onemogočilo Hobsbawmu, kot deklariranemu in mednarodno znanemu komunistu, da bi lahko hodil na znanstvena srečanja, v arhive ali celo na predavateljsko turnejo v tej državi. To je trajalo tako dolgo, dokler si najuglednejše ameriške univerze niso od države pridobile pravico, da vabijo in pridobivajo predavatelje po svoji presoji, tudi če so imeli komunistični predznak. V Ameriki je nato Hobsbawm veliko deloval. Redno je predaval na New York School for Social Research v istem mestu. Ker pa je bila Komunistična stranka v tej državi povsem nepomembna, je veliko sodeloval s sindikati. Zgodovinsko pomemben se mu je zdel New Deal predsednika Franklina Delana Roosewelta.

V sklepu knjige opisuje Hobsbawm svojo življenjsko situacijo. Rojstvo v Egiptu je bilo za njegovo življenjsko zgodbo brez pomena. Čutil se je povezanega z več deželami, počutil se je v njih kot doma, v mnogih drugih deželah je videl marsikaj. Toda v vseh teh deželah, tudi v tej s katere državljanstvom je bil rojen, sicer ni bil nujno outsider (obstranec), vendarle pa nekdo, ki ne spada povsem tjakaj, kjer se nahaja, kot Anglež med Srednjeevropejci, kot priseljensec s kontinenta v Anglijo, kot Jud sploh povsod sam in celo še posebej v Izraelu. Antispecialist v svetu samih specialistov, poliglotni kozmopolit, intelektualec, katerega politična usmeritev in akademsko delo je bilo namenjeno neintelektualcem in celo – za večji del njegovega življenja – med komunisti anomalija, ki so bili v deželah, ki jih je obiskal, politična manjšina. To je bila težava za njegovo zasebno življenje, za zgodovinarja pa je bilo duhovno premoženje, s katerim se je dalo zaslužiti. Na ta način se je lahko upr skušnjavi, da bi se emocionalno identificiral z jasno omejeno ali izbrano skupino. Ker je identiteta proti nekemu drugače definirana, pomeni torej neidentifikacijo z drugimi. To pa vodi v katastrofo.

Knjiga je prava zakladnica opažanj iz družbene in gospodarske zgodovine 20. stoletja. V njej pa ni skoraj nič o številnih odmevnih knjigah, ki jih je napisal, prav tako o osebnem življenju le okvir, ki ga je zapolnjeval s svojim delom.

Jože Maček

Ljudmila Bezlaj Kregel, **Prvo leto delovanja Poštnega in brzojavnega ravnateljstva za slovensko ozemlje v Ljubljani: katalog k razstavi ob 85-letnici ustanovitve slovenske poštne uprave**. Ljubljana : Tehniški muzej Slovenije, Pošta Slovenije 2003. 80 strani.

Muzej pošte in telekomunikacij je med slovenskimi zgodovinarji slabo poznan. Enako pa bi lahko trdili tudi za vsebine, s katerimi se ukvarja. Že približno 15 let, od tedaj ta muzej v okviru Tehniškega muzeja Slovenije tudi deluje, si na tem področju z marljivim dolgoletnim muzealskim delom prizadeva dr. Ljudmila Bezlaj Kregel. Časovni zaostanek pri bolj organiziranem vrednotenju slovenske poštne in telekomunikacijske dediščine, ki smo mu bili priča pri nas pa je bilo ob muzejskem delu nujno začeti vrednotiti predvsem in tudi skozi zgodovinsko znanstveno in kritično raziskovanje.

Ocenjeni lepo opremljen katalog in razstava *Prvo leto delovanja Poštnega in brzojavnega ravnateljstva za slovensko ozemlje v Ljubljani* je tako izdelek tega dvojnega dopolnjujočega avtoričinega prizadevanja, s katerim išče in utira pot temu integralnemu delu slovenske zgodovine tako na slovenskem muzealskem kot tudi zgodovinopisnem »soncu«.

Z razstavo, ki je bila ob pomoči Pošte Slovenije d.o.o. odprta 21. novembra 2003 v okviru stalne zbirke Muzeja pošte in telekomunikacij v Škofji Loki in s katalogom razstave je tako med nas prišlo novo delo, ki sicer časovno in vsebinsko obravnava le enega od segmentov naše zgodovine, ni pa zato nič manj pomembno, saj nam lahko zelo pomaga ob razkrivanju dolgoročnega razumevanja širših kulturno-političnih razmer, v katerih so se znašle slovenske dežele takoj po razpadu Avstro-Ogrske in vzpostavitvi Države SHS ter kasneje Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev. Uravnotežen pogled zgodovinarke daje namreč med drugim slutiti ne le o burnih razmerah konca drugega desetletja 20. stoletja, ampak nam skozi obravnavo odpira vprašanja o upravno-političnih in kulturnih razmerjih med Slovenci in drugimi južno-slovanskimi narodi (pa tudi Nemci) v času, ki je sledil.

Ker dovršen del vsebine kataloga časovno sovpa z enomesečnim obdobjem Države SHS, je z obravnavanega vidika gotovo zanimivo tudi razumevanje stopnje slovenske samouprave v okviru te kratkotrajne državne tvorbe. Posebej ob dejstvu, da je katalog izdan ob 85. obletnici ustanovitve slovenske poštne uprave, bi morda kdo pričakoval, da gre tokrat za načrtno iskanje ali po možnosti celo ustvarjanje naše doslej prezrte nacionalne (poštne organizacijske) samopodobe. Pa ni tako. Nova monografija nam ponuja »zgolj« še en pogled na ta čas, ki so ga zgodovinarji že osvetljevali. Gotova in nesporna odlika ocenjenega dela pa je, da je to dinamično in prelomno obdobje slovenske zgodovine prvič bolj natančno in vidno obravnavano skozi dioptrijo poštne, telegrafске in telefonske uprave.

Pomembno dejstvo iz obdobja Države SHS je, da v tem kratkotrajnem obdobju ni prišlo do ustanovitve centralne državne poštne uprave. Narodne vlade v Zagrebu, Sarajevu in Ljubljani so samostojno urejale organizacijo poštne, telegrafске in telefonske službe. Slovenska narodna vlada je tako novembra 1918 v Ljubljani ustanovila Poštno in brzojavno ravnateljstvo. Bilo je tako prvič, da je postalo središče ptt dejavnosti znotraj novih državnih meja. Slovenske dežele so bile namreč prej pod pristojnostjo petih poštних direktij, ki so ostale vse zunaj področja delovanja ljubljanske narodne vlade (Trst, Gradec, Celovec, Szombathely, Peccs).

Poštna, telegrafska in telefonska dejavnost je bila pod pristojnostjo poverjeništvu za promet. Poverjeništvu, ki ga je vodil dr. Pavel Pestotnik, je pripravilo, da se je tržaško ravnateljstvo skupaj z aktivnim materialom nanašajočim se na naše ozemlje preselilo v Ljubljano. Narodna vlada v Ljubljani je na seji 15. novembra, kjer je imenovala tudi vodjo poštne in brzojavnega ravnateljstva dr. Janka Debelaka, sprejela sklep o preselitvi. Tako je vlada zadostila zelo pomembnim določbam, ki jih je določala s 14. novembrom datirana Naredba o prehodni upravi, ki je v svoji osmi točki določala, da se za vse ozemlje, kjer je slovenska vlada izvajala svoje upravne in oblastne pristojnosti, ustanovi v Ljubljani poštno in brzojavno ravnateljstvo, ki je neposredno podrejeno le slovenski upravi – torej oddelku za promet Narodne vlade v Ljubljani.

Zdi se, tako so avtorici nakazali zgodovinski viri, da so bile razmejitve v pristojnostih med vrhovnim Narodnim vijećem v Zagrebu in narodnimi vladami pogosto nejasne. Vsaj v začetku novembra oziroma vse do *Naredbe 111 celokupne vlade o prehodni upravi na ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani*, ki je bila v slovenskem uradnem listu objavljena 21. novembra, naj bi bilo tako. Kot praktični primer s poštne področja naj navedem le slovenskega slikarja Antona Koželja, ki je, misleč, da kandidira na razpisu za državne znamke, postal naposled avtor hrvaških znamk. Če ta primer ni ravno vzorčen pa vsaj zrcali čas, ko se v kratkem zadeve še niso uspele konsolidirati in se je v marsikaj vselila zmeda.

Iz teh nejasnih razmer je gotovo izhajalo tudi slovensko razumevanje položaja ptt uprave. Slovenci so se namreč tedaj počutili organizacijsko tako sposobne, da je slovenska poštna uprava pričakovala veliko. Računali so celo na pridobitev posebnih pristojnosti za področje celotne Države SHS. Tako so računali z izključujočo pravico pri izdaji državnih znamk. Zato so v nasprotju s hrvaško in bosansko-hercegovo poštno upravo, kjer so tiskali svoje znamke, v Ljubljani poskrbeli za tisk znamk Države SHS. Podobno so pričakovali, da bi se zgodilo tudi z novembra v Ljubljani ustanovljenim Poštno-čekovnim uradom, ki je kasneje kot Kraljevi poštni čekovni urad posloval v Ljubljani od prve polovice leta 1919. Toda obakrat je upanje, da bo strokovna usposobljenost slovenskega poštne osebja, gospodarska razvitost in ugodne prometne povezave s tujino razlog zato, da slovenske pristojnosti postanejo tudi državne, rodilo razočaranje.

Prav težko si zatem predstavljamo, v kakšnem položaju se je znašla slovenska ptt služba šele po maju 1919, ko je bila ukinjena samouprava ljubljanskega ravnateljstva. Politična stvarnost v novem

Kraljestvu Srbov, Hrvatov in Slovencev je slovenski ptt službi, ki je pričakovala več, naposled pa dobila celo manj od tega, kar so v sicer kratkem času pridobili, krepko prirezala krila. Tedanja realnost je namreč maja 1919 postala centralistično urejena ptt državna služba. Ptt v Sloveniji je postal odvisen od beograjskega ministrstva, ki je trdno v rokah držalo škarje in platno. Razmere so zahtevale vnovično prilagoditev. Iz sicer težje situacije je bilo poslej potrebno potegniti čim več.

Toda spremembe terjajo čas in nekateri znaki uprave ptt na Slovenskem od razpada habsburške monarhije do formiranja Kraljevine SHS (mimogrede, avtorica opozarja, da je bila kratica SHS v kraljevini uradno prepovedana!) se niso mogli spreminjati kar čez noč. Kot zunanji znak politične oziroma poštne uprave na slovenskih tleh so to bile zagotovo poštne znamke. Znamke so etiketa oblasti. Če je človek sposoben zamenjati oblast čez noč, na žalost novih oblastnikov, ta ni sposoben v hipu zamenjati vseh utečenih znakov in praks bivše oblasti, četudi si za to krčevito prizadeva. V Sloveniji so tako po razpadu dvojne monarhije še vedno ostajale v rabi stare avstrijske znamke, uradno tudi brez pretiska. Pretisk starih avstrijskih znamk je v večji seriji poznan le pri t.i. Celjski izdaji, ki pa v poštnem prometu ni bila uporabljena. S pretiskom pa so bile za kratek čas v poštni promet vpeljane t.i. Prekmurske znamke, to so bile pretiskane stare madžarske znamke. V Sloveniji se je tako s starimi avstrijskimi znamkami poslovalo vse do priprave novih znamk slovenske poštne uprave. Narodna vlada, kot je bilo že poudarjeno, se ni odločila za izdajo izključno slovenskih znamk, kot je bilo v drugih delih države, ampak je izdala znamke Države SHS. Oblast je osnutke novih znamk zaupala slikarju Ivanu Vavpotiču, ki je pripravil več predlogov. Komisija se je odločila za danes zelo poznanega »verigarja«, ki je po mnenju avtorja samega – zanimivo – bil slaba izbira. Avtor ga je označil kot »gladek simbolični kič«. Po tem motivu so dobile ime tudi vse ostale Vavpotičeve podobe na znamkah. Zanimivo je tudi to, da so »verigarji« kot eden redkih simbolov, ki nas Slovence danes (npr. v šolskih učbenikih) veže na Državo SHS, začeli izhajati šele po združitvi Države SHS s kraljevino Srbijo. Iz prometa so bili izvzeti novembra 1921, ko so že izšle prve skupne državne znamke.

Toda ptt služba ni le uprava in njena določila, ki jih, kot je razvidno iz znanstvenega aparata, avtorica zelo dobro pozna. Ptt služba so predvsem njeni ljudje in njihove življenjske usode. Ljudje, ujeti v obravnavan krajevni in časovni zgodovinski okvir, se ob spretnosti zgodovinarjeve naracije bralcu lahko zelo približajo. Zelo dobro je, da se avtorica tega zaveda in tega si je, po mojem mnenju, želeli še več. V katalogu, ki ima v svoji sredici cilj predstaviti slovensko ptt upravo, bi se vpogledu v usodo poštnih uslužbencev avtorica zlahka ognila, posebej vpricho obsega in časovne stiske, vendar temu ni tako. Predvsem iz opisov dinamičnih in hipnih vojaško-političnih razmer se lahko približamo »malemu« ptt uslužbencu. V negotovih razmerah in v času preobratov na Štajerskem, v Prekmurju, na Primorskem in na Koroškem so bili končno le ljudje in njihova dejavnost tisti, s katerimi lahko dokončno pretehtamo paragrafe iz mirovnih pogodb in uradnih listov.

Ptt uslužbenci, katerim je avtorica tudi posvetila razstavo in katalog, so se v času sprememb znašli sredi velikega kadrovskega vprašanja. Nove službe so okrepili sicer nekateri izkušeni slovenski uslužbenci iz graške, celovške in tržaške direkcije; obenem pa so se v nezavidljivem položaju znašli številni nemški uradniki. Zanimivo je bilo v Mariboru, kjer so pošto vodili v glavnem Nemci, ti pa se tudi po Maistrovi zasedbi niso hoteli ukloniti slovenski poštni upravi. Tako sta nekaj časa na kolodvorski pošti – kako nenavadno – delovala celo dva urada. Nemški je prejemal navodila iz Gradca, slovenski pa iz Ljubljane. Šele ko je bil razorožen mariborski Schutzwehr in ko je novim razmeram v državnih službah sledila stavka, so bili odpuščeni tisti nemški uradniki, ki niso priznavali slovenske vlade. V Mariboru je bilo odpuščenih 337 poštnih uslužbencev. V novi ptt državni servis je zavel nov veter.

Ob uvedbi slovenskega uradovanja je bilo potrebno poskrbeti za poenotenje slovenske terminologije. Ljubljansko poštno in brzojavno ravnateljstvo je izdalo Kratko nemško-slovensko poštno izrazoslovje. Kakopak so v poslovanju še najbolj motili zunanji znaki. Iz dvojezičnih poštnih žigov so uslužbenci izklesali nemške napise, iz uniform so trgali oznake. Da bi pripravili nove, ni bilo sredstev. Kot izvemo, so bili še najbolj napeti in razburljivi prevzemi poštnih uradov. Vojaškim akcijam so neposredno sledile dejavnosti ptt služb. Vojaku je takoj za petami sledil ptt uslužbenec. Ta je v vsakem primeru pohitel s svojimi nalogami, pa najsi je šlo za vzpostavljanje službe ali bliskovito bežanje in reševanje imovine.

Navkljub povsem razumljivi situaciji se bralec šele skozi branje dela bolj jasno zave, kako ključna je bila vloga ptt službe v prelomnih obdobjih in kako pomembna je ta nasploh v upravnem delovanju. Družbena praksa je namreč to vlogo potopila na nivo samoumevnega. S tem pogosto prezremo, da igra

ptt služba vlogo hrbtnjače, ki prenaša nujne živčne impulze. Ta proces se je z zgodovinsko-tehničnim razvojem le še potenciral, toda še vedno drži dejstvo, da se človekov pogled na ptt službe sklada z zgodovinskimi krajevnimi in časovnimi lastnostmi. Ptt službe so bile, ostajajo (in bržkone bodo) odraz zgodovinskega časa.

Torej, če danes poštna služba v nabiralnike zatika reklamni material, je to odraz sodobnih razmer, tako kot je bilo zrcalo razmer obravnavanih v ocenjenem katalogu vedno pogojeno s tedanjimi vojaškimi, političnimi ali kulturnimi razmerami, ko se je prvič znotraj slovenskih meja vzpostavil sedež organizirane ptt službe. Ljudje smo pač »žrtve« zgodovinskih procesov. Psi pa menda za poštarji od vedno enako lajajo.

Borut Batagelj

Janez Stanovnik, *Aleš Stanovnik in njegov čas*. Ljubljana : Zveza združenj borcev in udeležencev NOB, 2003. 159 strani.

Spominska literatura je za zgodovinarje zelo zanimiv in uporaben zgodovinski vir. Seveda velja ob njeni uporabi upoštevati nekaj značilnosti, ki so povezane s pisanjem tovrstne literature. Janez Stanovnik je v predgovoru k svoji knjigi *Aleš Stanovnik in njegov čas* zapisal, da se zaveda možnosti izgubljanja verodostojnosti spominov, »če gre za sorodnika (*Aleš je njegov stric*) in svoja lastna doživetja«. Zato je k svojim spominom pritegnil različne dokumente, ki njegove spomine »potrjujejo ali osvetljujejo«. Uporaba različnih dokumentov je bila zagotovo bolj potrebna za opisovanje delovanja Aleša Stanovnika v dvajsetih letih, saj se takratnih dogodkov Janez Stanovnik, zaradi svoje mladosti, pač ne more spominjati. Zelo verjetno je, da del besedila, ki opisuje prvo desetletje Kraljevine SHS, vključuje tudi spomine Aleša Stanovnika na ta čas. Te spomine pa bi lahko avtor knjige poslušal v družinskih pogovorih, ki jim je bil priča. Tisti del besedila, ki opisuje trideseta leta in čas po okupaciji, je v večji meri lahko prežet s spomini. Ni nepomemben tisti del avtorjevih zahval, kjer omenja družinski arhiv. Ta bi bil zagotovo zanimiv tudi za profesionalnega zgodovinarja.

Janez Stanovnik je knjigo razdelil na več kot petnajst poglavij, katerim sledi nekaj pesmi, ki so jih različni avtorji napisali Alešu Stanovniku v slovo. Dodani so tudi pregledi spisov Aleša Stanovnika ter viri in literatura. Pisec knjige je v svoji pripovedi bolj ali manj tekoče sledil življenju Aleša Stanovnika.

Aleša Stanovnika so obkrožali ljudje, ki so bili politično aktivni, tako da je bil njegov vstop v politiko pravzaprav samoumeven. Njegov oče je bil leta 1920 izvoljen v Ustavodajno skupščino Kraljevine SHS, njegov brat Ivan, oče avtorja knjige, pa je bil leta 1923 ljubljanski podžupan. To podžupanstvo je bilo rezultat politične povezave imenovane Zveza delovnega ljudstva. Janez Stanovnik v nekaj poglavjih opisuje Aleševe poglede na konkretna politična dogajanja v drugi polovici dvajsetih let, kakor jih je doživljal kot študent in mlad pravnik. Predvsem so tu zanimivi deli, povezani z različnimi študentskimi društvi.

V tridesetih letih se je Aleš Stanovnik neposredno vključil v politično življenje. Aktiven je bil na Jesenicah, kjer je imel odvetniško pisarno. Upoštevanja vredna je bila njegova opredelitev, da je potrebno začeti politično delovati na dnu oz. na prvi stopnji to je občina. Tako je bil l. 1936 nosilec kandidatne liste za občinske volitve na Jesenicah. Lista je bila sestavljena v duhu ljudske fronte. S približevanjem vojne je bil Aleš Stanovnik vse bolj prepričan o nujnosti splošne politične povezanosti zaradi obrambe nacionalnih interesov. Eden od izrazov tega prepričanja je tudi Kamniška izjava krščanskih socialistov iz l. 1938. V njej je omenjeno nasprotovanje komunizmu zaradi njegove revolucionarnosti. Vendar pa je po mnenju Janeza Stanovnika bistven zaključek, kjer izjava poudarja pripravljenost za sodelovanje krščanskih socialistov z vsemi, ki nimajo v svojem programu nasprotovanja veri v Boga, četudi vere ne izpoveduje. Konec leta 1938 je Aleš Stanovnik kandidiral na volitvah za jugoslovanskega poslanca na Mačkovi opozicijski listi.

Kratek prikaz knjige o Alešu Stanovniku naj končam z nekaj besedami o zadnjih poglavjih, namenjenih vojni. Ta del obsega skoraj polovico knjige. Namen tega dela knjige je opisati Aleševe aktivnosti od okupacije do njegove prezgodnje tragične smrti pred italijanskim strelskim vodom v Gramozni

jami. Aleša Stanovnika so Nemci z Jesenic izgnali v Srbijo, vendar se je že po nekaj tednih vrnil v Ljubljano. Od poletja 1941 je nekako polilegalno živel v Ljubljani. Postal je predstavnik krščanskih socialistov v vodstvu OF. Pozno spomladi 1942 so ga Italijani aretirali in 2. junija 1942 ustrelili. Aleš Stanovnik si je prizadeval za dosledno spoštovanje temeljnih točk OF. Nasprotoval je akcijam čiščenja, ki jih je izvajal VOS. Zelo si je prizadeval za onemogočenje grozečega bratomornega spopada, ki se je nakazoval že kmalu po okupaciji. S svojim delom je bil Aleš Stanovnik trn v peti tudi nekaterim ekstremističnim skupinam v taboru nasprotnem OF. Tako Janez Stanovnik omenja načrte o poskusu atentata nanj. Atentat ni uspel, ker se je nesojeni atentator skesal in dela ni opravil. To ga je kasneje stalo glave, saj so ga somišljeniki ubili.

Janez Stanovnik zaključuje svojo knjigo s pojasnjevanjem okoliščin Aleševe aretacije in usmrtilve. Na svoj način poskuša analizirati, kdo je bil kriv za Alešovo aretacijo in usmrtilve: ovaduhi v službi Italijanov. Zagotovo so zanimiva tudi poročila o objavljenih ali deponiranih spominskih zapisih Aleševih prijateljev pred vojno in med njo in zagotovo tudi tistih, ki so se v času vojne z njim razšli (npr. zapis iz spominov Mihe Potočnika o izjavah Albina Šmajda, str. 132).

Knjiga Janeza Stanovnika je zagotovo vredna branja, saj nam kaže zanimiv pogled nezagodovinarja, a vendar pisca, ki skuša svoje spomine in vedenje vključiti v zgodovinski okvir. Pohvale je vredna njegova poteza, da je v besedilo vključil zgodovinske vire, predvsem pa različne zapisane ali nezapisane spomine na Aleša Stanovnika.

Bojan Balkovec

Dan Shiffman, **Rooting Multiculturalism: The Work of Louis Adamic**. Madison-Teaneck : Fairleigh Dickinson University Press, London : Associated University Press, 2003. 191 strani.

Delo »Korenine multikulturalizma: delo Louisa Adamiča« predstavlja življenje in delo slovensko-ameriškega pisatelja, urednika, ljubiteljskega zgodovinarja in zagovornika priseljencev Združenim državam Amerike, Louisa Adamiča. Dan Shiffman, docent na Berry College v Mount Berryju v Georgiji, je trenutno eden redkih ameriških raziskovalcev Adamičevega življenja in dela.

Knjiga je razdeljena na pet poglavij. V prvem poglavju avtor predstavi Adamičevo življenje od priseljenca do ameriškega pisatelja. Pri predstavitvi življenja nam njegovo življenje predstavi predvsem preko njegovih del, ki jih avtor ocenjuje z vidika ameriške sodobne književnosti in politike. Poglavje je obogateno tudi z mnenji Adamičevih sodobnikov o njegovem delu.

V drugem poglavju nam avtor predstavi kulturni pluralizem v Ameriki med obema svetovnima vojnoma. Z vidika najnovejših teoretičnih del o transnacionalizmu in multikulturalizmu, ki so nastala v zadnjih desetih letih, nam Adamiča predstavi kot zagovornika odobravanja prispevka etničnih skupnosti k mogočnosti in bogastvu Amerike, ki pa hkrati razmišlja tudi o usodi posameznega pripadnika določene etnične skupnosti v Ameriki. Po Adamičevim razmišljanju naj bi ameriška družba tudi takšnim omogočila socialni vzpon in »kulturno državljanstvo«. Shiffman pri tem izkaže veliko poznavanje sodobne literature, zlasti iz dvajsetih in tridesetih let 20. stoletja o etničnih skupnostih v ZDA stališča katerih primerja z Adamičevimi v *My America* in *Nation of Nations*. Hkrati avtor poskuša razlagati tudi Adamičevo delovanje kot enega od voditeljev Common Council for American Unity in urednika glasila te organizacija, *Common Ground*. Pri tem pa avtor, spričo nepoznavanja literature, ki je izšla v slovenskem jeziku, in zgodovine južnoslovanskih narodov, ne zna razložiti celotnega problema Adamičevega odstopa z vodstva te organizacije (pri tem je šlo za vprašanje problema odnosov med Srbi in Hrvati v Ameriki, ki so se v Ameriko prenesli iz domovine). Adamič je sicer bil zagovornik integracije etničnih Američanov, vendar brez homogenizacije ameriške družbe. Avtor poskuša tudi to razložiti na podlagi literature iz tridesetih let 20. stoletja, kakor tudi na podlagi literature iz devetdesetih let 20. stoletja.

V tretjem poglavju avtor obravnava Adamičev odnos do delavskega vprašanja v Ameriki. Poglavje začneja z Adamičevim prevodom Cankarjevega dela *Hlapec Jernej in njegova pravica* iz leta 1926 in nadaljuje z vprašanjem, koliko je na Adamiča vplivala marksistična filozofija. Avtor na to vprašanje odgovarja z enim od mnogih citatov iz Adamičeve knjige *Dinamit*, ki predstavlja popularno zgodovino

delavskega gibanja v ZDA: »Nisem aktiven radikalec, nisem niti član kateregakoli sindikata, vendar pa so moje simpatije z delavstvom, na drugi strani pa ne obsojam kapitalističnega sistema vse povprek«. Zanimivo je v tem okviru predstavljena tudi Adamičeva ideja vrnitve ameriških priseljencev in njihovih potomcev v Evropo po drugi svetovni vojni z namenom, da bi pomagali pri njeni obnovi v drugi svetovni vojni porušene Evrope. V tem okviru avtor obravnava tudi Adamičevo dejavnost med drugo svetovno vojno in njegovo podporo Titovim partizanom od decembra 1942 naprej. Vendar pa avtor ne pozna celote gibanja južnoslovanskih Američanov, saj mu je neznanje slovenščine onemogočilo, da bi prebral knjigo pisca teh vrstic o ameriških Slovencih in NOB v Jugoslaviji.

Posebno poglavje je posvečeno »problemu« druge generacije izseljencev v ZDA. Schiffman ob Adamičevih pogledih na probleme druge generacije predstavi tudi teorije drugih avtorjev, ki segajo v trideseta pa tudi v devetdeseta leta 20. stoletja.

V zadnjem, petem poglavju avtor obravnava Adamiča kot zagovornika integracije in homogenizacije ameriške družbe. Pri tem citira Adamiča, ki je nekje zapisal: »Sem za integracijo in homogenizacijo, za izginotje danes zelo jasno definiranih skupnosti kot otokov in za postopno združitev vseh skupnosti v narod, ki bi naj kulturno in duhovno predstavljal združitev vseh ras in narodov«. Schiffman pri tem ugotavlja, da Adamiča ne moremo enačiti z zagovorniki »talilnega lonca«, saj je omenjeni citat iztrgan iz konteksta zagovarjanja nadaljnjega obstoja etničnih skupnosti. Pri tem avtor primerja Adamičeva stališča s klasičnimi stališči, ki sta jih predstavila tudi Michael Novak (v knjigi *The Rise of the Unmeltable Ethnics*, 1971) in Werner Sollors (v knjigi *Beyond Ethnicity: Consent and Descent in American Culture*, 1986).

Knjiga *Rooting Multiculturalism: The Work of Louis Adamic* predstavlja prijetno novost za raziskovalca življenja in dela Louisa Adamiča. Vendar pa moram pri tem ugotoviti, da avtor zaradi neznanja slovenskega jezika ne upošteva večine izsledkov slovenskih raziskovalcev iz Slovenije. Prav tako pa ne upošteva niti vseh prispevkov slovenskih avtorjev, ki so bili natisnjeni v ameriških znanstvenih revijah v angleškem jeziku. Avtor kljub svojemu študiju ameriške literature in njene zgodovine vendarle ni zgodovinar in kot takšen tudi ne upošteva številnih del ameriških zgodovinarjev, ki se nanašajo na prvo polovico 20. stoletja.

Matjaž Klemenčič

Božo Repe, **Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma**. Ljubljana : Založba Sophia, Ljubljana, 2003. 330 strani.

Knjiga *Rdeča Slovenija* obravnava slovensko zgodovino od leta 1945 do leta 1990 v širšem jugoslovanskem okviru. Knjiga temelji na raziskovanjih, ki jih je prof. dr. Božo Repe opravljal v zadnjem desetletju in pol, njihove rezultate pa objavljala v samostojnih publikacijah, znanstvenih revijah in časnikih ter posredoval v referatih in predavanjih doma, v različnih evropskih državah in ZDA. Avtor je delo koncipiral tako, da na začetku išče korenine »rdeče Slovenije« v Sovjetski Rusiji, svoji vzornici v obdobju neposredno po drugi svetovni vojni, revolucionarno idejo pa v uvodnem prispevku postavlja v širši kontekst revolucionarnih gibanj v 20. stoletju, v »galop rdeče konjenice«, kot ga je naslikal znani ruski slikar Kazimir Severinovič Malevič, čigar slika je tudi osnovni motiv za naslovnico. Avtor se tu sprašuje ali tragična bilanca 50 milijonov žrtev, kolikor so jih naštel avtorji Črne knjige komunizma, »pomeni dokončni in popolni potop ene od največjih utopij v 19. in 20. stoletju«, iz tuje literature pa opozarja tudi na tezo, da zmaga liberalne ideologije nad drugima dvema ideologijama, komunizmom in fašizmom, »pomeni, da živimo v najboljšem od vseh svetov in alternativ preprosto ni«, in končno še na tezo, da naj bi »razredni spopad 20. stoletja zamenjal svetovni spopad civilizacij v 21. stoletju« (str. 18).

Drugo poglavje je namenjeno odnosu Slovencev do komunizma oziroma socializma, ki ga pisec v obliki tez in protitez razdeljuje v obdobja med obema svetovnima vojnama, v času druge svetovne vojne, neposredno po drugi svetovni vojni, po sporu z informbirojem, v sedemdesetih in osemdesetih letih ter po koncu socializma in uvedbi večstrankarstva. Ugotavlja, da so komunizem oziroma socializem Slovenci doživljali zelo intenzivno in da je od časov, ko je na Slovenskem obstajal šele kot ideja

oziroma politični program, preko obdobja, ko je bil z revolucionarnimi ukrepi vpeljan, do postsocialističnih časov doživljal tako izničujoče kritike kot euforične hvalnice. Oboje, tako hvala kot kritika sta seveda odvisna od obdobja oziroma od tega, za kakšno obliko ali razvojno stopnjo je šlo. V času med obema vojnama je tako npr. na eni strani teza, da je boljševiški sistem, ki je nastal z oktobrsko revolucijo v Rusiji najbolj pravičen in demokratičen sistem in da bo prevladal v svetu, protiteza je da je zločinski, brezverski in Slovencem sovražen, kar se z ravni ideološkega in političnega boja med drugo svetovno vojno intenzivira v državljanski spopad. Po drugi svetovni vojni je najprej euforično hvaljen sistem ljudske demokracije oziroma administrativni socializem po sovjetskem vzoru, po sporu z informbirojem pa odvržen in zaničevan. Podobna zgodba se ponovi po obračunu s t.i. partijskim liberalizmom in uvedbi delegatskega sistema. Po koncu socializma se še vedno nekako soočata teza, da je v Sloveniji petinštirideset let vladal komunistični totalitarizem, ki je v svojem bistvu ostajal nespremenjen in protiteza, da je bil socializem v Sloveniji in Jugoslaviji zlasti od šestdesetih let dalje v glavnem dober sistem, ki je omogočal visoko socialno zaščito, enake možnosti za zaposlitev in relativno dober standard. Pri ljudeh srednje in starejše generacije gre največkrat za mešanico slabih in dobrih izkušenj. Izrazito negativno je ocenjeno obdobje neposredno po drugi svetovni vojni: poboji domobrancev in obračuni z drugimi političnimi nasprotniki, sodni procesi in druge oblike represije, prijaznejšo obliko in boljšo oceno pa dobiva obdobje od šestdesetih let dalje, ko Jugoslavija postane nekakšna mešanica samoupravnega socializma z močnimi zahodnimi vplivi v vsakdanjem življenju, stanovanjski in drugi kulturi, oblačenju in preživljanju prostega časa. Usoda in položaj posameznikov v posameznih obdobjih pa se pogosto kažeta tudi v njihovih ocenah zgodovinskih znanstvenih in strokovnih del.

Poglavja, ki sledijo, obravnavajo politični razvoj v Sloveniji od sistema ljudske demokracije, preko reformiranih oblik socializma v petdesetih in šestdesetih letih do t.i. delegatskega sistema v sedemdesetih letih in nato nastanka večstrankarstva konec osemdesetih let. Prikazan je način delovanja »javne« oblasti, vključno z volitvami. Ob tem naj obudim zgodovinski spomin zlasti na volitve v šestdesetih letih, za katere je avtor zapisal, da so bile med leti 1945 in 1990 najbolj demokratične. Leta 1965 sem bil ob protikandidatu izvoljen za poslanca prosvetno-kulturnega zbora slovenske skupščine. K ugotovitvi (str. 48), da so se poslanci čutili zavezane predvsem volivcem, izvoljen sem bil v domžalski občini, in ne partijskim forumom, bi dodal, da smo bili pri svojem delovanju vezani tudi na delovne organizacije, v katerih smo bili zaposleni. Z ljubljanske univerze sva bila tedaj le dva poslanca, rektor in jaz kot mlad asistent. Pri skupščinskem delu, od reševanja vsakdanjih univerzitetnih oziroma fakultetnih študijskih, gmotnih in organizacijskih problemov do fundamentalnega vprašanja položaja univerze ob oblikovanju izobraževalnih skupnosti, sem se čutil odgovornega predvsem za udejanjenje stališč pedagoško-znanstvenega sveta Filozofske fakultete. Spominjam se tudi primera izjemno uspešnega lobiranja ob preoblikovanju Višje komercialne šole v Mariboru v visokošolsko ustanovo leta 1969, ko so tudi poslanci iz Gorenjske in Dolenjske, po posredovanju direktorjev tamkajšnjih podjetij, iz katerih so vodilni uslužbenci ob delu študirali v Mariboru, odločno podprli takojšnje sprejetje ustreznega zakona po skrajšanem postopku, medtem ko sva le z rektorjem menila, da je treba predhodno pridobiti tudi mnenje Ekonomske fakultete. Poznavanje skupščinskih metod dela mi je kasneje koristilo pri preučevanju začetkov slovenskega parlamentarizma med vojnama, seveda ob upoštevanju temeljne razlike glede funkcioniranja parlamenta v pogojih enostrankarstva in strankarskega pluralizma, ki je bil od delovanja slovenskih oblastnih skupščin, mariborske in ljubljanske, konec dvajsetih let, ponovno uveljavljen šele s skupščinskimi volitvami leta 1990. Avtor je kot najbolj viden izraz konflikta med poslanci, ki so bili vsi privrženci socialistične družbene ureditve, in vladajočo strukturo, izpostavil t.i. afero 25 poslancev, ki so leta 1971 predlagali svojega kandidata za novoustanovljeno predsedstvo SFRJ, med poglavitnimi pobudniki akcije pa je bil domžalski poslanec Cene Matičič. Ker so se volitve v teh »liberalističnih« časih preveč približale klasičnemu parlamentarnemu sistemu, so leta 1974 uvedli delegatski volilni sistem, ki je nato veljal do konca druge Jugoslavije. Ta »naj bi omogočil kar največjo politično angažiranost ljudi, dejansko pa je le prikrival monopol zveze komunistov oz. ozke skupine vodilnih politikov« in je dejansko pomenil »vrh samoupravnega korporativizma« (str. 49).

Ob načinu delovanja »javne« oblasti je avtor osvetlil tudi zakulisno politično delovanje, frakcijske boje v komunistični partiji oziroma zvezi komunistov, reformne procese od druge polovice osemdesetih let dalje in odnose med posameznimi politikami. Obenem lahko sledimo različnim oblikam nestrankarske opozicije od zgodnje povojne, s katero so oblasti hitro obračunale, do kulturniške, zbrane okrog

revij kot so Revija 57, Perspektive in Nova revija, do nastanka raznih alternativnih gibanj in civilne družbe v osemdesetih letih, ki je nazadnje pripeljala do nastanka zvez in strank. Posebni poglavji sta namenjeni študentskemu gibanju ter katoliški cerkvi, kjer pisec sledi dogajanju od izjemno zaostrenega odnosa v prvem desetletju po drugi svetovni vojni, do partnerstva, ki se je postopoma ustvarilo v osemdesetih letih.

Vzporedno z orisom političnega dogajanja sledimo položaju Slovenije v jugoslovanski federaciji, od formalno federalnega v resnici pa centralističnega sistema, ki je bil vzpostavljen po drugi svetovni vojni, do prizadevanj za resnično federalizacijo v šestdesetih letih, ko je bilo tudi konec dotedanje monolitnosti v jugoslovanskem vodstvu. Vrh je ta proces dosegel z ustavo iz leta 1974, ki je položaj Slovenije in drugih republik umeščal nekje med federativnostjo in konfederativnostjo, vendar za ceno političnega zatrtja »liberalnih procesov« v zvezi komunistov in v družbi. Zadnji del sintetično obravnava mednacionalne konflikte v osemdesetih letih in razpad države ter vzroke za konec slovenskega bivanja v Jugoslaviji.

Drugi del knjige je namenjen nekaterim vidnim politikom iz obdobja socializma. Vež z izvorom, komunistično Rusijo oziroma Sovjetsko zvezo vzpostavlja Josip Visarionovič Stalin, ki je slovenske in jugoslovanske komuniste navdihoval v obdobju med obema vojnama, med drugo svetovno vojno in v prvih letih po njej, dokler leta 1948 ni prišlo do spora z informbirojem, ko je postal najbolj osovraženi politik, hkrati pa med jugoslovanskimi komunisti povzročil tudi velike travme, saj so se morali odločati med njim in Josipom Brozom-Titom, ki je opisan v naslednjem poglavju. Sledijo biografije Edvarda Kardelja, Borisa Kidriča, Staneta Kavčiča, Staneta Dolanca in na koncu reformističnega Milana Kučana, ki je po uspešnem »mehkem« prehodu v večstrankarski sistem postal prvi neposredno izvoljeni predsednik predsedstva. Biografija najbolj znanega slovenskega disidenta Jožeta Pučnika je smiselno vključena v poglavje o kulturniški opoziciji ob obravnavi Revije 57 in Perspektive. V biografijah pisec ne sledi zgolj političnemu dogajanju, političnemu profilu in odločitvam politikom, temveč skuša tudi s prikazom odnosov med njimi, zasebnega življenja, značajskih lastnosti in navad razložiti vzgibe za njihovo ravnanje. Ob tem naj opozorimo, da so tudi v podpisih k slikam okarakterizirani še nekateri pomembni politiki, prav tako pa so z njimi ilustrirani nekateri pomembni dogodki v obravnavanem času. Tako so npr. v podpisu k fotografiji Edvarda Kocbeka navedeni njegovi očitki komunistom glede absolutne politične prevlade, nasilnih sprememb socialne strukture in pobojev domobrancev.

Knjiga Rdeča Slovenija na zanimiv in poveden način prikazuje slabe in dobre strani sistema, v katerem so Slovenci preživeli petinštirideset let, usodno pa jih je ideja komunizma zaposlovala že dobri desetletji prej, še posebej pa med drugo svetovno vojno. Zaključeni zgodovinski proces avtorju omogoča, da problematiko obravnava z distanco, hkrati pa se zaveda, da je to še vedno obdobje, ki ga srednje in starejše generacije doživljajo čustveno, bodisi v pozitivnem, bodisi v negativnem smislu, medtem ko mlajšim generacijam »rdeča Slovenija« pomeni zgolj tisto, kar se morajo naučiti v šoli, čez to pa jim zanimanje pogosto ne seže.

Dragocena priloga knjige je izbrana literatura v slovenskem jeziku, ki omogoča zahtevnejšim bralcem bolj celovito in poglobljeno vedenje ne le o obravnavanem obdobju, temveč tudi o značilnostih življenja Slovencev v prvi, monarhistični Jugoslaviji med vojnama, kar je pomembno tudi zato, ker so se že tedaj pojavili in zaostriili številni državnoopravni, nacionalni, gospodarski, socialni in kulturni problemi, ki so jih v novih razmerah reševali v drugi Jugoslaviji, v končni konsekvenci neuspešno. Navedena dela pa tudi kažejo, da je slovensko zgodovinopisje pri preučevanju sodobne zgodovine zlasti v zadnjih obdobjih doseglo velike uspehe, pri čemer ima posebno tehten delež prof. Repe, ki je zlasti čas od druge svetovne vojne do samostojne Slovenije obdelal v monografijah, razpravah in člankih ter ga osvetlil tudi preko znanstvenih izdaj virov. Obravnavana knjiga, napisana z »esejističnim« pristopom oziroma brez znanstveno-kritičnega aparata, s smotnim izborom relevantnih podatkov in tehtnimi analizami pomembnih tokov in dogodkov ter osebnosti, pa kaže njegovo med znanstveniki prej redko kot pogosto sposobnost, da rezultate svojih znanstvenih raziskav posreduje tudi v takšni obliki, ki pritegne zanimanje širokega kroga bralcev.

General Maister. Zbornik referatov s simpozija. Ur. Bruno Hartman, Miha Pauko. Maribor : Univerza, Društvo general Maister, 2002. 86 strani.

Univerza v Mariboru in Društvo General Maister sta novembra 2002 izdala gradivo simpozija, ki sta ga v Mariboru priredila izdajatelja leto poprej 23. novembra 2001. Na simpoziju je sodelovalo deset referentov (toliko je vsaj objavljenih referatov), objavljene so tudi pozdravne besede tedanjega rektorja mariborske univerze prof. dr. Ludvika Toplaka, predsednika Društva General Maister mag. Milana Lovrenčiča in predsednika Združenja slovenskih častnikov polkovnika Miha Butara. Odgovorni urednik zbornika je bil dr. Bruno Hartman, uredil pa ga je Miha Pauko z rektorata mariborske univerze.

Za ohranjanje spomina in njegovo postavljanje v zgodovinski okvir je Društvo General Maister na vsak način zelo zaslužno, saj je med drugim postavilo Maistrov spomenik v Ljubljani, pripravljen je bil film in spremna knjižnica za učence osnovnih in srednjih šol ter za vojake, če omenim le nekaj aktivnosti. Med eno teh dejavnosti je bila tudi organizacija tega simpozija, namen pa je, da priredijo še kakšnega. Da je k organizaciji simpozija in izdaji gradiva pristopila tudi mariborska univerza, je seveda tudi pohvalno in prav.

Kot je bilo videti na predstavitvi zbornika, je bil strokovni organizator dr. Bruno Hartman, ki se je z Maistrom doslej že podrobneje ukvarjal in o njem objavil nekaj prispevkov, zadnja monografska objava je iz leta 1998. Do tu je vse lepo in prav. Na drugi strani pa je manj prav in tudi manj razumljivo, da med referenti niso bili povabljeni člani oddelka za zgodovino Pedagoške fakultete, kjer je vsaj pet habilitiranih zgodovinarjev in univerzitetnih učiteljev, ki se ukvarjajo tudi z dobo generala Maistra, zgodovino Štajerske, Maribora ali s slovensko zgodovino sploh. Pa ni bil nihče povabljen niti med referente, če že mora biti strokovni vodja slavist. Pa če že ni domače dobro, bi lahko pogledali še malo širše in našli koga na oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani ali morda na Inštitutu za novejšo zgodovino, pa še kdo bi se našel, zakaj ne kdo od avstrijskih kolegov. Kot da je rektorat pozabil, da je v sklopu univerze in Pedagoške fakultete tudi oddelek za zgodovino, na katerem je bil tedaj še aktiven tudi edini akademik z mariborske univerze. Žal to ni bilo prvič in ker se za lastne profesorje ni zmenil, je pod egido rektorata izšlo že nekaj publikacij, ki mariborski univerzi niso v čast.

Zgodovinska srenja je bila torej bolj slabo zastopana, pa vendar je bila sicer predstavljena tematika zelo raznolika, dokaj zanimiva in opozorjeni smo bili na nekaj vidikov, ki so bili doslej zapostavljeni. Zgodovinar Lojze Penič, ki se je z Maistrom ukvarjal že v svoji diplomski nalogi, je prispeval članek o pripravah na prevrat v letu 1918. Povsem nov je prispevek zgodovinarke Vilme Brodnik, ki je govorila o borbi generala Maistra za severno mejo v luči sodobnega izobraževanja in v katerem je dala jasno sliko, koliko so bili boji za severno mejo obravnavani v učnih načrtih in učbenikih od let 1919 do 2002. Zanimivo in poučno za vpogled v šolsko in še kakšno politiko. Zgodovinar je tudi Marjan Toš, ki je prispeval članek o spominskih prireditvah na Zavrhu v Slovenskih goricah in to od postavitve prvega razglednega stolpa in odkritja spominske plošče leta 1963 do proslave leta 2001. Soliden prispevek za krajevno zgodovino in k temu, da se ne pozabi dejavnost zunaj metropol. V glavnem referatu je Bruno Hartman orisal generala Maistra kot častnika in osebnost. Glede na njegovo znanstveno reputacijo je škoda, da ima Felixa Ermacoro (1923-1995) za zgodovinarja, saj je bil pač eden najuglednejših sodobnih avstrijskih pravnikov, bil je tudi politik, mednarodno se je zlasti uveljavil kot ekspert OZN za človekove pravice in bil direktor dunajskega inštituta za človekove pravice. Tudi knjiga Ermacore, ki jo Hartman citira, je napisana bolj iz pravnega vidika. Napak v imenih je v tej knjigi še več in pri bolj znanih ljudeh n. pr. Nikola Pašić, Alcide de Gasperi kot je pa Maister. Res je generala postavil v narekovaje, vendar pa na strani 41 piše o prejšnjem c. kr. majorju in kasnejšem generalu brez narekovajev. Bolj sporna se mi zdi slika na isti strani, za katero dvomim, če res predstavlja generala Maistra. Knjiga Felixa Ermacore *Die unbewältigte Friede, St. Germain und die Folgen 1919-1989* je posvečena predvsem izgubi južne Tirolske in Sudetov, ob tem pa tudi ozemlja, ki je pripadlo novonastali kraljevini Jugoslaviji in o Slovencih ne piše ravno s simpatijami. Kljub vsemu pa je le treba reči, da vsi avstrijski pisci, ki se ukvarjajo s to problematiko, niso tendenciozni in da je izšla že vrsta razprav avstrijskih historikov, ki o dogajanju na naši severni meji in tudi o osebnosti generala Maistra pišejo zelo trezno (n. pr. Staudinger, Suppan), vendar pa v slovenskih razpravah niso citirani.

Lojze Ude je v svojem prispevku predstavil Maistrove vojaške akcije v luči mednarodnega prava. Zdi pa se, da sklepi še niso dokončni. Anton Bebler je pronicljiv vojaški analitik in tako tudi ocenjuje

delovanje Maistra pri vzporejanju z vojaško osamosvojitvijo Slovencev. Šef slovenskega generalštaba Ladislav Lipič pa je skušal napraviti primerjavo med vojno za severno mejo 1918/19 in vojno za Slovenijo leta 1991, in sicer z izrazito vojaškega vidika. Kot zgodovinarju se mi zdi primerjava z različnih vidikov tvegana. Ni povsem jasno, zakaj je bil na ta simpozij uvrščen referat tedanjega ministra Lojzeta Marinška, ki govori o življenjski poti Lojzeta Udeta, je pa v njem nekaj novih biografskih drobcev. Sergej Vrišer je kot vedno prispeval temeljit in zanimiv referat o upodobitvah Rudolfa Maistra. Zanimiva so tudi vprašanja, ki jih je kot teze postavil Milan Ljubič, avtor številnih dokumentarnih filmov o zgodovinskih osebnostih, tudi o Maistru.

Društvo General Maister je s simpozijem in natisom opravilo koristno dejanje, za širšo publiko bodo prispevki koristni in uporabni. Moje pripombe so namenjene bolj organizatorjem z željo, da bi se bodočih simpozijev lotevali bolj premišljeno in kritično.

Franc Rozman

Zbornik Janka Pleterskega. Ur. Oto Luthar, Jurij Perovšek. Ljubljana : ZRC SAZU, 2003. 666 strani.

Od srede leta 2003 so knjižne police zgodovinarjev, pa tudi ostalih bralcev, verjetno zaznavno težje. Na njih se je bržkone našlo mesto za obsežen Zbornik Janka Pleterskega, ki ga je v počastitev osemdesetletnice akademika prof. dr. Janka Pleterskega izdal Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti. S tem podvigom založnik, kakor sta v uvodu poudarila oba urednika, nadaljuje serijo zbornikov, posvečenih slovenskim zgodovinarjem, članom SAZU, ob njihovem osemdesetem jubileju. Podobno kot prejšnje zbornike tudi pričujočega odlikuje številnost kvalitetnih piscev in širok diapazon obravnavanih tem. Oseminštirideset avtorjev iz sedmih držav je spisalo 45 razprav, ki segajo od srednjeveškega Dubrovnika in razsvetljenjskega Trogira do Slovenije in Avstrije aktualnega časa. Kljub vsej pestrosti in raznolikosti prispevkov pa zborniku nikakor ni moč očitati, da je nekakšna kaotična zbirka del uglednih imen. Urednika, Jurij Perovšek in Oto Luthar, sta namreč vse zapise uspešno razvrstila v osem vsebinskih sklopov in tako knjigo kronološko in problemsko povežala v smiselno celoto.

V prvem sklopu knjige, ki je seveda namenjen predstavitvi jubilaranta, je Vida Deželak Barič posrečeno in neposredno orisala življenjsko in poklicno pot prof. Pleterskega. Pri tem velja poudariti, da avtorica ni spisala gesla za biografski leksikon, ni naštel zgoj pomembnih poklicno-profesionalnih mejnikov v njegovem življenju, temveč je ubesedila zanimivo zgodovino (tudi vsakdanjega) življenja. Bralcu tako ne ostanejo prikriti mladost prof. Pleterskega, njegov pohodniški duh, kot tudi ne njegovo obnašanje za katedrom Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete. Poleg omenjenega je nadvse izčrpno orisan jubilarantov znanstveni opus. Na opisan prvi članek se navezuje obsežna bibliografija Janka Pleterskega, ki jo je pripravila Nataša Stergar.

Drugi vsebinski sklop obsega razprave iz obdobja južnoslovanske zgodovine do 19. stoletja. Tako najprej Ignacij Voje predstavi delo Gregorja Čremošnika v Dubrovniškem arhivu, nato pa troje avtorjev, Darko Darovec, Dean Krmac in Eva Podovšovnik, razčleni demografsko podobo Kopra v 16. stoletju. Zgodnje južnoslovanski vsebinski blok zaključí pregled zgodovine Makedonije in Makedoncev od naselitve Slovanov do samostojne makedonske države izpod peresa Matjaža Klemenčiča.

Naslednji sklop razprav je sicer časovno ožji kot prejšnji, vendar predstavlja po svojem obsegu najširši del zbornika. V njem obravnavajo najraznovrstnejšo problematiko iz časa dolgega devetnajstega stoletja Josip Vrandečić v svojem prispevku o polemiki v zvezi z »Dalmatinsko republiko« v trogirskem razsvetljenjskem krogu, Petar Korunić v zgodovinsko-teoretskem pogledu na hrvaško družbo in nacionalne programe za časa marčne revolucije in Janez Cvirn v razpravi o razvoju društev na Štajerskem. Ob navedenih so se istemu časovnemu okviru posvetili še Teodor Domej, ki analizira šolsko problematiko na Koroškem, Vasilij Melik s člankom o slovenskih državnozbornih poslancih in Zvonko Bergant z razpravo o veri in narodnosti pri Tavčarju in Šušteršiču. Latinka Perović je prispevala zanimiv članek o Milanu Piročancu in Srbiji tistega časa, Rok Stergar je popisal neobstoječi dvboj Ivana

Šušteršiča z grofom Barbom-Waxensteinom, Olga Janša-Zorn odnos slovenske politike do turističnih organizacij, Andrej Vovko pa društvo Südmark v luči Slovenskega Branika. Sklop devetnajstega stoletja zaključujeta obsežna in izjemno uporabna študija Martina Molla o avstro-ogrskem političnem sodstvu v času prve svetovne vojne na Štajerskem in razprava Vincenca Rajšpa o Antonu Mahničju med prvo svetovno vojno.

Obdobju med svetovnima vojnama je posvečen naslednji sklop. Poleg Franceta Kresala, ki je prispeval razpravo o socialni politiki, ga osvetljujejo še razprave Andreja Mitrovića o usodni jeseni leta 1918, Ljubinke Trgovčević o Jovanu Cvijiću na pariški mirovni konferenci, Avgusta Lešnika o Socialistični stranki Italije v prvih letih po vojni in Franceta Filipiča o Dušanu Kermavnerju. Prispevek o primorskih emigrantih – komunistih v Ljubljani v času Aleksandrove diktature izpod peresa Lilijane Trampuž nekako zaključuje podsklop Lešnik-Filipič-Trampuž o zgodovini delavskega gibanja. Poleg omenjenih sodelujejo v tem bloku še Miroslav Stiplovšek, ki v svojem članku razčleni avtonomistična prizadevanja Banskega sveta Dravske banovine sredi tridesetih let, Milica Kacin Wohinz z razpravo o slovensko-italijanskih odnosih in Jurij Perovšek s člankom o stališčih in razmišljanjih v Jugoslovanski nacionalni stranki po izbruhu vojne 1939.

Razprava Jurija Perovška obenem nakazuje naslednji časovni sklop – obdobje druge svetovne vojne. Oris tega kratkega, toda intenzivnega časa prične William Deakin s člankom o načrtih za vojaško izkrcanje na Balkanu. V nadaljevanju Tone Ferenc predstavi poročila urada gestapa iz Celovca, Dušan Biber pa delovanje ameriških misij na ozemlju Slovenije v zvezi z načrtovanjem vojaškega prodora na sever. Sklop zaključuje komentar Wilkinsonovega poročila o slovenski manjšini na Koroškem izpod pisala Roberta Knighta.

Vojni blok zbornika se izteče v čas po drugi svetovni vojni, v čas, ki je bil v začetku še krepko zaznamovan z vojnimi spopadom. Neposredne »posledice« vojne predstavijo Jelka Melik in razpravi o javnem tožilstvu v prvih letih po vojni, Boris M. Gombač s člankom o slovenskih prizadevanjih za priključitev Kanalske doline, Metka Gombač z razpravo o okrajnem narodnoosvobodilnem odboru Nabrežina in Nevenka Troha z analizo volitev v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja. Po kratkem premiku po časovni premici navzgor sledi članek Avguština Mallea o praznovanju 30-letnice koroškega plebiscita, po nekoliko daljšem premiku navzgor pa članek Zdenka Čepiča o politiki Zveze komunistov Slovenije ob koncu osemdesetih let dvajsetega stoletja. Zadnji članek povojnega bloka avtorja Ernsta Hanischsa se ukvarja s političnim katolištvom v Avstriji.

Sedmi in osmi vsebinski sklop pa sta bolj teoretsko in aktualno obarvana, saj obravnavata vprašanja zgodovinopisja, razumevanja zgodovine in njene revizije. Igor Grdina se tako sprašuje po težnjah in motivih pisanja zgodovine, Janko Prunk piše o Sloveniji kot razsvetljenski ideji, Branko Marušič pa razdela stike med slovenskimi in italijanskimi zgodovinarji. Nadvse zanimiv in za mlajšo generacijo tudi silno poveden članek je pripravila Darja Mihelič. Govori namreč o zadnjih dveh desetletjih sodelovanja zgodovinarjev iz nekdanje (druge) Jugoslavije. O konkretnih nacionalnih trenjih pišejo Christian Promitzer v sestavku o nemškonalcionalnem stališču do Slovencev, Vera Kržišnik-Bukić v članku o etničnih in nacionalnih problemih v Bosni in Hercegovini in Drago Roksanđić v eseju o politični kulturi v Srbiji. Zbornik razprav s področja zgodovinopisja se, kako poučno, zaključuje s člankoma o – reviziji zgodovine. Todor Kuljić obravnava tematiko socializma v srbski historiografiji, Breda in Oto Luthar pa domobranske spomenike na Slovenskem.

Na tem mestu in v tem obsegu seveda ni mogoče celovito orisati vsebine knjige, kaj šele natančno predstaviti vseh razprav (predstaviti le nekatere pa bi gotovo bilo nekorektno). Možno se je bilo zgolj sprehoditi skozi njeno vsebino in s tem prikazati v uvodu poudarjeno vsebinsko širino. Vsa pestrost pričujočega zbornika pa je hkrati tudi svojevrstna odsljikava zgodovinopisnega dela prof. Pleterskega. Že bežna primerjava njegove bibliografije in kazala zbornika bralcu pove, da se je vprašanjem podobnega bistva posvečal tudi jubilat. Vsebinska knjige je tako v očitnem sozvočju z njenim naslovom.

Skrbno pripravljen zbornik je brez dvoma dragocena pridobitev slovenske historiografije in zlasti za raziskovalce novejšje zgodovine uporabna literatura. Domnevati pa moremo, da bo zahvaljujoč svoji široki zasnovi našel pot tudi med druge zainteresirane bralce.

Jure Gašparič

Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Jožeta Žontarja. Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 2002. 304 strani. (Arhivi, let. XXV ; 1)

Pred nami je nov zbornik Arhivov, glasila Arhivskega društva in arhivov Slovenije, ki je posvečen delu univerzitetnega profesorja in arhivskega svetnika dr. Jožeta Žontarja. Njegovo sedemdesetletnico je tako zaznamoval tudi izbor prispevkov o zgodovini arhivistične stroke in njenih sedanjih pripravah na prihodnost.

Na prvih straneh nam ga predstavita njegova arhivska kolega, dr. Ema Umek in dr. Matevž Košir, ki postrežeta s podrobnim kronološkim pregledom jubilaritovih dosežkov. Žontarjevih prispevkov na področju arhivistike in zgodovine od leta 1955, ko je diplomiral iz enopredmetne zgodovine na tedanji Prirodoslovno–filozofski fakulteti v Ljubljani, do leta 1999, ko se je upokojil, je namreč precej. Naj jih naštejemo le nekaj. Strokovne izkušnje si je najprej pridobival kot arhivist v tedanjem arhivu Ljudske republike Slovenije. Tam je v času prevzemov velike količine arhivskega gradiva postal vodja tako imenovane Zunanje službe (1964) in nato pomembno prispeval k strokovnim podlagam za rešitev prostorske stiske, ki je s tem v arhivu nastala. Z Vodnikom po arhivih Slovenije je leta 1965 opravil redakcijo prvega pregleda arhivskega gradiva Socialistične republike Slovenije. Leta 1966 je sodeloval pri pripravi prvega republiškega arhivskega zakona v Sloveniji. Zakon o arhivskem gradivu in arhivih je postavil temelje organiziranosti arhivske dejavnosti in arhivske mreže pri nas ter služil tudi kot pomoč pri pripravi ostalih republiških arhivskih zakonov in podzakonskih aktov za področje arhivske dejavnosti, ki so sledili. Sodeloval je tudi pri delovanju Arhivskega društva Slovenije, izdajanju revij Arhivi in Arhivist ter bil dejaven v Skupnosti arhivov Slovenije.

V letih 1972–1992, ko je bil direktor v takratnem Mestnem arhivu Ljubljana, se je posvečal zlasti teoretičnim arhivskim vprašanjem ter navezoval stike z arhivsko stroko v Jugoslaviji in zunaj nje. Skupaj z dr. Sergijem Vilfanom, ki je vodil arhiv pred njim, je leta 1973 pripravil prvi priročnik po imenu Arhivistika in vrsto drugih publikacij o arhivih. Prispeval je tudi k razvoju arhivistike kot samostojne znanstvene vede, pomagal pri njeni uvedbi v študijski program na Filozofski fakulteti in jo tam tudi dolga leta predaval. Uveljavljal se je v Zvezi arhivskih delavcev Jugoslavije, postal član sekcije za šolanje Mednarodnega arhivskega sveta (od leta 1988 do leta 1996) in se udeleževal njenih simpozijev. Sodeloval je še pri pripravi priročnika za delavce, ki delajo z dokumentarnim gradivom (1984), in učbenika Arhivistika (1984). Leta 1992, ko se je ponovno vrnil v Arhiv Republike Slovenije, je tam kot svetovalec vlade Republike Slovenije za arhivska strokovna vprašanja vodil Službo za matične arhivske strokovne naloge. Leta 1999 se je upokojil.

Več o obdobju vodenja Zgodovinskega arhiva Ljubljana izvemo iz naslednjega prispevka v zborniku. Arhivski kolega Janez Kopač v njem predstavi jubilaritov prispevek k strokovnim, organizacijskim, prostorskim, finančnim in kadrovskim novostim v tamkajšnjem arhivu. V času, ko je bil Žontar tam izvoljen za direktorja, je namreč arhiv prerasel iz mestnega v regionalnega, se preimenoval, dobil nove delovne in skladiščne prostore, začelo se je sistematično prevzemanje arhivskega gradiva in njegova valorizacija. Izdali so nov vodnik po arhivskem gradivu, uvedli računalniško obdelavo podatkov, spodbudili znanstvenoraziskovalno delo s serijo novih publikacij ter skrbeli za popularizacijo arhivov s številnimi razstavami. Leta 1979 je tako Zgodovinski arhiv Ljubljana zaradi velikih uspehov, ki jih je dosegel pod vodstvom dr. Sergija Vilfana in dr. Jožeta Žontarja, prejel odlikovanje z Redom zaslug za narod z zlato zvezdo.

Kljub številnim dejavnostim s področja arhivistike pa je jubilarit našel čas tudi za znanstvenoraziskovalno delo. S prispevki na področju upravne, gospodarske in krajevne zgodovine, posebno za obdobje od srede 18. do 19. stoletja, se je uveljavil kot največji poznavalec upravnih reform Marije Terezije in Jožefa II. ter nastanka in razvoja uradništva na Slovenskem. Veliko pa nam pove že bežen pogled na njegovo obsežno bibliografijo, ki po vsebini zaokroža prvi del Žontarjevega zbornika, v katerem jubilarita predstavijo njegovi kolegi.

Drugi del prinaša prispevke različnih avtorjev predvsem s področja dveh strok, zgodovine in arhivistike, ki sta se opazno prepletala skozi ustvarjanje dr. Jožeta Žontarja. Prvi tak prispevek je delo dr. Ignacija Vojeta o arhivskem gradivu trabantov dubrovniške republike, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije. Leta 1978 je dr. Žontar v imenu slovenskih arhivarjev prosil dr. Vojeta da napiše referat za zvezno posvetovanje arhivskih delavcev Jugoslavije v Dubrovniku. Tako je nastal prispevek o gradivu,

ki bi bilo v Dubrovniškem arhivu, med drugim je slavil 700. obletnico svojega obstanka, lahko zanimivo za slovensko zgodovino. Naslednji prispevek je njegov avtor dr. France Štukl posvetil slavljencevemu očetu dr. Josipu Žontarju. Le ta je namreč med drugim napisal posebno študijo o slavnem loškem rojaku Wolfgangu Schwarzu, ki se nanaša na drugo polovico 15. in začetek 16. stoletja. Mag. Saša Jerše je v nadaljevanju zelo natančno predstavil kroniko priprav dežel Notranje Avstrije na poslanstvo pri državnem zboru v Regensburgu leta 1576. Dr. Ema Umek, svoj čas direktorica Arhiva Slovenije, je pripravila prispevek o ljubljanski meščanski družini Andrian, ki se v gradivu Arhiva Republike Slovenije in Zgodovinskega arhiva Ljubljane omenja od prve polovice 16. do prve polovice 17. stoletja. O kmečkem uporu oziroma o nemirih v Stični 3. junija 1753, ki jih je v zgodovinski literaturi prvič omenjal prav Žontar leta 1955, v pričujočem zborniku piše Peter Ribnikar. Predstavlja podatke, ki jih hranijo v Arhivu Republike Slovenije, ter opozarja tudi na iskanje preostalega gradiva o uporu v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu. Tam je iskal gradivo tudi dr. Gerhard Pferschy, ko je pripravil naslednji prispevek v zborniku o urejanju in popisovanju arhivov ukinjenih samostanov v Notranji Avstriji ob koncu 18. stoletja. V Nadškofijskem arhivu v Ljubljani lahko med drugim najdemo tudi dva pomembna na pol uradna dokumenta cerkvenega izvora, povezana z zgodovino mesta Kranj. To sta molitveni red iz leta 1624 in oklicna knjiga kranjske župnije 1790–1809. Po besedah avtorja prispevka dr. Borisa Golca sta pomembna zato, ker zapolnjujeta večstoletno vrzel uradovalne slovenščine, ki jo izkazuje drugi dve slovenski besedili, *Slovenski načrt za pridigo* in tako imenovani *Kranjski rokopis* s konca srednjega ali začetka novega veka na prostoru Kranja. Dr. Ugo Cova, direktor Državnega arhiva v Trstu, v svojem prispevku analizira prekrivanje institucij med tremi sosednjimi deželami, ki so bile med 16. in 19. stoletjem odvisne od Trsta, Gorice in Ljubljane. Dr. Darko Darovec se je poglobil v strukturo koprškega uradništva v 18. stoletju in jo primerjal s srednjeveškim obdobjem v Kopru in sosednjih mestih nekdanje beneške Istre. Na drugem koncu, na Avstrijskem Koroškem, je dr. Wilhelm Wadl, direktor Koroškega deželnega arhiva, analiziral tedenski načrt jedi v gospodinjstvu slovenskega pesnika in jezikoslovca Urbana Jarnika kot župnika v Mošperku. Dobljeni podatki so namreč na več področjih spodnje Koroške služili za tamkajšnje katastrske cenitve v prvi polovici 19. stoletja. O tem, kako lahko župnijska oznanilna knjiga, zbirka pisnih tedenskih oznanil, ki jih je duhovnik bral obiskovalcem nedeljskih maš, služi kot dragocen zgodovinski vir, pa v svojem prispevku zapiše dr. Stane Granda. Dr. Lorenz Mikoletzky, generalni direktor Avstrijskega državnega arhiva, je predstavil finančni načrt Leopolda Welzla z naslovom »Razmišljanje o izboljšavi avstrijskega gospodarstva«, ki ga je ta napisal po naročilu takratnega državnega in konferenčnega ministra Leopolda Kolowrata leta 1804. Besedilo je nastalo v času, ko so se vrstile vojne proti Napoleonu in je finančni položaj Habsburške monarhije pri njenih podanih zbuval veliko skrb. Januarja 1867 so v naših deželah potekale volitve v deželne zbornice. Takrat so izvolili drugi kranjski deželni zbor, ki je imel kot prvi v zgodovini slovensko večino. Čeprav je med prvo in zadnjo sejo minilo le petnajst dni, je po mnenju dr. Vasilija Melika to pomemben mejnik v slovenski zgodovini. V drugo polovico 19. stoletja na Kranjskem sodi tudi naslednji prispevek, ki ga je pripravila mag. Saša Serše. V njem na podlagi takratnih zakonskih aktov in obravnava prikazuje organizacijsko strukturo in delovanje okrajnih cestnih odborov na Kranjskem ter razjasnjuje probleme, nastale pri gradnji in vzdrževanju cest, ki niso bile državne. Dr. Pierpaolo Dorsi iz Tržaškega državnega arhiva je predstavil tamkajšnje vire za zgodovino slovenskega združevanja v Trstu in na ozemlju, ki ga je to mesto upravljalo. Prvi pojav združevanja v Trstu sega na primer že v leto 1848. V obsežno bibliografijo jubilarja dr. Jožeta Žontarja, ki jo najdemo na prvih straneh zbornika, sodi tudi članek o političnem in kulturnem delovanju Antona Koblarja. Zanj se je zanimala tudi dr. Olga Janša – Zorn, ki je v naslednjem prispevku pisala o njegovem delovanju, največkrat povezanem z mestom Kranj, kjer je bil med drugim v letih od 1900 do 1928 tudi župnik in dekan. Pri tem je avtorica razgrnila tudi usodo Izvestij Muzejskega društva za Kranjsko, v katerih je Koblar objavil večino svojih prispevkov. Ivan Nemanič, bivši vodja Slovenskega filmskega arhiva, je za zbornik pripravil sicer že objavljeni prispevek o uporu slovenskih vojakov v maju 1918 v Judenburgu, Murauu in Radgoni, ki pa ga je dopolnil z novimi podatki o prekopi judenburških žrtev in pogrebu v Ljubljani. O samoupravnih pristojnostih ljubljanske in mariborske oblastne skupščine v letih 1927–1929 ter o posvetovalnih funkcijah banskega sveta Dravske banovine v letih 1930–1941, ki so sicer le skromno omilile takratno centralistično državno ureditev, je pisal dr. Miroslav Stiplovšek. O Sloveniji v obdobju med obema vojnama, in sicer o stanovskih in gospodarskih interesih Slovenije, je v naslednjem prispevku pisal tudi dr. France Kre-

sal. Danes že pokojni dr. Tone Ferenc, pogosti »obiskovalec« arhivov, je predstavil potek priprav slovenskih izobražencev na publikacijo Atlas Slovenije v času pred drugo svetovno vojno oziroma do okupacije Slovenije, ki je preprečila nadaljnje priprave in izid tega dela. Vojna in nacistična okupacija slovenskega ozemlja je med drugim vplivala tudi na drugačno organiziranost cerkvenega življenja. O tem, kako so bile urejene cerkvene razmere na Gorenjskem in o tamkajšnjem delovanju nemških duhovnikov, je v svojem prispevku pisal dr. Bogdan Kolar. Po drugi svetovni vojni, ko smo Slovenci dobili novo oblast in novo upravno teritorialno razdelitev, je okrog glavnega mesta Ljubljane v okviru okraja Ljubljana okolica deloval tudi Okrajni komite Zveze komunistov Slovenije. Gradivo, ki je nastalo pri njegovem delovanju, je shranjeno v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Lilijana Šuštar pa je za zbornik pripravila nekaj njegovih drobcev v zvezi z združništvom. Dr. Jelka Melik in mag. Branko Šuštar v svojih prispevkih opozarjata na potrebo po poznavanju razvoja uprave in sodstva tako pri arhivistih kot pri drugih raziskovalcih, ki urejajo ali strokovno obdelujejo arhivsko gradivo. Prva gradi svojo tezo na primeru sprememb v pravosodju oziroma v zvezi z njegovo povezavo z družbenimi spremembami, s poudarkom na obdobju po letu 1945 na ozemlju današnje Slovenije, drugi pa na primeru razvoja občinske uprave od srede 19. do konca 20. stoletja. Marija Oblak Čarni, direktorica Arhiva republike Slovenije v letih 1974–1984 in 1988–1993, je predstavila nikoli povsem rešen problem prostorov oziroma stavb osrednjega državnega narodovega arhiva. Strnila je nešteto naporov svojih predhodnikov oziroma predhodnic pri iskanju ustreznih prostorov za delovanje arhiva vse od leta 1918, ko je takratni Deželni arhiv deloval v prostorih Deželnega muzeja, do danes, ko Arhiv republike Slovenije, v sicer prekrasni baročni Gruberjevi palači ter fizično ločen od ostalih lokacij, še vedno čaka, da se z obnovo poslopja bivše kasarne na Roški cesti to vprašanje primerno uredi. O narodnih arhivih, natančneje o njihovem položaju med državo in zgodovinskim raziskovanjem govori tudi prispevek, ki ga je napisal direktor Švicarskega zveznega arhiva dr. Christoph Graf. O tem, kaj sploh predstavlja slovensko izseljensko gradivo in kje vse se nahaja ter navsezadnje tudi kakšen je bil odnos do njega v 20. stoletju, je s pomočjo nekaj primerov osvetlil dr. Marjan Drnovšek. Dr. Alfred Ogris, direktor Koroškega deželnega arhiva, je v svojem prispevku obravnaval zgodovino avstrijsko-jugoslovanskih pogajanj med arhivi od leta 1923 do leta 2001, ko je prišlo do dolgo pričakovane izmenjave arhivskega gradiva med avstrijsko Koroško in Slovenijo. Tudi Friedrich P. Kahlenberg, nekdanji generalni direktor avstrijskega Zveznega arhiva, govori o spremembah, ki jih je Evropa doživljala v zadnjih dveh desetletjih 20. stoletja in ocenjuje njihov vpliv na nov položaj arhivov ter arhivistov v družbi. O novem znanju, ki je potrebno za uveljavitev arhivistike v moderni družbi pa govori naslednja prispevka. Prvega je napisal dr. Theo Thomsen, v njem pa spodbuja k debati o konceptu konteksta oziroma njegovi definiciji v arhivski znanosti. Drugi prispevek podaja pregled izpopolnjevalnega programa arhivske šole Marburg od leta 1990 in ga je pripravil njen direktor dr. Rainer Polley. Nekaj utrinkov iz področja restavratorske dejavnosti, ki je tesno povezano z arhivsko stroko, prinaša naslednji sestavek, ki sta ga skupaj pripravila dr. Jedert Vodopivec in dr. Miloš Budnar. Govori o možnostih, ki jih zgodovinski znanosti daje metoda protonsko vzbujenih rentgenskih žarkov pri analizah črnih oziroma tint na arhivskem gradivu. O dveh dokumentih Arhiva republike Slovenije in črnilu, s katerim so ju napisali, govori tudi dr. Nataša Golob. Najprej predstavi osnutek oziroma skico nagrobnika, izdelano za rabina Chaima ha-Cohena iz prve polovice 19. stoletja, nato pa še karolinški fragment »Cura pastoralis«, ki je bil verjetno prepisan v drugi polovici 9. stoletja. Z novo tehnologijo se na eni strani vzpostavlja stik z izgubljenimi podrobnostmi iz preteklosti, po drugi strani pa prav ona omogoča nastajanje novih oblik zapisov. O italijanskem zakonodaji iz leta 2000, ki vključuje tudi dokumente v elektronski obliki, je pisala generalna direktorica Osrednjega državnega arhiva dr. Paola Carucci. Pri tem je izrazila negotovost ob dolgoročnem shranjevanju elektronskih dokumentov in opozorila na potrebo po prilagajanju arhivske stroke na področju informacijske tehnologije. Direktor Arhiva republike Slovenije dr. Vladimir Žumer, je predstavil rezultate uvajanja računalniške in telekomunikacijske tehnologije v slovenskih državnih arhivih v zadnjih petnajstih letih ter spremembe oblik klasičnega arhivskega informacijskega sistema. Po njegovem mnenju naj bi bil informatizacijo slovenske arhivistike in arhivske službe zaslužen predvsem jubilar dr. Jože Žontar. To ni bil majhen korak za samo arhivistiko, ki se je v samostojno znanstveno disciplino razvila šele v drugi polovici 20. stoletja. Pot, ki jo je namreč prehodila do tega priznanja je bila dolga in glede na razmišljanja dr. Matevža Koširja še vedno ni povsem gotovo, če je res povsem končana.

S tem prispevkom se zbornik zaključuje. Med svojimi platnicami skriva pester niz člankov, ki se na

različne načine nanašajo na arhive in arhivsko gradivo. Rdeča nit, ki nas vodi skozenj je prav gotovo delo jubilaranta dr. Jožeta Žontarja, saj nudi vpogled v slovensko arhivsko stroko, predvsem na njene začetke, razvoj in mednarodne povezave, čemur je bil dr. Jože Žontar tako priča kot tudi akter. Govora pa je seveda tudi o prihodnosti in načrtih, ki so postavljeni na trdne temelje, in o izzivih, s katerimi se slovenska država spoprijema pri svojem vključevanju v nove evropske in svetovne integracije.

Maja Gombač

Werner Bätzing, **Die Alpen. Geschichte und Zukunft einer europäischen Kulturlandschaft**. 2. aktualisierte und völlig neu konzipierte Fassung. München : Verlag C. H. Beck, 2003. 431 strani.

V zadnjih letih so Alpe vedno znova prišle na naslovne strani časopisov in med najbolj pomembna radijska in televizijska poročila po vsej Evropi. Razlog za to so bili snežni plazovi v zimi leta 1999, več uničujočih povodnji in neviht kot tudi vrsta katastrofalnih požarov v tunelih. Posebna pozornost za te dogodke pa ne temelji le v obsegu teh katastrof, temveč kaže posebno vrednost in pomen, ki ga ima alpska regija v Evropi. Obravnavana knjiga je popolnoma predelana 2. izdaja knjige iz leta 1991, ki jo je napisal Werner Bätzing, profesor za kulturno geografijo na Inštitutu za geografijo Univerze Erlangen-Nürnberg. V knjigi sta seveda obdelani tako geografija kakor zgodovina Alp, pri čemer pa je zgodovinski delež tako velik, da zasluži obravnavo v ZČ. Komaj katera druga krajina v Evropi je tako močno asociirana z edinstvenimi slikami, predstavami in občutki, kakor so to Alpe. Že samo njihovo ime, ali le ena sama tipična alpska fotografija vzbuja pri mnogih ljudeh pozitivne asociacije na lepe, mogočne, naravne krajine in na osvoboditev od vsakodnevnih mestnih obveznosti. Praviloma se teh slik ne zavedamo in izhajamo iz tega, da so Alpe pač take in da te asociacije izziva gorovje samo, torej da imajo objektivni značaj.

V obravnavani knjigi pa seveda ni bilo mogoče, da bi se avtor pri prikazu Alp preprosto naslonil na te lepe slike. Kajti te predstavljajo le enega od mogočih pogledov nanje, ki je postal popularen šele pred dvesto leti v zvezi z industrijsko revolucijo, torej nikakor ni obstajal že od nekdaj. Zato se je treba, zlasti v sedanji ekološko navdahnjeni dobi, vprašati kaj takšen pogled na Alpe vsebinsko pomeni in katere vrednosti in vrednote so v njem normativno zajete, da bi ugotovili, če ta pogled ustreza, da bi razumeli sedanje probleme in prihodnje perspektive tega gorstva. Ker pa so Alpe »obremenjene« s posebno intenzivnimi slikami, nam to spraševanje hkrati kakor v zbiralni leči nazorno pokaže evropske vzorčne odnose med človekom in okoljem, kulturo in naravo, mestom in podeželjem, med delom in prostim časom, med središčem in periferijo. Ukvarjanje z Alpami nam daje izostreno razumevanje Evrope.

Po tradicionalnem pojmovanju so veljale Alpe kot grozne in strah zbujujoče gore, kot »*montes horribiles*«, v katerih skoraj ni mogoče živeti, oz. v katerih so lahko živeli le barbari na svoj primitivni način. To stališče, ki so ga literarno fiksirali rimski pisci pred 2000 leti je nato obvladovalo vso evropsko kulturno zgodovino do konca 18. stoletja. Ta pogled, ki so ga ustvarili izobraženi meščani, ki so izvirali daleč od alpskih krajev, je temeljil predvsem na nevarnostih, ki so spremljale ljudi pri prehodu čez Alpe, na načinu življenja v njih, na slabih možnostih agrarne pridelave in na dejstvu, da v Alpah ni bilo večjih kulturnih centrov. Absolutiziranje navedenega pa je bilo sila problematično. Življenje v Alpah in njihovo prečkanje ni bilo vedno in povsod nevarno in težavno. Ravno nove rimske ceste so tedaj omogočile sorazmerno hiter in preprost tranzit čeznje. Alpe niso povsod sestavljene iz krajin, kjer prevladujejo pušče, neustrezne za gospodarsko izrabo, saj so v Alpah precejšnje možnosti za uspešno živinorejo. V njih so npr. izdelovali sir, ki so ga izvažali v rimska mesta, kjer je bil zelo cenjen. Navsezadnje tudi alpski prebivalci niso bili povsem brez kulture, kajti že življenje v tem težavnem prostoru je velik kulturni dosežek. Zato je šlo pri tradicionalnem stališču do Alp za popačeno sliko, ki je imela z realnostjo bolj malo zveze. Mestni način življenja je služil za vrednostno merilo in za strah pred naravo, ki so ju v mestu zanikali, projicirali pa so ju na Alpe.

Med leti 1760 in 1780 so nato Alpe na hitro popolnoma prevrednotili in iz strašnih gor so postale Alpe strašno lepe, ki se jih ni treba več izogibati, temveč jih je treba usmerjeno obiskovati, da bi te na

Ljudi naredile vtis in bi jih njihova lepota prevzela. To prevrednotenje se najde najprej v srednjem veku pri Petrarci, se polagoma okrepi v renesansi pri Josiasu Simlerju in Conradu Gessnerju, in v razsvetljenstvu pri J. J. Scheuchzerju in Albrechtu von Hallerju in se nato med 1760 in 1780 dokončno uveljavi po vsej Evropi, pri čemer je imel roman »Nova Heloisa« (1761) Jeana Jacquesa Rousseauja pomembno posredovalno vlogo. Pravzaprav ni presenetljivo, da je enak proces potekal hkrati na evropskih morskimi obalah, ki so se jih prej kot grozečih območij izogibali, zdaj pa so jih začeli zaznavati kot kraje zdravja in lepote, tako da so ob njih nastala morska kopališča.

Kaj je vzrok te globoke spremembe, ki je ni mogoče razložiti iz Alp kot takih. Gotovo je v velikem obsegu ostalina antike in srednjega veka, kjer so kot lepo in prijetno zaznavali samo kultivirano krajino, medtem ko so šteli morje, obsežne sklenjene gozdove, kaj šele tako mogočno gorovje kot so Alpe, kot pustinjino ali puščavo. Dotlej je ogrožujoč in nevaren značaj tega okolja oviral ljudi agrarnih družb, da bi naravo estetsko uživali. Prilastek »lep« je praviloma označeval le rodoviten in za izrabo ustrezen del krajine, nikoli pa ne krajine v celoti. Z nastankom modernega naravoslovja, racionalnega pogleda na svet v obliki razsvetljenstva in industrijske revolucije, ki se je začela po 1760 v Angliji, nekaj desetletij pozneje pa tudi v celinski Evropi, je narava izgubila značaj ogrožanja in nevarnosti in ljudje so dobili vtis, da jo obvladujejo. S tem so se spremenile strah zbujujoče gore v strašno lepo senzacijo, ki draži čute, jih vzburja in prevzema, ki pa ne povzroča nobenega pravega strahu. Alpe so prvič v zgodovini človeštva lahko začeli estetsko zaznavati in uživati kot lepo krajino.

Podlaga te nove krajinske estetike je kompozicijsko nasprotje med ospredjem, ki daje varnost in gotovost, pogosto v obliki idilične pastoralne krajine s kmečko hišo, ljudmi v narodnih nošah in življenju neprijaznim, ogrožajočim ozadjem, pogosto v obliki strme skalnate stene ali velikega ledenika. Šele to nasprotje daje estetsko draž Alpam: čista idila brez ogrožanja učinkuje dolgočasno, čisto ogrožanje brez idile pa ne vzbuja prijetnih občutkov. Da pa bi Alpe lahko tako zaznavali so potrebne povsem določene točke v krajini, iz katerih je mogoč estetski krajinski vtis z ospredjem in ozadjem. Ker pa so take razgledne točke v Alpah bolj redke, je bila naloga pionirjev estetskega odkrivanja Alp, da so te usmerjeno iskali in nato druge ljudi seznanjali z njimi. Zanimivo je, da so te točke v začetku ležale zunaj Alp – Rousseau je propagiral znamenit pogled na Mont Blanc z obrežja Ženevskega jezera – nekoliko pozneje so jih premaknili na rob Alp, nato pa so jih postopoma premikali čedalje bolj v notranjost Alp in v čedalje višje višave. Očitno pa se estetska senzacija s čedalje pogostejšim gledanjem sčasoma obrabi, napetost pa so ohranjali tako, da so se ogrožajočim goram čedalje bolj približevali. V neki časovni točki, ko so postale slike najvišjih vršacev in najbolj strmih severnih sten že vsakodnevne, se je ta estetski pogled na Alpe obrabil in ni delal nobenega pravega vtisa več.

Da ta nov pogled na Alpe ne nastaja v tem gorovju, temveč je rezultat modernizacije in industrializacije Evrope, kaže pogled na njegove protagoniste. Zgodnje navdušenje nad Alpami pred 1760 vzbujajo učenjaki iz zunajalpskih mest. Pionirsko dobo med 1760 in 1880 so močno zaznamovali obiskovalci iz Anglije, domovine industrijske revolucije, prvi »pravi« turisti pa začnejo iz evropskih industrijskih mest v Alpe prihajati šele po 1880. Domačini so bili zaradi tega estetskega interesa nad njihovimi gorami sprva zbegani, ker je bilo to z njihovega stališča v pravem smislu besede nekoristno ravnanje in so šteli te obiskovalce Alp preprosto za prismojene, nato pa so se prilagodili in so poskusili od te nove mode kaj pridobiti predvsem kot gorski vodiči, kot gostilničarji, ponudniki tujskih sob in podobnega.

Tudi ta nov »romantični« pogled na Alpe je v zunajalpskih mestih nastal kot popačena slika, pravzaprav karikatura teh gora. Alpska krajina nikakor ni povsod lepa (to velja le za izbrane lokacije) estetska perspektiva negira in izpodriva materialno izrabo in spremembo Alp. Te se napačno zaznavajo kot idilična, od človeka nespremenjena narava. In v lepo pokrajino spadajo srečni, svobodni, preprosti in nepokvarjeni ljudje, ki živijo v harmoniji z naravo. Na Alpe projicirana podoba po željah neke idealne harmonije med človekom in okoljem pred industrijskim izvirmim grehom se kmalu nato prenese na Južno morje, na Indijance Severne Amerike in druge eksotične življenjske razmere. Ta alpska popačena slika ponazarja, da industrijska družba ravna z naravo na dva načina. V vsakodnevem življenju se narava v okviru industrijske proizvodnje obravnava kot »material« in se popolnoma ter brezmejno uporablja in izrablja, ob nedeljah in v prostem času pa se nasprotno kot lepa krajina občuduje. To skrajno nasprotje je mogoče razumeti le tako, da vsakodnevno uničevanje narave izzove potrebo po izravnavi, popravi škode ali »kompenzacijo« ob nedeljah, da vsakdanjost lahko učinkovito preživimo.

Tudi tu se dogodi zanimiv premik. Medtem ko je ta kompenzacija imela v začetku utopično in

družbenokritično dimenzijo, ki je bila usmerjena proti tedanjim absolutističnim gospostvenim sistemom, ki so omejevali in zatirali svobodo gorjancev in proti nezdravemu in moralno pokvarjenemu svetu mest, ki so jim zoperstavljali zdravo in »čisto« življenje v gorah, je ta kritika s tekom časa zgubila svojo ostrino. Od 1880 služijo Alpe oz. dopust v njih le še za to, da si ljudje pridobijo moči za naporno vsakdanjost. Kompenzacijska napetost med vsakdanjostjo in nedeljo čedalje bolj pojema – podobno kot estetska napetost lepe alpske krajine.

Z začetkom gibanja za varstvo okolja okoli 1970 se tudi Alpe zaznavajo na novo. Slika alpske idile se razbije ob zaznavi njihovih okoljskih problemov. Posebno angažiranje in ostrina številnih varstvenikov okolja pa temelji na tem, da postavljajo romantično sliko Alp za merilo in normo, s katerima kritizirajo moderno propadanje okolja zaradi prometa, razpršene zazidave in prav posebej zaradi turističnega odpiranja. Na ozadju idealne harmonije med človekom in naravo dobi moderen razvoj Alp hitro značaj »izvirnega greha«. S tem pa delajo nezavedno s popačeno sliko, ki jo ima industrijska družba o Alpah, ki vse gospodarske dejavnosti iz njih izpodriva in izključuje, zaradi česar številne pravilne kritične točke varstvenikov okolja dobijo napačno udarno smer. Pravzaprav je nenavadno na kako številne elemente stare slike o Alpah kot »*montes horribiles*« se zdaj navezujejo, da bi prikazali strahote uničevanja okolja v njih, ne da bi se tega protagonisti tega ravnanja tudi vedno zavedali. Stara slika o Alpah je očitno še tako globoko zasidrana v kolektivnem spominu, da je ni mogoče zlahka aktualizirati. S tem smo pri okvirnem prikazu zgodovine Alp dospeli do sedanjosti, ki jo moramo seveda izključiti.

Knjiga je zelo pestra in bogata. Iz agrarnega obdobja Alp obdeluje številne komplekse: Alpe kot naravni prostor, Zgodnje oblike človeške izrabe Alp, Razcvet gospodarstva in kulture v srednjem veku, Zakasnela modernizacija v zgodnjem novem veku, Osnovno preoblikovanje ekosistemov v agrarnem obdobju Alp, Ekološka stabilnost alpske kultivirane krajine in Kulturne in politične predpostavke trajnostne rabe narave v agrarnem obdobju. Drugih obdelanih kompleksov zlasti iz industrijske izrabe Alp ter bilanciranja velikih strukturnih sprememb v alpskem prostoru žal ni mogoče predstaviti. Knjiga pomeni neobhoden pripomoček tudi za zgodovinarje, ki se ukvarjajo s kraji in ljudmi v tem pogorju.

Jože Maček

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike. Ur. Sandi Sitar. Ljubljana: Slovenska matica, 2002. 322 strani. (Zvezek; 15–16)

Po štiriletnem presledku je izšel 15.–16. zvezek v naslovu omenjenega zbornika. Kot nekaj uvod je objavljen sestavek Sandija Sitarja Priročna metoda za sistematizacijo zgodovine naravoslovja in tehnologije (str. 7–9). To je grobo vodilo za pisanje sestavkov na omenjenem področju, pri čemer so navedene upoštevanja vredna gledišča in razvojne značilnosti posameznih področij. Avtor razlikuje tri načine pridobivanja in prenosa znanja: izkustveni, inženirski in znanstveni. Pri obravnavavi, razvrščanju in vrednotenju gradiva pa predlaga sistematiko po naslednjih vidikih: po uporabljenem materialu; po prevladujočem tehnološkem načinu in namenu; po uporabljenih strojih; po uporabljeni energiji; po vrsti prometa; po uporabljeni komunikacijski tehnologiji in po tipu proizvodnje. Dodane se še smernice za uporabo.

V okviru Razprav je na prvem mestu članek Draga Ocepka: Paberki iz zgodovine rudarstva (str. 13–24). V njem je dan kratek pregled zgodovine rudarstva v Sloveniji. Najprej je podan pregled prazgodovine rudarjenja v širšem prostoru od Bližnjega vzhoda do Balkana in Srednje Evrope. Navedeni so najpomembnejši pravni akti, ki so urejali izrabo mineralnih surovin na območju sedanje Slovenije. Orisani so najpomembnejši rudarski in premogovni objekti pri nas in njihov pomen za razvoj gospodarstva in tehnike. Poudarjena je povezava med rudarsko dejavnostjo in razvojem druge industrije, skopi pa so opisi posameznih rudnikov in premogovnikov.

Sandi Sitar je prispeval sestavek Vetrni mlini (str. 25–48). Članek daje prvi celoviti pregled zgodovine vetrnih naprav na Slovenskem od prve listinske omembe vetrnega mlina v 15. stoletju do najnovejših naprav na tem področju v našem času. Ugotavlja, da je bilo vetrnih mlinov v Sloveniji v primerjavi z

vodnimi, tudi v času njihovega največjega števila – v letih pred prvo svetovno vojno in med obema vojnoma – manj kakor deset odstotkov. Pritrjuje spoznanju starejših raziskovalcev, da so postavljali vetrne mline predvsem na območjih, kjer so bile razmere za izrabo vodnih virov neugodne ali jih sploh ni bilo. Zavrača avtohtonistično hipotezo, po kateri naj bi z združitvijo klopotca in žrmelj na izvorni način nastali vetrni mlini. Opozarja na tradicijo, ki je lahko plodna spodbuda v prizadevanjih za razvoj alternativnih energetske virov.

Sledi članek Marka Udoviča Splavarjenje lesa na Cerkniskem jezeru (str. 49–60). Članek obravnava splavarjenje na omenjenem jezeru, ki je prenehalo pred približno tridesetimi leti, o katerem pisnih virov pravzaprav ni in prav malo je še živih ljudi, ki o tem načinu prevoza lesa še kaj vedo. Obdelan je zgodovinski razvoj splavarjenja po jezeru, način in postopek vezanja splavov, prevoz splavov prek jezera in poraba časa za vezanje in prevoz splavov. Na koncu članka je prikazana konkurenčnost prevoza lesa s splavi po omenjenem jezeru v primerjavi s prevozom les z vozovi in živinsko vprego.

Sledita članka Marijana Prosenca Astronomija na Slovenskem in slovenski astronomi na tujem v Vegovem času (str. 61–71) in Ime Jurija Vege na nebu (str. 72–74). V prvem članku so na kratko omenjeni Anton Erber(g), Avguštin Hallerstein, Žiga Popovič, Gotfrid Pfeiffer, Karl Dillherr, Janez Košutnik, Karl Tirnberger, Inocenc Taufferer in Janez Schöttl. Podrobnosti ne kaže naštevati. V drugem članku avtor dokazuje, da je Jurij Vega edini Slovenec, ki je kar dvakrat ovekovečen na nebu. Na Luni leži krater *Vega*, med vesoljskimi telesi Osončja pa najdemo *planetoid Vega*.

Matevž Košir je napisal razpravo Brat Vega, prostozidar. Baron Jurij Vega, prostozidar. Ob 200-letnici smrti. (str. 75–111). Jurij Vega je bil 1786 sprejet med prostozidarje. Že pred tem pa so imeli nekateri kasnejši prostozidarji odločilen vpliv na njegovo življenje. Razprava zelo podrobno obravnava to tematiko in prihaja do sklepa, da je članstvo v prostozidarstvu najbrž veliko pripomoglo k Vegovemu vzponu, kar so mu seveda številni zavidali. Prispevek konča obravnavo s smrtjo Jurija Vege, ki je sprožila veliko ugibanj in namigovanj. Avtor prispevka zagovarja interpretacijo, da je šlo morda celo za politično motiviran umor.

Stanislav Južnič objavlja kar izčrpno razpravo Fizik Karel Robida (1804–1877), pisec prve slovenske knjige o fiziki in učitelj Jožefa Stefana (str. 112–163). Prvi del razprave opisuje življenje in šolanje slovenskega fizika Robide, avtorja fizikalnih razprav in prve slovenske knjige o fiziki ter številnih teoloških, poljudnoznanstvenih in praktičnih spisov, večinoma v slovenskem jeziku. V drugem delu razprave je obravnavano Robidovo delo v fiziki, predvsem teorija molekul in z njo povezana kritika kinetične teorije ter meteorologija.

Rožle Bratec Mrvar opisuje življenje in delo, predvsem slednje znanega geografa Blaža Kocena (1821–1871) (str. 162–196), doma iz Hotunja pri Ponikvi, ki je še danes znan kot avtor srednješolskih atlasov in cele vrste didaktičnih pripomočkov za pouk geografije od nižjih do srednjih šol. Po izobrazbi je bil duhovnik, v geografiji pa popoln, toda zelo uspešen samouk. S svojimi izdelki je zaslovel po vsej avstro-ogrski monarhiji. Njegovo najbolj znano delo je srednješolski atlas, ki je pod njegovim imenom izšel v več kakor 200 izdajah in ponatisih. Večino svojih del je ustvaril v Olumucu, kmalu po preselitvi na Dunaj pa je umrl.

Cirila Toplak je prispevala sestavek Prve slovenske znanstvenice. Slovenske izobraženke od srednjega veka do prve polovice 20. stoletja (str. 197–210). Obdelane so prve slovenske znanstvenice in razlogi za njihovo majhno število in njihovo znanstvenoraziskovalno usmerjenost in ne nazadnje za njihovo neprepoznavnost. V obdobju med zgodnjim srednjim vekom in začetkom 20. stoletja skoraj ni bilo Slovenk, ki bi se ukvarjale z znanostjo. Za to je bil vzrok v zelo omejenem dostopu do izobrazbe, kar pa ni pomenilo, da na Slovenskem ni bilo izobraženih žensk. V 18. stoletju so se le redke ženske ukvarjale z znanstvenim delom na njim sorazmerno bližjem področju farmacije. Ko so konec 19. stoletja dobile pravico do akademske izobrazbe, je bilo že med prvimi diplomantkami nekaj izjemnih znanstvenic. V sestavku je na str. 203 zgolj omenjena Milena Perušek. Ker razen uvrstitve med znanstvenice, imena in priimka, o njej ni nikjer nič zapisanega, naj na tem mestu dopolnim sestavek Cirile Toplak z nekaj navedbami, ki sem jih zbral.

Milena Perušek je bila rojena 25. februarja 1893 v Ljubljani, umrla pa 15. aprila 1978 v Hrastju pri Šentjernej na Dolenjskem. Bila je hči srednješolskega profesorja, jezikoslovca, prevajalca in kulturnega pisatelja Rajka Peruška (1854–1917) in matere Marice Terezije rojene Rudež. Gimnazijo je obiskovala in opravila maturo v Ljubljani. Na filozofski fakulteti dunajske univerze je od leta 1914/1915 do

1918/1919 študirala naravoslovje, od letnega semestra 1917/1919 do zimskega semestra 1919/1920 je študirala tudi na dunajski kmetijski visoki šoli (Hochschule für Bodenkultur). Enajstega julija 1919 je bila na filozofski fakulteti dunajske univerze promovirana za doktorico filozofije (v bistvu botanike) na podlagi rigorozna in disertacije iz rastlinske fiziologije z naslovom »Über Manganspeicherung(en) in den Membranen von Wasserpflanzen« (O kopičenju mangana v membranah vodnih rastlin), pri znanem profesorju Hansu Molischu. Po vrnitvi v domovino je bila Peruškova od 1. maja 1920 do 31. maja 1921 asistentka na Agronomsko-gozdarski fakulteti zagrebškega vseučilišča. Petega septembra 1921 je bila imenovana za asistentko začetnico na mestu fitopatologa na Kmetijski poskusni in kontrolni postaji v Ljubljani. Uradno seveda ni bila kvalificirana za mesto fitopatologinje, toda področje je bilo blizu njeni znanstveni izobrazbi. Med svojim službovanjem je iz mikologije napisala dve krajši razpravi kot Dodatek Vossovi *Mycologia carniolica* in nekaj časopisnih sestavkov, sicer pa se ni na fitopatološkem področju vidneje udeleževala, očitno je opravljala predvsem rutinsko delo. Tudi službovala ni dolgo. Zadnja navedba o njenem službovanju je iz leta 1931. Tedaj je bila višji kmetijski pristav VII. položajne skupine. Umaknila se je iz Ljubljane na svojo graščinico v Hrastju št. 7 pri gradu Gracarjevem turnu v bližini Šentjerneja na Dolenjskem. Gracarjev turn je bil od l. 1821 v lasti ribniškega graščaka Antona Rudeža in vsaj do konca stoletja njegovih dedičev. V okviru tega gospostva je bilo Dilancijevo imenje, iz katerega je verjetno pozneje nastala graščinica, ki jo je dobila mati Milene Perušek, rojena Rudež, za doto. Zanimivo je, da je po umiku iz službe popolnoma opustila svojo prejšnjo dejavnost. Živela je kot ugledna izobražena gospa na deželi. Njeni znanci so mi povedali, da sploh nihče ni vedel, da je doktorica znanosti. Trinajstega julija 1963 se je poročila z znamenitim slovenskim arhitektom, profesorjem, vdovcem, Ivanom Vurnikom (1884–1971) in se k njemu preselila v Radovljico. Po njegovi smrti se je vrnila nazaj na svoj dom Hrastje, kjer je umrla stara 85 let.

Zvonka Zupanič-Slavec in Mario Kocjančič sta napisala članek Ljubljanski zdravniki specialisti okoli leta 1900 (str. 211–226). V Ljubljani so ob koncu 19. stoletja delovali ugledni zdravniki specialisti, ki so si svoje znanje pridobili na klinikah medicinskih fakultet avstrijskih univerz. Prikazani so: psihiater dr. Karel Bleiweis Trsteniški, okulist dr. Emil Bock, ginekolog in organizator Zdravniške zbornice dr. Vinko Gregorič, primarij deželne bolnišnice in umobolnice ter zdravstveni prosvetitelj dr. Friedrich Keesbacher, kirurg dr. Edo Šlajmer in ginekolog dr. Alois Valenta plem. iz Marchturma.

Alojzij Pavel Florjančič je opisal Zgodovino raziskav jedrskih surovin in proizvodnje uranovega koncentrata v Sloveniji (str. 227–261). V zadnjega pol stoletja se je začelo in končalo zelo intenzivno obdobje raziskav jedrskih surovin in proizvodnje uranovega koncentrata v Sloveniji. Uran so odkrili l. 1947 v idrijskem rudniku, kasneje pa v nekaterih premogovnikih in predvsem v mladopaleozojskih sedimentnih kamninah v okolici Škofje Loke. V prispevku so prikazane vse odkrite radioaktivne anomalije, navedene uporabljene metode raziskav, prikazana je kronologija raziskav in njeni glavni protagonisti. Zgrajen je bil rudnik urana Žirovski vrh, ki je dosegal načrtovane parametre in obratoval varno za ljudi in okolje. Leta 1990 je rudnik prenehal z delom. Prikazan je tudi delež proizvedene elektrike iz žirovskovrhovskega urana ter nekateri tehnični in organizacijski dosežki, ki so ostali trajna dediščina tega programa.

Jože Vesel in Andreja Senegačnik sta opisala Pridobivanje blokov naravnega kamna nekoč in danes (str. 262–272). V Sloveniji je veliko opuščenih kamnolomov naravnega kamna, ki skupaj z izdelki pričajo o naši zanimivi preteklosti. Najstarejši znani kamnolomi so iz antične dobe, pred več kakor 2000 leti. Od tedaj je kamnarstvo na naših tleh živelo bolj ali manj intenzivno do sedanjega časa. V tej dolgi dobi je ta dejavnost, podobno kakor drugod po svetu, prešla od nekdanjega preprostega ročnega dela, do današnjih izvedb, ki jih skoraj v celoti opravijo stroji. Ta razvoj je bil zlasti intenziven v drugi polovici dvajsetega stoletja.

Med Gradivom je na prvem mestu članek Andreja Kranjca Pomen H. Freyerja in deželnega muzeja v Ljubljani za speleologijo (str. 275–285). Kranjski Deželni muzej je bil že od začetka povezan s krasom. Med prvimi zbirkami je bila zbirka kapnikov, prvi kurator Hohenwart je bil pionir pri širitvi pokrajinskega imena Kras v splošni pojem kras, prvi kustos H. Freyer (rojen 1802) pa se je ukvarjal tudi z raziskovanjem kraških jam. Bil je speleolog, raziskoval je paleontološki material v jamah in se ukvarjal s speleobiološkimi raziskavami. V prispevku je prikazana predvsem ta plat dejavnosti Deželnega muzeja oz. H. Freyerja.

Tone Blatnik objavlja zanimiv prispevek Ernst Mach in Slovenija (str. 286–309). Ernst Mach je

fizik svetovnega pomena, ki je najbolj znan po enoti za hitrost *mach*, čeprav je njegov znanstveni opus veliko širši in ga kot vzornika Albertu Einsteinu lahko štejemo tudi kot predhodnika relativnostne teorije in utemeljitelja moderne kozmologije. Njegovo znanstveno delo je bilo že opisano v tem Zborniku. Namen tega prispevka je osvetliti povezavo Ernsta Macha z našimi kraji, kjer je preživel dobršen del svoje mladosti v graščini svojih staršev na Velikem Slatniku pri Novem mestu. Žal gospodarjenje očeta na tej graščini ni bilo uspešno in so jo morali prodati, kar je zlasti pri otrocih povzročilo veliko težav in žalosti.

Kot že v več zadnjih številkah Zbornika je tudi v tem Lidija Wagner objavila Gradivo za bibliografijo zgodovine naravoslovja in tehnike (str. 310–318).

Jože Maček

Igorja Grdine **Poti v zgodovino**, Založba ZRC, Ljubljana 2004, 120 str.

V slovenskem akademskem okolju se za posameznega avtorja (akademika) skoraj ne spodobi reči, da je dober, kaj šele, da je odličen ali enkrat. Še težje si človek lahko privoščiti trditi, da je neko delo inteligentno, izzivajoče, pomirjujoče, vznemirjajoče, zabavno, iskriivo, kratkočasno, razmišljajoče, pogumno ali izvirno. Toda, če ocenjujete delo Igorja Grdine, brez takšnih in podobnih pridevnikov ne gre. Ne gre tudi brez jasnega priznanja, da govorimo o enem od dveh nadpovprečno talentiranih piscev med slovenskimi zgodovinarji oz. akademiki nasploh. Drugi je Marko Štuhec, dokaz zato pa njegova knjiga *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren ...*

Kakor koli že, knjiga Igorja Grdine *Poti v zgodovino* ima enega najbolj vabljevih predgovorov, kar jih poznam. Človeka mika, da bi ga začel prebirati naglas.

Celotno delo pa premore celo vrsto odlomkov, ki jih lahko jemljemo tudi kot vzorčne primere upora zoper mediokritetnost in neumnost, ki krasita nekatera druga dela naših kolegov ...

Kako brati knjigo:

Nedvomno sodi na nočno omarico. »Konzumirati« jo kaže počasi, esej za esejem; pustiti, da stvari v miru stečejo v glavo in se razporedijo po možganih. In končno, knjiga je več kot pripravna za bolj ambiciozne študente, ki pa jih obenem kaže še dodatno opogumljati, da pogledajo tudi v tekstovno zakulisje ter sledijo referencam, namigom in izvirnim metaforam.

Avtor namreč ne more brez metafor, dobrih seveda, zaradi česar je njegov jezik bogat in sočen, hkrati pa neposredno kaže, kje so ga polomili nekateri drugi pred njim, ko so svoje stavke pretirano zapletli. Komplicirati namreč ne pomeni pisati strokovno.

Stil Igorja Grdine zahteva določeno predznanje, zato ga ni lahko prevajati. Pa vendar se vse pogosteje dogaja, da njegova dela najdemo v nemškem, slovaškem in angleškem jeziku. Glede na to je dobra protiutež tistim, ki zase vse prehitro radi zapišejo, da »redno predavajo in objavljajo članke v različnih evropskih državah in v ZDA«. Tudi sam je v primerjavi z avtorji, ki se kitijo s citiranim, vse preveč skromen, toda to je že del druge zgodbe ... Vrnimo se h knjigi!

Čeprav sem večino besedil poznal že iz računalnika – avtor mi jih je tu in tam poslal, še preden so izšla, sem knjigo bral še enkrat, predgovor pa vsaj trikrat. In bolj kot sem bral, bolj me je Grdinova govorica spominjala na značilno pripoved najbolj duhovite generacije angleških zgodovinarjev. No, morda ne ravno generacije, Carr in Taylor sta bila namreč nekoliko starejša od Thomsona, Stona in Hobsbawma. Prav tako si ne morem kaj, da ob zadnjem odstavku uvodnih pripomb k drugemu delu knjige, kjer Grdina pravi, da zgodovinarjeva zadeva ni knjigovodska registracija tistega, čemur pravimo dejstva, temveč kolikor mogoče intenzivno preišljevanje o vsem, kar v sedanosti konstituira preteklost, ne opozorim tudi na Carlyleja, Trevelynana ali Macaulayja.

Grdina me je namreč pripravil tudi do tega, da sem šel znova pogledat, kaj o poteh (in stranpoteh) v zgodovino pravi slednji (Macaulay), ki mu je, vsaj tako mislim, še posebej pri srcu, oz. kaj o vsem skupaj meni E. H. Carr, človek, ki je na novo aktualiziral vprašanje: Kaj je zgodovina?

Poglejmo najprej k Macaulayju, ki je menil, da dobre zgodovine ni težko pisati. S tem je seveda mislil na tisto zgodovino, ki povzema dopise in zbira odlomke iz govorov, ki v pravnjini meri trosi

pridevnik občudovanja in sovraštva, ki prikazuje protislovja v značajih velikih ljudi in poudarja, kako da so se v njih združevale številne nasprotujoče si kreposti in pomanjkljivosti, pri tem pa si kar naprej pomaga z izrazoma *z* ali *brez* ...¹ Biti res velik zgodovinar je nekaj drugega. Po mnenju duhovitega Angleža je biti res velik zgodovinar » ... bržkone ena izmed najredkejših intelektualnih odlik. Veliko znanstvenih del je res odličnih ... ne poznamo pa zgodovine, ki bi se ... približala temu, kar bi zgodovina morala biti:«² in to je tista vrsta »književnosti«, ki si jo »vladarja Razum in Domišljija« znata pravično razdeliti. Predvsem pa Grdina ustreza tistemu delu Macaulayjevega razmišljanja, v katerem le-ta trdi, da mora imeti zgodovinar dovolj močno domišljijo, da naredi pripoved prikupno in barvito«, obenem pa mora ta svoj talent popolnoma obvladati, saj se samo tako lahko zadovolji z gradivom, ki ga najde »in ne dodaja svojih prispevkov tam, kjer je gradivo pomanjkljivo.«³

Biti mora duhovit in globok mislec, obenem pa posedovati nadzor, ki mu prepreči, da bi tlačil dejstva v kalup svojih hipotez. Samo ta, ki po Macaulayjevem mnenju zna pravilno oceniti te malodane nepremagljive težave, se ne bo čudil temu, da je doslej večina piscev obnemogla bodisi pri pripovednem bodisi analitičnem delu zgodovine. Bralci/ke naj mi oprostijo, toda ko prebiram Macaulayja, pogosto slišim Grdino, zato si bom privoščil še eno soočenje obeh avtorjev. Mislim predvsem na del, v katerem nam Anglež secira herodotovski govor in ugotavlja, da gre pri njem za rezultat preprostega uma z veliko domišljijo. »Otroci in služniki [(sem bi lahko umestili še kakšnega slovenskega historika) so namreč] presenetljivo herodotovski v svojem pripovedovanju.«⁴ Njihovo predstavo o, tem kaj je dobro napisana zgodovina, izdaja naklonjenost k opisom in naštevanjem ali prilagajanje opisanega nekemu vnaprej zamišljenemu pomenu. Nekako nočejo razumeti, da ima »zgodovina svoje ospredje in svoje ozadje; njeni slikarji [pa] se med seboj razlikujejo po tem, kako uravnavaajo perspektivo med njima.«⁵ Razumejo sicer, da je dogodke potrebno razporediti, ene predstaviti v velikem, druge v zmanjšanem obsegu, toda po drugi strani pozabljajo, da nobena zgodovina ne more predstaviti celotne resnice. Prav tako je nekatere posameznike težko prepričati, da niso niti advokati niti politologi, njihovo področje dela pa ne politika niti pravljanje. Še najmanj pa jih je mogoče prepričati v to, da njihova interpretacija ni samoumevni sestavni del (pol)preteklosti, ki jo opisujejo.

Slednji namreč vse preveč verjamejo, da je določena dejstva mogoče prirediti točno določenim načelom. V načelu se sicer sklicujejo na strokovno nevtralnost v praksi pa nekatere pojave izpostavljajo, druge pa spregledujejo. Pri tem ne gre zato, da trdijo nekaj, kar bi bilo popolnoma napačno, nenazadnje so vsi pojavi, s katerimi se ukvarjajo, podrejeni vrsti razmerj. To kar počnejo, je nekaj drugega. To je to o čemer je pisal tudi naš tukaj že precej nadlegovani Thomas Babington: »malo pretiravanja tukaj, malo zakrivanja tam, prebrisana raba pridevnikov, beden in prediren skepticizem do dejstev na eni strani in primerna lahkovernost do vseh poročil na drugi strani lahko naredijo [iz nekoga] svetnika [iz nekoga drugega pa] tirana ...«⁶

Nekaj podobnega je ugotavljal tudi E. H. Carr, ko je skušal odgovoriti na vprašanje: Kaj pravzaprav je zgodovina (?), njegovo prostodušnost, zavzetost in originalnost pa srečamo dvainštirideset let kasneje tudi pri avtorju *Poti v zgodovino*. V prvi vrsti oba trdita, da se zgodovinarji celo v arhiv podajamo z določeno intelektualno, politično in konceptualno prtljago predznanja, kar nedvoumno vpliva na našo interpretacijo najdenega materiala. Tako kot Grdina desetletja kasneje, je tudi Carr je ljudi, po naravi nagnjene k temu, da se motijo, razumel kot bitja, ki zaradi svoje prevelike vpetosti v čas in prostor niso sposobna spoznati absolutne resnice. S tem po drugi strani ni nikakor želel zanikati obstoja resnice – takšno zanikanje bi namreč onemogočilo kakršno koli sodbo oz. izenačilo vse oblike zgodovino-pisja –, temveč je trdil le, da je vse, kar zgodovinarji naredimo, lahko le njen nerodni in delni približek. Ta dvojnost je kasneje postala nekakšna njegova zaščitna znamka. Po eni strani je trdil, da sta prepričanje o nevtralnosti dejstev in vera v vzgojne učinke zgodovine zgolj rezultat racionalno-liberalne znanosti

¹ Thomas Babington Macaulay, »The Romance of History«, Henry Neele, London 1828. Tukaj citirano po Fritz Stern, *The Varieties of History*, Vintage Books, New York 1973, str. 72.

² *Ibid.*

³ *Ibid.*, str. 73.

⁴ *Ibid.*, str. 77.

⁵ *Ibid.*, str. 77.

⁶ *Ibid.*, str. 80.

19. stoletja, po drugi pa prisega na svobodni dostop do podatkov, pomembnih za rekonstrukcijo preteklosti določene skupnosti.

Kasneje so (in tukaj nastopi s svojim komentarjem Grdina) gospodarska, socialna, procesno strukturalna in antropološka zgodovina historijo razprle v tematsko neomejeno stroko. Pri tem pa ne gre spregledovati, da so ustvarile dovolj stroge konceptualne *obrazce*, *sheme* in *matrice*. Vse po vrsti so bolj ali manj izrazito podlegle ambiciji, da konstituira zgodovino kot strogo *znanost*.

Po drugi strani so seveda pozabile, da so dolžne predstaviti predvsem duh in značaj posamezne dobe. Da morajo s preiščenim izbiranjem, izločanjem in urejanjem »resnici« vdihniti privlačnost, ki si jo je doslej prisvajala književnost. Da mora njihova pripoved uveljavljati ustrezno hierarhijo, pri čemer pa merila, v katerih predstavljajo določene dogodke in njihove akterje, slednjih ne smejo povečevati oz. zmanjševati glede na njihovo imenitnost, temveč glede na to, koliko razodenejo stanje družbe in človekovo naravo ...

Ali kot pravi Grdina, slovenske inačice takšne ali drugačne »nove zgodovine« se niso znale oziroma zmogle sprijazniti z njeno »naselitvijo« v območju *vede* – ki ima definirano samo metodologijo oziroma »tehniko«. Neustavljivo jih je privlačil zgled najrazličnejših disciplin znanosti, ki se lahko pohvalijo tudi s sistem(at)sko »sintagmatiko« in »paradigmatiko« ter z relativno stabilno strukturiranim »predmetom«. Specifičnost zgodovine je bila odmišljena oziroma dana v oklepaj; njeno *polje radovednosti*, ki se je od nekdanj odločilno opredeljevalo s temporalno in ne s predmetno fakticiteto, se je moralo določiti na novo. Usmerjenost k posebnemu problemskemu sklopu je namreč slej ko prej odločilna za (samo)vzpostavitev različnih vej znanosti, ki se do celovite podobe sveta lahko prebijejo samo naknadno, skozi mozaično sopostavitev svojih parcialnih analiz. *Historia*, ki je kot verodostojno poročilo o preteklosti – oziroma kot njen racionalno konceptualiziran komentar – težila k sintetizirajočemu povzemanju, se je poskusila vrsti v scientistični dispozitiv. Pojem družbe, ki se je v znanstvenem diskurzu 19. in 20. stoletja razpotegnil čez vso človeško *sedanjost*, se je zdel še posebej pripraven za to, da postane predmetnostrukturni okvir zgodovine.

Po drugi strani Grdina ugotavlja, da zgodovinarjevo delo, ki se vselej lahko izteče le v »preliminarno poročilo« – v oziroma repliko v dialogu/polilogu –, preprosto ne more računati na to, da bo kdaj koli kaj drugega kot nedokončana zgodba. Zato se bo zmerom soočalo z nekakšnim preostankom – in bo tako imelo tudi prihodnost. Raziskovanje/pisanje *historie* bo še naprej, kar je bilo od nekdanj – avtorsko dejanje v popolnem pomenu besede. Nikoli ne bo postalo vseeno, kdo se ga loti.

Oto Luthar

OBVESTILA

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

Prispevke za Zgodovinski časopis sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana (zgodovinski.casopis@uni-lj.si). Uredništvo bo sprejelo le tiste prispevke, ki bodo oddani v skladu s sledečimi navodili:

- vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja, vključno s telefonsko številko in po možnosti z elektronskim naslovom (e-mail);
- prispevki morajo biti oddani v dvojni obliki: na disketi (ime datoteke (file) naj bo ime in priimek avtorja) in odtisnjeni na papir;
- v kolikor gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (v okvirnem obsegu dveh strani, razen v izjemnih primerih) in sinopsis v obsegu pet do deset vrstic, ki naj vsebuje tudi avtorjev akademski naziv, poklic in delovno mesto ter ustanovo, kjer je zaposlen in njen naslov;
- opombe naj bodo pisane enotno, na dnu vsake strani. Celoten naslov citata naj bo le ob prvi navedbi, nato okrajšano;
- slikovno gradivo (fotografije, zemljevidi, ipd.) naj bo črno-belo in priloženo posebej. Legende (podnapisi) k slikovnemu gradivu naj bodo priložene na posebnem listu in hkrati shranjene na disketi. Slikovno gradivo naj bo označeno na način, ki ne bo dopuščal zamenjav podnapisov.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

<p style="text-align: right;">UDK 070.487(497.4)''18''</p> <p style="text-align: center;">GLOBOČNIK Damir, mag., muzejski svetovalec, Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj; Tomšičeva 44</p> <p>Alešovec Brancelj – prvi slovenski satirčni list</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 1–2 (129), str. 7–45, 100 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Prvi slovenski satirčni list Brancelj (1869–1875 in 1877–1886) je začel izhajati v obdobju narasčanja politične svobode v habsburški monarhiji in napredka slovenskega narodnega gibanja. Urejal ga je časnikar, dramatik, satirik in pripovednik Jakob Alešovec (1842–1901). Kljub občasnim uredniškim težavam je bil list med Slovenci dobro sprejet. Brancelj je s satirnimi besedili v raznih podlikah in karikaturni, ki predstavljajo pomemben vir za preučevanje slovenske kulturne in politične zgodovine, napadel nemškičarje, mladoslovence ter zagovarjal dr. Janzeza Bleivessa.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 342.8(497.4)''1933'';329.3</p> <p style="text-align: center;">GASPARIC Jure, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1</p> <p>Občinske volitve v Dravski banovini 15. oktobra 1933 in nekdanja Slovenska ljudska stranka</p> <p>Ključne besede: volitve, Slovenska ljudska stranka, Jugoslovanska nacionalna stranka, Dravska banovina, diktatura Kralja Aleksandra</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 1–2 (129), str. 47–67, 84 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>V razpravi je prikazano dogajanje ob občinskih volitvah v Dravski banovini 15. oktobra 1933, ki izstopa iz stivega volilnega povprečja šestojannarskega režima, saj so se omejenih volitev navkljub dejstvu, da so bile izvedene pod pliščen diktature, udeležili pristasi nekdanje Slovenske ljudske stranke (SLS). Avtor tako predstavi volilni boj jeseni 1933, v katerega sta se podala dva nenavna politična tabora – pristasi prepovedane SLS na eni in močna vladna vsedržavna jugoslovanska nacionalna stranka na drugi strani. Pri tem opozori na motive in stališča obeh strani, posebno pozornost pa posveti številihim nezakonomnim, do katerih je prihajalo ob volitvah. Poleg časopisnih virov se opira zlasti na poročilo nekdanje SLS o volitvah 1933 ter na sklepe Upravnega sodišča za Dravsko banovino v Celju, ki je prav zaradi nepravilnosti razveljavilo volilni rezultat v 25 občinah.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>
<p style="text-align: right;">UDK 329.3(497.4)''194''</p> <p style="text-align: center;">GODEŠA Bogjan, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, bogjan.godesa@inzs.si</p> <p>Tisova Slovaska – »prijubljeni sen slovenskega kletofasizma«?</p> <p>Ključne besede: SLS, Slovaska, katolicizem, fasizem, Slovenija</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 1–2 (129), str. 69–80, 56 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Razprava raziskuje vprašanje, koliko so bile zares utemeljene obožbe na račun katoliške Slovenske ljudske stranke (SLS), da ji je v začetku štiridesetih let 20. stoletja predstavljala vzor Tisova Slovaska, državna tvorba nastala v okviru nacističnega »novega« reda. Iz raziskave izhaja, da je Tisova Slovaska pomenila za SLS le možno državno tvorbo, ki bi omogočila preživetje Slovenev v primeru razpada Jugoslavije in zmage sil Osi, ki se je v določenih obdobjih v času od kapitulacije Francije polet 1940 pa do napada nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo 22. junja 1941 zdela neizbežna. Na idejnem področju pa je notranja ureditev Tisove Slovaske (katoliška stanovska država) v precejšnji meri usrezala predstavam o družini ureditvi, ki so se izoblikovale v SLS v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja. Po idejni plati je SLS sicer načeloma zavračala fasizem in nacizem, vendar jima je bila v mnogih točkah sorodna in v določenem spletu okoliščin z njima tudi kompatibilna.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 368(497.4)''1941/1945''</p> <p style="text-align: center;">LAZAREVIĆ Žarko, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1,</p> <p>Zavarovalništvo v Sloveniji med drugo svetovno vojno</p> <p>Ključne besede: zavarovalništvo, socialno zavarovanje, Slovenija, druga svetovna vojna</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 58/2004, št. 1–2 (129), str. 81–98, 63 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Druge svetovna vojna je tako kot na drugih področjih tudi za zavarovalništvo pomenila veliko prelomnico. Okupatorji slovenskega ozemlja so naglo predrgučili nekdanji jugoslovanski zavarovalniški sistem. Preuredili so ga v skladu z lastno ureditvijo. Jugoslovanske zavarovalnice na nemškem okupacijskem območju so prenehale poslovati in predale poslovanje avstrijskim zavarovalnim ustanovam. Tudi na italijanskem okupacijskem območju ni bilo drugače, z izjemo, da so Italijani dovolili delo zavarovalnice, ki so imele sedež v Ljubljani.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>

<p>UDC 342.8(497.4)''1933'':329.3 Kongresni trg 1</p> <p>GAŠPARIČ Jure, Young Researcher, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana.</p> <p>Municipal Elections in the Drava Province on October 15, 1933, and the Former Slovene People's Party</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 58/2004, No. 1–2, pp. 47–67, 84 notes</p> <p>Language: Sn, (En., Sn., En.)</p> <p>Key words: elections, Slovene People's Party, Yugoslav National Party, Drava Province, King Alexander's dictatorship</p> <p>The events taking place at the municipal elections on October 15, 1933 stand out because they had stirred the grey, rigid political and election lull during the period of King Alexander's reign. Even though this was the period of dictatorship the former Slovene People's Party (SLS) had decided to run. The political fight in the fall of 1933 was thus fought by two highly uneven political sides, that of the strong pro-regime Yugoslav National Party, and the formally non-existent Slovene People's Party as its opponent. The author analyzes the motives and standpoints of both sides, and focuses on numerous irregularities that had occurred during the elections. The analysis is based on newspaper sources, on the report of the former SLS party on the 1933 elections, and on the resolutions of the Drava Province Administrative Court in Celje, which due to many irregularities had nullified the outcome of the elections in 25 municipalities.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p>UDC 070.487(497.4)''18''</p> <p>GLBOČNIK Damir, MA, Museum Councillor, Department of Art History, Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44</p> <p><i>Brencečji</i>, the First Slovene Satirical Newspaper</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 58/2004, No. 1–2, pp. 7–45, 100 notes</p> <p>Language: Sn, (En., Sn., En.)</p> <p><i>Brencečji</i>, the first Slovene satirical newspaper (1869-1875 and 1877-1886), was published during the period of increasing political freedom in the Habsburg monarchy and the growth of the Slovene nationalistic movement in the 1860's. It was edited by journalist, playwright and satirist Jakob Aleševc (1842-1901). Despite occasional difficulties, the newspaper was well received among its readers. Its satirical texts and cartoons, which defended Janez Bleiweis and were aimed against pro-German Slovenes, represent an important source for the research of Slovene culture and political history.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>
<p>UDC 368(497.4)''1941/1945''</p> <p>LAZAREVIČ Žarko, PhD, Scientific Councillor, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1</p> <p>Insurance Companies in Slovenia during World War II</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 58/2004, No. 1–2, pp. 81–98, 63 notes</p> <p>Language: Sn, (En., Sn., En.)</p> <p>Key Words: insurance companies, social security, Slovenia, WWII</p> <p>The advent of the Second World War brought about many changes in the insurance business as well. Occupational forces in Slovenia swiftly adapted the existing Yugoslav system of insurance to their own. On the territory occupied by the Germans, the Yugoslav insurance companies were closed down and had to transfer their affairs to Austrian insurance companies. The same fate befell Slovene insurance companies on the territory occupied by the Italians, but with one exception: Italian authorities allowed those whose seat was in Ljubljana to proceed with their work.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p>UDC 329.3(497.4)''194''</p> <p>GODEŠA Bojan, PhD, Senior Scientific Fellow, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, bojan.godesa@inr.zsi</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 58/2004, No. 1–2, 69–80, 56 notes</p> <p>Language: Sn(En., Sn., En.)</p> <p>Key words: Slovene People's Party (SLS), Slovakia, Catholicism, fascism, Slovenia</p> <p>The article examines the question whether the accusations against the pro-Catholic Slovene People's Party (SLS) regarding the political situation in Slovakia just before the Second World War, and the suppositions that Slovakia represented a role model for the SLS, were based on fact or not. At the beginning of the 1940's Slovakia, led by Josef Tiso, was formed within the Nazi »new order«. The author has ascertained, however, that Tiso's Slovakia denoted to the SLS but a possible state formation that could ensure the survival of Slovenia in case of possible disintegration of Yugoslavia and the victory of the Axis Forces. In certain periods between the capitulation of France in the summer of 1940 and the attack of the Nazi Germany on the Soviet Union on June 22, 1941 this victory seemed certain. The SLS felt that the internal political arrangement of Slovakia as a Catholic country with provinces would considerably approach its own notions about the political and social arrangement of Slovenia as formed by the SLS in the second half of the 1920's. Although the SLS rejected and condemned fascism and Nazism on principle, many of its ideas were similar to theirs and, given the appropriate circumstances, might be even compatible with them.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>

<p style="text-align: right;">UDK 940.531(436.5):343.61</p> <p>LJNASI Marjan, mag., kustos zgodovinar v Koroškem pokrajinskem muzeju v Slovenj Gradcu</p> <p>Še o zavenskih mislih ali kako in zakaj je moral umreti britanski major Čahuse</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 1–2 (129), str. 99–116, 38 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>Avtor se v pričujočem zapisku, ki ga je sestavil na osnovi novoodkritih dokumentov iz Arhiva Slovencev, ukvarja z razkrivanjem okoliščin in vzrokov skrivnostne smrti britanskega majorja Alfgarja Hesketa-Pritcharda (majorja Čahuse) na Svinski planini na južnem Koroškem v okviru SOE Republike Avstrije v zimi 1944/45. Major Pritchard je bil pripadnik misije Clowdera v okviru SOE, njegova naloga je bila zaneti upor Avstrijcev proti nacizmu, kar pa ni bilo po volji najvišjemu političnemu vodstvu slovenskega osvobodilnega gibanja, ki je v samostojnem avstrijskem odporu videlo ogrožanje slovenskih interesov po povojni spremembi meje v korist nove Jugoslavije. Sklenili so ga tajno odstraniti, nalogo pa so zagnali Jožetu Ukeanju – Mirku, poveljniku bataljona, s katerim je Pritchard odšel v noči od 14. na 15. oktober 1944 čez Dravo in ki ga je SOE po Pritchardovem posredovanju izdatno opremila. Strogo zaupno nalogo je Ukar izvedel 3. decembra 1944 blizu kraja St. Oswald. Pritchardovo truplo so našli lovci 1950, okoliščine, izvajalci in naročniki pa so do odkritja dokumentov ostali skrivnost.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izveček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 316.3(436 Dunaj)18"</p> <p>CSÁKY Moritz, dr. redni prof., Univerza v Gradcu, A - 8010 Graz, Universitätsplatz 3</p> <p>Ambivalenčnost kolektivnega spomina v Centralni Evropi</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 1–2 (129), str. 131–142, 41 cit.</p> <p>Jezik Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>Modernizacija v 19. stoletju je povzročila močnejše družbeno razslojevanje. Drugačnost modernizacije, ki je povezana z urbanizacijo, je v centralni Evropi drugačna, kot na splošno v Evropi. V primeru Dunaja je bilo okoliško prebivalstvo, ki se je priseljevalo v mesto, jezikovno – kulturo heterogeno. Ena od posledic povečane družbene diferenciacije je bil pojav raznovrstnih tajnosti. Razpisovanje tajnosti, ki je lahko prerasla v sovražnost, je med drugim izhajalo tudi iz bogazni ekonomske močnejših skupin, ki so se počutile ogrožene zaradi kulturnega vpliva druge skupine.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izveček</p>
<p style="text-align: right;">UDK 329.73(497.11):929 Broz J.</p> <p>KULIĆ, Todor, dr., redni profesor, Filozofska fakulteta, Univerza v Beogradu, SCG-11000 Beograd, Cika Ljubina 18–20.</p> <p>Tito u novom srpskom pokretu sećanja</p> <p>Ključne reči: Tito, poretek sećanja, pretrda prošlosti, antifasizam, anti-antifasizam.</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 1–2 (129), str. 117–129, 3 cit.</p> <p>Jezik Ser. (En., Sn., En.)</p> <p>Pokazan je pomenjen odnos prema Titu nakon 1990. u kulturi sećanja, historiografiji i svakodnevnom sećanju. Najpre je srpski osnovni antifasistički okvir sećanja, a zatim je Tito manje ili više demontovan kao upropastitelj nacije. U javnom pokretu sećanja i istoriografiji prevladavaju negativne ocene Tita. Tome nasuprot, po najnovijim empirijskim istraživanjima u sećanju običnih građana Srbije Tito i socijalizam su pozitivno vrednovani. Usled krize žvoti u SFRJ primio je status »strukturne nostalgije« ili »zlatnog doba« za kojim je usledila sveopšta propast. Jugoslovlacija u Srbiji ima danas izrazenu tiosističku podvarijantu u kojoj se žali za višenacionalnom i uglednom SFRJ.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izveček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 930.1</p> <p>GRDINA Igor, ddr., izredni profesor, Oddelek za slovenistiko, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, grdina_igor@siol.net</p> <p>Na poti k zgodovini onstran koncepcije družbe</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 1–2 (129), str. 143–151, 45 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Tekst obravnava možnost indeterminativne koncepcije zgodovine, ki bi se izognila dosedanjim apriorističnim okvirom in funkcionalističnim razlagalnim modelom (med njimi so dandanes najvplivnejši tisti, ki izhajajo iz predpostavke o ne zgolj interpretativnem značaju zamisli družbe). Poznavanje slednjih je za dojetje zgodovinske dejanskosti sicer neogibno, vendar pa je potrebno tudi hkrano zavedanje, da gre za diskurzivne matrice. Slednje ne priznavajo »izoliranih pojavov«, ki jih zgodovina ne more apriorno izključevati.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izveček</p>

<p>UDC 316.3(436 Dumaj)"18" CSÁKY Moritz, PhD, Full Professor, University Graz, A - 8010 Graz, Universitätsplatz 3 Ambivalence of Collective Memory in Central Europe Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 58/2004, No. 1–2, pp. 131–142, 41 notes Language: Sn, (De., Sn., En.)</p> <p>One of the results of 19th-century modernization was also increasing social stratification. Compared to the rest of Europe, modernization combined with urbanization was different in Central Europe. The newcomers who had come and settled in Vienna in search of economic prosperity were heterogeneous both in language as well as culture. This caused friction between them and the old residents whose economic situation was considerably better, but who felt threatened by different cultures and life-styles.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p>UDC 940.531(436.5):343.61 LINASI Marjan, MA, Curator-Historian, Koroski pokrajinski muzej v Slovenj Gradecu More on Allied Missions and the Mysterious Death of British Major Alfgar Hesketh-Prichard Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 58/2004, No. 1–2, pp. 99–116, 38 notes Language: Sn, (De., Sn., En.)</p> <p>Based on recently discovered documents from the Slovene Archives the author analyzes the circumstances of and the reasons for the mysterious death of British Major Alfgar Hesketh-Prichard (alias Major Čatusac). Prichard was killed on Svinška Planina in Carinthia, now a part of Austria, in the winter of 1944/45. He was a member of Special Operations (SOE) Clowder Mission, whose task was to organize the rebellion of Austrians against the Nazis. This, however, did not please political leaders of the Slovene resistance who perceived an independent Austrian resistance movement as a threat to Slovene interests concerning the future changes of Yugoslav borders that were to take place after the end of the war. It was decided that Major Čatusac should be executed in secret, and Jože Uličar – Mirko was chosen for this highly confidential task. Uličar was commander of the battalion with which Prichard set over the Drava in the night between October 14 and 15, 1944. Due to Prichard's intervention, the battalion had been well armed by the SOE. The execution took place on December 3, 1944 close to St. Oswald; Prichard's body was found in 1950 by two hunters. Until the recent discovery of certain documents related to it, the circumstances of Prichard's death, the perpetrator and those who had ordered his execution remained unknown.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>
<p>UDC 930.1 GRDINA Igor, PhD, Associate Professor, Faculty of Arts, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, grdina_igor@siol.net On the Path to the History beyond the Concept of Society Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 58/2004, No. 1–2 (129), pp. 143–151, 45 notes Language Sn, (En., Sn., En.)</p> <p>The paper looks at the possibility of an indeterminate concept of history. Such a concept would avoid present aprioristic as well as functionalistic historical orientations. By far the most influential ones are namely those that arise from the presumption that the society is not solely interpretative. While it is true that the knowledge about them is imperative, we do need to be aware that they represent matrices of discourse that do not acknowledge any »isolated phenomena«; therefore they cannot be precluded a priori.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p>UDC 329.73(497.11):929 Broz J. KULJIĆ Todor, PhD, Full Professor, Faculty of Art, University in Beograd, SCG-11000 Beograd, Čika Ljubina 18-20. The Altered Memory of Josip Broz Tito in Serbia Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 58/2004, No. 1–2, 117–129, 3 notes Language: Sr, (En., Sn., En.)</p> <p>Key words: Tito, memories, alteration of the past, antifascism, anti-fascism</p> <p>After 1990, the attitude of many Serbs toward Josip Broz Tito, former president of Yugoslavia, changed considerably. The former prevalent memory of him as the leader of the fight against the Nazi and fascist invaders of Yugoslavia had to give way to a demonized vision of him as the primary agent in the destruction of Yugoslavia. Yet while the public memory as well as historiography view him in a very negative manner, quite the opposite is true of the average citizen: once again, Tito and socialism have been assessed in a positive light. Due to the economic crisis, the life in the former Socialist Federative Republic of Yugoslavia acquired a status of »structural nostalgia,« »the golden ages« that was later followed by overall decline. This Serbian Yugo-nostalgia highly values Tito and the no-longer existing, highly respected multi-national state of Yugoslavia.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>

<p style="text-align: right;">UDK 371.893(497.4)</p> <p>BRODNIK Vilma, prof. zgodovine in univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, pedagoška svetovalka za zgodovino, Zavod RS za šolstvo OE Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Parnova 33</p> <p>O pojmovanju znanja v gimnazijskem učnem načrtu in zgodovini na maturi</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 1–2 (129), str. 153–167, 17 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Avtorica v prispevku piše o koncepciji pojmovanja znanja v vsebinsko učnoseljno in procesno načrtovanih učnih načrtih. Ugotavlja, da v gimnazijskem učnem načrtu prevladuje deklarativno (vsebinsko) pojmovanje znanja, kar se odraža v njegovi vsebinski načrtovanosti. Deklarativna koncepcija znanja je značilna tudi za predmetni izpitni katalog za zgodovino na maturi. Pod vplivom takšnega pojmovanja znanja pa počeka tudi večina pouka na gimnazijah v državi. Na prevladujočo deklarativno pojmovanje znanja kažejo tudi naloge v maturitetnih vprašalnikih, saj je večina le-tih na ravni poznavanja in razumevanja po Bloomovi taksomiji znanja in ciljev. Prispevek zaključuje s predlogom po postopni uvedbi nivojske mature, ki bi omogočila tudi preverjanje in ocenjevanje proceduralnega in procesnega znanja. Zato pa bi bilo treba uskladiti tudi učni načrt in predmetni izpitni katalog za maturo na zgodovini.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 37.035:069</p> <p>POTOČNIK Dragan, dr., docent, Pedagoška fakulteta, Univerza v Mariboru, SI-2000 Maribor, Koroska cesta 160</p> <p>Muzej kot vir za poučevanje zgodovine</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 1–2 (129), str. 187–195, 35 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Muzej predstavlja institucijo, ki je v službi človeške dušbe in njenega razvoja. Muzeji pa predstavljajo tudi vzgojno-izobraževalno ustanovo, ki bi morala biti tesno povezana s šolami. Bogat zgodovinski material je pri posredovanju zgodovinskih spoznanj tudi izredno uspešno učno sredstvo. Koristi za pouk so tako didaktične kakor tudi pedagoške in psihološke. Ogled muzejskih zbirk povečuje interes in aktivnost učencev, povečuje njihovo znanje in razvija umske sposobnosti. Obnavljanje zgodovinske snovi s pomočjo muzeja pa nudi tudi obilo možnosti za poudarjanje vzgojnih vrednot.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>
<p style="text-align: right;">UDK 371.893</p> <p>TRŠKAN Danijela, dr., docentka, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2</p> <p>Značilnosti in primerjava zunanjih srednješolskih izpitov iz predmeta zgodovine v Republiki Sloveniji, Franciji, Veliki Britaniji in mednarodnih solah</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 58/2004 št. 1–2 (129), str. 169–185, 39 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (Sn., En.)</p> <p>Avtorica predstavlja in primerja specifične izpitne cilje, izpitno vsebino, tipe nalog, ocenjevanje miselnih procesov in naloge, pogoje za izvedbo izpitov in navodila za reševanje zunanjih srednješolskih izpitov v Sloveniji, Franciji, Veliki Britaniji in mednarodnih solah. Na podlagi meril ugotavlja tudi zahtevnost srednješolskih izpitov in predlaga nekatere didaktično – metodne izboljšave za slovensko maturo iz predmeta zgodovine.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 343.5(497.4 Landava)16"</p> <p>SMEJ Jožef, dr. mariborski pom. škof, škofijski ordinariat v Mariboru, SI-2000 Maribor, Slovnskov trg 19</p> <p>Je stal pranger tudi pri gornjelenjenski župnijski cerkvi?</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 58/2004, št. 1–2 (129), str. 197–201, 13 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>Georgius Geddi, protestantski pastir v Gornji Lendavi (Grad), je 17. novembra 1654 pisal grofa Adamu de Batthyányu glede pritožbe Jurija Petermana, stanojčeca v Bodoncih. Petermanov brat se je namreč spetal z ortodokso žansko, ki je z njim tudi zanosila. Čehmeštri so ga po od stanodavnih dni udomičenem običaju neke nedelje privedli h gornjelenjenski župnijski cerkvi, da bi ga tam pred vseni javno kaznovali in sramotili. Jurij Peterman pa je občinstvo mlo prosil, naj njegovega brata nikar tako zelo ne osramotijo. Rajši bo dal šest forintov za cerkev. Brat je bil pomiloščen. Peterman pa svoje obljube ni izpolnil.</p> <p>Avtor pričujočega članka razpravlja o prangerjih in dopušča možnost, da je stal pranger tudi pri gornjelenjenski župnijski cerkvi.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>

UDC 371.893(497.4)

BRODNIK Vilma, Prof. of History and BA in Ethnology and Cultural Anthropology, The National Education Institute of the Republic of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Parmova 33

The Concept of Knowledge in Upper Secondary School Syllabus and History as an External Examination Subject

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 58/2004, No. 1–2, pp. 153–167, 17 notes
Language: Sn. (En., Sn., En.)

Based on her analysis of the concept of knowledge in different syllabuses the author has ascertained that the declarative concept of knowledge that primarily emphasizes facts is still prevalent in Slovenia. This concept, still present in most upper secondary school teaching methods in Slovenia, is also contained in the external examination catalog for history and its questions; most of them reflect Bloom's taxonomy of knowledge and objectives. The author suggests a gradual introduction of level external examination that could make possible the assessment of procedural as well as of process knowledge. In order to do this, however, both the syllabus and the external examination catalog for history should be adjusted.

Author's Abstract

UDC 37.035:069

POTOČNIK Dragan, PhD, Assistant Professor, Faculty of Education, University in Maribor, SI-2000 Maribor, Korška cesta 160

Museum as an Aid for Teaching History

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 58/2004, No. 1–2, pp. 187–195, 35 notes
Language: Sn. (En., Sn., En.)

Museum is an institution that portrays human development and presents it to the public. It is also an educational institution that should closely work with schools. The museum, whose rich material can greatly contribute to instruction, serves didactic as well as pedagogical and psychological purposes. A visit to a museum is an interesting learning experience for students, it adds to their knowledge and helps to develop their cognitive processes. Teaching history with the help of museum activities presents numerous opportunities for emphasizing different values.

Author's Abstract

UDC 343.5(497.4 Lendava)*16"

SMEJ Jožef, PhD, Auxiliary Bishop of Maribor, SI-2000 Maribor, Slomškov trg 19

Was There a Pillory next to the Parish Church in Gornja Lendava?

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 58/2004, No. 1–2, pp. 197–201, 13 notes
Language: Sn. (De., Sn., En.)

On November 17, 1654 Geödi, a Protestant pastor in Gornja Lendava (Grad), wrote a letter addressed to count Adam de Batthyány. The letter referred to a complaint of one Jurij Peterman of Bodonci. Peterman's brother had had relations with a widow who became pregnant. When this became public knowledge, he was brought to the Zgornja Lendava church on a Sunday where according to an old custom he was to suffer humiliation and public punishment. His brother Jurij Peterman wrote a petition on his behalf in which he asked that his brother be spared in return for a donation of six forints to the church. The petition was granted, but Peterman never kept his promise.

Discussing the institution of pillory the author allows for the possibility of a pillory having been erected next to the Gornja Lendava parish church.

Author's Abstract

UDC 371.893

TRŠKAN Danijela, PhD, Assistant Professor, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 58/2004, No. 1–2, pp. 169–185, 39 notes

Language: Sn. (Sn., En.)

The author describes and compares specific examination objectives, contents, types of questions, assessment of cognitive processes and questions, exam prerequisites and instructions for sitting external examinations in Slovenia, France, Great Britain, and in international schools. Based on different criteria she analyzes the level of their difficulty and suggests certain didactic and methodic improvements for external examination on history in Slovenia.

Author's Abstract

<p style="text-align: right;">UDK 341.24(497.1: 450)''1973''</p> <p>ŠKORJANEC Viljenka, spec. za mednarodne odnose, prof. zgodovine in sociologije, Gimnazija Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Peričeva 4</p> <p>Neuspeh jugoslovansko-italijanskih diplomatskih pogajanj v letu 1973</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 57/2003 1–2 (127), str. 147–162, 42 cit</p> <p>1.01 izvirni znanstveni članek; jezik Sn, (En., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: jugoslovansko-italijanski odnosi, diplomacija, pogajanja, pogajalske taktike</p> <p>V razpravi je predstavljena v primerjavi z že tradicionalno spretenosjo italijanske diplomacije jugoslovanska dobra pripravljeno v pogajanjih, kjer je padljivo spremljala pogajalsko taktiko partnerja v praksi. Sledila je večplastna analiza doseženega po korakih v pogajanjih. Na primeru partimanskih pogajanj med jugoslovanskim pooblaščenecem Perišcem in italijanskim Milesijem Ferretijem v letu 1973 je razvidna neuspešnost pogajanj, ki kljub strokovnosti kadrov niso obrodila sadov zaradi pomanjkanja politične volje na italijanski strani.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 929 J. Prunk</p> <p>PEROVŠEK Jurij, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana</p> <p>Prof. dr. Janko Prunk – šestdesetletnik</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 57/2003, št. 1–2 (127), str. 221–226, 1 cit.</p> <p>Jezik Sn, (Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: Inštitut za novejšo zgodovino, Inštitut für Europäische Geschichte, Fakulteta za družbene vede, kristjanski socialisti, slovenska narodna politika, politični in idejni razvoj na Slovenskem v 20. stoletju, ministri za Slovence po svetu in narodnostne manjšine v Sloveniji</p> <p>Prof. dr. Janko Prunk se je rodil 30. decembra 1942 v Laki pri Zadarnem mostu. Leta 1966 se je zaposlil na današnjem Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Na ljubljanski Filozofski fakulteti je doktoriral 1976. Je avtor ozroma soavtor 20 znanstvenih in strokovnih monografij, 5 srednješkolskih in osnovnošolskih učbenikov in prek 350 znanstvenih razprav, strokovnih člankov in drugih prispevkov. Do 1995 je bil zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino (znanstveni svetnik), potem se je kot redni profesor zaposlil na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani. Študijsko se je izpopolnjeval v tujni (Historični inštitut Univerze v Leipzigu, Inštitut für europäische Geschichte v Mainz, Ecole de hautes études en sciences sociales in Institut Maurice Thorez v Parizu) in bil kot Humboldtov štipendist v letih 1984/85 in 1994/95 gostujoči profesor na Univerzi v Freiburgu, v letih 1988/89 pa gostujoči profesor na Univerzi v Kölnu. V zadnjih dobrih tridesetih letih je z referatni nastopil na vseh pomembnih znanstvenih srečanjih v Sloveniji. Od maja 1992 do januarja 1993 je bil minister za Slovence posvetovalin narodnostne manjšine v Sloveniji. Od 1998 je predsednik kristjanskosocialističnega Društva 2000 in od 1999 Ambasador znanosti Republike Slovenije.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>
<p>KEREC Darja, univ. dipl. zgodovinarica, asistentka, Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16</p> <p>Darja Kerec, Nikolaj III. – najvidnejši predstavnik gornjelenavskih Szecsjev v 14. stoletju</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana 55/2001, št. 3–4 (124), str. 321–340, 159 cit.</p> <p>Prispevek predstavlja politično kariero Nikolaja III. Szecsija (ok. 1320–87), bana in palatina Ogrske v času Ludvika I. in Sigismunda Luksenburškega. Nikolaj III. je bil prvi, ki je v imenu svojega rodu leta 1366 prejel gosposstvo Gornja Lendava, in kot tako prvo na slovenskih tleh oz. v Prekmurju.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>	

<p style="text-align: right;">UDC 929 J. Prunk</p> <p>PEROŠEŠEK, Jurij, PhD, Senior Scientific Fellow, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1</p> <p>PRUNK Janko, dr., Ph. D., a Sexagenarian</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 57/2003, No. 1–2 (127), pp. 221–226, 1 notes</p> <p>Language: Sn. (Sn., En.)</p> <p>Janko Prunk was born in Loka by Zidani most on December 30, 1942. In 1966 he joined the staff of the Ljubljana Institute for Recent History, where he worked as a scientific research fellow until 1995. He obtained his Ph.D. from the University of Ljubljana in 1976. He is the author or coauthor of twenty monographs, five elementary and secondary-school textbooks, and over 350 articles and reviews. In 1995 he became full professor at the Faculty for Social Sciences in Ljubljana. He also studied abroad (Leipzig University Historical Institute and Institut für europäische Geschichte in Mainz, both in Germany, and Ecole de hautes études et sciences sociales and Institut Maurice Thorez, both in Paris, France. In 1984/85 he was a holder of the Humboldt scholarship at the Freiburg University in Germany, where he returned as a visiting professor during the 1994/1995 school year. During the 1988/89 school year he was a visiting professor at the Köln University in Germany. During the last three decades he read papers at all important scientific conferences in Slovenia. Between May 1992 and January 1993 he acted as Minister for National Minorities in Slovenia and for Slovenes Living Abroad. Dr. Prunk is President of the Christian Socialist association 2000 Society, and a Slovene Ambassador of Science since 1999.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p style="text-align: right;">UDC 341.24(497.1:450)1973*</p> <p>ŠKORJANEC Viljenka, Expert on International Relation, Gimnazija Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Peričeva 4</p> <p>Relations between Yugoslavia and Italy in the Light of the 1973 Dubrovnik Meeting of Foreign Ministers</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 55/2001, No. 1–2 (124), pp.147–162, 42 notes</p> <p>Language: Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>The paper focuses on the dual meaning of the meeting of Italian foreign minister Giuseppe Medici and Yugoslav foreign minister Miloš Minić, which took place in Dubrovnik in March 1973. In order to better understand the complex relations between the two countries at the time, the author discusses other turning-points in the history of Italy and Yugoslavia after 1954. The Dubrovnik meeting denoted a considerable qualitative shift in international relations and the negotiation process on the way to the Osimo Accord. After several years of procrastination and a deft use of its negotiating skills, the Italian side finally agreed to appoint two mandatories who would meet in Dubrovnik. In order to prepare a proposal of the final agreement, these mandatories replaced experts who had previously conducted the negotiations. Concrete time limits for the fulfillment of the obligations on the Italian side were formed simultaneously. Aside from the official, diplomatic channel, the ministers privately agreed to establish another, parallel channel for secret negotiations of political mandates as a possibility to continue negotiations should the – likewise secret – official negotiations fail to progress. The Italian political leadership, and especially the Christian Democratic Party, wished to use the second channel in order to establish a direct dialog alongside the official state relations that had been created by the diplomacy.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>
	<p>KEREC Darja, B. A. in History, Assistant, Faculty of education, SI-1000, Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16</p> <p>Nicholas III – The Most Prominent 14th Century Representative of the Szecsi Family from the Gornja Lendava Estate</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 55/2001, No. 3–4 (124), pp. 321–340, 159 notes</p> <p>Language: Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>The article focuses on Nicholas Szecsi III, a Hungarian ban and a count palatine during the reign of kings Ludwig I and Sigismund. Nicholas III was the first to obtain in the name of his family the Gornja Lendava and the Belmura estates (in 1366).</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>